ДЕЛО

ЛИСТ

ЗА

НАУКУ, КЊИЖЕВНОСТ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ЧЕТРДЕСЕТ ПЕТА КЊИГА

ГОДИНА ДВАНАЕСТА

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“ ЧИКА-ЉУБИНА УЛ. БР. 8.

1907.

ДЕЛО

КЊИГА 45. Октобар, 1907. год. СВЕСКА 1.

ИЗ ЗБИРКЕ „МОЈА МЛАДОСТ“

Никад више

Познасмо се оних дана
Кад винова лоза цвета,
Кад дрхташе свака грана
Под обиљем жарког лета.

У очима твојим слађе
За ме с'јало лето друго, —
И кад једном сунце зађе
Љубисмо се дуго, дуго....

И више нас од тог часа
Саставио живот није,
Нит' чух звук ти меког гласа.

И сад срце кроз јауке
Пита: дал' те земља крије,
Ил' ти другог грле руке?....

Чежња у летњој ноћи

О, зашто си сада од мене далеко
У овоме часу сањиве тишине,
Кад је влажна трава одмориште меко,
А од звезда блеште плаветне висине.

Таласима меким река о жал бије,
Цврчак жустро пева у зреломе житу, —
У златноме класју турчинак се крије,
Ветар благо љуља стабљику му виту.

Силна чежња струји целим мојим телом,
Страшћу крв ми гори у венама плавим,
И дршћем сакривен тавним ноћним велом.

О, зашто си сада од мене далеко!
Кад би у грех хтео, — да с' у греху давим,
Стискајућ' и грлећ' твоје тело меко.

Тајна

Река тихо одмиче
Кроза сплет од грања,
Где у хладу брезином
Чобанчица сања.

Ту тичица не пева
Нити ветрић дува,
Нит' жубори талас млак:
Свету тајну чува.

Онда када душа ти
Одлетела рају,
Блистала је река сва
На сунчеву сјају.

Тичица је певала
На брези — над тобом, —
Када вал се склопио
Над тужним ти гробом.

И рад чега остави
Овај свет пун зала,
Знамо: ја и бреза та,
Вал и тица мала.

Моја туга

Ја не умем пред светом
Лажне сузе лити,
Научи ме судбина
Бол у груд'ма крити.

Кад ноћ мека заплови
Простором етирним,
Кад тих покој завлада
На пољима мирним —

Тад зацвили у мени
Срце пуно јада,
И сви боли скривени.

Пробуде се тада:
И сакривен лијем сузе
Што те Небо рано узе.

Милутин Јовановић.

КРАТКА СРЕЋА

Имао сам и ја некад пуно нада,
Сневао сам и ја некад слатке снове,
Стварала је често моја душа млада
Будућности слике, све нове и нове.

И био сам срећан и гледо̂ сам смело
Живот око себе с неком чудном жуди;
И хтео сам напред, и диго̂ сам чело,
А бујно је срце надимало груди.

Али та је срећа врло кратка била,
Јер чим сам се нашо̂ сам у борби с људ'ма,
Сновима се мојим саломише крила —
И процвили срце први пут у груд'ма.

Имао сам и ја некад пуно нада,
Сневао сам и ја некад слатке снове;
Али сада грца моја душа млада
Притешњена збиљом што се „живот“ зове...

М. Милошевић.

ОБЛАЦИ

Ој облаци танки к'о бисерне пене,
Куда жури тако поворка вам дуга?
Прогоне ли и вас, исто као мене,
Са севера мила на обале југа?

Да л' вас воља судбе разгони и шаље?
Ил' потајна завист? Или злоба дрска?
Ил' вас тешке клетве увек гоне даље?
Или подле речи пријатеља мрска?

Не! Вас гоне њиве што не носе рода.
Ви срећу и боле не можете знати.
Та ваше је небо, — вечита слобода,
Па не осећате шта изгнаник пати.

Љермонтов
(с руског превела Х.)

ДЕСЕТ ГОДИНА У МАВРИТАНИЈИ
(1880—1890)
Успомене једног исељеника

Са левкадског превео

С. М.

—

(Наставак)

VII У дажду

Боже свемогући, зар су се отворили сви прозори небесни, као у доба Нојево, те настаје потоп! Пљушти, шишти, звучи, пробија густи, плахи дажд! Живео сам толико година у устјанском приморју, које је чувено и због силних даждова, али такога чуда нисам доживео! А ни тако нагле промене, ни толиког дугог спавања, од вечерња до јутрења!

Запалих цигарету. Пламичак осветли кревет и Пухову главу. На његовим глатким и руменим образима огледаше се уживање дубога сна. Почех говорити у себи: — „Благо теби, Жожо наш! Заиста, дато ти је, као мало коме, да уживаш живот у свему, — у іелу и пићу, у шетњи и одмору, у веселим друштвима, у лепим хаљинама, у трчању за пуним сукњама! Ето си се примакао педесетој, а рекло би се, да се свакога дана враћаш натраг, ка младости! Каква разлика између тебе и Старца, којега море јади целога света, који „за светом плаче, да без очију остане!“

— Шта ти то чатиш? запита Жожи.

Гле! ја мишљах, да у себи говорим, а оно говорих гласно!

— Шта је ово? опет ће он.

— Дажд, браже, из неба и земље.

— А ти пушиш?

— То ми је зла навика, кад год се рано пробудим, а кад се сит испавам... Ако ти смета, угасићу, па ћу... запалити другу!

— Није здраво!... Дажд!... Јесен мртва!... Треба дрвâ!... Много си пио!... Од кула дажд? говораше Жожо, прекидајући зевањем.

— Из неба дажд, Жожо брате! Јесам, брате много пио, па ме стигло и оборило и успавало. Све човека стигне, што иде за њим у потеру. Чудан ли је наш језик! Стигло га, вели се, пиће; стигао га умор; стигле га клетве; стижу нас године и ко зна шта још! Јеси ли кад год о томе размишљао, Жожо? А јеси ли кад истраживао, зашто имамо често по две речи за исту ствар? Ето, дажд и киша![1] По Мавританији, по Устју, у Луговнику, по нашим острвима, каже се „дажд“, али по већини левкадских земаља говори се „киша“. „Дажд“ је реч старанска и лепа је — некако су пуна уста кад је изговориш. Али јој то не помаже, умреће. Зашто неке речи умиру? Ако помислиш „од старости“, онда се одмах сетиш њених вршњакиња, њих на тисуће, које су живе и здраве и младолике. Дакле биће ништа друго, него да и речи имају своју судбину — разболе се па сврше! Можеш ли замислити што здравије по изгледу од „дажд“? Па онда настаје питање: Зашто наследнице помрлих старица већином нити су им род, ни помози Бог! Ето „дажд“ и „киша“, које немају никакве сличности! Шта ти мниш о томе?...

Силно ркање каза ми шта Жожо мни!

Кад се поново пробудих, мутна светлост продираше у собу. На праговима, на стаклима, доле по тротоару, чуло се непрекидно кљуцање, кљакцање, тапкање! Каква разлика између јучерање и данашње слике престонице. Јутрос неће бити ни Мијаушева кихања, ни скупова око ојвâ, ни великог збора око храста, ни свега оног живописног кретања, чега се странац не засити лако у Јамини! Шта ће бити? Мртвило, једноличност најдосаднија ономе, ко је без посла. Шта ћу ја радити? Дај да распоредим. Обријаћу се, отићи ћу у читаоницу, свратићу код

[1] Левкадски: пишт и хиха.

Плосила, па код Јозија. Све то до подне, ако се узмогне ићи кроз пљусак.

Седох да се облачим, а у томе угледах под прозором нешто чудно. Као да човек седи на столици, а стопе наслонио на нешто повисоко, а груди наслонио на колена, тако, да му глава и руке висе. Протрљах очи мислећи да је привиђење, па кад се уверих да није, викнух:

— Ко је то?

Глава се окрете к мени, не дижући се с колена и одговори:

— Не вичи! Можеш се смејати колико хоћеш, али немој другима казивати!

— Добро, чуваћу тајну, али пре треба да је дознам. Кажи ми управо шта то радиш?

— Лечим се, брате!

— Лечиш се држећи у води прсте од ногу и руку!?

— Да! Струје из воде укрштавају се кроз читаво тело.

— Струје!? Укрштавају се!? рекох и прснух у смех.

Жожо ме гледаше мирно, па додаде:

— Ни Старом о томе не помињи, јер већ знаш да ме и без тога сматра као луда. Ни Ђуру не казуј, јер тај погибе од испитљивости, пошто износи чисту воду, какву је и унесе.

— Дакле је баш чиста вода, без икакве примесе?

— Није! рече Пух и окрете главу на другу страну... Пошто будеш пробао и уверио се, колико снаге даје, казаћу ти шта је у њој.

Зинух од чуда. Дакле Жожо и не сумња да ја то нећу учинити! Толико уверење о чудноватој бањи и о моме брзом схватању, поче ми задавати респекта. Али се сетих нечега другог, — запитах:

— Добро, Жожо, али, колико знам, ти си годинама узимао бели лук наште срце, свакога јутра по чесан, с уверењем да те то чува од сваке болести.

— То је друга ствар. То и сада радим, али ређе. Лук привлачи зле сокове из тела и износи их, а ово даје нову снагу, подмлађује. Разумеш ли? Једно је једно, а друго је друго!... Ја ћу до мало бити готов, па ћемо доручковати, па пошто нас тројица, Стари, ја и Ђур изидемо, ти учини као што ти рекох, — ев' овако! Остани овако, тачно четврт часа!... Синоћ ти је поштоноша донео из Ротока поручене ствари. Ено их на столу. И рачун је, ваљда, у завежљају. Види, је ли све у реду!

Извадих ново рубље, почех се спремати и запитах:

— Зар не помишљаш, Жожо, да је вода, може бити, изгубила дејство, да је сва снага из ње отишла у тебе?

Он живо окрете главу к мени, очи му сијнуше и рече узрујан, а не хладан и немиран као дотле:

— То је оно, мили мој, што желим дознати! То је оно, о чем бих се хтео уверити! Видиш, како си погодио! Зато мили, мој, остаћеш двадесет минута, не мање! Најпосле, шта губиш а мени чиниш велику услугу?

— Добро, рекох... Биће како желиш!

Дотле је била шала од моје стране, а тога тренутка одлучих се на покушај. Ко би га знао, најпосле? Зар и лекари не давају често болесницима лекове, о којима немају појма, о којима никада нису чули, него их нашли препоручене на четвртој страни новина? Ја сам сам се о томе уверио. Шта је то друго, него „пипање по мраку?" А Жожева теорија може бити и детињаста, али опасна није.

Кад обојица бесмо готови, Пух ће:

— Сад ћу искати доручак и звати Старог!... Овај..., збиља, по свој прилици, он ће бити зловољан, те ти препоручујем да га не задиркиваш, — у опће, немој га изазивати ни на какав разговор, ако видиш да није од воље!

— Шта му се то десило?

— Да, збиља, наставља Жожо, по своме обичају, не осврћући се на питања која прекидају оно што он хоће да изрекне, — збиља, јутрос си мудровао о неким речима, о киши и дажду! То, видим, таке ствари интересују Старога више него ишта на свету! О томе можеш покушати...

— Знам ја то, него, кажи, зашто ће бити зле воље?

Жожо мрдну главом пут прозора:

— Кад год је промена времена, особито кад удари дажд! А и она бештија Пјур је на време танак. Право да ти кажем, и ја сам био све док не почех ове бање, ово је девети месец. И сви у Јамини су таки, сви осим мог'ла, јер знамо, да ово може трајати недељама, а већ у ово доба године лако може прећи у снег, па после: музгавица, влага, студен, ужас! Једини је мог'л баш весео кад је овако!

Стари уђе намрачен, једва назва добро јутро! Пјур, закрвављених очију, унесе доручак, рече пакосно: „На здравље вам дажд!" а мене ошину непријатељским погледом. Нема ту више:

„дусисе“! Дође ми да прснем у смех, али се савладах. Пошто бисмо готови, започех:

— Је ли ово киша, или је дажд?

То запитах, сасвим озбиљно.

Стари ме погледа љутито и изненађен, не зна се шта већма. Ја наставих:

— Жожо не трпи старинску реч „дажд“. Он се баш радује што ње нестаје у књижевном језику. Вели: „две речи за исти појам не требају“. У томе се слажемо, али мислим да нам обе требају, јер не значе баш исто. О томе смо се јутрос дуго препирали. Жожо мни...

Трак! Баш кад се видело да Стари почиње озбиљно узимати ствар, Жожо удари у грохотан смех. Поче трести главом и млатарати рукама, говорећи:

— Што лажеш? Што...

Стари опсова и изиде.

Жожо се једва поврати, па ће мени:

— Иди с милим Богом, ти и дажд и иша! Што ти пада на ум?

— Па рекао си а и сам знаш, да га така питања највећма занимају!

Он потврди главом и опет се зацену. Па вели:

— Да, али каквим начином ти то започе! Како можеш тако озбиљно измишљотине причати? Али ништа зато! Више ваља овако се слатко исмејати, особито изјутра, особито оваког даждљивог јутра, него ишта! А Стари ће се на то вратити, не бој се! Он сад идући у школу, само о томе мисли! Ја одох на пијацу, а ти као што рекосмо,...

— Хоћу, драги Жожо! Одмах, намах, сместа, чим ти изидеш, умочиђу свих двадесет папоњака у чудотворну воду и држаћу их у њој двадесет минута, па ћу те савесно известити о послетку. Јер најпосле тиче се и моје коже, а не треба да те уверавам, да сам и ја рад у њој што дуже бити и што боље боље се у њој налазити: Не верујем тврдо у чудеса, али то, што ћу те послушати, доказује, да ипак верујем. Значи, ми смо Деламарци таки!... Него, кажи ми, где ћу се обријати?

— Код Певка — трећа врата од наших, на десно! Кад изидеш, окрени кључем, а доле залупај на вратима Пјуровим, да Пјуровица зна.

Вода је била у металној ведрици, по изгледу сасвим чиста.

Турих руку у њу и стадох пажљиво тражити, али не нађох ништа. Онда седох на столицу, изух се, наслоних врхове стопала на ивицу суда, па, згрчивши прсте, загњурих. За тим легох грудима на козена и спустих врхове прста у воду... Замишљао сам да ће такав положај тела бити заморан, а оно, баш на против, осећах се угодно; помишљах такође, да ће ме већ у почетку врачбине обузети тајанствене какве мисли и осећања, а оно одмах ме обузе дремеж. И у томе покусну почех се сећати неких стихова, које сам клепао у поласку од Шигуња, а које ми прекиде поштоноша Ожобина; предмет песма беше планина Лојен, коју почех величати као најславнију од свих наших гора. Онда пак, о кисељењу окрајака мога грешнога тела, кад су га тајанствене „струје“, може бити, цела прожимале и подмлађивале, ја и заборавих око чега се ради и шта очекујем, а облада ме жеља и воља, да довршим поменуту песму. И довриших је у памети, необичном лакоћом. Упоредих мог'ла са Лојеном: као што је та планина узвишена међу својим другама тако је и он међу Левкађанима: вис највиши и понос највиши. Свака реч је већ биза на своме месту!

У томе протече двадесет и пет минута. Кад се почех исправљати осетих како су ми прегиби утрнуле, те једва могох на ноге стати. Тада ме спопаде горопадан смех; тресао сам се толико, да се морадох извалити на диван.

Па онда деси се чудо једно. Би ли од „дејства струје“, или последица веселости, или од задовољства што олако створих уметничко делце, или од свега скупа, осећах се лак, ведар, пун снага и прегаоштва, — учини ми се, да би кадар био учинити нешто, што нико не може!

Написах песмицу и назвах је: Две висине, па ставивши хартију у шпаг, изиђох певушући. Дажд је пљуштио као из кабла по моме штиту; са кровова тутњаху дебели млазеви; по јарцима летијаху бујице; под стопалима пролазника штрцаше блато, а ја, једнако повушећи, стигох пред берберницу.

У излогу видех пирамиде цигарета, по врху њих беше мог'ова слика, врху ње збор свих светских владара, те две слике раздвојене двема бријачицама састављеним унакрст, са страна некакве заставице, шарене рекламе из новина и т. д. По дну сапуни, чешљеви, чачкалице, мрежице некакве, мириси,... све то симетрички поређано.

Уђох с уверењем, да је тај Певко Талијанац неки, или

какав Левантинац. На први мах не могох ништа распознати, а задахну ме силан мирис од дувана и којечега. Па онда опазих дете неко, где седи на столу и савија цигарете. Тај хитро скочи, примаче ми се и запита: „Шта је по вољи?“ Како ли се зачудих видевши да има бркове, доста густе али потшишане. Беше, у правом смислу речи „педаљ човека“, ваљда, нешто преко метра висок, кукаста носа, ситних очију, густе, гргурасте косе, по средини подељене. Беше у мавритској ношњи, господскога кроја, са златним шарама и у лакованим чизмама.

— Изволите! додаде он, а учини ми се, да ме ситне и оштре очи гледају подругљиво.

— Ја тражим Певка берберина! рекох.

— Ја сам тако звани Певко, одговори човечуљак, па након кратког ћутања додаде: а и берберин сам, кад хоћу, како за кога!

Кресну дрвцетом и запали лампу.

Говораше чисто мавритски. Показа ми столицу и рече: „Изволите!... Ја сам фабрикант цигарета и још којечега, а, како што рекох, и берберин дипломата и наше господе... Ви сте путник?

— Ја сам Устјанин. Дошао сам неким послом.

— Да продате кобилу, на којој сте дојахали! Хм! Дошли сте на туђим ногама, и, баш да речемо, некако баш на туђим ногама.

— Шта то значи?

Ви сте шишпан Вако, ој-укбук из Ивоније. Пишете по новинама. Све се зна. Јамина је мало место, а народ сувише испитљив, па се све брзо дозна.

— Ја сам на први мах помислио, да nиси Мавриђанин!

— Него Француз! прихвати Певко, весело и поносито.... Сви странци то кажу... Вуј, же сиј Франсе, мосје! Вотр сервитер!

Младић неки улазећи викну:

— Камо те, господин Певко?

— Марш, погановићу! одазва се берберин.

— Пардон, г. Певко, двадесет цигарета за ојвоја!

У огледалу видех где расклопи сребрну кутију и стави је на онај велики сто. Певко отиде да напуни кутију, а младић одгрну неку црвену завесу, која застираше кут и сагну се да нешто дохвати, но када Певко то опази, сав поцрвене од гнева, ухвати младића за рамена и стаде га вући, грдећи га пригушеним гласом. Онај, све једнако смејући се, тепаше му.

сваки пут мењајући први глас у имену, те се чуло: „Молим те, слатки Павко, драги Певко, Пивко, Пувко, Повко!“ Најпосле однесе цигарете.

Певку су ручице дрхтале кад се к мени врати. Колико год ме копкало да дознам шта га је управо љутило, умртвих се, прекидох дах. Истом кад се уверих, да се нешто смирио, запитах:

— Ко је онај обешењак?

— Фукара. Безобразно, невасиитано сељаче; служи Пај-Лију. Зна, да се са мном шале ујпани и шишпани, па мисли да и он може! Рећи ћу ја две речи Плији! Јер не знам ко да је, осим куће Камика, ја бих га ђаволу дао кад ми досађује!

— А опрости, пријатељу, шта је иза завесе?

— Једна моја нова справа.

— За бријање?

— За летење.

— За летење?

— Да! Одавно се ја тим бавим. Није балон, или каква машина, него крила, по систему крилâ слепих мишева. У средини је...

Опет неко уђе и викну: „Иш“!

— Иш, ујпане! прихвати Певко... Изволите! Хоћемо ли се ноговати?

— Нека сад, видим да си у послу, па свратићу после... Иш!

И отиде.

— Шта ли вам је: „иш“?

— Поздрав међу члановима Друштва за Летење... Познајеш ли ујшпана?

Познао сам га у огледалу, а и по гласу, беше Пелун Камик. Певко ми рече, да је он заштитник друштва; чланови су готово сви ујшпани и шишпани. Давају, вели, улоге месечно, од чега се набавља грађа и плаћају занатлије! Справу вели, моћи ћу видети једном с вечера, кад буде скуп чланова...

Већ сам разумео ко је и шта је Певко, — каква је његова улога у Јамини. Био сам готов. Посматрајући се из ближе у огледалу, зачудим се, како необично добро изгледам! И Певко, који узе да ме четка, као да је то имао у глави, јер рече:

— Благо теби, шишпане, кад си твко здрав и јак! Ув! Као лав!

— Не буди урока! додадох брзо и с уверењем, јер ме тада

обузе језа од тајанствености, страх и радост у исти мах, — страх од додира с непознатим силама, радост због неисказаног драгоценог дара, који ми паде неочекивано! Дакле, средњевековни „елигсир живота“ не беше бајка! Дакле, Жожо наш је други Каљостро али истинити! Од куда њему тајна? Од кога? Како? Је ли могуће, да је он сам пронашао тајну, коју су узалуд тражили толики?...

Стотине питања, нагађања, наснова, узавреше ми у глави. Изидох збуњен из бербернице.

Истом што крочих на улицу, сукобих се са Јозојем Споном. Иђаше дубоко замишљен, погнуте главе под огромним штитом, од оних сељачких, са шареним обручима око руба. Имао је на себи зеленкаст дебео капут, закопчан до грла, а око струка стегнут појасом од истога ткања — као што се одевају ловци по Белмиру. На ногама је имао велике чизме и мавритске чакшире. Тако наредан, а још оном својом великом брадом и наочарима, свратио би пажњу на се и у каквом великом граду.

Јавих му се и рекох:

— Баш сам мислио о вама, — хтео сам да свратим к вама до подне!

Јозој се загледа у мене. На први мах не познаде ме, па рече:

— А, ви сте! Нисмо се састали после вашега доласка. Али се види, да сте се добро одморили, — изгледате да не може бити боље. Изволите к мени у редакцију, кад хоћете. Сад идем у штампарију, па, ако је по вољи, хајдемо заједно.

Упутих се с њим. Скренусмо на лево, кроз најкраћу јаминску улицу, која води на ливаде. Уђосмо у неку нову кућу, из које се чуло зврјање точкова. Цео доњи простор не беше преграђен. Десетак мавритских дечака слагача работаху марљиво. Чистота, ред, тишина, озбиљна лица вредне деце, све то чињаше најлепши утисак, те сам оно дирнут том неочекиваном сликом културне радиности! То рекох г. Јозоју, нашто ми он објасни:

— Нема сумње да су Мавријани способни за културу, и још како! то се огледа у школама и овде. На жалост, других радионица још нема. Само, видите, треба пре свега, изменити у њима нека чуства. Мавријанин неће да се с вољом преда неком послу, о коме не мисли да је високо цењен, — управо да је господски. Тако на пр. у лицеју најбоље уче француски језик, најлошије математику и природне науке. Добар успех

показују и у цртању. Деца су уверена, да је француски једино знање достојно отмена човека. То уверење, дабоме, није ушло у њих из каквог разложења, него знају да се у двору и у опће међу ојпанима највише цене људи који знају тај језик. Што се тиче подобности за цртање, то ће бити да је у раси. А на занате неће још никако да се одају, јер су они у Мавританији презрени. Једино се до сад успело, да им се штампарски занат прикаже као вишега ранга.

У томе један од старијих слагача дође и рече, да ће нешто наскоро бити готово.

Седосмо за дугачак сто, претрпан хартијама. Рекох:

— Доиста, стихотворство им се чини као вршак уметности, јер се и могул тим бави. Разумео сам, да се ваш Поклич, сад у овом заплету, из обзира према дикефалији, хоће да се прикаже у најневинијем облику, — да би се доле рекло: „Гле! они горе само певају, дакле о злу не мисле! Њихов владар даје им пример, те се сав жив предао обради неког великог епоса, који ће се звати Атланска Владарка. Али што је много много је. У последњем броју Мавритског Поклича има и дописе у стиховима.

Г. Јозој смејаше се слатко, запита:

— Дакле, тако се доле тумачи необично цветање стихотворства у нас! И зна за епос, који поменусте?

— Тако! И зна се.

Неки човек у белмирској ношњи донесе примерак истом штампана слога службеног листа. Беше управник штампарије, по имену Шили Ликота. Г. Јозој викну:

— Ово ја нисам дао! Јесам ли вам стотину пута рекао да не слажете ништа, без мога одобрења?

— Он рече, да се ви нећете љутити! У осталом није тешко развргнути слог.

— До ђавола и песме! виче Јозој, истежући браду. Сит сам ја већ тога! Донесите што још има сложено. Већ је доцкан. Сутра лист треба да изиђе.

Управитељ отиде, Јозој настави:

— Помислите само, није доста што ме поплавише којекаквим стихоклепанијама, него се још усуђују да доносе рукописе у штампарију и овога подмићују да штампа.

— А ко су ти злочинци? запитах у смеху.

— Ко су!? Готово све што је и мало писмено у Јамини.

Све чиновништво, неки трговци, старији ђаци, неки од ових слагача; па онда, попови и учитељи из унутрашњости, многи ојвоји, дарсери, балакале, кептени и т. д. Сви траже да својим умотворима привуку пажњу мог'лову, јер је он учинио неколико поклона.

Управник донесе остатак листа и рече:

— Фали нам ипак рукописа. Да прештампам нешто о привреди, што сам нашао у једном белстанском листу. Разуме се, најпре да ви видите.

— Кад вам већ фали рукописа, да вам ја дам нешто свога, ако ћете ми учинити част, да ме примите за сарадника. — рекох и дадох Јозоју своју песницу.

Он разрогачи очи од чуда. Пошто је прочита, даде је Дикоти и рече:

— Изоставите ону песму на првој страни, а нека се сложи ово:

А мени ће:

— Дакле и ви посред тога? Није лоша ствар, али бих већма желео, да ми други пут дате мало прозе.

Дажд беше попустио. Ми се кренусмо, али у тај мах поче пљуштити јаче него дотле. Јозој се врати на своје место, да прегледа шта се могло прештампати, а ја зађох да се разговарам са радницима.

Било је већ подне када дажд поново попусти, те нас двојица изидосмо. Јозој је ишао погурен, замишљен, као и у доласку. Чешће је одмахивао главом и мрдао обрвама. Најпосле застаде и рече:

— Дед ви збиља напишите какву причицу, или, још боље какав чланчић, о... ма било о чему, само не о политици, за број који ће настати. Хоћете ли?

Гледаше ме, давши погледу израз, који неће да изрази речима. Одговорих:

— Могу покушати, али, право да вам кажем, немам поуздања у себе. Оно што сам до сада шкрабао, изишло је како тако, али оно је било самоникло, своје, а ово би било некако по наруџбини и ја бих био спутан непрекидном мишљу, ...како да кажем? Као да сам пред каквом комисијом, као да полажем испит. Кад стигну моје ствари, ових дана, наћи ћу нешто, што сам готово довршио.

Тим се растадосмо.

Застадох на рогљу, јер угледах дра Дига, где иде својој кући. У исти мах наиђе од доминка Мог'л, који се, под кишним огртачем, могао познати само по томе, што га је пратило мноштво људи. Отидох у сусрет доктору, пред врата његове куће.

— Шта је с тобом? пита он.

Казах му у кратко и мрднух главом пут гомиле. Он се окрену. Мог'л беше стигао до уласка у двор, па се обазре и климну главом, а пратња се сва одједном поклони и пође к нама.

— А-ха! учини Диго... Тата Јупитер Плувијус не дâ, да се потпуно сврши подневни обред — како то зову овдашње дипломате, l' adorrtion du midi! Ти безобразни страпци названи су јутрењим, подневним и вечерњим адорацијама та испраћања и посетке на пољу.

Прозори се начичкаше женским главама, а трговци и кафеџије стадоше на вратима.

Пројоше испред нас четири ојвоја и министра: Мијауш. Њадора, Пајлија и Зујо Цернис, сваки засебно, а сваки праћен својим чиновницима. За њима прође осам великих судија заједно, такође праћени својим подложницама. За њима, Плосило са наставницима, ваљда, њих десетак. Плосило ми се учини много виши и крупнији у мавритској ношњи. Нас двојица једнако скидасмо капе, а Диго уза сваки поздрав додаваше по коју пакосну, на пр.: „Ево ти нашега Бизмарка, ево Молткеа, ево ла сипрем кур, ево факултета!“ Господа се на растанку клањаху један другоме. Последњи наиђоше Араб и Жожо а међу њима неки старац, који трапаше, клецајући и млатарећи дугачким чибуком. Диго рече:

— О-о-о! Ево и три Јерарха! Долазе увек кад се позорница испразни. Бежим! Збогом!

— Кажи ми ко је стари Мавришанин између нашега Старца и Жожа?

— Коштан Курјајић, велики судија, а по племству дарсер. Имаћете част с њим ручати. До виђења!

Жожо ме запита знацима: како ми је? а ја му знацима одговорих, да ми је врло добро. Онда, весео, приказа ме дарсеру:

— Ово је наш земљак Вако. А ово је ујшпан Курјајић, велики судија.

— Дажди шишпане! рече он.

— Дажди, ујшпане, рекох.

Упутисмо се у наш стан.

Араб ме посматраше зачуђен. Два три пута одмахну главом, па запита:

— Дакле, је ли дажд или киша?

— Да. На теби је да одговориш, шта је боље. Најпре ћемо расправити географију „дажда“, т. ј. појасеве на којима та реч живи. Ја сам то проучио, па ћу, с твојим одобрењем, своју студију штампати у Мавритском Покличу. Говорио сам већ са г. Јозојом.

— О-хо-хо! учини Стари... Мећер, збиља, дадосмо се на велико, збиља су нам толико ојачали зуби. Ба! Није шала. И иначе нешто си данас предузимљив!

Кад почесмо један за другим улазити у ходник, Жожо ме задржа и пита:

— Дакле, брзо казуј, шта је било и како је било?

— Добро је било! Боље не може! Киселио сам папоњке двадесет и пет минута, па сам скочио, пун дивске снаге, просто као лав! Умал не разбих таваницу главом, толико сам високо скочио! Па, да видиш, и умно сам се необично оснажио. јер сам с места срочио и написао једну песмицу, коју сам продао г. Јозоју и за коју рече да је прекрасна!

— Ов..., ев..., поче муцати Жожо, сав узрујан и црвен,... не шалиш се?

— Којешта! Не видиш ли на мени, какав сам!? А ти си више него којешта! Живиш у Јамини као ој-укбук, а могао си већ милијуне стећи!...

Уђосмо кроз прва врата при земљи, где сам оно угледао први пут Цјуровицу. Беше собичак мрачан и влажан. Сто је био постављен за четворицу. Цјур је стојао пред другим вратима, која уводе у кухињу. Судија очита „оче наш“, па поседасмо. Онда се врата отворише и жена додаде мужу здену, коју он стави пред најстаријега. Тада опазих да је Цјуровица млада и лепа. Јело беше прилично, а вино изврсно. Имали смо после чорбе, говеђине, браветине, варених јаја и поврћа. Дарсер беше љубазан старац од седамдесет и неколико година. Шалио се са сваким од нас, онако по домаћу. Цјур, уз најљубазније понуде пуњаше му непрестано тањир, мешајући се у разговор. Жожо није слушао, а готово ни јео, толико је једнако узрујан био. Стари је, ваљда, размишљао о дажду и киши.

Када Дарсер запали чибук, стаде ми причати шта се тога јутра у суду расправљало. Бркао је имена судија, парбеника, сведока, као да их ја већ познајем. Овако је причао:

— А на то ће ојвој Катам!... А онда рече Шагој!... А одговори Ајир!... А онда пресече мог'л!...

Најпосле устадосмо. Сва се тројица упуте да прилегну, а ја рекох да идем ка Плосилу. Крајње је време било, да се с њим састанем.

ПИСМА ПРИЈАТЕЉИЦИ

Цариград, Пера, октобра 1906.

Драга моја пријатељице,

Под утисцима једне јучерашње посете гледала сам синоћ у Пери оперу с усхићењем; под утисцима те посете лутала сам ноћас по пустом мртвом европском предграђу весело; под утисцима те посете, заспавши пред зору, уснила сам најлепши сан; и под утисцима те посете пишем данас теби с радосним срцем. Срце ми је врло радосно; оно ми води руку...

„Куда си то ишла?“ чујем где питаш, мила, нестрпљиво; и ја ти одговарам: — О! куда!...“

Ја често и код куће по сву ноћ не тренем, па и овде. Овде бих, мислим, спавала; врло сам уморна, али ми пси не даду. И код куће кад лежим будна, мислим на минули дан, и смишљам шта ћу сутра; па и овде... Мислим — мислим на доживљаје прошлога дана, и смишљам, редовно, не шта ћу сутра, него куда ћу, на коју ћу страну Цариграда... „У Стамбол“, рекох прексиноћ сама себи, јер тај ми је крај најмилији; у њему је све као некад, одавно, и као његове скамењене од сланих морских вода камене зидине — ништа се није изменило. А шта сам хтела тражити по томе најтипичнијем предграђу цариградском?...

И ја устадох не по обичају, но рано, чим се свану; спремисмо се, доручковасмо, па кроз тунел у силну светину давно будне Галате, и пошто платисмо мостарину, похитасмо преко моста у Стамбол, ухватисмо трамвај; али колико се возисмо?... Пет шест минута, па скочисмо: ја нисам имала стрпљења да чекам сачекавање трамваја, и мењање коња, и уз брдо пре-

зање у четворо, и буђење задремала кочијаша. Пешке стигосмо за читаво по сата пре трамваја; и нервозно ударих халком на милој ми капији: так! так! и нестрпљиво чеках преко мрамором поплочаног предсобља сактијанских папучица „клепа клапа“.

— У теби ври! Шта ти је? упита ме Мерсије-ханум радознало.

— Да ме водите...

— Опет на Нишан-таш?

— О фала лепо!

— У Булер-Беј?

— Не.

— Опет у Скутари?

— О не.

— У Бујук-дере?

— Не, не, не!

— Па куда?

— По Стамболу.

— Да опет гледаш турба и текије?

— Не!

— Да још једанпут видиш Аја-Софију?

— О, не!

— Да идеш у текију с топлим каменом?

— Не, не, не!

— Е ја не знам шта хоћеш.

— Хоћу да видим хануму... најлепшу међу најлепшима.

— Ааа! то ли је! отеже она, и насмеја се тако ђаволасто. После рече:

— Зар није лепа она на Нишан-ташу? Онако лепих има и у нас.

Оне се, моје старе познанице, моје искрене пријатељице, згледаше, па једна другој намигнуше и развукоше усне на врашки осмех, па отворише уста за ђаволски смех. „Ја знам што се смеју“, помислих... „Оне мене познају...“ Алисе-ханум баци поглед кроз кафез и обрадова се сунцу; Мерсије-ханум донесе чаршафе и печа: завише се, све три; понесоше у крпи троје папучице, као ономад... Дуго смо ишле, све низбрдицом, до близу мора. Ту уђосмо у једну двокатну, дрвену, много шарену кућу. Дочек робиња..., све као ономад, па ипак велика разлика: ономад су ми пријатељице биле озбиљне, задихане, узбуђене и збуњене, а данас насмејане, веселе, смеју

се... Мерсије извади из недара једно стакаоце... — Шта ти је то? „Теби за под нос“... Пашћу тобоже у несвест, кад видим лепоту... И најпосле, пошто пређосмо многе одаје лепо намештене што миришу на мошус и на дуван, кад нас робиње одведоше у једну светлу собу окренуту мору, кад видех... Заиста ми је потребно стакаоце... Стадох као..., то јест устукнух, окренух главу... Каква ли сам изгледала?! — То је она. Погоди како јој име! шапну ми Мерсије српски. А ја да сам могла и умела проговорити, рекла би Шебек. Боже, ружноће! Ја ружније жене нисам видела. Глава коњска, лице мајмунско, зуби као у вепра. А обучена, и накићена, и намирисана: мирише на мени најпријатнији мирис... мирис од љрбичице. Да се врло ружан створ налази само међу булама, то сам знала у Нишу: али оволико ружан, овако ружан! и то још у Цариграду, под лепим небом цариградским. Ружна, сирота, а љубазна... О како је красан обичај нишких була, да се не љубе, да се само грле о празницима, или кад с пута дођу, да чак и своје дете не љубе, него да га миришу као цвет, или као јабуку: а многе Цариграђанке љубе се у уста као Београђанке, кад се год састану. Па и ова најружнија међу најружнијима пољуби се с мојим пријатељицама, али дао Бог не у уста, него у лице. Сестричину Мерсије-ханумину пољуби у оба ока.

И ја сам се озбиљно naљутила: терале су шалу самном. Оне то виде, те брзо пију каву. . Ја погледам у ружну, и окренем главу, тргнем се кад она у мене погледа. И одакле сам и ко сам, одмах је питала... Да би ме одобровољиле, да би ми се извиниле, хануме похиташе на улицу. „Не љути се, џанум госпођа, шалиле смо се. После горког слатко, после ружног лепо много је пријатно...“

Ишле смо до самог Мраморног Мора и гледале кроз маглу Принчева Острва и упирале очи у Кади-крај, Дајдар-пашу и Скутари: трепере према јутарњем сунцу прозори и оловне капице минара, а по мору се љуљкају лађице, звоне диленџи — ваћорлар, и многи шарени каици што ми се издалека чине као какве водене тице. На углу улице до зидина диже се један високи сиво обојен конак, а уз његову капију стража, као два џина, два црна кипариса: преко ограде му пребациле гране смокве и маслине, са још врло свежим лишћем, али прашљивим. Између овог сивог дрвеног конака, што ми се из далека чинио као каква лако зидана зграда, и цариградских зидина.

што опасују сав Стамбол, сваки његов крај поред мора и Златног Рога, пружила се железничка пруга за Сан-Стефано, пруга што води кроз Румелију, до Македоније, и кроз Македонију: и док моје пријатељице лупаху халком на капији, ја мислих: „Кад овуда прођем, остављајући драги ми Цариград, да ли ћу у светлој цариградсаој ноћи очима тражити врхове Витинијског Олимпа и Принчева Острва, или овај лепи конак?...“ И овде нас као на Нишан-ташу видеше кроз џумбу, и одмах нам отворише: и овде беху као зифт црне робиње у јасно црвено, као снег беле у загасито ружичасто, али овде је и једно девојче, врло нежно, врло бело, врло лепо, плаво као Швапче, дугачких плавих витица, крупних плавих очију а црних обрва и трепавица, као она була на лађи Т р а к и ј и с острва Кпа; па и то девојче је у ружичасто, у дугачкој антерији, како би рекле буле, у ампиру, како ту хаљину ми сад зовемо.

— То је њена кћи... једанаест година, а види колика је... Она је удовица,... Азијатка, шапну ми крадом од тетке Мерсијина сестричина.

И овде нам робиње фино пољубише скут, узеше сунцобране и помогоше ханумама да изују ципеле а обују папуче; и овде пред вратима пуно ципела, ниједне папуче; и овде немадох од-а-што да обришем обућу, те пођох прашњивом, и стидљиво и бојажљиво, погињући се да би ми хаљина сакрила ноге, и идући на прстима да ми се не би чуо ход. Али место калфе робиње, овде пође пред нас девојчица: она нас уводи у кућу своје мајке као К о н с т а н т и н о п о љ Т р а к и ј у у пристаниште Златног Рога. И овде робиње скидоше печа с главе и рукавице с руку, па све завише у бошчицу; и овде и мени рекоше да скинем рукавице а ја не хтедох (кад улазим с ципелама што не бих с рукавицама); и овде мошус и дуван: и овде богаство и господство...

Како ли ћу проћи ја данас? Да ли ће ова домаћица као она на Нишан-ташу после по сата рећи: „Одакле је мадам?“ Сама сам крива. Ја, демократка, не знам да се нађем у аристократској Турској, не умем да се поклоним пашиници и не могу да пољубим скут везировици. „Ето је ханума тога и тога паше!“ јави робиња, а хануме све као по команди устају, све као по команди додирују пашиничине хаљине поруб, па своје срце, усне и чело, што значи: у срцу те носимо, пашинице, љубимо ти скут, ханум-ефенди, на глави ти место правимо, ве-

лика госпођо. А ја? Устанем, ваљда што је домаћица устала, или што су све устале, не знам за што; а кад се заборавим, гледајући њихне поздраве, па не устанем, Мерсија мене, крадом, палцем у слабину. „У мојој демократској отаџбини устајале су на ноге моја мајка и њене друге кад мимо њих прође окружни начелник, и љубиле су у руку особе од положаја; али то је било одавно, ко зна кад; то је њима остало од Турака, зацело.“ А кад седнемо, па хануме понова устају и додирују под пред каквом ханум-ефенди, ја ту ханум-ефенди гледам и мислим: „Ханум-ефенди! да ти скинем то богато одело, тај раскошни накит, и да ти узмем ту толико звучну титулу ханум-ефенди, па тада да видим колико вредиш, и да ли шта вредиш: ако вредиш без свега овога као и с овим, и ја ћу додирнути под пред тобом.“ — Аман, госпоја! Свака жена по мужу госпођа. „Јесте, хануме; али у толико жалосније за нас жене. Према томе, жена је што и ствар, што и хаљина. Сећате ли се оне своје приче Два ћурка? У соби два чохана ћурка, оба нова, оба фина, оба сасвим једнака, један пашин, други субашин: метните пашин у сандук, избаците субашин из собе... Јадне жене!

Хајде у салон са мном, мила! На Нишанташу ми дочекасмо домаћицу, у Стамболу домаћица нас. Слатка домаћица! Чим нас спази, скочи с наслоњаче и похита пред нас. „Ах!“ рекох ја. — Џаџи, џиџи! изусти Мерсије. „Султанија без султана!“ додаде Алоса. „Чик! Како јој име!“ шапће Мерсије. — Мелек! (анђео) Погодила си... Прво темена, после пољупци: нежно се с Мерсијом загрли, и нежно метну своје румене усне на њено црно лице, а ја помислих: луд је обичај нишких ханума да се не љубе. „Изволте мадам!“ О! и мене одмах виде: седох, она према мени. „Одакле је мадам?“ — Из Србије. И све по реду пита, и све јој по реду казаше. Видиш, нису све онаке као она на Нишан-ташу. И ово је велика госпођа, пашина кћи, пашина снаха, па... „Каква је?“ ти ме, мила, прекидаш. „Млада, лепа, црне очи, бело лице“, ја одговарам. Не, ништа ти не одговараш; ја остављам перо а узимам књигу, Ламартинов Пут на Исток, читам опис жена са острва Рода... „То је око жена из Италије, али блаже, али пажљивије више испуњено нежношћу и љубављу; то је стас грчких жена, али округлији, али гипкији, с покретима пријатнијим, дражеснијим. Њино је чело широко, равно, бело, глатко као у најлепше жене из

Енглеске или Швајцарске: али правилна црта, права и широка од носа, даје им физиономији више величанствености, више племенитости античке. Грчки вајари били би још савршенији да су узимали своје моделе с лица женâ из Азије.“ Па ипак, овај опис... „он (песник) меће све у таку светлост, да би сликар по том могао радити, каже Blair; а по овом опису слика не би била потпуна, јер Ламартин је прескочио азијских жена руку, он им није описао ногу. Рука у ове Азијатке савршена је по форми; а кад пуши, цигару држи као она грађанска пашиница на Хелеспонту. Ја никад лепше руке нисам видела. Та је рука створена за миловање за љубљење... Али ко зна да ли ханума допушта коме да јој руку љуби; ја мислим да је чува као слику, да се од пољубаца, од влажних и топлих уста не исквари. А нога као од пентеличког мрамора. Ока не скидаш с ове Азијатке; гледам у њене црне дивно-лепе очи, у њено бело нежно лице, у њене руке, у њене ноге... Не; са ове су жене узимали модел грчки вајари; оваква је жена већ живела на земљи пре две и по хиљаде година, негде на острву Јегејског Мора, или Средоземног, па јој душа лутала вековима, док се није зачело тело њеном слично, а она то тело собом населила.

И ова обучена à la franque, у хаљину од фулара. С фризуром је по најновијој моди, а у папучама; и она без чарапа... У соби пуно була, пашинице, једна бивша везировица; младе у утегнутим хаљинама, старе у алватним антеријама; већина седи у наслоњачама и на канабету, као на миндерлуку или шиљтетима, с ногама пода се; пуше, пију каву и слушају ону која говори. И овде, час по па мртва тишина, мува да прелети чула би се, а у соби толико жена!... Јесу ли лепе... ја ништа нисам видела; само гледам у домаћицу: како је Бог створи овако лепу! Штета што је удовица! Зар ову лепоту да не гледа човек, на кога је, свакако, Бог и мислио кад ју је стварао. Једва сам чекала да се разиђу те жене, да останемо саме с њом, да се разговарамо, да је насмејемо, да чујемо како се смеје. И разиђоше се, дао Бог! Кад би ти знала церемонијалне форме турскога друштва, ти се не би чудила мојој радости. У друштву ни гледати је нисам требала онолико, али ја сам је гледала... „Јаој! Како сте лепи, ханум-ефенди!“ узвикнух ја зачуђено, чим се у конаку све утиша; а она поцрвене, па побледе, па опет поцрвене, па опет побледе. — У Шаму се родила, па није

чудо што је лепа, рече Мерсије: а она, опет поцрвене, и опет побледе и рече: „Отац ми био Цариграђанин, а у Шаму је пашовао, и тамо се оженио, четврти пут, узео жену из Сирије, из Алепа. Ја сам му од четврте жене: у Цариград сам дошла дететом." Па онда брзо окрену: „Хајдемо те на софу." — Мелек-ханума има три хамајлије: једну од злих очију, другу за погађање имена, трећу за узимање памети ономе који је први пут види, па био то имаш, или дервиш, или муфтија, или хаџија, или старац, или дете, или човек, или жена. А кад се насмеја, а оно као да неко испусти сребрни суд на мраморно тле...

— И ја сам вам име погодила, ханум. „Нисте, мадам. Ја се не зовем Мелек, него (и ту ми каза своје име, али ја не смем да га у писму поменем, јер се писма из Турске губе).

Кад пођосмо из салона, ја бацих поглед на зелен, свилен намештај, на вишњикаст персиски ћилим, на завесе из Смирне, на стоне чаршаве из Дајарбекира, на клавир: и погледах место где је она седела: празно... Неколико тренутака пријатно проведених, и...

У софи све турско: дивани с белим застиркама, египатска асура, шиљтета. По зиду свирке: сах, тамбура, мандолина, деф, у једном куту софе цитра, у другом цимбал. С оне престране софе виде се села на обали Мраморног Мора, Скутари које, без сумње, у сунчев заход и одавде изгледа као запаљено, као у грдном пожару.

— Мелек-ханум пева као Мелек и свира у сто и једну свирку. „Јели истина, ханум? Истина мадам: певам да јадове терах. Хајдмо на терасу! тамо имам друга за песму." Ко ли јој је друг за песму? Неко људско биће, за цело... И похитасмо уз једне стрме степенице опточене фукусом и лимунима пуним рода, осврнух се: хануме нема...

И велика светла тераса окренута мору, а окружена је кипарисима... Не: лице јој није заклоњено дрвећем, те се кроз кафезе види море. С терасе се лепо види и плаво ведро небо, и светло сунце. Ми поседасмо по дебелим шиљтетима између великих судова и палама и лимунā: робиње по египатској асури. Оне што су мало пре, у салону, стајале ропски, у дну, с прекрштеним рукама на пасу, сад, у интимном друштву седе, и почеле с мојим пријатељицама као с другарицама. У Нишу слушкиње, овде робиње: са својим ханумама и с њеним робињама и пријатељицама седе, разговарају се: Цариградске хануме

као пишке, неће им рећи „ћутите“, и „идите из собе, имам с гостима нешто да говорим“; и у Цариграду: капија увек затворена: на капију се лупа халком, врата се отварају без куцања...

На тераси никога не затекосмо: где ли јој је друг за песму? Тераса ми се учини без хануме празна. „Што остаде ханума? питах ја. — Хоће да скине корсу“, рече једна робиња. „Да рахат седи и пева“, додаде друга. „Јесте ли скупљали скоро меџлис? вели Мерсије. — Јесмо. ханум, али нам пресео... Пре шест ноћи хануме се веселе, па...“ каже старија црна робиња. „Па?“ рекоше хануме радознало. — Ја опазих... на оном ћошету седи Рустем-паша... А што му је син ђаво! Џонтурк. У Паризу школе учио. Слушао песму с друговима, па зар пали у севдах, млади, тек на нашу терасу долетоше јабуке...: прво јабуке, а после нарови и поморанџе; поморанџом ударише у груди моју ханум-ефенди... хануме привриснаше и побегоше грдно уплашене, јер се одмах не сетише откуд тај кијамет. А нарови и поморанџе падају, као да их однекуд ветар доноси. Кад да погледамо у јутру!.. Рустем-пашин син грдан нам зулум починио: изломио нам три палме, отресао нам сав род с лимунова, разбио нам десет филџана, и провалио ханум-ефендин деф“. „Па после?!“ узвикнуше буле зачуђено. — Па после... Вриску ханума чуо ханум-ефендијин зет, па дотрчао. Ханум-ефенди не смеде му рећи неистине, или, управо, онако преплашена не умеде, не сети се: и зет сутра те у суд... И, помислите, хануме и ви мадам, тај млад и луд све признао још пред кадијом грдно наше жене. „Или нека се крију како су се наше старе криле, или нека баце фереџу: или нека певају без нас да им гласа не чујемо. или заједно с нама. Људи смо, млади смо, срце нам тражи весеље, а наше жене: од нас лице не крију, у нас улицом погледају: а с нама у кући не седе, с нама нигде не говоре“. И ко зна шта је све говорио пред кадијом, те кадија њега затвори. Ханум-ефенди и онако тужна, и од онда:... Жали Рустем-пашиницу. тога лудог момчета мајку..., под старост то да дочека. И сестре му жали... Момак из таке куће, од таке фамилије — у апсу!“ Ја казах, полако, својим пријатељицама босанску песму Зејнина Клетва. „Кад је Зејни драги зулум починио, по башчи цвеће почупао, на ђерђеву свилу замрсио, она га није тужила, него га клела:

„Тавница му моја недра била!
„Руке моје синџир око врата!
„Уста моја очи му испила!“

— Требала је и ова лепа ханума овако да куне тога донтурка, што је у Паризу школе учио, и да га не каже зету... „А! овако да куне!“ рече као мало увређено Алиса-ханум „Њена су недра тавница њеној девојчици, њене су руке синџир око врата њеном мушкарцу, њена уста испијају очи њене деце... Красну децу има. . И после овај зулум није починио драги, него комшија“. Дође ми срамота што сам ређала песму, али.... би шта би. Алиса је увређена што јој се чини да сумњам у чедност младе удовице, јер је и сама удовица, одавно, од кад је ја познајем... Зар није била лепа Зарифина мајка, и зар није удовица од своје двадесет прве, па... молила се Богу, чувала децу и отварала сандук те поглеђивала реликвије од свога мужа, оца деце своје — у томе век провела, чедна и честита... И ова? Што не би могла бити као Зарифина мајка? Има у Турака честитијих удовица него жена које имају мужа. Зар није честита ова Алиса-ханум? Па каква је њена мајка, а удовица.... век провела као удовица. И све три ове не удале се због деце; чувале образ за децу: да женској деци не убију срећу, да се не каже: мајка им је така и така... Па и ова дивно-лепа удовица, на обали Мраморног Мора, женско дете има, дете слатко, пред којим мајка и не помисли на човека... И тврдо поверовавши да је тако, на ноге сам устала кад је ушла, задихана, зарумењена, лепа, лепа, намирисана мирисом од јасмина, у белој алватној хаљини, турској; у бело, те ми личила на белу голубицу; устала сам не пашиној кћери и снаси, него младој жени која се жртвује за децу, и угушује најнежнија осећања свога нежнога срца због женског детета... И она ове лепе очи скреће у страну кад је погледа човек; али она нема потребе да их скреће, она их крије густим црним велом, што се турски зове пече; али она нема потребе да их крије велом, крију је сву, овако дивну кафези, густе решетке. И она седе на шиљте крај кћери...: исти нос, иста уста, исто чело, по облику исте очи, само једне црне, друге плаве; исти погледи: чедни, детињи и у мајке као у кћери, као у детета. Ја оваких погледа нисам видела у жене, одавно удате; и застидех се, покајах се што сам јој рекла: „Јао! Како сте лепи, ханум-ефенди! Она је и црвенела и бледела зато што што јој ту била кћи, не дете, но девојчица од једанаест година.. И било ми тешко. Ја понекад за једну реч изговорену где јој није места, жива се поједем, по сву ноћ не заспим; а како ће ми бити сад, све сам то ми-

слила. О! па још кад је питах: где вам је друг за песму, ханум-ефендн? и кад ми она одговори: Зар га не видите, мадам, и зар га не чујете? и учини руком к мору. — Друг ми за песму море; оно ми је друг и за плач. Пре ми помагало само кад певам; од како ме снашла несрећа помаже ми и кад плачем. Нарочито ноћу, кад се разлије по њему месечина и ја плачем: оба плачемо по некад по сву ноћ, до зоре...

— Иди, очни виде, кћери, на друго шиљте! Почни, душо, Гонџе-ђули, песму!“ И пољуби свој очни вид, дете; и пружи тамбуру души, једној црној робињи; а робиње, све четири, на крај терасе клекнуше, па седоше на пете и викнуше...: пева Гонџеђули, пева Ђулсу, пева Замбак, пева Карчичета. И Мелек-ханума, као и остале нежне Цариграђанке, свакој робињи предела име; беле су јој: једна крин, друга висибаба; црне су јој: једна ружин пупољак, друге од руже вода. Оне предевају име робињама, дају им имена цвећа, да им није жао што су робиње, а црним још и за то, да им није жао што су црне... А кад је узела она да пева, арапски, ударајући у мандолину, онако лепа, онако невиних, детињих погледа, онако растужена — и ја сам била тужна, врло тужна: у шта јој пролази младост и лепота, увек у затвору, без свога друга; и моје су се пријатељице растужиле, плакале су, и сваки час подизале рукаве да ми покажу жмарце... А како је лепо певала Мелек-ханум! и сад ми је тај глас у ушима, у мозгу ми је: ја га чујем, као море... прелива се као морске воде...

— И ви сте турска rebelle, ханум?... У гору и камен, мадам. Али и ако нисам ја, биће моја кћи: учи француски и енглески, чита европске књиге, свира у пијано... Не могу да не учи, а бојим се да се не побуни...“ Па брзо окрену: „Тек сте ми сад довеле своју гошћу! и: — Хтеле смо да јој ти будеш заслада.“ „Где сте је провеле. Јесте ли је водиле на коју пијасу?“ — Нисмо. „Ааа! Хоћемо ли све у недељу у Макркјој? Ја, истина, не марим, али за вашу гошћу.“ — Шта је то пијаса!“ упитах ја — C'est promenade,“ одговори девојче.

Испратише нас, ханума с ћерком пред нама, робиње за нама. „Au revoir, ханум-ефенди!“ — Au revoir, madame!“ A dimanche, madame!“ узвикну лепо булче весело. — A dimanche, chère petite!“

Ја са својим пријатељицама о Мелек-хануми ништа не

проговорих, јер пред њеним вратима сачекаше ме Нури-беј и мој муж. Растасмо се: хануме одоше кући, ја с људима одох у Перу, мислећи на лепу хануму, и жалећи је.

Чини ми се да нећу дочекати недељу, а недеља је — сутра До виђења, драга моја.

Цариград, Стамбол, октобра 1906.

И дошла је недеља, драга моја: хоћу у Стамбол, ханумама, у недељу кад треба да идем у цркву, да се помолим Богу, и да му захвалим на богатом дару, којим је обдарио мога мужа и мене, на дару, без кога се не бисмо могли шетати по овоме пространом граду и чудити се особинама његовим, на дару што се зове здравље...

Ми смо Перу оставили данас рано, и прошли смо тунел с нестрпљењем, прогурали се кроз светину што ври Галатом, дошли смо на мост Валиде-Султан, застали смо, чули смо звона...

Не, ја нисам увек овако побожна. Мене обузима овако осећање само о највећим хришћанским празницима, о Божићу и Ускрсу. Јутрос сам била најбоља, највећа хришћанка...

„Дан, дан! Дан, дан!“... Како ми је било тешко! Некаква ми чудна тегоба пала на срце, неисказана ми туга обавила душу: заплакала бих...

А кад умукоше звона, мени би лакше... лакну ми. Тегоба и туга дошле су с неиспуњене дужности. Место да идем у цркву, ја идем у турску кућу; као кад бих на задушнице у парк место на гробље...

Али туга је уступала место радости. Учини ми се да се сад сваки радује: што је дан леп, што сунце сија лепо, што... Не, ја не знам зашто се радује...

Стојимо на мосту и гледамо живот цариградски на улици. Многе лађе мале плове од јутра до вечери Мраморним Морем, Златним Рогом и Босфором; дотичу се, на Босфору, анадолске стране, и румелијске: једне путнике примају, друге остављају. Мале лађице, хитре, пуне путника. Не, то нису путници; то су становници Цариграда, који походе китњаста села, чаробан оквир чаробног Босфора, Скутари, Бешикташ, Бебек, Бејлербејшли, који из тих села долазе у Галату, у Стамбол..,

Села бих на једну од тих лађица па се не бих сетила сухе земље; с лађице бих гледала кад се сунце рађа, и кад залази...

У Цариграду, тако се мени чини, два сунца има: једно као злато, друго као крв... Два сунца, а оба величанствена. Не знам које је величанственије, које је цар. Оба... Два цара на небу, трећи у Јилдиз-Ћошки. Трећега сам видела једанпут, два сваки дан гледам, свако јутро, свако вече; а кад гледам, једно или друго, некад рекнем „величанство", а некад ћутим као заливена.. О та милосрдна величанства! Њихова круна не обасјава само цара царева, него и цариградске просјаке...

Синоћ сам, с моста Валиде-Султан, гледала залазак сунца. О како је величанствен, како чаробан! Запад као крв, и море као крв; а својом црвеном буктињом, сунце запали сву анадолску страну, нарочито Скутари. У њему све гори, у пламену су сараји, конаци, куће: и час, па ми се учини да је ово један од оних чувених цариградских пожара, што није захватио само једну кућу, једну улицу, једну махалу, него цело предграђе, цело Скутари. А после ми се учини да се јавило овако зато што је хтело да накити, да палицка Босфор, те да личи на момче он, старац. А најпосле ми се учини да је ово једно сунце вечерње, велико, спустило с неба небројено малих, светлијих од себе, од којих се засењују очи, и њима окитимо сваки прозор, свако окно на прозорима, и софама, и џумбама кућā скутарских, конака...

Пожар! Све је у пламену! а море, крај анадолске обале, као да је поливено крвљу; по тој крви просуто је мислим драго камење, па трепери, засењује очи као она небројена сунца с прозорā: у тренутку виде се све боје, а свака има своје небројене боје, од најблеђе до најугаситије... Море и Босфор урешени су драгим камењем, а њихову површину синоћ глатку као огледало, јутрос таласаву као власи у Нереидā, секу многобројна весла, парају је шарени каици, пуни онима што, као ја, ћуте, чија су уста од чуда занемела, и парају је многе лађице, препуне, хитрије но што су преко дан биле, јер им се приближио вечерњи сâни, гласник одмора.

Али гле! Ово сунце у Стамболу, западно, цар вечерњег неба, цар вечери, дивне цариградске вечери, што се полако спушта с неба на земљу, бледи, па и ова доле, на истоку, с прозора и софа бледе, ишчезавају једно по једно... И, живот

дана гаси се полако, као свећа кад догорева, а Галатом се ускомешало, светина се таласа као узбуркано море: ври... Је ли то ропац дневног живота цариградског на улици?...

И мало, па је била тишина, дубока мртва: мртва је Галата, сасвим су пусте стамболске улице: тишину прекида ноћног стражара палица, а лавеж и урлање пасâ као да предсказују пропаст овога и врло лепог, и врло ружног, и величанственог, и сићушног, и чистог, и прљавог, много занимљивог града, који ми увек зовемо Цариград, а Турци најчешће Дер-Сеʼадет, то јест Врата Блаженства...

Синоћ, гледајући сунчев заход, била сам невесела... О, како сам, синоћ, била тужна!... С даном је као и с човеком. Новорођенчету се радујемо, а над самртником сузе лијемо и наричемо.

Синоћ, кад је издахнуо дан, кад је отишло сунце, учинило ми се, као да ми је оно, то сунце, однело нешто тако мило, нешто толико драго, нешто што не знам шта је, не знам му имена, за чим сам осетила грдан бол ноћас, колико сам се год пута из сна тргла...

Ах, и ја бих са сунцем! Отишла бих с овога света у други, са сунцем, с даном заједно. Како бих с њима да умрем: али да не осетим ништа више, до лаки прелаз из једног живота у други: да ми се угаси живот као јучерашњи дан, и да остане траг за мном као за синоћним сунцем...

Оно је сасвим ишчезло, а запад је обузет као пурпурним краљевским плаштом, као крвљу оних што је проливаху вековима за веру и слободу, или крвљу онога што је проли за спас човечанства...

Синоћ сам гледала сунчев залазак, а јутрос излазак. Стојимо на мосту Валиде-Султан, па не гледамо у сунце, него у зраке његове просуте по Златном Рогу, опточеном шареним кућама, белим џамијама, зеленим смоквама, црним кипарисима, лозом и маслином... Све је у огњу, а овога огња пламен није црвен, него жут као жежено злато... Гори Стамбол, његове куле и кубета, минара, џамије, куће и конаци, што стоје као група људи за сликање — степенасто, како би се оку излошкило све од једном и дало граду величанствену, чаробну слику. Гори Златни Рог, шума од катарака у пристаништу његову, војска од

кипариса на његовим обалама... Не, ти се кипариси чине као диvови, чудни стражари овога чудног града. О! ово јутарње сунце, што долази из колевке људскога рода!... Врхови минара трептали су према овом сунцу, као да су од чистог злата, а влажан јутарњи ваздух, њим загреван, силно је мирисао на смоково лишће, на кипарисе, на море....

Дуго сам на мосту стајала, дуго посматрала Стамбол и Златни Рог у време изласка сунчева; дуго ми се очаравало и око и душа... А после, с мужем, оставила сам мост, отишла у Стамбол с веселим срцем...

ЈЕСЕН ЈЕДНЕ ЖЕНЕ

III

(Наставак)

Пред хотелом Морис поново нађе фијакер који је узео полазећи од куће. Попе се несвесно, не казав куда ће.

— Улица Шамбиж, господине? запита кочијаш.

Улица Шамбиж! Да види Јулију која га можда чека овога тренутка... Не, овога пута искушење ће бити сувише тешко, шта више он неће имати више снаге да наслони чело на срце своје пријатељице. Неће моћи издржати питања њених очију...

У њему је још живела прека потреба за самоћом, за избегавањем...

Сиђе с кола, плати кочијашу и отпусти га. Ишао је пешке преко Ваграмског трга, прође поред булевара Малзерб, авениа де Виљер где су широки тротоари и ретки пролазници, где ништа не спречава ни ход ни мисли. Камо ће? Он то није више знао. Само је хтео у исто време да избегне и Клару и Јулију, и да се у својој тузи сакрије под земљу. „Свршено је, добро је свршено!...“ Као брујање звона, ове су му речи звониле у глави. Свршене су сањарије тако неодређене, али ипак тако драге. За један тренут он је назрео нов пут који се пружао према насмешеној равној обали и острвима. И затим, изненада, све то ишчезе: осети да је ударио о зид, о грозни зид који му је препречио будућност.

Немоћ га изнури. Шта да ради? Шта да ради? Исто тако он се осети немоћним да у будуће обгрли два бића око којих се његов живот, као бршљан, обавио, заједно са њиховим. То-

плота од присуства ових двеју женских бића му одузета од једанпут. Никад неће моћи присуствовати Клариноm венчању. Никад, пошто се Клара уда, он неће моћи продужити да живи са Јулијом. Онда шта да ради?

Гомила пролазника и кола, на ивици једног тротоара пробуди га. „Где сам то ја?" Требало му је неколико секунада па да дође к себи. Булевар Осман, улица Тронше, улица Обер, укрштале су се пред њим. Омнибуси, фијакери претрпани пртљагом, који су долазили са станице Сен-Лазар, кукали су из улице ди Авр; други су довозили путнике који су били у великом послу код прозора да би дотерали часовник....

Отићи! Отпутовати! Отићи тамо где ће бити сам, да не види више ни Јулију, да не види више ни Клару, ни Ријеа, никога!... Жудио је за осуством и усамљеношћу. Али сваки одлазак замршена је ствар. Треба објавити да је он био апсолутни господар својих одлука; треба одговорити на питања, снабдети се разлозима. Како не би пробудио сумњу незаинтересованих?

„Антоније Спржер још није дошао из Луксембурга; али Ескје... шта да му кажем?... А, нарочито, како да нађем разлог који би се примио за Јулију? Има свега један о коме не може бити говора: здравље...."

Одмах се реши.

„Идем да видим Домје-а."

Штапом дозва један фијакер који је скретао у улицу Тронше.

— У Салпетрје, рече пењући се...

Натмурено дрвеће, суре фасаде кућа, трома маса на Маделени, промицали су поред колских прозора... — Затим улица Ројал, шум каруца које су носиле свет обучен у одело отворене боје, слезове, беле, ружичасто бледе. Сунце клонуло око шест часова наруменило је све озо, и на тргу Конкордије фамилијарни украс, диван украс дугачких авени-а, два Коринтска споменика који стоје један наспрам другог, сиви шиљци Сент-Клотилде купали су се у црвеножутом праху који је био обојен местимице дугином бојом.

Заведена Морисова душа сети се сјајних месеца проведених некад у Паризу, са мајком. Он виде самог себе, како победно јури ка шуми, посред сличног таласања кола, а његова мајка, тако лепа, посађена поред њега... Како ли је он

тада посматрао живот, будућност, са поноситом ведрином! Био је срећан, изгледало му је да треба само руку пружити па да ухвати љубав, славу.

„Сад је све сахрањено, помисли он горко. Изгубио сам срећу. Према љубави мој је живот ограђен. Што се тиче амбиција уметничких, оне су напуштене, о њима и не сањам више.“

Мрзио је на Јулију и због изгубљене среће и због свог некорисног живота... Док је фијакер ишао поред Сенског кеја, он се мучио овим мислима: „Срећа, ипак, не састоји се у сањању многих снова, обискујући се о женски врат, и милујући се као дете. Ја сам се срозао у млитавој разнежености, с дана у дан у полусрећи.“

Али фијакер, пошто је дошао до ивице ограде Винарске гостионице и Ботаничке Баште, заустави се, после неколико колебљивих покрета пред неком врстом празног простора, који је био као проређен забран, изгажен корацима, засађен плеснивим дрвећем, и који је изненађивао, на овом крају Париза, на ивици једног булевара.... Морис скочи и, журећи се, упути се вратима Салпетрје.

Већ једанпут, са Домјеом, он је походио ову славну установу. То је било одавно: као дете долазио је овде, а његов отац пратио га је.

Занимао се именима која је читао на плавим плочицама, по угловима авени-â овог краја вароши... Улица де л' Еглиз... Улица де Рефектоаре... Улица де ла Кизин... Други пут он се спази у фата моргани прошлости, као дечко елегантан и срећан, на прагу ове собе за разговор где је сада ушао старији, неспокојан.

Тако га је свуд вребала прошлост, прошлост подругљива или болна.

Требало је неколико покушаја док су му показали где се налази Домје. Још није био изашао. Неуморни радник довођаше у ред посао још док је трајао дан, и у колико је долазило лето, продужујући корисно време за микроскопске студије, он је ручао доцније, у ноћ, у малом ресторану тога кварта.

Морис га је видео, у тренутку кад га дечко уводио у лабораторију, сагнутог на високом табуреу, окружен малим стакленим квадратима на којима се сушила врло мала пега у средини, и са оком прислоњеним на мискроскопски окулар.

Кад је затворио шраф на дурбину, он рече, увек испитујући:

— Јесте то ви, Лука?

— Не, није Лука, одговори Морис. Ја сам.

— Ах! Гле! Добар дан, Морисе, рече доктор окрећући се и пружајући му руку... Надам се да нисте болесни?

— Не. Дошао сам да вас видим... да вас видим... да разговарам с вама. Да вам не сметам?

— Ни најмање... Седите. Утврђујем пресеке које сам направио јуче. Још два и готов сам. Али то је посао руку који не смета да се разговара... Је ли по вољи цигарета?

Морис узе једну од оних које му он понуди и запали је на лампи у којој је горео алкохол. Остављајући доктора његовим опсервацијама, он је посматрао скроман апарат лабораторије: плоче, пећ, једна од оних табла чија је горња страна од фајанса, коју хемичари зову рогожара; два ормана с преградама, пуна етикетираних наслона и свуда стаклене плочице са мрљом у центру, бочице пуне зеленкастих влакана, која су се купала у алкохолу, људски мозгови чувани у лонцима. Сав овај научнички апарат примамљивао га је као што без сумње примамљује доколичаре и залудне.

Он је у њему видео симбол једног живота у свакидањем раду, тако различног од његовога сопственог живота, расејаног у дилетантизму. Он рече:

— Како сте срећни, докторе! Живите овде сасвим мирно, у заклону од свих људских кушања и жена; рад вам је одређен сваког дана. Плаћа вам се одмах награда... То је најбоља уметност, то!

— Извесно, рече Домје не прекидајући посао, — као дијета живота увек је бољи један рад који не претпоставља мали нервни поремећај, неопходан вама уметницима, да би створили ваше дело... Кад устанем у јутру, ја могу предузети оно што ме је занимало синоћ, где сам га оставио: ту требају само очи, старање, пажња и извесна тежња да се генералише, да се има једном за свагда, кад се...

— Шта радите сад овога пута?

— Настављам потребне опсервације на моју књигу о Моргановој болести... Ево видите.

Он се подиже и показа Морису бочице у којима су врсте зеленкастих змијица изгледале као да ће уплеснивити у нечи-

стом алкохолу. На свакој етикети могло се читати опште име: Морванова болест; затим под-наслов Херманова мождина..., Мождина Жозефине Идај..., и т. д. и т. д.

Морис запита:

— Који је то Морван, што је патио од ове болести?

— Морван није име болесника, већ лекара који је проучио и поделио у класе болест. То је бушење, нагризање, мождине, које се шири од центра ка периферији. Увек је прате, природно, мождани немири. (Тако он откри један лонац, и узе један мозак у руке не приметивши како је Морис побледео). Ево мозга Жозефине Идај, чију мождину имам у другој бочици. Спољна опна око мозга, треба да се одвоји сама од њега, кад се повуче. У место тога гледајте (он повуче мембрану): она је прионула, прилепила се на неким тврдим местима; ако хоћу да је ишчупам, она се цепа на местима где се додирује... То је случај с мозгом. Сад, посматрајте мождину.

Из бокала на коме је писало: „Мождина Жозефине Идај“, он извади зеленкасту змију. Посматрајући је у пресеку Морис виде да је прободена уздуж, као цев од каучука.

— Ево мождине, рече Домје. Она је, видите, пробушена на средини.

— А какве спољне феномене проузрокује она? запита Морис, који се, размишљајући о егоизму живота, беше већ уплашио, бојећи се да не нађе, може бити, на себи симптоме...

— То је чудновата болест. Она празни месо, тако да кажем, сиса мишиће, и оставља само неку врсту млитаве кожурине између коже и скелета. Спољашњи делови почињу да се суше. Затим мождана крила изумиру једно за другим. То је парализа и смрт. Одмах, чим сиђемо, показаћу вам, међу спокојним плетачицама које сте видели у парку, извесан број особа које чекам. У осталом... Јесте ли ви човек коме се могу поверити тајне?

— Јамачно.

— Е добро! Или се ја варам много, или наш пријатељ Спржер пати од Морванове болести.

Морис побледи. Он замисли у једном таквом порцуланском суду мозак Јулијиног мужа, и, у стакленим боцама сличним овим, зеленкасту мождину, пробушену тајанственом болешћу. Његово страшљиво и плашљиво човекољубље узбуни се пред том представом; страх ништавила обузе га. Осети се да је и сам

састављен из несигурне супстанције, којој су непрестано претили, подгризали је и прождирали непријатељски паразити. Домје, кад га виде да је побледио, запита га:

— Шта вам је?

— Хајдмо одавде, рече он. — Осећам да ће ми бити зло ако останемо.

— Ах! ваши нерви!... рече Домје с неком врстом презирања. Нека буде, хајдмо. Хоћете ли ручати код мене?

— Драге воље.

Доктор узе са једне боце мекан шешир сав ишаран пегама од киселине.

— Хајдмо да ручамо. Одвешћу вас, ако хоћете, у мој пансион. Овога пута ја сам бећар. Жена и деца су у пољу.

Пансион је био мањи ресторан, скроман и чист на Болничком булевару, нарочито су га посећивали железнички чиновници. Кад су дошли, једна девојка распремала је сто претрпан белим и грубим рубљем.

— Лујза, има ли још што за ручак?

— Наравно, господине. Ако нема потражиће се... Хоће ли и господин ручати с вама?

— Да. Донећете и боцу сен-перејског вина.

Посадише се. Окречена сала светлила се од чистоће као каква холандска кућа, при лепом париском вечеру у осам часова у лето, вечеру испуњеном неодређеном и јаком аромом. Париз, посматран кроз широке прозоре с малим окнима, изгледао је као паланка, а мала сала, окречена, са белим памучним завесама, повучена ка средини, изгледала је као манастирска трпезарија која је гледала на авени мале вароши.

Морис, проникнут овим спокојством рече:

— Како сте срећни!

— Опет!... Срећан, зашто?

— Што сте у исто време и ожењени и слободни да радите... Бар живите! Ви знате камо вас води живот. Сваки сат преставља извесан посао. Што се тиче мене, мој живот не оставља трага.

— Зашто ви не радите?

Он запита с полуосмехом, и Морис читаше у овом осмеху равнодушност мало презриву од стране вредног мислиоца према аматеру уметнику.

— Не радим, рече он, жудан да се оправда, не из ле-

ности, чак, мислим, ни због лењости духа... Не радим јер имам најмрачније осећање према раду, то осећање што је периода у којој сам ја, периода чекања, и што ћу ја почети да радим тек кад се она сврши.

Домје рече, једући с пуним апетитом комад говеђине надевене сланином.

— Не разумем.

— Е добро! рече Морис живо, решен да приступи одмах и без одлагања предмету визите... Е добро!... Ето! ја имам везу у Паризу... Метресу у грађанском сталежу, једну удовицу рече он, — са детињастом намером да завара траг Домјеовим сумњама.

Ја је не могу узети за жену. Налазим се дакле у шкрипцу; докле год не нађем излаз, нећу знати ни за душевни одмор, ни за рад...

— Али, примети Домје, — ако сте срећни као што сте, ако вас воле жена коју ви волите... је ли баш тако потребно да мењате живот, и да се бринете за радом? Треба и продуктивности и уживања. Кажете да ми завидите? Верујете ли ви да кад-кад, кад попушим цигару у Авни-ди-Боа, не дође ми да желим да живим, то бива једне недеље, једног дана, по примеру богатих људи који станују у околним хотелима? Кад драги мој! само кад изненада западнем у ове сањарије, ја тада искочим нагло из њих, и после се отресем као кудраво псето које је пало у воду... Мислим на моју лабораторију у Салпетрје, на мој мали ресторан, на моје мозгове, на моје мождине, на своју жену, на своју децу, на неколико добрих пријатеља, и кажем сам себи да је све ово добро које други не познају. Ни они ни ја наравно нисмо потпуно срећни; али радости и туга су између њих и мене несрављиви.

Били су при посластицама, једући расејано. Домје је крцао орахе тупим ударом дршке од менгела. Морис једно по једно, сисао је зрна грожђа, бацајући љуску.

Мало мирнији сад, он свесно претресаше свој случај.

— То што ви кажете врло је добро, кад околности допуштају једном човеку да се користи својим способностима и својим темпераментом. Али зар не допуштате да код богаташа може бити мудраца, или темперамент луксузног човека код убогог сиромаха?

— Допуштам све случајеве кад их констатујем, рече Домје.

У практици обичај једног извесног положаја живота обично раслаби прекомерни апетит. Који су навикнути да разбију калуп, тим пође за руком да умакну од његових услова, они се коначно издижу из сталежа, или ако не успеју, они ишчезну.

То је изборни закон.

— Е добро, молим вас дозволите за један тренут, докторе, да сам ја један од тих избрисаних. Ја тежим да изиђем из касте доколичара да бих ушао у касту радника. Хоћете ли ми помоћи у томе?

Домје палећи цигару, погледа га изненађено.

— Наравно, хоћу радо. Шта могу ја учинити?

— Хоћу да предузмем користан живот. Зато прво треба да се ишчупам из средине у којој живим у Паризу.

— И ви хоћете једно средство да је оставите а да нико нема права да изгледа изненађен тиме... Наредба за какву бањску варош?

— Управо. Само ја нисам болестан.

— Ох! Уредан живот, са неколико чаша вина или мање минералног напитка никад није некористан. То ће вам повратити спокојство, учиниће још гипким нерве који су узнемирени непрекидном париском грозницом.

— Добро! пошаљите ме где год хоћете, али далеко... далеко... Пошљите ме у земљу где ћу бити сам, где никог не познајем, изван великих друмова који води у Париз.

Самољубље га узбуни; утврди да ће бити довољан сам себи, далеко од Јулије, далеко од Кларе.

Домје га запита:

— Говорите ли немачки?

— Не, мало енглески...

— Добро, моћи ће... Послаћу вас у Хамбург. То је Енглеска Немачка, ту ћете наћи само Американце и краљичине поданике... Бања је добра за малокрвне и неврастентичне, а и ви сте такви. Свиди ли вам се ово?

— Је ли далеко од Париза?

— Ноћ и пола дана. Можете прекинути путовање у Келну...

— Нека буде тако. Ићи ћу у Хамбург. Домје написа наредбу и даде је Морису.

— Хвала, рече Морис, самим мноме спасавате ме.

— Ах! додаде доктор вртећи главом. Могу рећи за већину болесника који долазе тамо (он показа зидове Санпетрјеа) да траже научењаков савет, — могу рећи да сви болују од исте болести, као и ви, што њихов заведен и развратан живот... Хоћете ли да вам кажем своје мишљење о системи неговања које вам је потребно?.. Жените се!

Он се заустави: Морис поново побледи при речима: „Жените се!“

— Извините, рече доктор хватајући га за руку

Изиђоше из ресторана, прошеташе се неко време дуж авнија кога је сад обвијала ноћ... Ћутали су, сваки задубљен у своје сањарије.

— Хајдмо, рече Морис, изненада пробуђен: остављам вас. Хвала вам на овом утешном вечеру, проведеном поред вас. Будите добри те пишите Ескје-у да би га уверили да је потребно да одем.

— Ескје ће добити писмо сутра, или боље: ја ћу сам проћи кроз ваграмски авни.

Они се растадоше.

IV

Брзи северни воз однесе Мориса, у пола скинутог и простртог преко креветца за спавање. У лупању воза он је пустио да се уљуљка брига, коју је осећао како му умртвљује удове и мозак.

У пркос свега, то је још било једно олакшање, ослобођење, то суморно и болно бежање у ноћи.

„Оставио сам за собом оно што ми је мучило срце, мислио је он. Ма каква била будућност, биће боља од овога што сам оставио.“

Три дана су протекла како је одлучио да иде. Размишљајући на та три дана, немир лаганог раздвајања причињавао му је зло, као што је се заиста и поновило. Стан у улици Шамбиж био је ту, пред његовим затвореним очима на којима су се сушиле сузе. Један обрт електричног звонца... он отвори: пред њим је била Јулија. Њихово дуго удруживање било је потпуно осветлило њихове две душе, једну за другу тако, да је она одмах читала у Морисовим очима страховиту претњу, — чула је

рушење ове њој драге зграде, целог њеног живота! која је била њена љубав. Озлојеђеним покретом који је био редак у њеној благости, она умаче пољупцу који јој је он хтео дати:

— Шта је то?

Он покуша да одложи признање:

— Али... шта!

— Говори! говори одмах, радије волим то...

И тада на овом канабету претрпаном јастуцима где су они толико пута срушени, као два голуба, у најлепшим данима, — мешали сузе, јецајући признали велику опасност; Јулија, прва, изговори страховиту реч:

— Ти одлазиш?

Она је погодила да он одлази, она је то осећала по понашању, има већ неколико дана. Знала је добро, познавајући слабо срце Морисово, да он тако проба коначан растанак, једним одсуством прво кратким, затим продуженим; и одмах удар је био тако болан да је хтела да слути.

— Ти одлазиш?

— Доктор ми је наредио да идем у Хамбуршку бању.

— Ти одлазиш! ти одлазиш! Ова јецања, ова страховита туга бића које се воли!... И бити узрок овој жалости!... Плакала је, драгана, она чиј је живот он узаптио, који је био само за њ! Плакала је, жалила је, и то због њега! Једног тренутка његова одлука поколеба се.

— Ако хоћеш... Ја нећу ићи... И затим, у осталом, ја нећу отићи за навек... ја те нећу оставити... Кунем ти се да ћу се ускоро вратити! Ја те волим! Само, видиш... подносим кризу коју ти знаш, као кад сам путовао у Авејрон... Зар се нисмо после боље волели? Париз ме изнурава... Треба да идем. Али ја те волим, ја те волим!...

У овом тренутку његово искрено срце било је решено на одрицање. Још је гледао како му препона ограђује пут; али он се беше одлучио да живи у овом теснацу, у овом куту живота не обзирући се ништа на будућност...

— Ја те волим! Ја те волим!

Није га више слушала, више није хтела, више није могла да га слуша. Она се диже, и у пркос његовом загрљају, и у пркос његовим пољупцима којима је обасуо њене бледе образе и квасио прамење плаве косе, он осети како се полако измиче,

први пут врло naљућена, naљућена и ожалошћена. Отвори врата, побеже... Био је сам...

Сутрадан, — после једне ноћи чију је болну тајну чувала, да је никад не дозна Морис, — она оде к њему, у обичајено време, покорена својој судби и ако не и разгаљена. Она му је прва говорила о његовом путовању, заузела се с њим око спремања, као кад је чинио краћа осуства. Нити у очи одласка, никад Кларино име није изговорено међ њима. У очи одласка, ручали су у удаљеном ресторану, у авени де Клини, изредан ручак осуђених, што су ручали на пољу, јавно; толико су се бојали да изгубе свест, ако би остали сами у четири ока. Хватали су насумце храну коју им је стомак одбијао; време је пролазило, ужасно полако, и опет врло брзо. У два маха Јулија је имала несвестицу. Кад су оставили ресторан, остало им је више од четрдесет минута да проведу заједно. Седоше у фијакер; рекоше кочијашу да вози по својој навици, одатле на булевар Рошшуар, где су били сигурни да их неће срести.

Нека жалост, која је продирала као јака киша, наквасила је њихову тугу, међу овим украсом ужасно суморним. Око њих магловито време спуштало се на варош, у ово летње доба кад се, у вечерњој јасности, дневни дим који је искуљао из хиљадā димњакā, спушта, згуснут у црне облаке.

Кола, прво су ишла дуж једне пусте улице, у којој су фењери били запаљени само с једне стране. Затим пошто су прешла булеваре, стигоше најзад у мрачан и насељен кварт источне и северне станице. Морис, спустивши капуљачу, видео је лице своје метресе само с времена на време, кад је рефлектор или фењер бацао светлост у кола: тада је опазио на њеним нануреним образима влажан траг суза, које нису престајале тећи. Узе је у наручја, пољуби је; удахнуо је њену мржњу и пио је њене сузе. Али ипак није имао храбрости да проговори речи сажаљења које су ипак биле на дну његовог срца: „Не плачи: ја остајем, теби припадам." Плашио га је наступ ужасног очајања које је предвиђао одмах чим се буде раставио... Сигурно ће пасти као мртва на кеј, чим се воз буде кренуо.

— Јулија... Не треба да уђеш самном у станицу... Драгана, треба да одеш пре мене... Биће ужасно!

Она је била само сирото створење од суза, без воље, без моћи: покорила се. Обадвоје сиђоше. Измењаше по један пољубац, то је био пољубац расејаних сродника, који се растаја-

љају само за један дан. Јулија седе у други фијакер који је у тај мах ишао улицом Дункерк... Морис је, међутим, посматрао како беже ова кола, носећи ону коју је он највише волео. „Шта то се учинило? Тако брзо? Тако брзо?...“ Она оде не пруживши ни један поздрав кроз колски прозор. Одмах се осети одвојен од околног живота, случајем одлучним као смрт. Требали су да му чиновници станични кажу, да га одведу, да изврши спремање за одлазак... Још је само једна ствар дражила његову жељу, да одмах легне, да буде сам у кабини, да тамо може на тенане удубити се у патњу, да трпи и плаче без сведока.

И воз га је носио, возио целу ноћ кроз велике фландриске равнице и кроз рајнску земљу; ни један једини пут сан не дође да му понуди бар привидан заборав.

У Келну је требао променити воз, јер, збиља, није се хтео заустављати. Ујутру се дигао; време је било неизвесно, без сунца, без претње кише. Монотоно небо изгледало му је братско: сувишна веселост природе раздраживала га је... Око њега, у новом купеу где је седео, говорило се језиком који он није разумевао. Усамљеност му је пријала...

Овај пут дуж Рајнине обале, меланхоличне или насмешене према небу, ако их погледа жалосно или се смеши на њих, био је прво блажење његовог изгнаног живота. Наслоњен на прозор, он је посматрао зелену воду, брежуљке покривене виноградима и збијена села затворена између два брежуљка. Није знао рећи да ли су му се допадали предели и изгледи овога поднебља; ипак њихов изглед ублажавао га је, дејствовао је умирујући на његове нерве. Трпио је непрестано, али исцрпен и у халуцијацији готово није знао од чега... Нешто је од њега нагло отргнуто: ево шта. Осећао је жесток бол од осуства: не би знао казати да ли због Јулије или због Кларе. Ускоро је требало да види да оно што му недостаје узајамном животу, није била ни Јулија ни Клара. То је била жена, мило женско присуство; топлота недара.

Кроз један час сишао је у Франкфурт. Доручковао је у кафани. Промена земљишта поче га разонођавати... Изгледало му је да је јучерашњи Морис умро: да је несвесно присуствовао шетњама кроз улице са неком другом особом, са неком лутком без душе, с којом се његова душа случајно здружила. Тако је ишао, посматрао, јео, разгледао музеје и споменике... Људи, који су га питали нису добијали одговора. Пошто се је-

вече спуштало, он се нађе пред станицом; виде на обешеној таблици једног перона „Хамбург“, попе се у воз, отпутова... Воз је био пун путника, скоро су сви говорили енглески: Морис је разумео по нешто, и тај упад туђих мисли у његове мисли вређао га је. Тако је постао растужен и као убијен.

У хотелу, где су га одвели, журно попи шољу чорбе, и леже... Његове блудеће мисли уљуљкивали су звуци музике која је свирала у парку Курханса... Заспао је... од тренутка кад је видео како је Јулија ишчезла, живео је у некој обамрлости сањарија, мање мрачној од сна.

Али кад се дигао, у велико дан затече га ведрог. Посматрао је четири зида хотелске собе, необичну форму кревета, стола и ормана, натпис на три језика изнад врата. Све то, то је била Немачка, то је било одвајање, — драговољни зарез који је учинио у срцу.

„Којешта! Ја сам овде... у Хамбургу?... Ја! Ја! Али то је лудо... Шта ћу ја овде? Зашто сам путовао? То је ужасно бити сам... Клара... Јулија... Ја сам их оставио, глупо сам их оставио. И зашто? Боже мој! Зашто?“

Он опази таштину овог путовања. Све оно чега се бојао, све што би било горе од смрти догодиће се у његовом осуству. Клара, и ако га је волела, одлучиће се на удају, кад је он отпутовао, тада шта може она двоумити у последњем тренутку, кад се он задржи... „И затим бити отсутан месец, два, годину дана, то је добро... Али после? Зар се не треба једног дана вратити, поново видети оне, које су због мене трпиле, и због којих ја трпим?... Зар ће живот тада бити сношљивији? Све ће бити опредељено... Ја ћу бити решен, кад се не може помоћи... Зар не би боље било да сам остао тамо, да поднесем лагани притисак догађаја, да се у исто време навикнем, као што се и други око мене навикавају?

Трудио се да прибере мисли, као разбијену војску. „Видећемо, рече у себи, да ли је с правом или не, ја сам дошао овде да избегнем присуство предмета који ме муче. Користимо се бар овим удаљењем да би покушали да се поправимо. Пробајмо лечење заборавом...“

Обуче се, усиљавајући се да забави дух забавама нове средине. Сети се свога доласка у Париз, после мајкине смрти. „Исто тако и тада сам био жалостан, изгубио сам све што

сам волео, нисам хтео више да живим. А међутим наново сам отпочео да живим...“

Али му неки глас одговори:

„Тада си ти имао шест година; тада си мислио на будућност, на љубав, на уметност... Сад, све је то свршено.“

Он затвори уши чувши овај очајни глас.

„Хамбург је пријатно место. Има величанствен Курхаус, паркове, позориште... Има угодности за лечење. То ће увек потрошити по неколико четврти часова“.

Ово прећутно признање учини те се жалосно насмеши. Већ је искусио да ће овде време бити спорије и досадније но у Паризу. Онда, нашто ово усамљавање, немир због овог одласка? Он виде сузе Јулијине како лију преко њеног нежног лица, и дрхат целог њеног тела некад обожаваног, и, авај! и данас још обожаваног, у пркос свему. „Ах! ја сам несрећник. Не знам шта да радим, код толике несреће.“

Сиђе у трпезарију. Праменови јасног сунца раширили су се по зидовима у живим нијансама, по врло белим постољњацима и веома светлом кристалу. Неколико усамљених путника, неколико породица енглеских или америчких доручковале су, са мирним и задовољним изразом на лицу... Морис се осећао као и синоћ, сасвим издвојен од ових људи: као бродоломник на обали острва, где га је бацио талас.

— Са̂м сам! сасвим сам!

Пригушено јецање узнемири га. Од сад ће бити сам у животу, као што је и био док није познао Јулију. Успомена блудећих месеца док није познао ову жену причини му, у пркос растојању тога времена, тако исто болну страву, као и ову што је има сад. Хтео је да се одупре:

„Садања страва мислио је он, долази ми као непозната, у хотелу, као пролазна... После две гозбе за заједничким столом ја ћу познати друге путнике, ако ми се свиди... Познаћу жене.“

Али одмах му би тешко у души.

„Ох! не, никад више... Никад више жена̂ у мом животу!...

Док се он повратио себи сви су гости већ били отпутовали. Незнајући шта је чинио, он попи шољу црне кафе заборавивши да наспе и млека.

Поцрвени кад га је келнер погледао, као да је овај човек присуствовао као проницљиви гледалац плими и осеци његове

душе. Диже се брзо, затражи адресу месног доктора који говори француски. Дадоше му. Не обавестивши се о путу, изађе, корачао је насумце; ускоро се нађе у једном авнију осењеном лепим брестовима; он ту уђе.

Парк се протезао у десно, бескрајан парк као и врт, у њему је било траве, дрвећа, чесама, ледине покривене травом која се благо таласала; изнад шумарака помаљали су се звоници на вилама; а међу рудином, избијање млазева воде према јутарњем сунцу било је као киша од драгог камења. Заливачи су довршивали свој посао, и, скоро поквашена земља се пушила на сунцу, постављена лаком паром по њеној зеленој хаљини.

Лево од авнија, прекрасне куће, свака одвојена од своје суседне малим простором, ставиле су у ред своје рококо фасаде, прозоре са луковима, веранде, балконе, терасе, где је јутарњи ветар изазивао треперење завесâ од шарене материје. Морис је видео да из тих кућа излазе витке девојчице, румена и мускулозна деца, са голим ногама, снажни младићи одевени у бело фланелско одело, са качкетом над очима. Њихове забаве, које су одмах почеле око њега, вређале су га. „Јасно је, помисли он, да су ти људи срећни, или бар равнодушни. Иду кроз живот као што ја корачам по овом авнију, сигурни су за корак који ће учинити после онога што су га учинили. Доручковаће, играће се тениса, брбљаће са овим лепим женама. Младићи ће се оженити овим живахним девојкама, биће очеви, кад на њих дође ред, имаће деце сличне овој; њихов ће се живот развијати, с дана у дан, без икаквог другог догађаја осим оног што је неизбежно, болести, неуспеха интереса, жалости... Па јесам ли ја изузетак, ја који толико трпим, и ако у моме садашњем животу нема ни жалости, ни оскудице у новцу, ни болести? Ах! сигурно! Њихово срце није слично моме. Сва моја велика брига затворена је у овом срцу, и сав свет, који сплеткари против мене, не може ми толико причинити незгоде!...“

Говорећи тако, он је стигао на крај авнија и вароши. Путови су се отварали пред њиме у три правца, преко једне велике равнице; написи су показивали, са обојеним знаком, пут у сва занимљива места у околини. На крају равнице зрење су затварале планине пошумљене јелама и буквама, на чијем се врху помаљало неколико кула. Врсте једног „путовође“ кога је прелиставао на железничкој станици падоше му на памет:

на највишем од ових врхова био је Велики Фелдберг, а зграда коју је он опазио на његовом гребену била је хотел за путнике.

Нашта ће се одлучити? Да иде? Да испуни ово смешно вежбање, да учини један прелаз да га се после ратосиља? Није имао храбрости.

„Не знам куда ћу да идем, а не тиче се никога хоћу ли ја ићи овуда или онуда."

Ипак му се чинило да је изишао из хотела с неким планом. Ах! да! Доктор! Разговарати са живим бићем биће спасоносно. Било је једанаест часова. Ходом ће стићи може бити и до дванајест и по, кад је време ручку. Извади из џепа адресу коју су му дали, и, дајући је кочијашу, попе се у кола која су стајала пред парком. Овај пут коштао га је три марке, мада је докторов стан био близу.

То је била лепа кућа, са малим вртом, близу станице. Две девојчице обучене у бело, седећи под једним дрветом у врту, играле су се са псом. Једна од њих се узнемири кад је видела Мориса где се упућује улазу, и рече му са изразом осмељљивим:

— Господине?...

А он запита:

— Доктор Хефлих?

Изгледала је изненађена и збуњена што се он не изражава енглески. После двоумења, она запита с особитим нагласком:

— То је због... консултовања?

— Да, одговори он. Али бар говори ли доктор француски.

— О, врло добро, врло добро.

Идући пред њим, она га уведе у један мали салон изванредно намештен, са каминима украшеним шкољкама: бамбусов намештај, вештачко цвеће, суве палме раширене обилато. Портре принца Галског заузимало је почасно место, са натписом: To my dear Dr. Hoeflich.

— Изволте сести, господине, рече девојчица, Папа, (она је изговарала „раâра") ће доћи одмах.

После неколико тренутака чекања, доктор уђе. Изгледао је као стари шеф оркестра, мршав, истурен напред, са апостолском фигуром и дугим проседим власима. Пружи руку посетиоцу.

— Добар дан, господине, рече он с љубазним осмехом. Ви сте Француз.

— Да, докторе.

— Ја много волим французе. Они су весели, занимљиви. Несрећни политички догађаји!... Ја памтим време, господине, кад по улицама Хамбурга нисте могли чути да друкчије говоре него француски... Време игара! Данас, тешко да ћете наћи десет ваших земљака за време бањске сезоне. Политика, наравно! Све је то врло жалосно. Одмах ћете видети да је Хамбург пун дражи. И ви сте дошли да пијете воду?

Морис се устезаше.

— О! ја нисам болестан. Само... нерви су ми мало уморени. Нека несаница. Казали су ми да ће ми бањска дијета добро учинити.

— Ах! рече Хефлих ударајући пријатељски по колену свога клијента! Ах! Париски живот вам је рђаво утицао на нерве. И ја сам, господине, живео у Паризу. Провео сам четири године у Паризу... Од 1860. до 1864... Познајете ли Г. Лекје-а? Не?... Доктора Руција? Ни њега? То су били моји пријатељи; били су веома весели. А жене тек! М-me Шнајдер! М-lle Кора Парл? И оне су тако исто биле веселе! Јесу ли оне непрестано у Паризу?

Он се обавештавао са истинским интересовањем, као да је очекивао да врати посету рушевинама Царевине, за време будућег путовања преко Рајне.

— Не, рече сухо Морис. Оне су помрле.

— Помрле! Та је ли могуће! Те младе жене тако лепе тако веселе! Ах! то добро доказује да не треба злоупотребљавати живот, нити се играти са својим здрављем... Ја видим вашу болест, господине, на вама. Ви сте злоупотребили париска уживања — вашег доба, хоћу рећи, Мабиј, ла Гранд-Шомје, л' Фрер Провансо...

Морис се није могао уздржати од смеха. Он који је легао свако вече пре поноћи, који није више ишао ни у позориште, који је јео и пио као једна жена!

— Узимаћете воду са Јелисаветиног извора, настави лекар. Она је врло јака. Треба врло рано да одете тамо, око осам часова ујутру. Тамо свира добра музика... позоришна капела... Затим треба се шетати. Осетићете лако завијање у трбуху... Затим ћете изићи напоље. Тада је боље не пити прекомерно, не јести салате нити зелено вариво. У осталом, ево вам штампаног упута.

(Наставиће се)

(Превео с француског **Мих. Д. Мил.**) **Марсел Прево**

КОРЕЂО*

I

Свршивши прошлога семестра, између осталог и ферареску школу сликарску, ми бисмо сад одмах могли прећи на задатак који смо себи овога семестра поставили — на историју венецијанског сликарства. Али кад бисмо то учинили, не упознавши се претходно и с Корећом, не само што бисмо пропустили познанство с једним од најнеобичнијих уметника талијанског ренесанса, но би нам доцније било тешко, ако не и немогућно, наћи прилику за разговор о њему. О Корећу је најзгодније повести реч сада, пошто смо, ма и у кратко, прегледали горњо-италијске сликарске школе, а понаособ ферареску. Јер мада Корећо, више од свакога другог уметника талијанског — изузетак чини само Микеланђело — стоји изван сваке школе, ипак је географска близина његова завичаја с уметничким центрима горње Италије дала неизбежног повода, да се на првенчади Корећовој укрсте извесни утицаји горњо-италијских првака сликарских, као што су на пр. Андреја Мантења и Ферарежанин Лоренцо Коста. Оба су сликара провела своје најбоље време у Мантови, која ни дан хода није удаљена од роднога места Антонијовог. Млади Антонио, ако немађаше прилике да лично упозна највећег горњо-италијског сликара — Мантења је умро 1506, када Корећу беше дванаестак година — имао је прилике да доцније, као одраслији, на лицу места види његове творевине, којима се Мантова поносила. Ако ништа друго, морала му је пасти у очи мајсторска перспектива на

* Извод из предавања на Универзитету.

сликама Мантењиним.[1] Лоренцо Коста, који је одмах по смрти Андрејиној тамо дошао и остао до својег суђенога часа (1535) у Мантови, радећи за дарежљиве херцеге од Гонзаге, умео је да здружи сликарске елементе свога завичаја Фераре са елементима школе у Болоњи, где је пре тога становао. Није невероватно да је овај уметник први, који је у дечака пробудио представу о једној вишој уметности, јер је млади Алегри могао још у месту рођења, у цркви св. Фрање, за коју је и са̑м радио своју прву олтарску слику, посматрати један рад Косте и научити се чему од њега.

Али независно од делатности ове двојице ваљаних уметника, Мантова би и без њих имала доста ствари које су кадре облагородити машту једнога младог сликара. Међу, уметношћу богатим, престоницама разних талијанских кнежевиница, Мантова је, захваљујући својим издашним херцезима из лозе Гонцага, заузимала у XVI в. онако исто видно место, као Милан и Млеци. Шта више, ова је варош за време маркизе Изабеле од Есте, супруге Франческа Гонцаге, постала нека врста жиже целокупног литерарно-уметничког кретања у Италији. Заслуге ове високородне жене за напредак талијанске уметности могу се смело поредити са заслугама великих папа Лава X и Јулија II, мада — што је само по себи разумљиво — због скученијих прилика једне мале престонице уметност у Мантови никад није могла процветати до оне интернационалне висине, као у Риму. Па ипак, један млад почетник, какав тада беше Антонио Алегри, кад му већ не беше суђено да види Рим, могао је у Мантови бар до миле воље слушати о слави његових бесмртника. Као што се некад у палатама потоњих дубровничких племића декламовали стихови узоритих песника старога Дубровника, тако се на двору Изабеле од Есте славиле слике римских великана, и довољно је било чути те славопоје, па да се машта разигра. Али се на двору Изабелину није имало само шта чути, но и видети. Њене одаје беху украшене, ако не делима римских протомајстора, а оно сликама једнога Мантење и Косте, Перуђина и Белинија.

Да је Коређо имао приступа на том, тако сјајном двору, из чије је уметничке збирке могао леп наук за себеноцрпсти, може се закључити и на основу тога што је уживао благово-

[1] Woltmann u. Wörmann: Geschichte der Malerei, 1882. II стр. 704.

љење присне Изабелине пријатељице, кнегиње Веронике Гамбаре, чији се двор налазио у његову родном месту. О томе је сачуван и један писмени доказ, наиме једна цедуља, којом Вероника извештава своју пријатељицу, да је „наш Коређо“ баш сад довршио једно своје ремек-дело.

Рекосмо да је Коређо стајао изван сваке школе, али то не треба тако схватити, као да он учио није. Он је, као и сваки други, морао имати свога учитеља, само с том разликом што ни учитељ ни школа којој припада нису определили Коређа у његовом доцнијем уметничком стварању. Он се сам определио и пошао сопственим путем својим; али ипак још за прве младости своје, и ма колико да се томе одупирала његова јака индивидуалност, није могао спречити да по неки туђ елеменат продре у његове прве слике. Само што је таквих елемената код њега минимум. Због тога држим да није ни потребно указивати на њих и да ће довољно бити рећи само толико, да му се за учитеља — а ни на то нису сви пристали — сматра Бјанки-Ферари, један типичан горњо-италијски сликар, који ученику ништа од свога *ја* дао није.

Коређо дакле, само споља, *привидно* припада групи горњо-италијских сликара; или тачније речено, он тој групи припада по географском положају места у ком је света угледао и града Парме где је најбоља дела створио. У ствари, он је један независан и скроз субјективан уметник. То је најглавнија одлика његова која је највише допринела, да у разним временима буде различито схваћен. Ни о једном се сликару нису мишљења толико мењала, као о њему. Док је живео, био је мало познат. Противно Леонарду, Микеланђелу, Рафаелу и Тицијану, који су, како се то каже, радили у великом свету и код чувених папа и кнежева, — Коређо је свој век провео у грађанској повучености, далеко од шума и вреве многољудних градова. Док се онима слава још за живота широм света проносила, дотле је он морао умрети, да би славан постао. Први који га је открио беше познати животописац талијанских уметника Ђорђо Вазари. Путујући за Венецију, он се упознао с творевинама мајстора, који је тада већ седам година био под земљом. С увиђавношћу која зачуђава схватио је Вазари епохални значај Коређових дела, и после других неколико година, када су 1550 први пут објављене његове биографије, дао је он целом свету рачуна о својим утисцима. Пошто је изјавио своје

дивљење, да се таква уметничка висина може достићи а да се и не виде ремек-дела класичне уметнисти у Риму, — Вазари је прогласио Коређа равним најодабранијим мајсторима талијанским. После Вазарија, дођоше крајем столећа Караћи и својом уметношћу, која брзо освоји целу Италију, распространише свуда Коређове идеале уметничке. Мајстор је тада, неколико деценија после смрти своје, био свеопшти узор, а његове смеле новине на пољу сводовнога сликарства свуда подражаване — што је опет, с друге стране, било узрок, да и његови недостатци, само сада грдно увеличани, продру у тадашњу уметност која је и онако била декадентска. Противницима његовим који сметнуше с ума, да се један уметник који ствара не сме кривити због својих рђавих подражавача и да имитација таквог једног субјективног мајстора, као Коређа, мора одвести у маниризам — биле су ове потенциране слабе стране добродошло оружје.

XVII и XVIII век јесу доба највеће славе Коређове. „Сликар грација", како га назва Фиорентинац Фабио Сењи у једној лепој латинској песми коју је Вазари додао уз Коређову биографију, потпуно је одговарао француском укусу тога времена, који је на првом месту захтевао од уметности да буде љупка и да љупкошћу срца плени. Французи су били одушевљени Коређом и сматрали га чак и за већег од Рафаела; а рококостил гледа и прославља у њему свога прадеда.

У XIX в., међутим, постаде однос друкчији. С новим столећем дође и нов укус, који је себи тражио хране у једној мирнијој и мање чулној уметности од Коређове. Слава његова потавне и он постаде нека врста количине која нити множи нити дели — „quantité négligeable", како би Французи рекли. Уметници вероваху — а и верују — да се од њега ничему више немају научити; а публика не уме више да нађе себи кроз модерну уметност пута к њему. И тако — вели Гронау у својој одличној студији[1] — ко се данас о Коређу изјашњује, мора се готово као какав адвокат заузети за његову ствар...

Коређо је несумњиво велики сликар, врло велики, један од највећих међу највећим: — не мањи од Леонарда, чије нежно Sfumato није нежније од његовог; раван Тицијану, чији сунчани сјај боја није сјајнији од његовог; дорастао Рафаелу по духовитој љупкости и близак Микеланђелу по уочљивој по-

[1] Georg Gronau: Correggio. 1907. Стр. XII.

кретљивости својих фигура. Па ипак, он је независан од свих њих и ни једноме сличан није. Коређо има свој сопствени, рођени стил. Чулна дражесност младих тела придаје томе стилу чар љупке лепоте, смеони покрети и скраћења испуњавају га богатим спољним животом, а дотле невиђена светлосна дејства и обрада тзв. *тамно-светлога* преливају га једним топлим поетичним штимунгом. Могу његове композиције изгледати по каткад као случајно натрпане, његови покретни мотиви по катшто намештени и кочоперни, главе често конвенционалног типа и манерисане у својем самопоузданом осмејку — све то заглади чаробност његове светлости и онај свестрани, унутрашњи и спољашњи живот, који пулзира у сликама његовим. Коређо је, рекосмо, био субјективан; Верман држи да је он чак и од Микеланђела субјективнији. Хришћански светитељи и јазични богови морали су се у равној мери повиновати његовом схватању, које је скроз и скроз човечанско, скроз модерно, увек љубазно, ведро и поетично. Ко — вели Верман — изискује од уметности да буде само строга васпитачица човечанства, неће код Коређа наћи што тражи; али ко у првом реду захтева од ње чисто уметничка својства, тј. да буде уметност зарад саме себе, тај ће Коређа убројати међу своје љубимце. И одиста су њему по техничко-сликарским особинама само мало савременика равни. Он је *живописац* у оном смислу те речи, у којем ваља посматрати венецијанске колористичаре, од којих је Коређо ипак раније своје композиције срачунавао од почетка до краја на хармонију бојā. Код њега је она идентична са светлосним дејством и као што пушта да се светлост и сенка стапају, тако се и потези његове кичице губе једни у друге.

Коређове су боје нарочите. Испрва, док су још болоњско-ферареске традиције имале дејства на њ, био је наклоњен бојеном шаренилу, онаквом какві су горњо-италијски сликари примењивали, не пазећи на хармонију и дисхармонију колорита. Више појмове у том правцу стекао је, без сумње, тек у Мантови, на догледу творевинама венецијанске школе и делимично под непосредним утицајем слика Доса Досија, Ферарежанина, који је управо био посињеник те школе. Место пређашњега шаренила, сада преовлађују средњи тонови, лимуново-жуто и наранџасто, нежно-љубичасто које стоји између ружичастог и сивог, и бело што прелази у сиво. Доцније је опет пришао већем шаренилу и богатству боја, само што су оне сада у ни-

ансама пробране и савршено хармонична међу собом. Последња колористична фаза Корeђова најбоље се огледа на његовим митолошким сликама; надолтарне иконе морале су бити извођене у извесном светлом шаренилу, већ и због тога, што стоје у сумрачним црквеним просторима. Тога се обзира није морало имати у погледу митолошких слика, с тога је на њима могао уметник одрешенијих руку остваривати свој колористични идеал. У њима сада, каже Гронау, тријумфује оно дивно и несрављиво сребрносиво, које као једним јединим мило-тоном опчињава поглед, и од чега јасно, не пламтећи као код Тицијана, већ у млаком, благом сијању одударају женски ликови. Светлост је на овим сликама — најлепши је примерак „Данаја под Златном Кишом“ у галерији Боргезе — мека као позно поподне и подсећа вас на нежни прелив старога сомота.

Као с бојама, тако Корeђо поступа и са *светло-тамним*. Он при том не полази од намере, да из масе тамних тонова ступи напред јаснило са мађиским светлосним дејством, но се труди да из јаснила продре у сумрачје и тамнину. Од тога је правила одступио само у своjем „Божићу“, који данас краси дрезденску галерију. Та је слика, што се светлости тиче, један феномен, и њоме је Корeђо надмашио Рембранта. Иначе он није никад тежио за тако силовитим и блештећим ефектима, као што су чинили Талијани на исходу XVI в. и Рембрант својом „Ноћном Стражом“. Често ће се чути и читати да се њих двојица стављају напоредо, кад је реч о сликарима светлости. То се с правом чини, само је тачно и оно што Гронау наводи: да су њих двојица на том пољу антиподи. Рембрант, наиме, приказује како изгледа тамнило кад је осветљено, а не како се светлост простире и у најскровитије кутове. Корeђо ради од јаснога у тамно, Рембрант обрнуто — од тамнога у јасно.

При посматрању Корeђових слика ваља нарочиту пажњу обратити и њиховим пределним залеђима. Већ својим првим радовима — на пр. „Обожавање Детета“ и „Мудраци пред Младенцем“ у миланским галеријама Кресии и Брери — он нам се јавља као изврстан пејсажиста. На првоспоменутој слици видимо како се бура изненадно подигла и како се под њеном силином савијају дрветна стабла, док се тамо далеко расплињује позадина у плавом тону; на другој нас пријатно разгаљује даљина, која се пред погледом у недоглед стире. Али је ипак Корeђо најјачи кад слика шумску унутарњост, у коју радо

преноси своје светитељске приговде и митологије. При том је он умео да буде врло идиличан и поетичан — на пр. његова „Цингарела“ у Напуљу. Гронау тачно примећује, да се Коређо не ограничава на кулисе од дрвета̂, које имају да нам наговесте једну шуму, већ он целој слици придаје нарочиту интонацију, као да је лишћем разблажена светлост испуњава. Као најбоља репродукција горскога штимунга важи слика, на којој је приказано „Мучеништво св. Плацида и Флавије“, у Парми. Њен диван целокупан тон, који се из залеђа шири, очарава поглед до краја и стоји у потпуној сагласности са светлим телима и јасним материјама на слици. Исто тако и његова чувена „Леда“, у Берлину, има за дражестан утисак који производи доста да захвали своjем околном пределу. Коређо је ту у репродукцији лишћа намерно био ненатуралистичан и није дао пуно, сито зеленило, но преломљене тонове, сив и благо црнпураст, какви се можда не налазе у природи, али који као основни тон чаробно пристају уз сребрна нага тела. Ближе истини и ненадмашно је насликана сивкаста водена маса, по чијој тихој површини клизи један лабуд, остављајући за собом јасан сребрн траг. Само ово парче довољно је, вели Гронау, па да се Коређо убраја међу највеће сликаре, који су икад природи њене тајне увребали.

Занимљиво је да знамо што о Коређу као цртачу, о томе какав је био овај недостижни уметник боја̂ кад црта. Ево шта вели његов одлични познавалац Гронау: Прво и пре свега Коређо је био велики сликар. Наравно да то не треба тако разумети, као што се Вазарију десило, да је он при том био цртач мање вредности. Он то свакако не беше у смислу фиорентинске школе, нити се с каквим непогрешним цртачем, Андрејом дел Сартом на пример, мерити може. Скоро сви његови сроковн (скице) такви су, да се већ на основу њих може стећи појам о дејству, које ће као слике производити. Његове контуре флуктуирају и покретљиве су као и на сликама његовим: њима он није хтео да једну фигуру јасно и тачно ограничи, већ да репродукује прелаз између меке форме и ваздуха. Од Коређа има неколико цртежа црвеном писаљком, на којима неизвежбано око ништа друго видети не може, осим једне збрке линија, из којих се фигуре једва разабрати могу. Изгледа као да је несвесно, у сну, узео писаљку и пустио је да сама клизи по артији, остављајући за собом облиција која је једино он умео да

протумачи и која су сачињавала језгро његових композиција. Ко тако црта као Корећо, томе боје леже у крви: тај није рођен да црта, но да слика. Још на његовим најранијим сликама види се како је увек тежио, да да̄ форму у њеном тачном односу према ваздуху, не као нешто што је оштро ограничено, већ као заокругљену, меку масу. Временом је све постало префињеније и већма компликовано, али се на његовим сликама никад не добија утисак нечега што је пљоснато. На против, његове су фигуре, поред све танане моделације, пластичне.

То је, у кратко, карактеристика Корећове уметности, с техничког гледишта; о духу и суштини његове уметности могло би се не само исто толико говорити, но по нешто и замерити. Само што су те замерке, као што ћемо видети, релативне и ишчезавају пред сјајним странама његовим. Јер један уметник који је без мало све што има са̄м постигао може себи допустити и по нешто што није баш тако велико. Осим тога, не треба никад сметнути с ума, да Корећо није живео у класичном Риму и да ни један папа ни кнез не беше његов мецена. Његов је живот протекао у узаном кругу и малим приликама провинцијалних градова. Он немаћаше могућности да види, па да ствара, но је највећи део онога што је створио са̄м измислио, извукао из себе, из своје душе. А под таквим приликама дати онако слободну и самосвојну форму, онакву искључиво своју композицију и показати онолико сликарскога умења, као што је он дао и показао — јесу одлике које Корећа стављају међу највеће сликаре.

II

Антонио (Laetus или, талијански, Lieto) Алегри угледао је света у једној паланци покрајине Емилије, око г. 1494. Име Корећо, под којим је сликар опште познат, јесте име и његовом месту рођења, које ни данас не броји више од 13.000 житеља. Родитељи уметникови беху средњега имовнога стања и тамам толико имаћаху, колико је потребно да се угодно живи. Корећо, дакле, није морао да се бори са сиротињом, која би га свакако научила песимистичнијем схватању живота и људи; а није растао ни у изобиљу, које људима изазива све веће претензије. Он је био задовољан оним што има и није тражио

више. Такав је био као човек, а такав је и као сликар. Удаљен од највећих центара — Фиоренце, Венеције и Рима, — где је у XVI в. цветала једна висока, светска уметност, у којој је читаво човечанство долазило до речи, — Корећо је у својим сликама могао рећи само оно, што се њега лично тицало. Отуда његова уметност не носи карактер оне свеопштности, онога заједничко-човечанскога, што одликује творевине Леонарда, Рафаела и Микеланђела. Он је сликао оно што њему одговара, и онако како је то *он* видео; а све што је око себе видео беше мање-више пријатно, љупко и мило. Као што му живот не беше помућен ни отежан никаквим већим недаћама и потресима, тако ни у његовим таблоима, поред све живости, нема праве драме, нема идеално узвишене збиље и дубине. И да Корећо није био онако савршен у репродукцији ведре стране земаљскога живота, да није онако беспрекорно умео кичицом да изрази што је његову задовољну, грађанску душу увесељавало, — не би се могао уврстити међу прве уметнике. Али је он у томе био тако јединствен и ненадмашан, да би, баш и да није располагао с онаквом сликарском техником, само поред својих дражесних анђела и putti-а вечито живео.

Др. Божидар С. Николајевић

(Свршиће се)

ПЛАВИ

(НАСТАВАК)

— Моја мати! — понови зачуђен, гледајући је мирно, али тако смело да је на мах престала да се смеши, пребледе, и видећи да лепим не може ништа учинити, поче обичним тоном деспотице:

— Нисам се шалила. Твој брак са кнегињом Караман-Капетовом одавно је већ био утврђен. Сад сам учинила и последњи корак — изјавила сам нашу жељу матери њеној и добила сам повољан одговор. Сутра треба да се лично представиш. Уосталом то је само формалност — о браку већ зна цео аристократски Париз — а знају и наши у Пољској. Примедбе твоје нису ни мало умесне овога пута.

Леон јако стеже усну да не плане. Осећао је у себи плебејски гнев и јед.

— Примедбе ма како неумесне, ваља да примите, мати, као моју последњу реч у овој ствари. Жао ми је што раније о томе нисам питан. То би уштедело много непријатних извињавања.

— Твоја реч! Нисам је чула!

— Да се ни сада нити икад женити не мислим.

— Их! Поступаш као луда! — учини узрујани ујак.

Тетка Ливанија трљала је руке под столом.

Леон устаде и окрете се ујаку:

— Моја се мати, дакле, није шалила, али је само заборавила да сам јој дао часну реч, да ћу остати нежењен. Тада је то од мене тражила: сада не може захтевати да погазим задату реч. Ја радим, ујаче, као што приличи мени и роду моме.

Пројски и обе даме погледаше у кнегињу.

Она, бледа, на мах порумене. Да, заборавила је то. Али он тада није био наследник, нити је било у изгледу да ће то бити; Зар је она што марила и мислила о оном глупом епизоду!

И она устаде и, погледавши га очима које су изражавале проклетство, рече:

— Заборављаш и ти да сам те онда спасла од подсмеха и срамоте.. од одвратног брака са мојом собарицом.

— Дакле, ви сте, мати, изговорили сада оно, што сте се обавезали да никад нећете изговорити. Онда није потребно да говоримо завијено. На против. Тој собарици — како је ви мати називате. — ја сам дао реч да је волим и да ћу јој бити веран. Ја сам се с њоме венчао у својој савести. Вама сам посветио личну срећу; а нисам могао посветити и част. Та је собарица била моја изабраница; она никад неће моја бити — али сам вам онда казао и њој написао — да неће бити ни која друга. Тако сте ви хтели. Ја се само држим оне погодбе на коју сам онда пристао!

Сада г-ђица Лавинија, не могући се од узбуђења дуже уздржати, прискочи к њему и стиште му руку из све снаге.

Он то није приметио, јер је и сувише био собом заузет.

— Дивне ствари! дивне ствари! — шапутао је кнез Пројски. — Та је собарица морала бити осмо чудо. Како да је ја не видим у Холши? А имам тако добро око!

Кнегиња поносито забаци главу.

— Како смеш мешати у тако озбиљан разговор прљаве своје љубазнице, у присуству дама и на моје седе косе! Ти заборављаш, где си.

— Опростите, мати. Ви заборављате ко сам ја.

— Ти си мој син.

— То нисам. Онда кад сам се покорио вашој вољи, престао сам бити ваш син. Много сам година, затим, био за вас туђин; а сад сам ваш покорни слуга. Молим вас, располажите мојим имањем, способностима, временом и снагом — али не и мојом личношћу. Жао ми је што је ово објашњење морало доћи — али... ја га нисам изазвао.

— Онда одлази, одлази! Ја немам више сина! Одлази ми испред очију, одлази из срца, из помисли! Одлази! да те више никад не видим, бруко моја! Осветиће ти се други за мене.

Поносита жена клону у фотељи.

— Ти убијаш матер тиме! — узвикну Проњски, и притрча сестри.

— Ах, comme vous êtes commun! — презриво цикну снаха.

Леон се елегантно поклони и изиђе.

Разумео је да не налази из собе само, већ из свога света, али о последицама није ни мислио, толико је био раздражен и распаљен.

На степеницама га сустиже кнегиња Лавинија.

— Боже мој, како си био диван! Ја те обожавам! Сад ћеш имати двобој са братом те гадне Капетове. То ће се одмах рашчути. Јави ми где ће бити сусрет. Тако волим да издалека, из фијакера, присуствујем двобојима. Немој заборавити!

— Известићу вас, тетка! — одговори Леон.

Његова су кола чекала пред капијом. Седе и нареди кочијашу да га вози у хотел.

Учинило му се да му се грдан терет свалио са срца, да се подмладио, оживео.

У стану, после само неколико тренутака усамљености, погледа озбиљније пред собом.

То што је урадио била је ужасна дрскост, која је имала врло значајне последице. Ни мање ни више, претило му је оно о чему је негда говорио Гжимали: остаће индивидуа коју су избрисали из друштва, имаће судбину бродоломника на усамљеном острву — или у замку холшанском.

Свој је положај потпуно схватио, и све навике, појмови и осећања аристократе стресоше се од страха пред таквом сликом будућности. Почео је да слаби, да се колеба.

Било је већ касно кад му лакеј пријави ујака Проњског — и наједанпут, помисливши само да је то изасланик који ће му саветовати да се преда, постаде наново упоран. Одлуке, коју би једанпут донео, држао би се за све време битке.

Добродушни и шаљиви кнез Проњски није одмах почео нападати, нити се упуштао у фино фразирање.

Стаде пред Леоном и, жмиркајући, рече:

— Шта? Мало си више тргао на растанку с Изом?

— Боже сачувај, ујаче! О томе не може бити ни говора.

— Ех, признај, признај! Авантуре се ваљда не праве без разлога. А нарочито ти, тако деликатан...

— Не један, већ сто разлога сам имао.

— Ниједног — да вређаш матер, која ти жели само добра.

— Али, ујаче! мати ме је могла упитати да ли ја желим такав брак? Дужна је била да подели са мном мишљење о намери, а не тек о резултату.

— Шта? теби се не допада та Францускиња? Додуше она није лепа, чак је мало и грбава, али има углед краљице, и има рођака на свима дворовима европским. То је дама од великог рода, драги мој!

— Онда нека је узме какав parvenu или банкарски краљ; а мени није потребно да поправљам и крпим свој род.

— Али неће шкодити да се дода један украс. Што се мрштиш? То неће бити пријатељица, већ жена. Тај младачки идеал...

— Ујаче, излишно је да довршите ту мисао. Ми се разилазимо не само у појимању, него и у ствари! — прекиде га Леон.

— Не познајем те, драги мој! — рече увређени Проњски.

— Мени се чини, ујаче, да ја нисам створен да будем аристократа, као што нисам ни за наследника рода. Сувише сам слаб и за једно и за друго, и сам сам потпуно саломљен дужностима. Сносим их по навици, али их више нећу моћи подносити, јер се већ свијам под теретом.

— Не можеш се повијати. Noblesse oblige и коцка је бачена! Нећеш ваљда матер изложити понижењу, а свету дати прилике да испира уста тобом. Промисли се. Знам да ћеш нам, кад се размислиш, дати за право.

— Нећу, ујаче! Имао сам доста времена на размишљање: пет година. Уосталом, ја узимам на себе сву одговорност за ово што чиним.

— Ти си полудео! — прасну Проњски. — Толико, дакле, волиш неку собарицу, да због ње стављаш све на коцку?

— Ујаче, собарицом је назвала мати. А у ствари, све наше госпође нису достојне да буду њене собарице. За пет последњих година ја нисам нашао ни лепше од ње... ни као што је она!

— Па реци ми, напослетку, где се налази та лепотица и како се зове? Твоје одушевљење и мене помало обузима.

— Госпођица Гжималанка, живи код брата на три миље од Холше, на своме имању.

— Гжималина сестра; оног вашег настојника! Знам, знам.

Ја га познајем. Аха то је она — она мала што је неко време била у Холши као лекторка! Онда — хм! Обешењак си ти, Леоне! И још траје љубав? Реткост!

— Није овде у питању моја љубав, ујаче, већ част. Госпођици Гжималанки дао сам часну реч да ћу се њоме оженити. Мати ме је присилила да ту обавезу уништим. Али је моја реч остала, и њу не могу повући. Рекао сам матери: њу или ниједну! Она је на то пристала. А сад се мора држати те погодбе. Подносио сам ја, ујаче, и подносим много више него она, и толико ме је то стало, да ми је сад тешко попустити.

— Ти јој се дакле, светиш?

— Не светим се ја... већ судбина!

— А знаш ли шта те чека! — упита га строго кнез Проњски.

Леон слеже раменима.

— Чека те опште презрење. Сутра ти неће нико пружити руке — нота бене, ако те тане г. Капета поштеди. Остаћеш сам, разумеш ли — сам... као предмет за подсмех, оговарање, и разноврсно и претерано коментарисање. Изгубићеш матер, породицу, везе, познанике — све што си до сад имао. Опамети се и тргни. До сутра ће та ствар остати међу нама, тајна. Мати ће ти на моју молбу опростити, и заборавити: нико те од сад неће издати. Размисли се. Ноћ је дуга, а ти ниси дете. Због обавеза датих у младости нико не упропашћује живот, нико не жртвује толико. То је смешно. Г-ђица Гжималанка сигурно те је и заборавила, и не сања да си јој ма колико обавезан! Холша јој ни у сну не долази; а ти сам је, ваљда, нећеш одвести тамо. То је била мелодрама, Леоне. Данас је одигран и последњи чин. Сутра ћеш бити кнез у Холши и отпочећеш живот и рад, достојан твога положаја. Ја ћу сад отићи. Речи моје добро утуви. Надам се да ћеш сутра устати сасвим друкчији; те снове отури једном за свагда... Сутра у подне мати ће очекивати твој одговор. Донеси га сам, и да буде повољан!... Дакле, буди одважан! Пристајеш?

— У подне ћу бити код матере! — Одговори младић лаконски.

Проњски му стиште руку и изиђе, потпуно задовољан резултатом своје дипломатске мисије.

Те ноћи кнегиња није спавала: била је узнемирена, љута и у очајању због увређеног поноса. По каткад тако је мрзела сина, да је готово желела да истраје у упорности и, затим,

пропадне. Употребила би тада сва средства да му живот загорчи и да му опстанак постане немогућ. Подигла би против њега сав свој утицај да га презре јавно мњење.

Затим је страх од понижења пред кнежевима Капетовим слабио ту жустрину. Каква срамота бити приморана признати да она не влада у породици, да син одбацује њене намере! Каква срамота правдати се, бити исмејана и омаловажавана!

А затим би јој долазиле пред очи јасније слике. Син ће доћи скрушен, извиниће се и подлећи, а она ће га докопати у своје гвоздене руке и тријумфовати. О! платиће он њој за ово вече!

Сутрадан је устала врло рано, и јутро је провела врло раздражена.

Кнегиња Италија зледила јој је ране злобним речима: а Лавинија је, за нетактично понашање, добила таку опомену да се није ни појављивала. Смешећи се иронично наредила је да јој се спакују ствари у куфере. Чекала је да се само реши ова ствар, па да отпутује.

Око подне довезе се кнез Пројски врло весео.

— Леона још нема! Сад ће доћи. Покориће се сигурно. Ствар је заташкана. Одавде ћемо право кнежевима! — говорио је брзо таруће руке и поглéдајући на прозор.

Затим се цинично насмеја.

— Али је сестра ишчепркала за њега право чудовиште! Није ни чудо, што се младић устеже да пристане. Ту је потребна одлучност самоубице. Кнегињо Италија, замислите само њихово прво руковање!

— Брате! — опомињала га је кнегиња мати.

— Сестро! Ја то говорим онако, међу нама. Леону сам ја њу представио као богињу!

— Твоје шале нису на свом месту.

— Као лева плећка будуће снахе! — шану кроз смех кнегињи Идалији.

У том лакеј отвори врата и јави:

— Кнез Леон!

Ућуташе сви, управивши испитивачки поглед у Леона.

Био је блед, очевидно врло уморан и болестан.

Поклони се из далека, по обичају учтиво и остаде са шеширом у руци, не примивши пружену фотељу. Кад лакеј изађе, он се обрати матери и без икаквог увода пређе на ствар.

— Кнегињом Караман Капет, или којом другом, мати, којом ви желите, могу се оженити!

— А! Зар нисам рекао! — узвикну ујак, пружајући му руке.

Леон је говорио даље не обраћајући пажње на ујака.

— Али прво желим да ми се допусти да се вратим у отаџбину и изјавим своју љубав г-ђици Гжималанки. Чим ми она — а у то сам сигуран — да негативан одговор, онда, мати, можете располагати мноме. Молим, дакле, да се ствар одложи за неколико недеља...

Кнегиња, не зна се, је ли чула крај. Није била способна да размишља. Скочила је и, показујући руком врата, стала је промуклим гласом викати:

— Је ли то твоја последња реч! Онда ево и моје. Излази из ове куће! Немаш више матере! А за тим, као ђубре избацујем и твоју ондашњу заклетву. Слободан си! Жени се којом хоћеш... најбоље каквом бескућницом... и живи с ким хоћеш — јер ти си за нас мртав... Одлази! одлази!

Леон поносито диже главу.

— Изићи ћу и нећу се вратити, и примам то, што сте ви, мати, назвали ђубретом, а што мене стаје живота. Збогом господо!...

Поклони се и изиђе. Сад већ, и кад би хтео, не би могао да се тргне. Одиграо је и последњу фигуру.

Цео дан није био у хотелу. Вративши се тамо у вече, није знао где је провео то време. Расположење његово, пошто је прошло готово кроз све фазе несвесне узбуђености, мржње, освете, увреде, презрења и одвратности, зауставило се, најзад, на потпуној клонулости.

Сад је очекивао двобој, желећи да погине, и само је понављао једно исто питање:

— Да ме нису тражили два господина?

Нису. Обични познаници само и пријатељи оставили су своје посетнице.

Гледајући на њих, Леон је помишљао с болом, да су последње.

На прагу његових одељења срете га Бернард тајанствена изгледа.

— Има једна дама, кнеже! — прошапта.

Дама! Леон стукну. Та је вест била последња кап досаде

— Каква дама? — упита.

— Не познајем је. Има густ вео. Чека већ читав сат у кабинету до собе за спавање.

Није имао куд. Ваљало је видети шта жели та дама.

Не могући да сакрије досаду, Леон оде право у ову собу коју му је показао Бернард.

Кад се он појави, дама скочи с отомана и подиже вео.

То је била тетка Лавинија.

— Искрала сам се до тебе! — рече.

— Хвала, тетка! — одговори он механично, не знајући ни сам на чему захваљује.

— Знаш! Тај је догађај већ јавна ствар. Јесу ли долазили сведоци кнеза Армана?

— Још нису.

— Онда ће одмах доћи. Ја ти се стављам на услугу. Што мислиш радити после?

— Ако не погинем у двобоју, одмах ћу отпутовати.

— У Холшу?

— Не, у Египат. Не осећам се здрав.

— А шта ће бити с њом?

— С ким?

— С твојом госпођицом! Покажи ми њену слику! Сад се ваљда мораш њоме оженити... за инат овим жентуринама!

— Тетка! Немам намере да се женим. Осећам да сам сâм себи излишан: шта могу бити жени? Уосталом г-ђицу Гжималанку нећу добити.

— Неће је дати родитељи? У толико боље: онда ћеш је украсти! Ја ћу ти помоћи! У томе се добро разумем. Видећеш како ће се то лако удесити. Само ми допусти да радим.

— Нећу, тетка! Ту нема шта да се ради. Уосталом ја већ немам никаквих жеља. Мени је стало до тога да живот завршим, а не да отпочнем.

— Mon Dieux! Како дирљиво говориш! Она мора да је дивна! Покажи ми слику!

— Немам, тетка! — одговори Леон, раздражен поново овим разговором и желећи да се опрости „даме“ што је могуће пре.

Али је она, занесена својим досеткама, продужавала.

— Замисли само: код куће сам казала да ћу ићи модискињи; да затурим траг, променила сам троја кола; успут сам се добро завила у вео. Ах! кад би ме ко овде застао!...

Нисн могао погодити да ли се бојала тога или је то желела.

Леон је слушао узнемирен и с нервозном дрхтавицом.

— Реци, да ми се донесе чај! — нареди тетка. — Само, уздаш ли се ти у свога слугу? Јер, на шта личи то, да се ја бавим код тебе у ово доба?

Могла је слободно отићи, али се није мицала.

— Знаш шта? Барон Амадије допутовао је данас да се види са сестром. Веле да се жени г-ђицом Розенберг у Бечу. Сигурно је дошао по новце да би се могао опремити. Али Идалија неће дати, јер је мрого стаје Барбини.

Леона је пробио хладан зној. Стискао је јако усне да не падне у несвест.

Госпођица Лавинија стаде да претура по кабинету. Разбацала је све по писаћем столу, разгледала књиге, слике, радознало превртала куверте од писама, поотварала фиjоке.

Особито јој је задовољство чинило то да претура по момачком стану.

Била је као глумац који је већ сишао са бине и за кога је свако позориште извор безброј успомена.

— А куда мислите путовати, тетка? — упита је Леон, трудећи се да буде учтив.

— Зар ја знам! То зависи од друштва које нађем у путу. Ако буду интересантни људи, поћи ћу с њима. Како је мали овај свет, мој драги! Одиста, немам куда. Све већ знам!

Донеше чај. Леон га и не дирну.

— Посетићу тебе у Холши; мораш ми ваљда показати свој идеал.

— Реци ми каква изгледа? Сигуно је мала и црномањаста?

— Може бити! — потврди Леон.

На срећу г-ђица је Лавинија већ била заузета другим мислима.

— Како да се разиђете с Идалијом? Тако сте се заносно забављали!

— То вам се само чинило, тетка.

— Одиста! А сећаш ли се кад си јој, после шетње, откопчавао камаше. Хм! А зар је у осталом, само то! Видела сам вас ја, о! видела! Па? Није ти се допала? Сувише је строга!

— Не сећам се.

— Али, момче, изгледаш ми потпуно растројен. Почињем мислити да жалиш ону криву вереницу. Колико је сати? Већ

тако касно! Морам одлазити да се не бих компромитовала. Отпрати ме. То изгледа шик.

Леон је био готов на све жртве, само да би могао остати сам. Отпратио је „даму“ до кола врло услужно, као слуга.

Затим је опет очекивао кнеза Армана; очекивао га је читаву ноћ, очекивао га је читаво јутро.

Задржавали су се — рачунајући можда да ће се Леон још предомислити. Најзад дођоше око подне. Пошто су изменили по неколико речи, Леон одмах пошље по лакеју карту двојици својих познаника, молећи их за услугу. Познаника није било код куће. Не налазећи у томе ништа чудновато, он посла карту другој двојици. Али ни они нису били код куће. Тада је разумео да је остао потпуно усамљен. Он стеже главу обема рукама, и шкрипну зубима од срамоте и љутине. Поново седе за писаћи сто и већ је хтео да напише, да ће сам преговарати о условима, или боље да их све унапред прима, кад му лакеј пријави госта.

То је био барон Амадије.

— Сврати узгред у Париз и користим се овом приликом да вас поздравим, кнеже Леоне. Шта има ново? — узвикну слободно, стежући монокл на оку и њихајући се с ноге на ногу.

— Ништа особито. Чуо сам... то јест, могу ли већ да вам честитам, г. бароне? — рече Леон, усиљавајући се да се насмеши.

— Честитања! Хвала кнеже! Да, женим се. Моја је лађа већ запала између Сциле и Харибде. С једне стране тата с меницама, с друге кћи са миразом. Ја сам изабрао мање зло!

— Чуо сам да се и ви налазите између два вира, и ви сте изабрали — мањи. Истина, излагати се порузи без икакве звечеће награде, не вреди.

— Ти вирови, г. бароне, нису достојни спомена! — хладно рече Леон.

— Састанак је одређен за данас? — упита барон, остављајући на страну примедбе и шале.

— Не знам. Још немам сведока.

— Па ја бих први био, кнеже.

Леон се лако поклони, чекајући да барон заврши.

— Али немам времена. До вечера морам добити 20.000 динара на залогу фотографије г-ђице Руже Розенберг, с пот-

писом: „Своме веренику за успомену“. Чини ми се да је то поуздана гаранција?

Леон погледа мало у његово лице, ружно, бледо и искривљено гримасом ражљућеног мајмуна. Мисао је његова била јасна. Познао је да га је Леон разумео и застидео се што није био сасвим циник.

И засмеја се.

— Наравно, ви сте досетљиви, кнеже! Чуо сам, како су се заветовали да вам откажу витешку услугу. И осетио сам и ја у себи ритерску крв, и решио сам се да, противу свих, станем уз вас и...

Леон га прекиде да не чује нискост са његових уста. И сувише га је то дражило.

— Захваљујем вам на услузи, г. бароне. Биће ми веома пријатно да вам се одужим захвалношћу, и да вам уштедим бриге око новаца, дајући вам потребну суму.

— Mille graces, кнеже. Без залоге слике г-ђице Руже Розенберг? Кад изговарам ово име, као да осећам како се купам у источњачким мирисима. Онда вам стојим на услузи, кнеже! Ко је на противничкој страни?

Леон рече имена сведока противникових.

— Superbe! Кроз један сат вратићу се са одговором.

Окрете се на пети, и, певушећи, изиђе. Кнез клону на фотељу и убриса зној са чела. Шта све нису скривале друштвене формалности и како је фина и танка та светска мрежица! Барон Амадије је важио као џентлмен, а био је!... Наједанпут, уместо да доврши своју мисао, кнез се окрете и прошапта:

— Да је нешто овде Гжимала!

Уверен је био, да би он остао уза њ кад устреба, он један, из другог света и туђин!

Међутим се барон, и ако купљен, показао одлично: свршио је све формалности и вратио се, певушећи и пихајући се, са извештајем да ће се ствар решавати сутра изјутра и да су изабрани пиштољи. Он се одлично у томе разумевао. Леон га је слушао и на све пристајао, и сувише заморен, да би се сам могао помоћи.

— Јел' вам то први двобој, кнеже?

— Први. Био сам само неколико пута сведок.

— Хм! А шта мислите радити до сутра?

— О томе не мислим.

— Хоћете ли да изиђемо!... — упита барон смешећи се.

Леон се мало колебао: затим га обузе дивља узнемиреност при помисли на дугу ноћ коју има провести у самоћи, и љутина која се не може описати.

После досадне и непроспаване ноћи пођоше обојица, бледи као лешеви, на одређено место. Кнез Леон, болестан и изнурен, ћутао је и једва се држао на ногама благодарећи силној вољи и напрегнутим нервима. Барон је, зевајући, размишљао:

— Задовољење части! Каква лудост! И реците ми, кнеже, зашто се управо бијете? Мислио би ко да ће оно грбаво чудо у ицепаним папучама бити узрок двобоју. Преклиње је, сигурно, у души и њен рођени брат! А јесте ли је добро загледали, кнеже?

Леон само презриво слеже раменима.

— То је била нелогична брачна комбинација... сасвим нерасмишљена. По моме мишљењу само две категорије бракова имају смисла: брак ради исплате дугова, и брак ради поправке расе. Први има духовне инстинкте, а други физичке! Идалија ми је говорила, да ви цените трећу категорију, брак из љубави. Допуштено вам је да будете оригиналан, али ја бих прво спљискао своје милиуне! Само да је новаца! Онда може човек бити и султан! Ах, да је само новаца!

Ту уздахну, и, мало затим, упита:

— А шта ће бити, ако погинете?

Леон опет немарно слеже раменима. Потресен је био морално и болестан физички: био је у положају остриге, избачене на песак; осећао је да лагано умире.

Барон је остао такав до свршетка двобоја. И за време самог сукоба није престајао певушити и правити досетке; наместио је кнеза како треба, дао му у руку пиштољ, после пуцња констатовао је победу, брижљиво пазио на Леона, кога су једва довели до кола. Кнез Арман је био лако рањен, на који начин, није познато, јер Леон није нишанио, и сем беличасте магле није пред собом ништа видео.

Кад су се вратили у хотел, сведок се журио и опраштао, изговарајући се како има посла. Кнез, готово онесвешћен, потписа му чек за банку, зашто му барон пријатељски стиште руку; хтео је још да му захвали за услугу, коју му је барон

учинио, али је овај, певушећи, већ био с оне стране врата. Леон зазвони за Бернарда.

— Кола за станицу! Одмах!

— Зар хоћете да идете тако болесни!

— Баш због тога. Нека ту остане други лакеј и ствари за нама пошље. Ти ћеш ићи са мном.

Бернард изиђе да изда наредбу, и одмах се врати.

— Куда желите ићи, кнеже?

— У Марсељ, Капро! — добаци кнез.

Бернард изиђе, али се, на глас звонцета, опет врати.

Кнез је лежао на отоману блед као мртвац.

— Предомислио сам се — рече тихо — отпутоваћемо у Холшу! Жури се!

XI

Графица Иза Машковска, лепа као вила у јутарњем костиму, устала је једног дана врло весела. На мужа се љубазно смешила, а свекрви је помагала у неком послу. Видело се да жели да задобије њихову љубазност, и да има да их моли за нешто врло важно. За време доручка од узнемирености и нестрпљења није могла ништа окусити, и, после јела, дрхтавим гласом започе разговор с мужем.

— Леон је у Холши има већ месец дана....

— Чуо сам! — кратко одговори Машковски, гледајући кроз прозор на место где су његове коње вежбали за трке.

— Веле да је болестан! — додаде Иза.

— Да, и не изгледа дуговечан!

— Ја бих тако желела да га обиђем.

— С којим коњима?

— С којим ви хоћете! — одговори Иза радосна што се граф не противи.

Али Машковски тек доцније разумеде предлог женин, престаде да посматра џокеја на коњу и замисли се.

— То нема смисла! — рече на послетку.

— Зашто? Можда нећете данас да ме пратите; у таком случају да изберемо други који дан.

— Нико сад не одлази у Холшу после оног догађаја у Паризу. Кнез Прошски чак није хтео бика да прода у Чартомељ; то ми је сам причао. Сви су раскинули са Леоном.

— Али ја нећу да раскидам, тим пре што је болестан! — узвикну Иза кроз плач.

— Па како то, онда, да удесимо? — рече болећиво Машковски, који није умео да буде сталан, не осећајући да опонира, већ као да моли. — Али, кажем вам, изложићете и себе и мене оговарањима. Ја веома волим Леона, али шта ћу! Ђаво га знао што се тако компромитовао.

— Изражавај се учтиво, сине! — опомену га стара графица.

— Одиста. Сигурно сам лупио штогод. Опростите ми мати!

— Али грофе! — упаде живахно Иза — је ли то компромитовање што је Леон послушао срце? Је ли он крив што није заволео особу која по роду њему одговара?

— Требало је да заволи. То се свакоме дешава. И ја сам лудо волео кћер мога ловца, па сам се ипак оженио према своме положају. Треба поштовати свој сталеж, графице; иначе се пада и ломи врат.

— Па Леон се не жени.

— Ко зна шта он мисли! А после ће старе гадуре рећи да су Машковски припомогли да се тај брак сврши.

— Грофе! — опомињала га је Иза, коју је запрепастио његов тако слободан говор пред матером.

— Опет сам лупио! Врло је могуће! Не трпим препирке, јер оне увек излазе на будалаштине. Чините што вам је драго! Ви сте ми жена по имену... па ни ја се нећу мешати у ваше ствари.

На ту изненадну и јавну оптужбу Иза сва плану и заплака се, а стара ће графица као прокуратор на то:

— Шта ти разумеш под тим што си рекао?

— Разумем то што јесте. Графица неће никад да уђе у коњушницу, као да је она прљави свињац; неће ни једног коња да додирне као да су сви слинави.

Изине сузе усахнуше брзо, а графица мати седе опет у фотељу. Машковски, љут и понижен, сматрао је своју шталу као и себе.

— Али грофе — узвикну Иза, уставши са свога места — ја сам мислила да ће вас моје неразумевање у коњима љутити, па зато Вам нисам хтела ни досађивати. Од данас ћу почети да се упућујем у то.

— Дабоме, што пре то боље — промрмља Машковски.

— Онда хајдмо у коњушницу — понуди се Иза, и ако су јој очи још биле пуне суза.

Коњушница у Забужу личила је на палату, а палата на коњушницу. Они који су долазили послом често су грешили и свраћали у коњушницу. Али и тако су увек свршавали послове, јер је граф по читав дан боравио у коњушници, ходајући од преграде до преграде, милујући своје љубимце, негујући их и саветујући се с коњушарем и џокејима.

Иза је први пут у животу ушла у коњушницу. Машковски је то сматрао као какву свечаност, и у част тога наредио је да се опали бичем сто пута и изведу сви коњи редом.

Заглушена од пуцњаве бичева и од хиљаде разних енглеских узвика и изгубивши се у генеологију ових враних и зелених грдосија, Иза је стрпљиво слушала, имајући једини циљ: да се покаже како је спорт особито занима.

Машковски је био усхићен.

Напослетку нареди да се изведу два шведска хата, који су изгледали ружни и дивљи.

— Ово су, графице, коњи који се такмиче с паром. За минут и по пређу врсту, тако ми части моје.

— Није могуће! — узвикну Иза са изразом сумње.

— Како! Није могуће? То је факат. Могао бих, у опкладу, положити сто рубаља за једну!

— Онда, опкладимо се! — узвикну Иза весело. — Опклада ће се брзо свршити!

— Дивна мисао! Обуците се ви, а ја ћу рећи да се коњи упрегну. Да пробамо швеђане!

Иза отрча кући да се обуче, и, мало затим, изиђе спремна за пут. Машковски је сам терао. Кад пређоше капију, Иза му узе дизгине из руку.

— Можда они само вас слушају? — рече Иза смешећи се

Коњи су одиста јурили као ветар; а Машковски дивећи се својим коњима, бројећи белеге на крају сваке врсте и гледајући на сат, није ни пазио куда иду. Тек кад наиђоше на неравну калдрму, Машковски подиже главу и виде да је то Холша.

— Јесте ли видели, графице! — узвикну тријумфално. — Прешли смо петнаест врста за двадесет и седам минута. Добио сам опкладу! Али је сад већ доста. Нека се сад одморе коњи!

— Нисте добили, графе, јер према договору путовање је требало да траје 22 минута и по. Али ја ћу бити великодушна

и опростиһу вам те минуте. Јадни коњи! Треба да се одморе! Хвала Богу кад пријатељска јасла нису далеко.

И пре него што је граф имао кад да промисли и протестује, она окрете у страну, путем који води рунинама и палати и који је био и с једне и с друге стране заграђен од јаруга, и да би графу скренула пажњу, почела је говорити о коњима, питала за називе и молила да јој покаже тајне тркачке.

Машковски је био сав усхићен и први пут заљубљен у своју жену, а она се, разговарајући се с њиме, махинално окретала то на једну то другу страну. Пролеће је било заоделo развалине жбуњем и травом; овде онде видело се рано цвеће: из пукотина су се спуштале на ниже вреже од хмеља и јагода; отварао се поступно изглед на варошицу, обасјану руменилом; на више се, сем развалина, није још ништа видело. У том прођоше ходник на стубовима, а Изи се указа пред очима палата.

Свуда тихо, нигде ни живе душе. Она се уплашила да брата не нађе код куће; али је на кули био барјак, што је значило да је господар ту. Само је и тај барјак изгледао тужан, оборен к земљи, не нихан ветром, као сањив...

Тек кад се зачу зврјање кола почеше се људи појављивати са свих страна, а Изи се засијаше очи кад виде добро познате јој златасто-беле ливреје.

— Јели кнез код куће? — упита Силу који јој је помагао да се скине с кола.

— Код куће је, милостива госпођо, — одговори он.

— Јели здрав?

— Не лежи, али није сасвим здрав.

Она се окрете мужу, али је он коњушару, који је притрчао, објашњавао надугачко и нашироко, како да негује шведе: и, нестрпљива, узвикну сдузи:

— Води ме кнезу!

Лакеј пође напред а Иза за њим кроз велике усамљене салоне, из којих чак ни пролеће није успело да изагна хладовину и укоченост. Видело се, да у њима није нико становао. Изи, која их се сећала пуних гостију и жагора, нека туга стеже срце. Најзад у кабинету за пушење нађе брата. Он је седео и читао, толико задубљен, и успаван усамљеношћу, да гласа лакеја није чуо, а тек кад се Иза нагла над њим, уздрхтао је нервозно, и, не верујући својим очима, гледао је у њу и ћутао.

Био је веома ослабио, и тако блед да су му се виделе све жилице по слепоочницама и челу. Очи су му непријатно сијале

— Дошли смо да те обиђемо Леоне! — рече Иза љубећи га у чело.

Тада је тек дошао к себи, баци књигу и пружи јој обе руке.

— Од срца ти захваљујем. Одавно бих ја већ био у Забужу, али нисам хтео да вам досађујем. Дивно изгледаш. Изо! А где је граф?

— Он је мало изостао. Али ти, брате, изгледаш врло рђаво. Лечиш ли се?

— А зашто? Мени није ништа. Ја сам нервозан, а од тога нема лека. Али молим те, Изо, опрости ми што те нисам на прагу дочекао. Хајдмо у салон. Овде ће ти бити досадан дим од дувана.

У салону им се придружи и Машковски и поздрави кнеза причањем врлина својих швеђана. Тек после тога боље погледа у кнеза.

— Како си оронуо, Леоне! — рече искрено.

— Старост! — смешећи се одговори кнез.

— Није старост, него љубав! — поправи га Машковски, засмејавши се, по свом обичају. — Како мати? Дигла ларму, а? Ја се дивим твојој одважности. Ја се за читаву Холшу не бих смео успротивити ни једној матрони, а нарочито вашој матери!

Леон наједанпут порумене и oћута. Хтео је као и раније да се учини неприступним, али разумеде, да не треба хладноћом и резервом да одговара овим јединим људима који су га успркос целом свету посетили, што се по мишљењу њихових кругова једначило с јунаштвом.

— Друкчије нисам могао учинити, — одговори — и ако сам уверен, да је у овој ствари мати имала мање непријатности него ја. Али, то је већ било, и натраг се не може.

— Ех, кад би се покорио матери — отпоче Машковски помирљиво — све би се то загладило.

— Не би, графе. Оно што сам изгубио, не бих могао повратити том ценом! Нашто покушавати? Људи би ме попова примили у своје друштво, и имао бих опет пријатеља. Али ипак не бих успео да избришем из успомене факат да их нисам имао за толико месеци, зато само, што сам ценио своју част. Ја их не бих више ценио после те пробе. На вашој љубазно-

сти ја сам вам веома захвалан, и тога ћу се такође увек сећати.

— Их, којешта! каква љубазност! — одмахну руком Машковско. — Неће нас каменовати што смо били овде. Истина, мати је писала Изи, да се не усуди долазити у Холшу; али шта нам може она, кад је чак у Паризу!

Машковски је у расејаности заборавио да титулише жену графицом, што је морао чинити.

— Ја сам већ одавно желела да те видим и да ти кажем да... да... да сам на твојој страни! — шану узбуђена Иза.

Леон је, ћутећи, пољуби у руку.

Машковски се сад први пут осетио у Холши слободан, и бивао је све слободнији.

— Мора да је ђаволски лепа та Г-ђица Гжималанка, — узвикну он — кад на њу непрестано мислиш.

Леон опет поруменe и хтеде да oћути, изненађен толиком неделикатношћу, али погледавши на Изу, која га је погледом молила да опрости њеном мужу, одговори мирно:

— Мени се чини да си одлазио Гжимали?

— Одлазио сам, али само до коњушнице. Јесу ли, Бога ти, још код њега она његова два шарца?

— Откако сам се вратио нисам још био код њега.

— Што су то коњи, једнаки и по узрасту, и по облику, и по карактеру! Сигурно су близнаци! Ти би их могао за мене добити. Знаш, цена ме се не тиче. Лудујем просто за тим кобилама.

— Ако се састанем са Гжималом, рећи ћу му.

— Хвала, Леоне. Чуо сам, да је на твојим добрима страшан неред!

— Не знам. Одавно већ о томе не водим рачуна. Али мислим да се није дешавало ништа страшно; настојник би ми јавио.

— Тај твој настојник, то је неки обешењак. Чујем да укршта першероне[1] са енглеским коњима.

— Врло је могућно, али ја нисам специјалиста за то! — одговори Леон равнодушно.

— Јеси ли чуо да се Идалија удаје? — упита Иза.

— Читао сам у новинама.

[1] Врста гломазних и јаких коња, за пренос терета.

— Тхе! Пало јој и то на ум! — промрмља Машковски, коме је већ било досадило дуго седење.

— Да се не журите кући графе? — упита га.

— Болесне су ми три кобиле.

— А ја бих тако желела да још останем с Леоном! — шапу Иза гледајући молећиво час у једног час у другог.

Кнез се окрете зету:

— Ако немаш ништа против, моји ће и холшански коњи вратити Изу.

— Добри су коњи... само су мало остарели! — промрмља он.

— Они су ме често возили! Ја вас молим да ме оставите још овде. Леон ће ме довести у Забуже.

— Само да не буде доцкан, јер ће се мати наљутити на мене, а, после тога деца су болесна и треба да читају вечење молитве. Све би то пало мени на врат.

— Ја ћу доћи на време, још за ручак — одговори Иза. Затим му приђе и нежно га погледа у очи, тако да се Машковски збунио, поруменио; окрете се на лево и на десно, незграпно се наже к њој и пољуби је у само ухо.

— Опрости нам, кнеже, мати нам никад не допушта да се љубимо у салону. Вели да није пристојно. А ја мислим да је глупо забрањивати.

Леон је ћутао и био је врло блед. Мислио је, можда, да му је и такво љубљење ускраћено.

Мале после остали су сами он и Иза, и били су врло збуњени. Они нису живели као брат и сестра, није међу њима било братског поверења, нису се готово ни познавали. Али је Иза имала осетљиво женско срце, пуно нежности и, можда, тужног искуства, срце које би тако радо туђе болове саосетило и саслушало. Она је осећала, да овог човека убија ћутање и скривеност, да ће му бити лакше, ако збаци вео са својих навика и постане човек. Није наваљивала да јој се повери. Села је близу до њега, и почела се распитивати шта чита, шта мисли радити, хоће ли путовати. Улазила је постепено у дубину његове душе. Својим гласом и разговором о стварима равнодушним она се трудила да га умири и задахне поверљивошћу. Затим је почела да прича о себи, о детињству, о науци, о првим утисцима које је добила у свету. Била је сањалица, одушевљавала се свачим, волела све, веровала свакоме.

Затим се нагла к њему и додирујући нежно својом лепом главом лице његово, говорила је са извесном двоумицом и бојажљивошћу.

— Тебе сам у целој породици највише волела. Волела сам те, и ако те нисам познавала, а сад те волим јер те познајем. Ти си за мене био тако племенит, Леоне!

Кнез јој узе руку и, ћутећи, пољуби. Охрабрена тиме, она му се загледа у лице очима, пуним искрених суза.

— Сањала сам увек, да ћемо се некад разумети и бити прави брат и сестра.

Леон је прекиде.

— Изо ја сам био рђав брат. Онда, кад си се устезала да се удаш, требало је да те узмем у заштиту. Ја сам био право ништавило!

— И мени је онда било мало жао на тебе, али, за кратко време. Кад сам се обазрела по свету и људима, ја сам разумела да ме је граф спасао од сто пута горега удеса. Среће нема нигде, а могла сам тако проћи, да чак не бих била у стању другима никакво добро да учиним! Може бити да се десило оно што је најбоље. Сад сам већ потпуно мирна!

Она ућута, обузета својим осећањем, а кнез је подигао очи к њој и слушао као бајку. То створење тако дивно, тако слатко и мило, одрасло је у овој тужној Холши, под надзором матере деспотице; он је с њом говорио и није је знао; и потребна је била несрећа обоје њих па да се зближе и разумеју најближи по крви, а, можда и по души... Он је у овом моменту осећао неки пријатан мир и ганутост, а у исти мах и прекоре: да је онда био за њу, као сад за себе одлучан, не би плакале ове лепе очи, и не би дрхтао овај сребрни глас. Сам је пристао да, по жељи материној, већу важност прида формалностима, да жртвује своје дужности.

— Изо — рече благо — свакако ја сам крив, и осећао бих се срећним, кад бих могао да ти што учиним по вољи.

— Можеш! — рече Иза, бивајући све храбрија. — Сматрај ме за сестру, за рођену своју душу!

Леон устаде и клече пред њом.

— Хвала ти, Изо! — рече узбуђено.

Она га загрли и притиште на груди. Ућуташе, као да им је овај свечани тренутак одузео храброст. А може бити да их

је дуга навика да скривају своја осећања и мисли задржавала. Иза, ипак, прва поче:

— У овој је сали тако хладно и тужно. У Забужу сам се навикла на живост и слободу. Хајде да изиђемо, Леоне. Знаш ли да, и ако су ми ове развалине толико година биле пред очима, никад их нисам обишла. Сигурно их и ти незнаш. Хајдмо да испитујемо незнане крајеве!

Он се брзо окрете за њен шешир и ништа не одговори... Изишли су на сунце пролетњега дана и, разговарајући се све слободније, зађоше дубоко у развалине. Птичице су одлетале поред њихових ногу из гнезда у жбуну и трави унутрашње авлије. Иза је радознало завиривала у углове, распитивала о ходницима и сводовима, тражила по њима натписе и трагове од куршума.

— Поглед с врха мора да је диван, али је тешко успети се, јер је врло стрмо. Изгледамо међу овим зидовима као мишии на дну бунара.

— Ако се не бојиш можемо се доста високо успети: до места над капијом где су бивали стражари. Степенице су врло узане и без наслона.

— Ти ћеш ме задржати ако почнем падати! — узвикну Иза весело.

— Онда хајде за мном и немој гледати на ниже.

Он се проби кроз честе и поведе Изу по узаним узиданим степеницама.

— Пази, Леоне! Не могу да гледам кад стојиш над провалијом.

Он задрхта. Учини му се да неко други изговара те речи. Некада на том истом месту тај неко га је тако исто узбуђено молио да се уклони од провалије. Он стеже нервозно усне и ништа не одговори.

Дођоше до ходника на стубовима. Иза се наслонила на камену балустраду и уживала у лепом изгледу: Леон је сео на камен и, наслонивши се на зид, ћутао и мислио. Иза се окрете и, зачуђена ћутањем његовим, а још више његовим изгледом, седе крај њега и сама заћута.

— Теби мора да су познате ове руине! — рече намерно весело, да би га тргла из сањарије. — Видим да овај пут није за тебе био пут испитивачки.

— Познате су ми! — Одговори Леон као сањивим гласом, не одвајајући очију од једне тачке — само одавно нисам био овде.

И као да му сину нова мисао он устаде и приђе једном удубљењу у зиду, гледајући нешто врло пажљиво. Иза погледа преко његове руке и прочита на једној цигли оштрим оруђем урезана два слова L. G., затим годину и датум. Није учинила никакву примедбу, нити је показала да је видела то; али се он окрете њој и рече:

— Нисам био овде — од овога дана!

— Можда ти је непријатно што сам захтевала да овамо дођемо. Хајде да сиђемо!

— Није, Изо! Мени је с тобом овде добро!

Ућута, и после извесног колебања, продужи:

— Читао сам негде, некада, да Кинези напајају децу своју још од колевке мишљу: „Стегни срце“. Ту скоро сам се сетио тога. Како је то далеко од ондашњих схватања, а како нам је близу и како урезано у душе!

— Урезано, јер је вршено без размишљања. Кад се човек размисли, погрешка се може убрзо исправити, — одговори она озбиљно.

— Сумњам, Изо. Дрво се савија док је младо.

— То би било врло жалосно, Леоне, кад би се применило на човека.

— Мишљење је увек жалосно, Изо.

— Али без мишљења не би било прогреса. Ти си доказ за то. Ти ћеш поћи напред.

— О, то нећу! — одговори Леон одлучно.

— Напротив. Само не одмах. Сад се једиш и размишљаш. Клонуо си и насилно избачен из колосека; то ти одузима снагу, ништи енергију. Кад не би волео, или боље кад би волео несрећно, ти би се упропастио. Али ја сам сигурна да ти волиш искрено и да то докажеш људима, отпочећеш тако радити да их примораш на поштовање, да им покажеш да си ти свој господар и краљ.

— Ко те томе научио, Изо? — упита зачуђено.

— Мишљење, Леоне! — одговори она смешећи се. Сахранила сам своје идеале, и осетила сам се тако бедна, слаба, ништавна, да нисам знала шта да радим са животом. Неку сам инстиктивну одвратност осећала према беспосленом и бесмисленом животу. Почела сам да мислим. и тада су ми многе

ствари постале јасне. Не знам у чему је она срећа, какву сам раније замишљала, али сигурно није већа од победе самога себе и душевног мира кад се учини нешто добро!

— Ја ти завидим, Изо! Ја сам потпуно неспособан за ма какав рад. Био сам сигурно слабији од тебе. У мени нема материје!

— Па што си се онда успротивио матери? Да ниси имао снаге, запливао би матицом.

— Ја се сам себи чудим. Покорио сам се не јакој вољи, већ тренутној раздражености и ватри.

— Дакле кад би оно што је прошло било сан, ти би на јави друкчије поступио?

Он се замисле.

— Може бити, Изо! — одговори несигурним гласом.

Она се наже к њему и са осмехом шану:

— Стегни срце!

Леон порумене као ухваћени разбојник.

— Знам о чему мислиш, Изо. — Не — то је привиђење у које по каткад упирем поглед; ја сам фанатик. Чак ни среће не желим сада. Ништа, ништа!

— Зажелећеш, кад се повратиш у равнотежу после силних утисака, које си доживео.

Више није хтео да се препире с њоме, и само одмахну главом.

Она се повуче у хлад од зида и, са главом на његову рамену, бојажљиво упита:

— Да ли ти неће бити досадна једна моја молба, Леоне?

— Ниједна, Изо! Од данас ти дајем право да владаш мноме.

— Онда ми испричај... каква је... она? — прошапта уздахом.

Она намерно није гледала у њега, нити је наваљивала, и ако је дуго ћутао. Можда је „стегнуо срце." Али је он већ био занесен њеном добротом и срцем, и не би јој могао ништа одбити — и заборавивши да је љубав своју назвао привиђењем, поче да говори о њој, као о нечем, што живи, пати и прожима све његово биће.

Испочетка му је било врло тешко да призна, али, кад се савлада, речи признања плинуше као свежа крв из вечито живе ране. Иза га је слушала са саосећањем и сажаљењем, не прекидајући га, и само онда кад би га глас издавао, приближавала би му се и срдачно би га љубила.

Сад га је тек разумела и познала. Он је волео нежно као што женскиње воли, и изабрана девојка морала је бити и сувише лепа и сувише нежна, кад никад ничим није увредила његова нежна осећања, кад је све досад умела да сачува своју слику у души његовој чистом и недирнутом. Разумела је сад Иза и то, да је мешање самовољне и безобзирне матере у ову ствар унизило његов понос и достојанство, учинило љубав његову не само потребом младога срца, већ и дужношћу части. Он се сад бесвесно слепо држао своје љубави и она је једина сада живела у њему. Није могао да опрости матери за њено понашање, али ни себи за некадашњу слабост; осећао се обвезан, али није био довољно јак да ту обавезу испуни жртвујући све аристократске погледе. Одржао је реч: није хтео да доведе у Холшу ниједну другу жену, а кад би помислио на ону, изабрану, задрхтао би и осетио слабост.

Иза је мислила да ће га можда прилике приморати, иначе сам себе неће моћи победити. Он није ништа говорио о будућности, није имао никаквих циљева ни намера; живео је као старац само у успоменама и причао јој о догађајима од неколико месеци с таком тачношћу као да је то био читав његов живот, а пре и после тога, као да није било ништа достојно спомена и памћења.

Неосетно су пролазили сати и тек глас звона на вечерњу молитву подсетио их је да је време повратку.

Леон ућута, и уплаши се од своје искрености, и бојажљиво погледа у сестру. А она га нежно загрли и дуго задржа у загрљају.

— Својим поверењем ти си ми предао све благо своје, Леоне. Је ли да га нећеш узети натраг, и да ћеш ми допустити да увек осећам и патим заједно с тобом — молила га је као за милост.

— Ја те волим, Изо, само жалим што сам те познао тако касно!

Сиђоше, затим, са развалина и наједанпут окретоше разговор о обичним стварима, али врло весели због братског савеза, сматрајући се за старе пријатеље.

После закуске пред само вече, Леон посади Изу у кола и сам седе до ње.

Путовали су растужени што ће се тако брзо растати. На граници између Холше и Забужа, при пролазу кроз неко село, Иза се мало развесели.

— Примећујеш ли овде нешто особито? — упита Леона.

Он се обазре и рече да не опажа.

— То је моје село! — одговори Иза са поносом — покажи ми једног босог.

— Босог! — понови Леон зачуђено.

— Да. Знаш, кад сам дошла овамо, то је било прво што сам видела. Ишли су боси, нарочито жене и деца — по снегу и леду. То је било ужасно! А гле сад, сви имају ципеле или чизме.

— А како си то учинила? — упита Леон заинтересован том ствари.

— Давала сам свакоме кога сретнем да иде бос нову обућу. Уобичајила сам, после, да сваке недеље по један дан посветим селима, редом. Ти их имаш сувише и не би могао то чинити: ја сад знам свако своје село и чак неке људе по имену. Испочетка ми је било непријатно и тешко, али сада, гле, сви су обучени. Чак и овакви!... — рече триумфално, показујући на једног дечка, који је на зврјање кола истрчао на сред пута и, скинувши капу, гледао час у своју госпођу, час у обућу, два, по његову схватању нераздвојна предмета.

— Каква мисао! — рече Леон, посматрајући сељака први пут у животу.

Одиста нико није био бос, и сваки се пред графицом до земље клањао, поздрављајући је весело и смело као лице добро познато и драго.

— Како је овде све прљаво! — примети Леон с одвратношћу.

— Ене молим те! — узвикну Иза као увређена — код тебе је у Холши куд и камо прљавије.

— Може бити! Нисам правио поређења! одговори задовољан што је Иза тако весела.

— Код тебе је прљавије него у Чорбовцу. Одиста чудновато: ујак је тако практичан. а рођаке су се предале забавама и кинђурењу. Говорила сам им да завире у куће и чатрље, али они су ме исмејали! — заврши тужно.

— Гле, Изо! Ево једног босог.

— Стој! — узвикну графица кочијашу и нагнувши се из кола позва одрпаног путника који је са неком бошчом на леђима ишао крајем пута.

Он стаде и чудно намргођен гледаше у господу.

— Одакле си ти? — упита га Иза.

— Из Холше! — сурово одговори човек.

Леон осети нешто налик на стид.

— Терај! — нареди Иза кочијашу.

Кола пођоше даље, а Иза, да би се ова непријатност заборавила, поче да прича:

— Што се тиче обуће, то још није ништа: сваки их је радо узимао и носио; чак су ме испочетка и варали и добијали по два пара, али ја сам, после тога, кад сретнем кога, почела да питам: колико има Богова? и тек ми је десети, већ матор човек, одговарао да их има три; а други су одговарали: „Не знам“. Питала сам их шта значе крстови крај пута и нијeдан није знао шта то символично дрво представља. Боже мој! читаве масе — хиљаде су тако мрачне! То је за мене било страшно откриће. Затим сам завирила у чатрље и куће старе шљахте. Колико је тамо болести, колико празноверица, какво непоштовање хигијене! Тешко је разумети како да они још у детињству не поумиру!

— Дакле ти им предајеш катихизис и лечиш их! — упита Леон.

— Не сама. Што се тиче катихизиса утицала сам на проту и помажем му колико могу. А за болесне доводим лекара у Забуже који лечи и у исто време даје и лекове. Ја се само заузимам око сирочади — имам их неколико и мислим отворити код општине занатлиску школу. Да знаш само како те благосиљам за оне хиљаде што си ми из Холше дао! Помоћу њих и могу радити, а граф ми не брани. Као што га знаш он је заузет спортом и у моје се ствари не меша. Волела бих да ми помаже, али је тешко све одједанпут извести.

— Изо, ти ћеш од тога манијака начинити човека! — узвикну кнез гледајући усхићено у Изу.

— Дај Боже! — рече Иза смешећи се.

У том кочијаш заустави коње.

— Шта је то? — упита Леон.

— Граф из Задужа јури пољем на коњу за нама.

То је одиста био Машковски на великом крвном коњу. Допаде до завесе на колима и уздахну.

— Забринуо сам се за Изу... за графицу! — поправио се одмах. — Како ти изгледа, Леоне, да није она задувана? — одмах, без икаква увода, упита зета, лупкајући своју кобилу по врату.

— Не умем ти рећи, ја сам прост за те ствари... Хоћеш у кола?

— Човек изгледа у том сандуку као гуска у кавезу. Ни на ум ми није пало. „Five o'clock“ ће ме однети! Не могу да подносим федере на колима.

И касао је покрај врата на колима.

Већ се био почео спуштати мрак, кад су стигли кући. Леон се устезао, налазећи да је касно за посету: али га је Машковски надвикао, а Иза повукла за собом у салон. Стара га је графица примила хладно, али учтиво. Мало после били су позвани на вечеру. На прагу од трапезарије Леон се запрепасти кад виде колико је дуг сто и како је постављен. Није разумевао где су толики гости. Тек што седоше, а сала поче да се пуни. Ти су гости били — прота, весео старчић, млади и живи лекар, учитељ у занатлиској школи, човек са грубим од рада рукама и главом мислиоца, пуномоћник графов, излапели правник, неколико женскиња, постаријих и озбиљних, помоћница графичиних, и на послетку бркати шљахтић, настојник. Забужка. Прота очита молитву и сви седоше за један сто.

Леону се учинило да сања патријархална времена. Испочетка му је било досадно ово шарено друштво: осећао се овде туђин, и ћутећи, разгледао по соби и слушао. Иза је отпочела разговор с лекаром: затим се умеша и прота, па онда и адвокат и кад су доносили друго јело разговарали су сви, уздржавајући се у гласу и кретању, али смело и слободно. Иза је бирала предмете приступачне и занимљиве, лекар је причао епизоде из своје струке, прота се добродушно шалио; најређе су се јављали учитељ [illegible] и настојник, чији се груби глас узалуд трудио да [illegible] приступачнији. Машковски се препирао са правником, а стара се графица усиљавала да буде учтива. При крају јела већ је била живахност обузела све, уништила разлику сталежа и савремене хијерархије. Само је Леон ћутао — заглушен оваквим пиром. Гледао је на веселу Изу, на задовољног Машковског и на срећну стару графицу — и није могао да разуме како могу да живе и каквог има смисла и какву пријатност то нечувено скупљање потчињених простака у једно друштво и за један сто? Наравно примедбе није чинио, нити се ишчуђавао, већ је само дубоко жалио Изу, што може да ужива у таквој средини.

Отишао је одмах после вечере, избегавајући сваки разговор

са сестром и питања њена, шта мисли о томе и какве је утиске добио. Али га је она и у последњем тренутку опет задобила. Он није умео да се успротиви њеној нежности и искрености, кад га је у ходнику последњи пут загрлила, молећи га да не заборави тај дан и да јој не одузима своје срце.

Напослетку је отишао.

Већ је била ноћ, обасјана месечином и топла. Леон се извалио у колима и размишљао о дану који је прошао. Слика Изина је, као златна нит, спајала те успомене. Није жалио што се исповедио нити што је попустио у своме поносу чак и пред Машковским. За овај дан, кад му је лакнуло на срцу и кад је на све заборавио, биће вечно захвалан Изи.

Кола су јурила брзо. Пред њим је, као метеор, светлио фењер у рукама слуге на коњу и бацао јаке покретне млазеве црвене светлости на дрвета и поља крај пута. Проста кола која су сретали брзо су се уклањала у страну; из околних села допирао је страховит лавеж паса. Недалеко од Каравике скренуше у крај крај насипа једна елегантна кола, у која су била упрегнута два шарца. Неко време су овај екипаж племићски и кола магнатска ишли упоредо. Кнез и нехотице баци поглед тамо и одједном уздрхта. Скиде шешир и дубоко се поклони — познао је Габриелу Гжималанку. Она га отпоздрави поклоном и погледи се њихови сусретоше. Црвена светлост фењера клизну у страну — а месец покри оба лица бледилом. Још су један моменат ишли упоредо: девојка добаци нешто, што се није могло чути, своме кочијашу, овај задржа коње — и кнежева кола остадоше опет сама на широком насипу.

Мало после Леон се подиже и окрете. Шарци се нису више видели: окренули су споредним путем — ишчезли — и Леон поново клону на седиште. Он сад затвори очи и као да се успављивао. Машта његова, раздражена овим утисцима прошлога дана, почела му је низати пред очима неке фантастичне слике. Иза, рушевине, вечера у Забужу и ово последње — све се то слило у једно. Замишљао је да је он Машковски, да има све: и богаство и одличне везе и жену из кнежевске куће, лепу као зора, добру и која га воли идеално. Није патио и био је срећан славом својом. У палати његовој није било пријатеља, а он сам млад, поносит и крепак. Кнегиња је имала за људе маску од леда, за њега срце драгане, а он ју је представљао гомилама — диван и узвишен, слушајући гласе дивљења и за-

висти, као лепу музику. У својој машти није смео чак ни да јој погледа у лице, ни да јој име изговори; само је непрестано понављао у себи да ју је узео из кнежевске породице, да је једнака краљевима, да има двапут више предака него он!

На једанпут те лепе снове његове поплашише потмула лупа и потрес. Он се исправи и отвори очи. Кола су већ била под сводом у рушнама. И тада Леон последњи пут виде своје сањарије — и лице жене — кнегиње. Није водила порекло од краљева, нити од магната и није му доносила у кућу славу и сјај: палата је била пуста, у место зависти — непоштовање и презирање, у место славе — пониження. Није била кнегиња — била је само предмет његове љубави — била је само његова жена и свет се само наругао његовој заслепљености и лудовању.

Кола стадоше пред ходником замка. Кнеза нико не поздрави нити дочека; у том огромном двору био је потпуно сам. Пролазио је поред читавог реда дивних сала, које су застрашавале својом празнином; али и поред тога на једну тренутну помисао о покушају сам одговори полугласно:

— Не — никада — нипошто! Нећу успети.

VII

Усамљеност рђаво утиче. Опкољен самоћом са свих страна кнез Леон се упропашћавао и дивљао. Неколико је пута походио сестру па је престао. И понос његов није могао да подноси увредљиву помисао да су Машковски, одржавајући с њим везе, чинили му као милостињу; није могао да подноси свој лажни положај према Проњскима, који су обилазили Забуже да само њега не сусретну. Понос му је одузимао сан и слободу мишљења. Тишина у Холшн, кад се упореди са негдашњим сјајем, била му је веома несносна, а да остави ову празну кућу није хтео, бојећи се да у свету не сретне познанике и из очију њихових не прочита подругљиву пресуду. Нико га није походио. Једном само још у почетку, кад се вратио из Забужа, дознао је од професора да је долазио Гжимала. Шта је хтео, старац није умео да каже, а Леону је било мило што тог пријатеља није видео. Осећао је, да би му признао своје јаде, а то му је забрањивао понос и нехотично устезање да ма кога посвећује у своје породичне ствари.

Међутим, напољу је већ царовало лето. Са прозора свога

кабинета Леон је гледао на дивно цвеће, на жбуње по парковима — и ништа није видео. Долазили су час дани досаде и самртних мука, час опет дани бескрајне раздражености и немира, када би задрхтао на најмањи шум, а ређе тренутци бесциљне љутине, које је проводио на састанцима с Бутнером. Тада је уништавао своје поданике, избацивао људе из службе, искаљивао свој јед на својим обвезницима, кињио криве и за најнезнатније кривице.

Мало по мало почела се у њему рађати мисао о самоубиству, као спасењу и од физичке и од моралне болести. Он је одбацивао — а она се повраћала. Као моријом притиснут и љут на самога себе, одговарао је тихим протестом душе: „Скандалом си почео да живиш — у скандалу трајеш дане — па и заврши скандалом!“

Једнога дана дође му на ум да, као случајно, покуша то. Нареди да из Чартомља доведу кобилу, која је убила Алфреда, и пажљиво је прегледа. Као да је слична оној коју су употребили да убију Мазепу. Очи кнежеве засијаше страсно. Нареди да је оседлају.

— Милостиви кнеже! — усуди се да каже Сила — она ће вам учинити неко зло. Допустите ми да је ја пробам.

Кнез се осмехну, што тако дуго није чинио.

— Ја, или први јашем, или никако и не јашем! — одговори.

Преобуче се грозничаво и изиђе у ходник. Кобила је већ била спремна. Држао је Сила. Леон се зачуди. Није се кочила, нити је бацала чифте, изгледала је као глува, или болесна. Мало даље под копитама шарца Силиног скакале су варнице из калдрме.

— Шта је то овој кобили? — упита кнез зачуђен.

— Ухваћена је у ноге, милостиви кнеже! — одговори Сила пружајући му узенгију.

Леон ускочи у седло, кобила пође, али лагано, тресући неприродно главом. Уместо само убиством, кнез се заинтересова кобилом. Сигурно су је заменили, или нису разумели његову наредбу. Он се окрете. Сила је касао за њим.

— Познајеш ли добро ову кобилу? — узвикну.

— Нека би је ђаволи јахали, а добри људи да је не знају! — одговори сила потмуло.

— Дакле то је она иста?

— Иста — изрод један.

Кнез ућута. Сигурно није она убила Алфреда, већ је он сам тако хтео. Шта је, онда, причао Машковски и шта је оно Леон пре видео? С кобилом је бивало нешто неприродно. Није се држала пута, ишла је као пијана. Иза варошице била је већ сва у белој пени и саплићала се. Неколико је пута кнез ударио бичем, она је вриштала само после сваког ударца, али је све горе ишла. Затим усред шуме стаде, окрете се унаоколо и посрну на колена са потмулим јечањем. Кнез је једва имао времена да збаци узенгије — она се извали на страну, баци се грчевито копитама и главом и испружи се мртва.

Сила дотрча.

— Е, хвала Богу, већ је издахнула! — рече Сила и уздахну као да му се силан терет свалио са срца.

Леону сину кроз главу јасна мисао, као муња.

— Ти си је убио! — узвикну.

Козак задрхта, пребледе и паде на колена.

— Милостиви кнеже! — јаокну.

Леон подиже бич, али га одмах спусти.

— Убио си је, а? Говори! Чујеш ли!

— Отровао сам је! — тихо прошапта Сила. — Нека ми бог опрости!

— Зашто! Говори!

— Милостиви кнеже! Бијте ме, убијте! Морао сам. Отац би ме убио!

— Кад би шта? Хоћеш говорити јасно?

— Код нас, у породици, рекли су ми да кнеза чувам. Онда су се о томе много саветовали. Отац ме је позвао у своју кућу и кињио, кињио, питајући: „А где си ти био? а шта си радио?" Ја сам ћутао и трпео, ма да без кривице. Ја нисам могао свога кнеза спасти, јер он је тако хтео. Али сада, ви ме, милостиви кнеже, бијте и убијте, јер ја сам ту животињу отровао да вам не нанесе штете. Ја сам тако урадио, ви сте то дознали: сад радите са мном што вам је воља, али вам та животиња више неће моћи ништа учинити, отац мој и моји не могу ме резилити.

Леон мало погледа на овог човека, као у сну, разумевајући само упола његов нејасан говор. Стидео се и бојао да слуга, који зна тајну Алфредову, не осети и његову мисао и намеру. И окрете се од њега.

— Одлази ми испред очију и више никад да те не видим! — узвикну. — Нека ову животињу одмах уклоне. Одлази!

Козак се сав тресао. Повукао се да га не види кнез, и покорно, као верни пас, истучен, гледао је у свога господара.

Леон пође пешице путем и више се није обазирао. У том се према њему на завојици појавише кола. Хтео је да се сакрије у честу, али већ није имао куд.

— Леоне! Шта је било? — одјекну глас преплашене сестре.

Кола застадоше и она сиђе.

— Ништа крупно! — одговори он, љубећи је у руку. — Изјахао сам био али ми ту у близини паде коњ.

— А није те повредио? Тако си блед!

— Није. Остао сам читав.

— Можда си хтео к нама? — упита искрено.

Он није смео одговорити: не.

— Хвала ти! Тако давно ниси био, да сам се била уплашила за твоје здравље и баш сам хтела да те обиђем. Сад ћу те узети и дуго задржати, макар и силом. Како си ослабио! Тужно ми је да гледам у тебе. Морам на тебе пазити. Тако ми је мило што сам те срела!

Седоше у кола; он је ћутао. Узнемирени нерви његови почеше мало по мало да се смирују. Није могао да сложи ни две речи.

— Имала сам много посла! — говорила је Иза живахно. — Епидемија је завладала у Забужу — тифус. Било је четрдесет болесних и двоје је од мојих сирочади умрло. И граф је лежао у ватри три недеље.

— А што ми ниси јавила? — упита Леон.

— Још би се разболео!

— У толико боље. Можда бих умро уместо тих сирочади! — промрмља с горком завишћу.

— О Леоне! Не може се тако говорити! Помисли на оне који би за тобом плакали.

— Тешко је мислити о нечем чега нема!

— Леоне! — шану Иза тужно.

— Опрости, Изо, али ја говорим оно што мислим. Не остављам за собом никога, и Холшу бих дао само да се ослободим живота — оваког....

— Ти си сад још више болестан. Реци, зашто си ме напустио?

Он затресе главом, а она није наваљивала, да му не би чинила непријатности.

Долазили су већ у Забуже. Машковски их је опазио из штале и још из далека почео да клима главом и да виче. Очевидно радовао се шураку. На први поглед примети Леон, да је између Изе и мужа јој завладала већа хармонија. Иза је била слободнија и самосталнија; Машковски је био према жени много пажљивији и у говору и у кретању, није говорио само о коњима, изгледао је озбиљнији. Кад Иза изиђе, он одведе Леона у страну и притиште на груди што је игда могао.

— Знаш, Леоне? Хвала ти што имам оваку жену. Откуд је таква, ђаво би га знао! Тако ми части ја сам у њу заљубљен. Имао сам тифус — чуо си? Али, кажем ти, да сам био момак, отишао бих на онај свет. Леоне, ти си тако болестан — ожени се. Тако ми части: жена, само кад би личила на Изу, на графицу, могла би те спасти својим хукањем.

Ту понова загрли шурака и окрете се за женом.

— Мени је досадно без ње! — рече. — Долази у коњушницу, али на кратко време, јер је непрестано одазивљу. Знаш? коњи је већ познају; досадни су без ње. Не могу да је задржавам дуго, али шта ћу. Части ми, с њом идем и по школама и ка болесницима. Добио сам тифус, али то није ништа! — и насмеја се весело и добродушно.

— А што је интересантно, с матером се особито слаже. А ја у томе, части ми, нисам никако могао успети!

Погледа, затим, кроз прозор.

— Видиш, оно је „кастелан Машковски“. Знаш шта? Да се прођемо мало по обеду... у троје. Пристајеш ли?

— Врло радо. Чини ми се, баш ми доводе коња.

Он погледа. Није Сила водио, већ неки други лакеј. Кад виде страно лице би му мало непријатно. Овом се младићу готово никад није обратио, у лице се његово није никад загледао, није опазио да се на њега није навикао као на намештај, чију потребу човек тек тада осећа кад га нестане.

Слуга у ливреји, који је Силу заменио, вршио је своје дужности исто онако добро као и Сила, али је само кнеза дражио. Дражио га за све време док је обедовао, стојећи непомичан иза столице кнежеве, дражио кад је доводио коња за шетњу; дражио непрестано. Машковски, који је иначе пазио на све што се тиче коњарства, примети такође ту промену.

— Какав је то гавран за тобом, Леоне? То није онај, који је обично бивао с тобом.

— Збиља, то није Сила! — рече Иза.

— Није! — одговори Леон кратко.

— Овај би ми могао чистити паркет, али да јаше коња, за то није! — рече граф љутито.

— Тим горе по њега. А куда идемо? — упита Леон.

— Пред собом! — одговори Иза.

— Па онда, у моју борову шуму. Не узимам на себе одговорност, ако залутамо.

— Изићи ћемо негде на крај. То је занимљиво ићи без циља.

— Дакле, галоп! — командује Машковски.

Шума је на том месту била ретка и чиста. Ишли су по маховини и оштрој трави, час по неравном путу, час по шуми без икаквог пута.

Иза је предводила на врло чудан начин. Час би је привукла долиница са дубовима, час нарочити какав цвет, час леп изглед, час срна која бежи са паше, час поточић који јури под жилама дрвећа.

Тако су се све више и више губили у пустињи, не бринући се за повратак и правац. Разговарали су се о стварима свога света. Леон се распитивао о новинама и познаницима; Машковски, охрабрен овом самоћом, исмејавао је старе.

Наједанпут коњи стадоше, не могући даље.

Коњаници, опоменути овим на стварност, подигоше очи и видеше пред собом бездне, пуне црне воде, а с ону страну као пут обрастао жбуњем, младим дубовима и грабовима.

— Ми смо збиља залутали! насмеја се Иза.

Леон се окрете слузи.

— Можеш ли одавде отићи у Холшу?

— Могу, милостиви кнеже.

— Онда води нас. Какви су ово ровови?

— Туда пролазе Суморокови, кнеже.

Леон се стресе. Дакле то је био тај крвави пут, направљен кроз густиш ка Чартомљу. Ту је можда у близини она баријера Сумoрока; ту се први пут пролила крв.

Машковски нису обратили никакву пажњу на козаков одговор: за њих је пустиња била пустиња, а пут — пут: пошли су за вођом, поред ровова који су били с десне стране, продужавајући прекинути разговор. У њему Леон није више узи-

мао учешћа: ишао је за њима, не одвајајући очи од оних ровова. Већ је неколико векова како није употребљаван тај пут, обрастао је већ дрвећем, а људске мржње ипак није нестало, људски инат је непрестано позлеђивао ране. Ишли су доста дуго. Машковски и Иза, видевши да је Леон нешто суморан, почеше да се разговарају за себе. У шуми је владала мртва тишина, тако да је овај поход више личио на испитивање на туђој земљи него на шетњу. Леон се само обазирао унаоколо. Не би се зачудио, да му аветиња стане на пут и затражи откуп — аветиња Суморок. У том трже дизгине и задржа коња. Пред њима, црно од борова унаоколо, непомично, опкољено песком са свих страна, појави се шумско језерце. Невидљиве су биле притоке његове — невидљиво дно. Кнез је хтео да побегне одатле, али није могао. Чинило му се да се окаменио. Чуо је, или му се само чинило, да је слуга, јамачно на питање Изе, одговорио.

— Кнежевско је оно, али су га Сумороковн заузели: но то је проклета гробница, јер се ту скоро у њему удавила њихова кћи. Мало даље је њихов дворац. Проћи ћемо поред њега, јер туда води пут у Холшу.

— Леоне! — викну Иза. — Ако се не варам, једанпут нам је једно страшило препречило пут и рекло да се зове Суморок. Дакле, то он станује ту у близини?

— Становао је! — мрзовољно одговори кнез. — Више не станује. У Холши је, напослетку, нестало Сумрока. Пре недељу дана за трошкове око парнице са мном узета им је кућа и све што су у њој имали. Јутрос су и њега самог избацили из куће. То је био последњи рок.

— Велиш: напослетку! Значи да је то нека стара парница?

— Има преко триста педесет година!

— Страшно!

— Да, стала је она неколико милијона и живота више људи од којих и тројицу Холшанских.

— Па шта је то било? Испричај нам!

— Други пут, Изо.

— Ево и двора њиховог — рече козак.

— Где? То је шума! — викну Машковски.

— Ово је њихово поље, а оно зграде.

— Боже мој! шану Иза.

И збиља то што је било пред њима изгледало је страшно. Усред једне честе од борова и смрче видеш се само тра-

гови од насеља; усред крша од црних борова стрчале су развалине, гомиле црвоточина, скелети од кровова. Унаоколо ни трага од човека, рада, — чак ни стоке ни птице.

И тако у пустињи, без ограде, без ђерма на бунару, без дима, без гласа стајале су ове црне зидине као трагови људског насеља и изгледале су као колонија коју је море опустило.

— Брр! — стресе се чак и Машковски.

Стајали су дуго и гледали, не могући се отрести страшних утисака. За то се време промени израз лица Леоновог, помислио је на извршену освету. Та он је учинио оно што векови нису могли: слистио је са своје земље Сумороке, срамоту запечатио. рачуне подвукао. Ободе свога коња и истрча на чело поворке. Упутио се право своме добру.

— Овде је већ све пусто, и тако ће остати! — рече гласно. — Можемо то и изблиза видети. Сад ми више неће препречити пут ни један Суморок.

За њим уђоше у развалине и Машковски и Иза.

Марија Роћевичевна.

(С пољског преводи **М. Ст. Јанковић**).

(Свршиће се)

---

† ЂОРЂЕ КРСТИЋ,

академски сликар.

Из малога реда бољих српских сликара иступио је за навек. 18. о. м., један од најбољих. Београдски свет, којем би, можда, било заморно да присуствује двома погребима, хтео је да буде одморан приликом преноса Ђуриних костију; нешто због тога а нешто и због параде — која се обично приређује пошто дотични умре од глади — прошла је сахрана Ђорђа Крстића прилично нечујно. Међу тим, губитак што је српску сликарску уметност постигао смрћу Крстићевом, не изостаје иза штете, коју српска поезија има што нема још једнога Ђуру Јакшића...

Ђорђе Крстић се родио 23 априла 1851 у Ст. Кањижи, где је и основну школу свршио. Он беше од главе до пете Бачванин, и требало је да вам само „добар дан“ пожели, па да вам слика једног овејаног Лале постане потпуна. И с те је стране био типичан, какав је и као сликар. Свршивши затим један гимназијски разред у Карловцима и четири у Београду, пређе на богословију као благодејанац Митрополита Михаила. Овај корак имађаше јакога утицаја на његов доцнији правац сликарски, и држим да њему треба приписати ону велику количину *црквености* на Крстићевим иконама. После две године пошље га Краљ Милан у Минхен, где је као његов питомац провео осам година на тамошњој сликарској Академији, учећи се код професорâ Ота Сајца, Левца, и др. Неко је време био и у Риму. Год. 1881 врати се у Србију, а 1888 постигне и њега судбина свих наших уметника — постане учитељ цртања у гимназији. На том га је положају и смрт затекла.

Од свих српских сликара, Крстић је имао највише смисла и осећања за боје. Као колористичару ни један му раван није.

Може му се замерити ово и оно, али је, што се бо̂ја̂ тиче, одиста уметник. Оне су на његовим сликама меке, сите и хармоничне, интониране према јачој или слабијој светлости, са којом је такође радо оперисао. Нарочито га је интересовало дејство, које зраци сунчани кроз облак производе, и тада је понекад прекорачивао границу и падао у манииеризам („Ђердап“). Али кад год се кретао у границама своје моћи, и кад се није машао онога што је изван његовог сликарског умења и домашаја, — давао је ствари које ће увек у историји нашега оскудног модерног сликарства заузимати највидније место. Крстић није најбоље цртао; његовим сликама често недостаје перспективе и ваздуха, осећа се на њима недовољност спољне, школске спреме — али је он располагао с једним природним, урођеним даром сликарским, који се такође врло интензивно осећа на радовима његовим. Он је од свих наших сликара био у највећој мери *сликар по рођењу* и умео најбоље од свију да посматра природу са чисто сликарског гледишта. У том је погледу он јачи од Паје Јовановића, који међу српским сликарима има највише рутине, и Уроша Предића, који с највише савесности ради своје ствари. Ђорђа Крстића издиже над њима искреност и пуноћа његовог осећања. Он је *песник-сликар*, који је самога себе уносио у своје ликове, онако као што се прави глумац саживљује с улогама својим. Као што, читајући искрену песму, не опажамо недостатке стиха, тако и пред неколиким Крстићевим сликама немамо времена за истраживање лапсуса̂ кичице. Узмимо му баш најранији рад, његову „Утопљеницу“ у Нар. Музеју, па ћемо видети како је из цигло два бојена тона дао једну пуну и дирљиву ствар; станимо пред ликом Руђера Бошковића, и он ће нам се жив учинити. Тако је он већину слика — „Анатом“, „Гружанке“, „Пиљари“ (изврсно репродукован мотив с Дорћола), „Слепице“ (одлична скица), и др. — испуњавао нарочитим, оригиналним „штимунгом“, који вам изазива утисак искреног и љубављу рађеног посла. Крстићева бојена скала није велика; он је, као и славни немачки колористичар Ханс Макарт, наклоњен црмпурастој, вешто нијансираној „браун“-боји; али оно што му сликама чари придаје јесте топлота и ситост колорита, коју нарочито ваља истаћи на иконама његовим. Ту је Крстић у свом елементу. Иконе му нису ни занатске ни шаблонске; у њима има поезије, религиозног уверења и одушевљења. Молујући њих, Крстић је давао одушко-

сопственој побожности, која је веома карактеристична за њега. Тако је од талијанских мајстора сликао топли и занесени доминиканац Фра Анђелико из Фиезоле. Наш савремени црквени живопис нема много тако лепих ствари, као што су Крстићеви иконостаси у нишкој и чурушкој цркви. У овој се последњој истичу нарочито композицијом „Тајна Вечера“ изнад двери и над њом „Ускрс“, који је 1895 био предмет прилично оштре полемике.[1] Осим тога, Крстић је радио иконостас цркве Ст. Ајдеговца и две три иконе („Ускрс“) за цркву у Лозовику.[2]

Од осталих Крстићевих слика, поред популарне „Св. Сава благосиља Децу“ (Нар. Музеј) и живога таблоа „Пад Сталаћа“ (својина краљице Наталије), којем одсуство перспективе смањује вредност, — нама су још ове познате: „Растанак“ (сада у атељеу уметникову), „Растко бива пострижен“ (романтичан призор — својина Богословије Св. Саве), „Обретеније главе цара Лазара“ (интересантна, нешто манирисана студија светлости — сада на лондонској изложби), „Ђурђиц“ (несвршено) и „Писар Јеванђеља“ (несвршено)...

...Тиха, манастирска ћелија. На полици у дну неколико старославних књига. Стари монах, седе браде, пише на колену јеванђеље. Иза њега један замишљен, црномањаст калуђер, поднимио лице десницом...[3] То је последња, поетична и — на жалост! — недочета слика Ђорђа Крстића... Кад сам једно послеподне, праћен погруженом удовицом уметниковом и његовим старијим сином, ступио у атеље, — одмах ми ова слика паде у очи. Изгледала ми је тужна, као и цео атеље... На зиду многе скице: у дну, заклоњен, „Растанак“; недалеко од њега копија наге фигуре са Тицијанове бесмртне „Небеске и земаљске Љубави“. Десно стоји лутка, заогрнута црвеним плаштом; а испред ње, на штафелају, недовршен „Ђурђиц“. Ту је и палета, с бо-

[1] Проф. Зорић беше осумњичио пок. Крстића, да је ову своју композицију копирао према „Ускрсу“ познатог немачког сликара Плокхорста у Маријенвердеру. Том је приликом Свет. Јакшић узео енергично Крстића у заштиту. Чланци Зорићеви и Јакшићеви изашли су у „Дн. Листу“ и „М. Новинама“ за 1895.

[2] Иконостас ове цркве радили су удружено неколико сликара (Стева Тодоровић, Ђока Миловановић, Југовић, Раносовић и Крстић).

[3] Црте лица су Бранка Радичевића, према опису Мине Вукомановићке. Очевидно је Крстић овде хтео да символички илуструје свезу између наших старих калуђера-књигописаца и нове књижевности српске. Добро би било кад би овај рад Музеј откупио.

јама које се још осушиле нису: ту су и четке, још влажне, али — мајстора нема! Он неће ни доћи, да дочне што је почео, и да што ново почне… никад више!… Скренух поглед на простран прозор. Напољу беше мутан, октобарски дан. Јесењи ветар, који је у овом крају вароши због близине Дунава јачи и студенији, откидао је последње листове са младих липа. У сивој се даљини, иза таловита Дунава, протезала једнолика банатска раван и оцртавали на полутамном хоризонту торњеви панчевачке цркве… Сиромах Ђока Крстић! Он неће видети, кад се младе липе буду поново лишћем китиле, и када опет, под благотворним дејством пролетњега сунца, озелене банатске равнице.

Тада, први пут у животу, осетих: да нема, можда, ничега жалоснијег од атељеа, из којег се уметник за навек одселио!

Др. Божидар С. Николајевић

ИЗ ЕНГЛЕСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

РОБЕРТ БРАУНИНГ
(ROBERT BROWNING, 1812—1889).

(СВРШЕТАК)

Међутим брачну љубав, све оне велике и мале нијансе склада и несклада душевног и физичког, читав један свет осећаја људских, поезија зна тек од најновијег датума. Брачна љубав је тема Ибсенове драме, модерног романа, то је тема модерне поезије, једно животно питање модерног човека, културног човека. Љубавне, пролазне авантуре младости зар да су оне крупнији, важнији мотиви поезије од оних мотива душе који сачињавају живот, есенцију живота? Зар да су каприци и пућења детињастих љубавника важније теме поезије од дубоке туге која ће да гризе живот два, или и више људских створова, који су дошли до момента, када је склад међу њима поремећен? И што још љубав културног човека карактерише наспрам љубави обичне поезије оног чистог рефлекса инстинкта, страсти, — то је њен душевнији њен интелектуални значај. Она је створ душе, не створ физичких нагона као тако звана љубав песничких славуја. Све то ништа јаче и лепше не илуструје но Браунингова љубавна лирика. Нема у њему ни једног реда сладуњаве, водене сентименталности, од које нису слободни ни најславнији песнички љубавници. Основни тон његове љубави јесте дубока збиља живота. Као сва његова поезија тако и љубавна није весела: њему је поезија озбиљнија но живот (супротно баналном немачком афоризму). Као што је за себе уопште имао права да рекне: „Никад нисам претендовао да дам така

књижевна дела која би могла бити одмена цигаре или партије домина каквом доколном човеку“ (Pater, l. c. p. 47), тако његова љубавна лирика не претендује да послужи за љубавну изјаву у стиховима каквом безбрком љубавнику који није са љубављу свог идола успео задобити и љубав песничке богиње; или да замени трогателне ситничарије које изазивају плач какве шипарице, која гледа свет у „ружичастим бојама“ љубави. Његова је љубавна лирика зрело људска, озбиљна као живот, ако не озбиљнија, и она је душевна, интелектуална, јер је модерна, културна.

Нека ми је ради илустрације наведенога допуштено навести који пример, и ако је у изводима тешко приказати оваког песника, као што је Браунинг. Но и изводи моћи ће показати особитост његових тема и његова стила.

Ту је једна бескрајно нежна и дубока песма домаће среће, ни мало не у жанру и код нас познатих, баналних породичних идила мађарских песника; но један светао, интиман час исповести, када се душа души још више, чвршће приближује и када је осврт на проживелу срећу пун гордости, поноса; интимни час јесени, јесени године и јесени живота, украј породичног огњишта (By The Fireside):

Добро ја знам шта мислим радити
 Када дођу дуге, мрачне јесење вечери.
И где је, моја душо, твоја весела боја
 Са музиком свих твојих гласова?
Умукла и она у новембру живота.

Бићу, мислим, украј ватре
 Над великом мудром књигом, достојном старости,
Док се окна разјапљују како их ветар скроз продува,
 А ја окрећем лист по лист
Не стихове више, само прозу.

Док малишани шапућу с прстом на уснама:
 „Сад је при послу, задубљен у Грчки,
Сад или никад, ми ћемо се искрасти
 Да одсечемо од лешњика украј поточића
Главну катарку за нашу лађу“.

За тим долази један од Браунингових изразитих ориги-

налних описа, пејсажа и онда повратак у души са тог блаженог момента украј ватре, назад у прошлост:

Моје рођено! Ако ступам
   На том путу назад, није л' то у гордости
Што мислим како сам мало и сањао да ће
   Води старости овако блаженој да украј ње
Младост изгледа пуста?

Моје рођено! Види куда године воде!
   Прво беше, као да би се наше душе
Помешале као магле; сад, обе се успсале
   Једна у другу; и нова струја јури напред
Ма какве стене је заустављале.

Па онда визија, сјајна, са потпуним васкрсом у свести великог момента младе љубави, онога момента, када се осећало:

О, још мало више, па како је много то;
И мало мање, па какви светови одоше!

момента, када је, како Браунинг лепо изражава:

Срце имало дотицај музике шумског пејсажа,
   Желећи да заспи поврх свога најбољег. —
Тресн цело дрво у лето
   Ал не покушај тога са последњим листом!

У том моменту

невидовне руке
   Разастрле су ноћ око нас свуда,
Ал ми смо знали да је преграда пала
   Између живота и живота.

И гордећи се тим он ужива:

Што сам рођен да тебе волим слатка моја,
   И да бдијем, док се ти сад украј ватре
Ваваљујеш назад, седећи немо
   У размишљању, са тим великим челом
Подупртим том кô душа малом руком.

Или једна песма другог жанра: свађа драгих (A lovers quarrel). Март је месец; три месеца пре тога када су живели опкољени снегом, како су се волели:

Смејали се с тако малог узрока
   Правили страчке од сламе

Правили, повлачили
Лик једно другога
У пепелу, као вештаци,
Слободни ћеретали као два црквена голуба.

Онда се млади муж сећа ситница тога сретног доба, када су се осећали, ради промене:

Као морнари у тешком часу
Чекајући помоћ на океану,
А нема ли помоћи, ми ћемо се загрлити!

Погле, како сад изгледа обучена!
С капом као сбнице, па аљина!
Тај кожни огртач је страшан, —
Као јарам северног јелена
Пада јој огрљак по грудима;
Рукави за њене руке да стоје
Ил висе, кб што моја мила највећма воли.

Овај потез, ова символска ситница, то је тако један срећан одломак из живота. „То буди у свакоме успомене оног сретног момента када су обичне и мртве ствари имале значај који ни један речник не уме изразити и вредност коју ни један милијонар не може преплатити“, како лепо каже Честертн (р. 49.).

Онда је једна нагла реч све покварила, сву ту срећу прекинула. Ал он се нада измирењу:

Она ће избрисати мој рачун (дуга)
И опростити ми ко пре.
Сад је дванајест сати.
Ја ћу чути њен куцањ
Усред најстрашније буре
Па ћу је увући кроз врата
Па ћу је имати за навек.

Или „Двоје у кампањи“ са оном фином сликом, којој је тешко наћи равне:

О моја голубице,
Пусти да будемо незастиђене душе,
Кб што земља лежи нага под небом!

Или „Љубав међу Рујинама“, где се васкрсавају верзије једног краљевског двора, да би се песма завршила дубоко символичном поентом:

Повратци земљини
За читава столећа лудости, вике и греха!
Затвори их унутра
Са њиховим тријумфима и славама и миром!
Љубав је најбоље!

Љубав која увек тријумфује међу неким рушнама, љубав која увек у свом тријумфу презире тријумфе прошлости!

Или „Последња Реч Жене“, са оном строфом у којој је заиста изражена последња, крајња реч женине душе и љубави:

Буди Бог и држи ме
Очарану.
Буди муж и обгрли ме
Твојом руком.

Ту тиха жалост једне нежне, чисте душе за умрлом драгом (Evelyn Hope), ту спиритуални, чисто душевним страхом помешан занос у нади на скоро виђење („Кроз три дана“), ту најзад „Жена Џемса Ли-а“, можда „најфиније што је Браунинг написао“ (Каснер): трагедија жене разочаране, жене која види да није више свом мужу оно све, што му је била, једна општа универзална трагедија жене. Ту тему додирује Браунинг и иначе — у „Any Wife to any Husband“, „Jn a Jear“ и т. д.

Овде се у девет разних слика описују нпансе осећаја жене Џемса Ли-а. Особито је лепа друга слика „крај ватре“, која масивно почиње једним криком од срца:

Јели сва наша ватра од дрва какве разбијене лађе!

па завршује једном Браунинговом сликом душевне пустоши:

Ко је овде живео пре нас двоје?
Старо-светски парови.
Дали је икад жена — волела бих знати —
Пазила човека
Са којим је почела
Пут љубави са пуним једрима,
Докле даске стрепе, а одоле се пакао отвара
Непрестано.

У петом одељку је једна величанствена слика пустог пејсажа, коју је немогуће репродуковати, као ни ону мрачну, заиста мрачну, дивљи, запустело мрачну слику у песми „Витез Роланд дође у мрачни град“, у којој се осећа мирис енглеске крви, енглеске земље, као у она три стиха Елгарове песме из

„Краља Лира“ (III чин, 4 сцена), што су дали Браунингу инспирацију за ту величанствену песму.

„У гондоли“, једна мелодија љубави у којој има оваких места:

Срце и душа и мозак ове жене
Моји су као златни ланац,
Који ми она даје да носим.

или:

Пољубац челе сад!
Пољуби ме као да си ушао весело
У моје срце једног дана у подне.
У цвет који несме да одрекне
Жељи, но се сав предаје;
И несвесно (пасивно) ја његову расејану круницу
Савијам да спава поврх твоје главе.

или ово место интимно и топло:

Шта ради сад твоја соба?
Са свима својим реткостима осећа боле
У ћутању док дан траје, а буди се
Ноћу и живот ствари се обнавља
И ти уживаш, ти
Која си те ствари сложила, сместила
Заједно, против њине воље, и док траје дан
Око њих игра таки мађиски дах
Да изгледају неме: твоја харфа
Са свима осетљивим затегнутим жицама
Што не смеју да говоре, сада сама
За себе дише сањиво, као да нека софа
Иде по њеним струнама.

Та љубавна мелодија са млетачким колоритом завршује се смрћу, убиством љубавника и она је цела као „последњи протегнут стих једне лепе песме, последњи вал једног лепог набуја.“ (Каснер).

Особити мотиви и особен стил, стил чије су фигуре метафоре тако различне од обичних такозваних песничких фигура, песничког стила; потпуно лишен оне наметљивости јефтиних песничких украса побраних са површине бескрајно шарене и разнобојне природе. Браунингове слике не миришу на руже, хризантеме, но на топли задах интимних interieur-а, у којима

борави љубав. Он не облачи љубав у фантастично рухо срцу са свим страно, но у „одело по моди“, баш онако како је љубави најмилије. Он не прави серенаде под каквим имагинарним, средњевековним замком, но усред модерног града, или пред каквом модерном вилом. То је особени тон његове љубавне поезије. И у том се она битно разликује од љубавне поезије великих светских сонетиста. У том је можда и дубљи разлог његовој антипатији према сонету. Тај велики мајстор стиха, који је с необичном вештином и лакоћом употребљавао све могуће песничке размере, тактове и строфе, написао је свега десетак сонета и то као упркос о темама које нико иначе није опевао у сонету, на пр. „Зашто сам ја либерал?“ Па ипак њему захваљује енглеска поезија неке од најлепших својих љубавних сонета, наиме сонете његове жене (Sonette from the Portuguese). Он сам није износио свету своју душу, ником није дао кључ — ни сонетни! — од свога срца и он то лепо каже у песми „Кућа“:

Да вам сонетишем о себи?
Живим ли ја у кући коју сте ради видети?
Дали је оскудна намештајем, или је пуна богаства?
„Да откључам срце моје сонетним кључем?“

Да позовем к себи свет, кô што су бољи од мене чинили?
— — — — — — — — — — — — — — — —

Не, захваљујући публици, морам то одбити.
Један поглед кроз мој прозор, ако је свет рад!
Али, извините, не ногу преко мога прага.

Слушао је, каже, како у некој вароши био земљотрес, срушио кровове, открио куће, обнажио собе свачијем погледу, па онда чуо оговарање, примедбе света које кулминују у стиху:

Гле, потврде! што су суседи нагађали:
Он и жена имали су одвојене собе.

Браунинг се буни против тога, он каже:

Пријатељи, газда те куће држао ју је
За себе сама бар док није дошао трус.
Пад крова дозвољава вам да гледате
На унутрашњи распоред, који хвалите ил кудите.

Спољашњост је довољна за око.
Ал ко жели да продре унутра
Дубље, мора заронити чулом душе
Нипошто очима кô што су ваше.

На то они као одвраћају:

Све којешта! Улицу ћемо целу испитати
А твоја кућа зар изузетак? Тим кључем
Шекспир је откључао, отворио своје срце! —
— Шекспир? Ако је, тим је мање Шекспир!

Браунинг не оклева пребацити то и Шекспиру, што он мисли да песник не треба да чини. — Страх од суседа, од ближњег од којега не можемо сакрити своје тајне, који хоће да завири у најскривенији кут, најинтимнији угао наше куће, нашег срца — од тог страха се брани заклања Браунинг, који је као нико други, имао незајажљиво уживање, незаситну жељу да завири другима у душу, у најтајнију душу и у кућу, такођер! Он је пратио своје јунаке до њихових најличнијих осећаја и прилика. Зато је највише волео лектиру која пружа највише детаља реалног живота: мемоаре, хронике, судске извештаје. За „Сордела“ је кажу, прочитао све изворе које је могао наћи у огромној библиотеци Британског Музеја. Сваку стазицу, сваку и најскривенију путању којом се да доћи до неког заклона, неког тајног угла човека и света — он ће огледати. Особина, коју Честертн згодно назива „козмичким детективством.“ И све детаље, све податке које скупи, пронађе, изложиће, осветлиће на једном великом моменту, као детектив на великом злочину, као По у својим детективским новелама, где се најсуптилнији, најапартнији, најзамршенији детаљи осветљавају на великом моменту када пада маска, када се злочин обелодањује. Тако Браунинг на једном великом моменту открива душу својих јунака, после једног труса у души, који је здерао завесе, скинуо, срушио кору и обнажио унутрашњост пред светом. Но да видимо самог Браунинга.

Сордело је песничко сањало, он, претеча великог Фиренћанина Дантеа! Отаџбина је разривена борбом два крвна домаћа непријатеља Гвелфâ и Гибелинâ. Сордело је са својим пријатељима Салингером и Ецелином — Гибелин, као у доцнијем столећу Данте. Сордело сања о великом делу, он хоће да подигне Рим. Но он види да би се то могло само тако ако пређе Гвелфима, Папиној странци. — „Ко би мислио да би он, негдашњи бог из Гјите, ради дужности могао се тако смањити, спасти до једнога Гвелфа!“ Но пре него што учини тај одлучни корак, Сордело клоне, устукне, губи веру да би тиме учинио оно велико дело, остварио свој велики сан. И он губи

вољу да учини веће дело, не могући учинити то највеће. У шестој песми Браунинг открива Сорделову душу кључем једне велике људске истине:

> Човек се сруши до ништа,
> Када се мери симболима огромности."

Док је Сордело ишао за највећим, тражио одговора на најкрупније проблеме о добру и злу, лепом и ружном и т. д. други људи од акције, су радили и израдили — добро или рђаво! — и оно што је само сањао Сордело, кнез Висконти на чијој је души Браунинг осветлио најтамнију епоху средњевековне Италије, оживео је тако да је видите пред собом у њеним најизразитијим детаљима.

Тако, у првој књизи, славни опис једног средњевековног замка, са лабиринтом од коридора измишљених ради греха, вијугавим степеницама, мрачним галеријама, и најзад собом поплочаном. Од сунца соба се сјаји, а сенка на патосу то је од стубова, који се у врховима додирују, где су начињене бахантиње, чији се образи сливају и коса меша. У соби је водоскок са каријатидама од мрамора што личе на Евино љубичасто месо под руком творца, када свеж, први пулс живота удари светлошћу снег; ћуте неме каријатиде као свештенице које за увек кају нечисти грех, и са резигнацијом трпе, што су једанпут пиле сласт до дна, до муља." — Или опис Сордела:

> Деликатна ноздрва ширећи се широко и фино,
> Оштра и немирна усна, тако се лепо слаже
> С тим мирним челом; душа способна да прими
> Уживање кроз свако чуло; замислите
> Сордела са свим напред, у првој класи људи
> Које је природа далеко одвојила од гомиле
> И направила их из уживања, кô што ствара
> Неке срећне земље, које имају раскошна имена.

Па онда у „Сорделу" као и у „Парацелзусу" дуги, аналитични говори, монолози, размишљања на глас, која Свинберн истиче као највећу врлину Браунингове поезије. У тим говорима његове личности откривају своју душу, сву, до најтајнијих мисли, осећаја. Браунинг монологе не употребљава само у драми, он их је извадио из драме и створио од њих један засебан, нови, богати, разноврсни облик поезије, један нов песнички израз. Ако се пажљиво загледа и у његове лирске песме,

и оне што смо навели и многе друге, видеће се да и оне имају махом тај монолошки, монодрамски карактер. Но још пунији, још крупнији значај добива тај облик у Браунинговим потоњим збиркама монолога „Људи и жене“ и особито у „Прстен и књига“ (Ring and the Book), која се управо сва и састоји из говора разних лица уплетених, или заинтересованих за парницу грофа Сида Франческинија; ту је сам гроф Гвидо, па Полтилија, па Каноник Капонсаки којега Гвидо оптужује да га је варао са Помпилијом, па браниоци и тужиоци у суду и на улици парничких страна, адвокати, правници и јавно мњење и најзад Папа, са својом пресудом.

Један особити свет су ти „људи и жене“ који нам је Браунинг открио, пронашао и уметнички изразио. Ниче је за Достојевског рекао да је он једини после Шекспира рекао нешто ново у уметничкој психологији. За Браунинга би се могло рећи да је он једини после Шекспира нашао један тако нов, разноврстан, шарен свет за поезију као Шекспир. У поезији су нашли места сви и свакоји људи, од краљева до сељака и вагабунда. Само уметници нису имали у њој речи. Једна парадоксна истина. Јер ако је песник и смео говорити о себи у лирској песми, ту је имао готове шаблоне и теме, којима се морао задовољити. Браунинг је у својој поезији дао уметницима велику реч и пустио их да говоре о чему им драго, а њима је дабогме најдраже говорити о својој уметности и о себи. Ту су прво сликари Фра Лпо Лпи, и Андреа дел Сарто, оба као две стране једне медаље.

Фра Лпо Лпи, срећан, задовољан у свом уживању, који има једну срећну формулу себичног задовољства: „Ако сам ја весео, марим ја ко то зна!“ човек доброг апетита и доброг расположења, којему се све латински што уме да срочи састоји из речи: Amo (волим) и који са здравим инстинктом слика штогод види, живе људе, своју братију, сељаке у цркви, руке, ноге, све живо. Томе му замерају. Он слика само живот, живо месо, а његов је посао да слика душу људи. То он не може да појми, он мисли: Зар има уопште лепоте без душе?! За њега је све лепо, смеј, узвик; он свуда и увек види башту и Бога у њој, где прави човеку жену. „Смрт је за све нас, ал за свакога је његов рођени живот“. Једна дивна формула оптимистичке философије! Но свет и живот сувише су крупни да буду само један сан. За то сликај све што јесте и не брини

шта ће из тога изићи. — Али нећака његова строгог приора, која му је највише замерала сликама, она му никако не иде из главе. И помисао да би она бранила његову слику, у којој је сликао њу, т. ј. не њу него Иродијаду, која је игром добила да се људима главе секу, та помисао даје му инспирацију за једну слику, коју он већ види пред собом, једну мадону са св. Јованом који је спасао Фиренћане, св. Амвросијем и Јовом, сви као улазе у слику као из једног ћошка одоле кад им се најмање надате, као неко мрачним степеницама на велико видело! И она, нећака т. ј. св. Луција рећи ће лепу реч за њега. Занемео, непомичан од усхићења, „као ударен месецом" он, Мто устукнуће — његов велики моменат је дошао! У том моменту он је нашао, видео душу, не, он је ушао у нобо.

Тај велики моменат, то је велика, неиспуњена чежња Андреје дел' Сарто „сликара без мане". Савршене су његове слике, али он није задовољан. Има слабијих сликара, има само мајстора „који се труде да израде неку ситну ствар, сличну оној што његов модел његов идол обрише у пролазу додиром своје аљине". Ал ти су срећни.

> Њихова дела падају доле, ал они су, знам,
> Много пута домашили небо, које је мени затворено.
> Ушли су у њ и заузели тамо своја места,
> Ма да се враћају натраг и не умеју то рећи свету.
> Моја су дела ближа небу, ал ја седим овде доле.

Он седи на земљи, нељубљен, „незаведен" док његов модел његову драгу вуче нешто, у том моменту, она мора да иде, кузин је с поља звиждуком зове. „Шта има кузин да јој се више допада?" Како му Андреа завиди! И он има оно што га у небо уздиже, оно што Андреа сликар „без мане" нема, као ни „Парацелзус" ни „Сордело" — ону велику љубав, ону срећу бити заведен, залуђен, заслепљен. Андреа дел' Сарто пати како се врло згодно изражава Каснер од „меланхолије незаведеног човека."

У тим сликарским монолозима, пуно је чисто сликарских детаља. Они миришу на „сликарски атеље". Тако, не као песник но као музичар говори Браунинг о музици (cf. Pater l. c.). Опат Фоглер (The abbot Vogler), дао је свету један нов израз, изумео један нов музички инструменат. Кад је сам први пут засвирао у њ, он му дочарава „само оно место где се музика рађа",

ону „палату од злата“, која се провиди као стакло и у којој се небо и земља додирују, земља се уздиже небу и небо спушта земљи, и ту Бог шапуће нешто на ухо изабранику свом.“ За Браунинга музика нема само неодређене сензације, мутне, тамне осећаје — но јасне, видне слике. Једна „Токата од Галупија“ ускрсава пред њим једну нежну слику из старе Венеције, док његов оргуљаш у „Prince of Saxe Gotha“ завршује свој музички усхит једним браунинговски смелим узвиком:

Имам ли ја месец у џепу?

Ту је у Браунинговом свету блажени, срећни у доброти својој „Јоанес Агрикола“, којега је Бог створио, он то осећа:

Безгрешно за навек, као дрво
Што пупи и цвета и не тражи да зна
Закон, по ком оно тако успева!

и који је убеђен:

Бог му јамчи, да би могао стопити
Све страшне грехове као у једну чашу
И попити сву ту смесу отрова
Уверен да би његова природа променила
То пиће у бујно, цветно задовољство.

Шарен је тај Браунингов свет, као и божји. И уметник који је створио „Агриколу“, ствара и „Владику Блуграма“, снимљеног, веле, са једног живог кардинала. Блуграм се исповеда после ручка при чаши вина, једном младом пријатељу, литерату и философу, који не верује. Блуграм је човек позитивног живота, и он сумња, ал верује, јер „то доноси плода“ и јер „што јача сумња утолко боља вера, која надјача сумњу.“ „Живот тражи рад, делање; сваки да ради оно за што је.“ „А где је сигурности? Ни у веровању, ни у неверовању“! — И наједанпут, на то питање, Блуграм, то оличење језуитизма, има овако нежна осећања:

Баш када смо најсигурнији, нађе се утицај сунчева
захода,
Нека маштанија из цветне круне, нечија смрт,
Свршетак хора у Еврипида —
И то је доста за педесет нада и страха
Старих и нових у исти мах као сама природа,
Да нам закуцају и уђу у душу

Ухвате се за руке и заиграју ту фантастично коло
Око старог идола, који је опет на свом темељу,
Око великог: Можда. —

Опет Блуграм одговара на питања живота:

Ја не могу наново направити самог себе,
Ал могу учинити оно најбоље, рад чега ме је Бог створио

Не оно, за што није створен. — Бескрајно је фино његово упоређење себе, Блуграма, са Шекспиром. — Па онда његови компромиси: он је владика, ал не верује. Кад би веровао у чисту Девицу мислило би се да је луд; кад би знали да не верује рекли би да је лупеж. Што одма или луд, или лупеж. Та га мисао води једној финој опсервацији:

Видите неког момка како је објашио димњак,
Ви пазите. — Сигурно ће пасти! ал он ипак стоји.
Наш интерес је на опасним ивицама ствари.

У тим речима је много Браунингова интереса, и владика Блуграм је преставник оних Браунинговиx јунака који имају тај интерес за опасне ивице ствари.

Тако ретких опсервација и тако лепих песничких места као мало час цитирано, срећете свуда у Браунинговој поезији. Она долазе сама од себе, спонтано и ипак као на пречац, изненада, тако су сјајна. У бури, непогоди, осећате сваки час близину муње и ипак кад севне засени вас, изненади својим блеском.

Тако у „Калибану на Сетебосу" један низ интимних, религиозних мисли, као:

Он — Бог — не би створио што не воли, или презире.
Бол својим очима, нешто невредно његова труда.

па онда ова муњевито сјајна фигура:

Претпостави да фрула стане брбљати и хвалити се:
„Ја хватам тице, ја сам вешта ствар,
Ја правим звук који мој творац не може направити
Својим великим округлим устима; он мора
Да дува кроз моја уста"!

Така је и друга религиозно философска песма Rabbi Ben Ezra, у којој скоро у свакој строфи има таких пасажа. Па нарочито величанствени монолог св. Јована на самрти, у пустињи

(Death in the Desert). Нашли су у пустињи обамрлог, полумртва св. Јована, па га повратили вином и мирисом нарда.

Он се не баш пробудио, но окренуо мало
И насмејао мало, као спавач
Када га неки драги зове или му дирне лице —
Смеши се и ужива, ал неће да га узнемирујете.

Тада им је Јован говорио о Богу, о Христу, којега је он видео. Кроз његова уста говори Браунинг против Ренана. Кад је свршио свој говор, умро је св. Јован с оним истим осмехом, с којим се из смрти пробудио, — јер је „легао на груди божје као што је некад био“.

Тај непосредни додир Бога додирнуо је Браунинг и у писму, — написаном монологу — „Харшиша, арапског лекара“, који је у доба Христово долазио у Палестину, да проучи неке лекове, и онда, преноћивши у Витанији видео Лазара, којега је Христос дигао из мртвих. То писмо има величанствених потеза. Неверица Харшишова, неверица сваког савременика у надчовечанску величину другога. Зар је Харшиш могао и слутити да је на прагу једног новог света, у очи једне нове светске религије! Али Лазар, он је веровао, јер он је осетио дејство Бога на себи, и он верује да је Бог у свету. Зато је као дете равнодушан, и гласови да иде цар Веспазијан, или његов син да разори Јерусалим, њега не узнемирују. „Бог који је водио бригу за њега, води бригу и за његов народ“.

Непосредно осећање божанства, дубоко религиозно осећање тема је и необичне песме „Бадње Вече и Ускрс“, у којој је Браунинг сам имао песничку визију Христа и која је препуна његових силних идеја, од којих да наведем само ону у којој он наше људске преставе о вечности и бескрајности упоређује са преставом гуштера који у својој каменој шупљини види бескрајност света.

Браунинг је религиозан, и сви његови јунаци осећају у себи ако не неког Бога, оно увек неку религију. Сваки од њих и они који не верују, као владика Блуграм, имају „неко централно тежиште“, оно што религија даје човеку, и његове атеисте нису нерелигијозне. То је велика црта културе и Браунингове поезије која је излив те културе. Он се никад не забавља оним људима који имају само површину и који могу бити и теисте и нерелигиозни. Његови сви јунаци верују, неки у Бога, неки у бо-

жанску моћ љубави, уметности, или чак врачарије. Сви имају једну дубоку унутрашњу ватру живота. Једна стара, прљава, дроњава Циганка својом песмом даје живот малој војвоткињи, даје јој да га очима пије. Мала војвоткиња као Лазар, који је на свом телу осетио додир Бога, осећа натприродно дејство Циганкине чаролиске песме. Сасвим слична је тој и тема у ненадмашно лепој песми „Саул“. Цар Саул је самртно болестан и слеп и нико му помоћи не могаде. Првосвештеник Абнер позива Давида, (песника Псалмова), да он покуша излечити цара. И овај долази и стане певати Саулу, песме пастирске, па веселе песме жетелаца, па онда силну песму о његову Сауловy царском животу, песму снаге и моћи, која Саулу повраћа живот. Но како одржати то што је песма повратила, и како је песма могла то? Бог је дао моћ Давидову гласу и он ће му дати моћ и да одржи што је повратио. И Давид „лежећи међу коленима царевим као што жиле храста штите јагње док спава“, пева Саулу о новом Богу, којега осећа у себи, о Христу.

У тој религиозности, звала се она како било, јесте есенција Браунингова оптимизма. Она чини да његови јунаци сви имају неки „свој принцип“ и када умиру они умиру са вером да су испунили оно зашто су живели, да нису прошли кроз живот без трага; они се мире са смрћу као што су се, да се тако изразим, погодили са животом. Помпилија знајући да је чека смрт завршује своју одбрану пред судом речима: „Ја се подижем, устајем!“ Капонсаки завршује своју реч, побожном молбом: „Боже, смилуј ми се!“ осећајући да Бог, његов Бог не може друго но да му се смилује, кад се чак и судија заплакао на његову приповест.

А мрачна је и тужна та његова и Помпилијина приповест. Једна од оних мрачних, тужних слика брака, које се у свом одвратном облику понављају све до наших дана и још ће се дуго понављати. Помпилију су дали њени родитељи за много старијег, ружног, жутог грофа Гвида, који је узима ради новца. Родитељи Помпилијини нису њени рођени. Њена мати у срамоти и сиротињи родила је и продала Помпилијиној помајци, па умрла. Брак Помпилијин није срећан. Њен муж хоће да је обманут, није добио што је хтео мираза и онда мучи сироту жену да би намучио, уцењивао њене родитеље. Месецима они живе страни једно другом. Кад Гвидо затражи да му буде жена, она се згрози, уплаши: нико је није поучио брачној дужности. Она

чезне за нечијом руком, која би је ослободила њеног ропства. И долази каноник Капонсаки. О карневалу га је видела и осетила да је то човек, који ће је избавити. Кад Капонсаки полази за Рим из Ареца, где је Помпилија и она се одлучује. побегне с њим. Гроф Гвидо гони их и ухваћене преда суду. но ту се открива завеса. Гвидо је мучки убио Помпилијине родитеље, да би и Помпилију искључио из наследства, да би је упропастио он је фалсификовао љубавна писма између ње и Капонсакија, он је спремио атентат и за њу и њено дете за које она не да рећи да је Гвидово, „но рођено из љубави не из мржње“. Браунинг у тој својој капиталној песми не прича догађаје. но пушта да о том једном догађају заинтересована лица кажу своје мишљење. Тако се о једној ствари чују разна мишљења, не објективна параграфска, но субјективна, људска мишљења. Особито су величанствени говори Помпилијин, Капонсакијев и Папин. Помпилија је једна изврсна творевина. нежна и енергична, наивна и лукаво-оштроумна, једна велика жена. велика у женским особинама својим. При том крај свег средњевековног колорита, као ишчупана из најреалније садашњости, одломљена из најстварнијег живота. Неки критици налазе то обиље живе стварности као неки недостатак, то не чува историску објективност. Но то се може рећи и за Саула и св. Јована, јер је лако видети да ни Давид ни св. Јован нису могли имати онаких идеја ни онако браунинговског израза. као што, разуме се, ни историски Фауст и Парацелзус једва да би се познали у Гетеву, Браунингову облику. Да су и ти монолози пуни особених муњевито сјајних пасажа, то се не мора ни напомињати, јер је тешко одолети искушењу и не навести опет који пример.

Ето то су слабе контуре овога импозантног уметника. Хоће ли оне видније бити ако не пропустимо бар споменути ретко лепу кратку песму „Порфирпјин Драги“, у којој је један баладски мотив обрађен браунинговски фином анализом душе: или „Шарени свирач од Хамелина“, где је на један оригиналан начин за децу обрађена стара бајка о свирачу, који својом фрулом одмами пацове у реку те се подаве, а после кад му се не да обећана награда, одмами и децу у планину, где се брдо расклопи и прогута децу; или једну од најлепших, најзначајнијих Браунинговпх драматских романса, његову: „Бисту и статуу“, па „Трагедију Јеретика“ па толике друге силне, безбројне

песме које су све вредне и помена и приказа, јер су све и по мотиву и по стилу тако нове, необичне!

Што Браунинг пева то нико пре њега није певао, тога у поезији, у многом, није ни било. Његова поезија је, да се једном општом фразом изразимо, уметнички, песнички израз душе деветнаестог века. Шта ту, ту душу карактерише, шта је њено битно обележје? Јако, интензивно развиће социјалних осећања: проницање света свешћу о значају малог, незнатног човека, безименог члана друштва; раскидање са идеологијама застарелих времена и њима на супрот дубље, интимније схватање обичне реалности; преношење тачке живота из спољашњег света у унутрашњи свет своје душе — или како се лепо Петер изражава „свет дошавши до краја свих директно и чисто спољашњих искустава морао се ради забаве окренути унутрашњем свету (l. c. p. 43.). Све ове тенденције, које су изражавали у својој уметности и Достојевски, Ибсен, Толстој; све њих и још многе друге ситније нијансе душе XIX. века изразила је Браунингова поезија. У томе је еминентни значај његове појаве.

Каснер, који и за Браунинга има добрих, финих опажања основно биће његове психе са свим погрешно схвата. Браунинг је за њега авантуриста — у једном суптилном значењу — или на супрот њему истиче Гетеа као израз културног човека. То упоређење нами се чини неприкладно исто кад би неко хтео упоређивати Европу са једним храстом — Браунинга са Гетеом! Гете је много, врло много певао онако како Браунинг никад није претендовао певати, лако за забаву доколном свету, као птица на грани:

Jch singe wie Vogel singt
Der in den Zweigen wohnet.

он је у часовима дубине размишљао о души свесвета, природе, у тим часовима он је и открио извесне тајне душе природне, правио је своје пророчњачке проналаске. Но Гете је мало размишљао о души људи и он ни у општој ни у уметничкој психологији није правио каквих откровења. Њега човек занима у опште само као природна јединка, ствар природе са особинама, које му је природа дала. Његове личности једва имају неке незнатне везе са друштвом, са социалним животом. Међутим Браунингова поезија је еминентно социална, њена душа је

друштво људско, човек као друштвена јединка. Његови јунаци кад су највише сами, разрачунавају се са целим светом, расправљају свој однoшај у свету — као владика Блуграм; његови монолози су студије, често оштре критике и сатире социјалног живота. За њега и спољашња природа има само у толико значаја, у колико има непосредне везе са човеком, сама за себе једва да долази у свој његовој поезији. Тако и човек природе, човек изван друштва, ван своје улоге у друштву — за њега мало значи. Петер значајно каже о Браунингу: Он је ишао горе доле међу људима ослушкујући музику човечанства, посматрајући радње људи; и он је певао што је чуо и сликао што је видео". За њега је „изван душе људске мало шта вредно студије". Та његова жеља да ослушкује музику човечанства, да прислушкује, — као детектив, — покрете душе људске, до њених најтамнијих, каотичних извора; да прати радње људске, по мотивима им до њиховог основног става у души, у интелекту — чини особени карактер његове поезије.

Некад су витезови одлазили у свет да чине дела јунаштва, снаге, и песници су опевали та њина дела. Данас су сва велика дела људска у души, дела душе. Радње људске су безначајне док их не видимо у огледалу душе. Данашњи песник опева душу. Шекспир је први стопио то двоје у једну целину, бар у главним деловима својим, јер није тешко видети да у Шекспировим делима има и много радње са свим одвојене од душе, нарочито у историским драмама и комедијама, где често шаренило и интерес радње прикрива оскудицу душе. Треба проучити коју драму Ибсенову па да се схвати колико се у том спoју радње са душом отишло напред. Браунинг тражи радњи њен крајњи душевни моменат, он му даје израза не у физичким покретима, изразима радње но у оруђу душе, језику, говору, гласу. Има много тога и у Шекспира. И његови најзнатнији јунаци, нарочито они који су модерном човеку најпомљивији, најинтереснији, Хамлет, Јаго и др. изражавају своју душу много више у говору, интимној исповести другима, или у монологу, исповести пред самим собом, него у радњи. Карактеристично је како су крупнијим делима Шекспировим монолози све више добивају и по квантитету и по квалитету, да се у Хамлету и Отелу тежиште, главна срж целог дела и налази у њима. Чак на позорници најјачи ефекти Хамлета јесу

његови монолози. Не кад га видимо да ради, у дуелу, кад скаче у гроб и т. д. но кад га слушамо шта говори онда нам се душа идентификује с његовом, срце се притаји, ућути, и у целом нашем бићу купе се тешке, Хамлетовске тешке сузе учешћа. Радња је прилично индиферентна, неки кажу да је у Хамлету и нема, свакојако је сувише незнатна за великих, дугих, тешких пет чинова. И каква је величина радње у Хамлетову доласку на гробље? Сва величина те сцене је у оном што се говори, нарочито што он говори на гробљу.[1] Исто то дело Шекспирово са оскудном радњом а богатим, несразмерно богатим говорима — то је и на позорници једнако привлачно док се и „Кимбелин“ и „Бура“ и многе друге његове велике, истински велике драме које обилују радњом једва више и приказују. — У самом „Отелу“ изоставите Јагове монологе, и његове quasi монологе у сценама са блесавим Родригом: цените Јага само по његовим делима, његовим радњама и биће један незграпан, чак невешт интригант, који једва да би и Отела „тупог као глиб“ могао преварити и цела радња биће невешто склопљена. Сва суптилност његове душе је у његовим монолозима, који и његовим невештим, незграпним делима и махинацијама дају карактер највише злочиначке мудрости, најерачуњеније лукавости. Зар оно што Јаго ради, при свом фаталном дејству, само је слаб израз онога што он има у души својој, и што он тако радо изражава у разговору са самим собом.

И сад допуштате једну мало смелију замисао. Кад бисмо сложили, уметнички у целину стопили и што недостоје попунили, све Јагове монологе, имали бисмо не само клицу, но првобитан облик, пратип Браунингових монодрама. То сведочи да Браунинг није случајно, но из једне велике уметничке потребе, ради интимнијег изражаја душе створио своје монологе, своје монодраме. Но то још даље сличности показује. Као Браунингови јунаци и Јаго је непрестано забављен својом душом, својим односајем према другима, и он вечито полаже пред собом рачуна о томе, он излаже своје мотиве, он брани своју опачину, даје нам да је разумемо. У том је ма и негативна клица Јагову социалном карактеру. Отело и Дездемона то су примитивни

[1] Важност Шекспирових монолога истицао је Delius у „Шекспировом Годишњаку“ (Sh' Jahrbücher) књига XVI, но не доспех проучити у колико се ове моје опсервације могу према његовим расматрати.

људи, као одрасли изван друштва, са инстинктима који са свим одударају од социјалних, без појма о свету, о друштву људском, као Лир, као толики други јунаци Шекспирови; ненадмашни Фалстаф, човек инстинката, чија душа извире из његова апетита за јело, сект и жене: или Шајлок са једном очовечено псећом жељом, тек су у најнижем смислу социјалне личности.

Разлика је чак и за површни поглед очевидна. Шекспирове јунаке знате по имену, Браунингови се упијају у свест не својим именом, но својим друштвеним положајем, рангом, у својој друштвеној ношњи тако рећи. Владика Блуграм каже:

Го човек је грозан док се не обуче!

и онда у име света говори о том како се „мора носити нека униформа." Каснер то исто каже у свом есеју у речима: „Браунингови људи нису никад голи!" — Ми њину душу не видимо у „природном костиму." Петер, приказујући Сајменсову студију о Браунингу, цитира по њему списак личности из Браунингових дела:

„Људи и жене који живе и крећу се у том новом свету, који је Браунинг створио, тако су разноврсни као и сам живот — они су краљеви и просјаци, светитељи и љубавници, велике војводе, песници, сликари, музичари, свештеници, папе, Јевреји, Цигани, дервиши, уличне девојке, принцезе, играчице са проклетом вештином кћери Иродијадине, жене са оданошћу жене Брутове, веселе девојке и злуради старци, државници, кавалђери, војници хуманости, тирани и биготи, стари мудраци и модерне спиритисте, јеретици, ученици, лупежи, рабини, људи од угледа и људи ниског сталежа — људи тако разноврсни како их је природа или друштво начинило."

Друштво, у првом роду и претежно, што већ и овај списак знатнијим делом својим потврђује. Можда би се могао и из Шекспира начинити списак јунака по њиховом занимању, а не по имену, ал тај би био знатно сиромашнији и, затим, занимање је његовим јунацима ствар споредна, оно им даје тако рећи само одело у коме ће изаћи на позорницу. У Браунинговах јунака је занимање интимно спојено с душом, спољашњи карактер са унутрашњим. И свима тим многобројним, разноврсним људима, изданцима најразнороднијих сталежа, класа, група друштвених Браунинг је дао реч, говор: језик „најпле-

менитије што поезија може дати“, како фино примећује Честертн. Његове људе не можете ценити ни познати по делима но по речима њиховим. А могу ли се људи у опште ценити и разумети по делима? Где је мерило такој оцени? И јели оно праведно? Реч је оруђе, орган, израз душе људске. Њу је човек створио да изрази своју душу, коју није могао изразити оруђима која му је природа дала, и начином на који их је природа упутила, рукама, ликом или имитовањем природних звука. Као што је музика искључиво ствар духа човекова, нешто што у природи не постоји, чиме је човек обогатио природу и при том је — музику — учинио изразом своје душе, израз човекове у опште по преимућству социјалне душе (cf. „Психологију“ професора Jodl-a), тако је говор, језик људски, овакав какав је, плод, створ човека и то друштвеног, удруженог човека.

Примитивна поезија зна само за дела, радње. Дела јунака, радње љубавника — како је Марко победио Мусу, како је драги ишао драгој, дао јој јабуку и тако даље. За тим је реч све више потискивала дела, и у речима се изражавали највиши духови човечанства. Шта је Христос, гледате ли само његова људска или маћијоничарска дела — а како је божанствен у својим речима; у њима је есенција његове религије, не у крсту на ком су и пре и после Христа толики страдали, не поставши творци религије. Цео тројански рат са свима својим силним делима био би сасвим изгубљен у тами заборава, остао би без значаја за човечанство, да није било Омирових речи о њему. Какви би били Грци да их знамо и ценимо само по делима њиховим, по њиховој политичкој међусобној растрзаности, расцепканости — а како су крупни, значајни, сем Јевреја најзначајнији народ прошлости за човечанство чак до садашњости, по својим речима, својој поезији, философији, уметности. Карлајл је рекао да је Енглезима скупљи и дражи Шекспир но њино најкрупније дело — освојење Индије. Шта је Шопенхауер, Ниче по делима — а шта по речима! И када се понавља стара шаблонска фраза о цењењу човека по делима треба се сетити вредности људске речи, величине људског говора. Кад ове редове пишем, сећам се, да Вајлд у једном свом брилијантном есеју исказује сличне мисли. Није ми он при руци да га цитирам. Но ми би могли по овим идејама поћи —

до оног библијског: „У почетку беше реч“ (слово, λόγος) што каже, да је речју створио библијски Бог небо, земљу, светлост и таму, човека, свет. И најкрупнија дела човечанства створила је реч, и када ми у Браунингу мање налазимо дела, радње људске, а више речи људске ми хоћемо тиме да му одамо једну велику хвалу, колику ретко који песник заслужује. Он је као ретко који песник дао поезији сву силу и сву — вредност речи.

У Бечу, априла 1907.

Dr. Свет. Стефановић

СЕОБА СРБА У ХРВАТСКУ И СЛАВОНИЈУ

ПРИЛОГ ИСПИТИВАЊУ СРПСКЕ ПРОШЛОСТИ ТОКОМ XVII ВЕКА

— *Др. Алекса Ивић* —

II

Борба између досељеника и хрватско-славонске властеле, којој је од старина припадало пусто земљиште што заузеше Срби при доласку свом, провлачила се кроз неколико деценија. Ту борбу могли су Срби да издрже и да у њој победе само с тога, што се за њих топло заузимали врховни заповедници хрватске и славонске границе. Између властеле хрватске са баном на челу и граничарских војних заповедника постојала је столећима суревњивост. Сеоба Срба, који су махом дошли према уговору са граничарским заповедницима, повећала је знатно моћ ових, јер су у Србима добили најодличније војнике. У рођеном интересу тих заповедника лежало је, да се Срби не потчине племићима.

Најжешћи противници Срба у Хрватској били су Зрињски и Франкопан. Оба ова грофа доказивали су упорно, да њима припада Гомирје и друга места, што их Срби населише. Нагоњен многим молбама и тужбама тих грофова наложи надвојвода Фердинад крајем 1602 године граничарском заповеднику Виду Киселу, да испита, коме управо од те двојице припада Гомирје и околина? Барон Кисел одговори 7. јануара 1603. године, да је Гомирје у прошлости припадало Франкопанима, а Зрињскима никад не. Дуго времена лежало је ово земљиште пусто. Сад га је војничка власт изнова саградила са великим напором и трошковима и населила на њега Србе, који су бедем ових граница. Досељеници се не могу никоме потчи-

нити, јер им је још пре сеобе зајемчена слобода, али се може дозволити Франкопану, да о свом трошку подигне и оправи опустела места Плашки и Дабар па да покуша у њих населити нове ускоке. Затим брани Србе од клевете, да су у вези са Турцима, да робе и краду околину и предложи, да се Србима на хрватској граници постави Иван Гал, бивши капетан огулински, за заповедника.[1] У исти мах морао је да узме у заштиту славонске Србе тамошњи граничарски заповедник барон Херберштајн. Цару Рудолфу дојави барон Колонић, да Срби стоје потајно у служби Турској те их треба најжешће прогонити. Сав свој утицај код двора заложио је Херберштајн, да заклони Србе од прогона, називајући их у писму од 14. маја 1603. верним, постојаним и поштеним људима, који су се много пута и на много начина показали корисни за границу и добро послужили хришћанској ствари. Вест, да су Срби у договору са Турцима, приказује Херберштајн у том писму као измишљену.[2]

Оваким заузимањем стицали су војни заповедници све више симпатије и поверења код српског народа. На барона Кисла обрате се у току 1603. нови Срби из Турске и отпочну преговоре за сеобу. Два српска кнеза дођоше као изасланици у Хрватску те проведоше пуна четири месеца у договорима. Најтеже је било решити питање, како да се досељеници прехране у прво време. Корушка влада одбије 27. јула позив надвојводин, да помогне Србе са профијантом.[3] Но у септембру је било све удешено. Земљиште за досељенике су изабрали Моравицу, Врбовско и Лич, али због јесени одгоде сеобу до идуће године.

С пролећа 1604. преселише се збиља многи Срби и у Хрватску. Неко време стајали су на пустом земљишту, док им војне власти нису саградиле и предале места Врбовско и Моравицу за насељење. Гроф Никола Франкопан поднесе одмах тужбу надвојводи Фердинанду (28. маја т. г.) против нових досељеника, јер му ови начинише велику штету.[4] Још пре њега обратио се на надвојводу гроф Никола Зрињски, али без успеха, као и Франкопан.[5]

Сад хрватски великаши пођу другим путем у својој раз-

[1] Лопашић, о. с. стр. 314.
[2] о. с. стр. 316.
[3] Croatica 1603. juli № 1.
[4] Лопашић, стр. 326.
[5] Croatica за 1604. стр. 74.

мирици са Србима. Видећи да код надвојводе Фердинанда и његових граничарских заповедника налазе Срби јаког ослонца, обрате се угарском сабору у Пожун. Већ 1600. године обратила се славонска властела тадашњем сабору и овај је донео закључак, да се Срби оставе у поседнутом земљишту на миру десет година, а онда се имају подложити господарима, којима по праву припада то земљиште. На сабору, одржаном марта 1604. године, заузеше се угарски сталежи и за славонску и за хрватску властелу. Међу закључцима саборским параграф 14. предаје досељене Србе оним племићима, на чијем су земљишту настањени.[1] Надвојвода Матија саопшти ово 31. марта 1604. Фердинанду и позове га између осталог, да места Поганац и Ровиште у крижевачкој жупанији преда племићима Николи и Фрањи Држићу, остале опет бискупу загребачком и племићу Бариловићу.[2] У исто време требало је Србе на хрватској граници предати грофу Франкопану, но барон Кисел писмом из Карловца 1. јуна и Херберштајн из Беча 14. тог месеца осујетише и овом приликом планове хрватске властеле.[3]

У години 1605. прешле су две групе Срба у Хрватску. Једну је довео почетком маја т. год. сењски капетан Данило Франкол, а другу скоро у исто време заповедник хрватске границе барон Вид Кисел. Франкол извештава 5. маја 1605. године дворски ратни савет, да су пре осам дана дошли к њему у Сењ српски изасланици из личких котара и из околине и понудили, да се преселе на аустриски део Хрватске. Кад се споразумеше у свему, похита Франкол са 400 војника у њихов крај, уз помоћ српску разори и опустоши многа места, изведе око 700 Срба (међу којима је било 200 вештих ратника) и претера њихову марву из Турске, која је бројала на 20.000 комада.[4] Мало доцније, у јуну те године, поднео је барон Кисел извештај о свом упаду у турске крајеве и о Србима, које је он извео.[5] За оне прве одреди аустријска влада место Лич за насељење, а другима одреди пусто земљиште графа тржачког од Мрежнице до Тоуња, и места Моравицу и Делницу. Прва сеоба је довела т. з. Крмпоћане Србе из Лике, из околине Котара, а друга из места

[1] о. с. ib.
[2] Лопашић, стр. 323.
[3] о. с. стр. 328 и 329.
[4] о. с. стр. 340.
[5] Croatica за 1605. стр. 88.

Остроница Србе Морлаке. Досељеници у Личу, на челу са војводом Дамјаном Крлтоћанином, Томом Скоруновићем, Томом Марковићем и другима, закуну се 16. јуна пред капетаном грофа Зрињског Јулијем Чикулином, да ће бити верни и да ће свагда слушати грофове Зрињске као своје господаре.[1] Но већ у октобру т. г. дођоше Срби у сукоб са Чикулином, те ратни савет покушава тога месеца, да утиша и измири завађене странке.[2] За профијант обе групе ускока обратио се ратни савет и овога пута на крањску владу, која се у септембру и децембру т. г. одазове и снабде досељење Србе са профијантом.[3]

Баш тада имала је Аустрија да издржи нов рат са ердељским кнезом Стефаном Бочкарем. Чим је рат распламтео, наложи цар Рудолф надвојводи Фердинанду, да добро мотри на Србе, који су недавно досељени и међу којима је било и силом довучених из Турске. Бојао се, да не би Срби такође отказали послушност и дигли устанак, те тиме довели државу у још тежи положај. Ову наредбу, издату у априлу, понавља цар и маја 1605.[4]

И покрај свију неуспеха, које је доживео, није гроф Зрињски малаксао у свом настојању, да привуче под своју власт гомирске Србе. Напослетку пристане надвојвода 6. децембра 1604. на захтев грофов, али под условом, да Зрињски покрије све трошкове за профијант, муницију и плаћу српским досељеницима што износи око 80.000 форината.[5] Зрињски на овај услов није пристао него се за неко време смири, али кад се доселише нови Срби на његово опустело земљиште Лич, он дође у сукоб са овима. Његов капетан Чикулин прогањао је немилосрдно досељенике, те Вид Кисел подигне у фебруару 1606. тужбу код надвојводе против Чикулина и Зрињског.[6] У исто време јавља Кисел надвојводи, да и браћа Франкопани чине насиља недавно досељеним са Уне (из Острошца) и гомирским Србима.[7] Дворски ратни савет позове оба грофа, да оставе на миру Србе, на што и Зрињски и Чикулин одговорише, да није

[1] Лопашић, о. с. стр. 343.
[2] Croatica l. c. стр. 135.
[3] o. c. стр. 114 и 167.
[4] o. c. стр. 37 и 55.
[5] Лопашић, стр. 333.
[6] Croatica за 1606. стр. 19.
[7] Лопашић, стр. 346. и Croatica стр. 30.

кривица до њих, него до Срба, јер су се исти заклели, да ће бити гуофу верни, па сад место верности и послушности убијају Винодолце и друге мирне стоновнике на грофовом имању. Ратни савет пошље оба ова одговора Киселу и затражи његово мишљење.[1]

Али ни посредовање барона Кисела, који се и овога пута најживље заузео за своје штићенике, није прекинуло размирице српске са грофовима. С тога Срби науме, да отпочну самосталну акцију у одбрани од свог угњетача. Управитељ у Личу Дамјан Крмпотић са личким српским војводама Иваном Крњчевићем и Гвозданом Сладовићем, као и сви становници Лича, пошљу 10. априла Фердинанду два изасланика, војводе Тадију Крмпотића и Милашина Скоруповића и замоле га, да их заштити од Чикулина и да им за поглавицу постави Антонија Микуланића, бившег капетана у Оточцу. Изасланици су имали уједно и тај задатак, да израде код ратног савета дозволу, да се у Личу подигне једна војничка кула, која ће од велике користи бити по хришћанску ствар. Изасланству је био на руци барон Кисел и поткрепио је молбу Срба, да се Лич одузме коначно од грофа Зрињског и да се потчини војном заповеднику на граници. Но сав плод ове акције састојао се у томе, да је надвојвода 7. маја поново позвао грофа Зрињског, да не дира Србе.[2]

Вечито узнемиравање и интригирање од стране Зрињског и Франкопана нагони Србе на одлучнији корак. Надвојвода Фердинанд писмом од 30. марта 1607. узме у заштиту гомирске и личке Србе пред царом Рудолфом,[3] но Србима то није било доста, него су енергично тражили од цара, да им изда све привилегије, које је обећао при доласку њиховом и да им постави за поглавицу Ивана Влатка или Новаковића.[4] Ово последње је учињено, јер се у мају брине о Србима у Личу тај Новаковић и моли у име њихово од владе жита,[5] но привилегије нису ни сад добили. С тога Срби науме да се преселе натраг у Турску. На двору су наслућивали о овој одлуци српској већ у јуну те године, те заповеде грофу Франкопану да не вређа Србе. Идућег месеца је стајао бег лички у вези са незадовољним Србима

[1] о. с. стр. 50.
[2] Лопашић стр. 348 и 350.
[3] о. с. стр. 351.
[4] Croatica стр. 33 и 45.
[5] о. с. стр. 50.

и пошље им једно писмо са својим потписом и печатом и позове их, да се врате у Турску. О тој намери Срба на хрватској граници, коју у осталом нису извршили, дознало се одмах и у Славонији и то у најнезгодније време, јер се баш тада селили из турских крајева многи Срби, да се настане код Церника и Велезине.[1]

Осим жеље да прошири своју моћ, гонила је грофа Зрињског на размирицу са гомирским Србима још једна околност. Досељени Срби су били прилично склони на освету и на отимање, те је Зрињски на имањима, која су била близу Гомирја, претрпио велику штету. Услед тога понови он у априлу 1608. молбу код двора, да му се Власи потчине те да направи реда међу њима, но у двору ни сад не хтедоше решавати сами ту ствар него затраже мишљење заповедника хрватске границе.[2] На то изведу браћа Ђорђе, Никола и Вук, графови Франкопани, на среду, поброје сва разбојништва, и штету претрпљену од гомирских Срба и изнесу предлог, да Србе или њима подложи, или да их влада уклони са гомирског земљишта и на друго место настани. Ратни савет повери ово питање војном суду у Карловцу и за судије одреди Ивана Гала, Антуна Печовића и препозита загребачког.[3] Овај се суд није одржао, али се на двору неко време озбиљно помишљало, да гомирске Србе преместе, а после једне свађе и туче личких Срба и Брињараца, где је остало на обе стране мртвих глава, говорило се у фебруару 1609. и о премештању Срба Крмпоћана из Лича у Гусићево поље.[4] Али ни један од ових планова није испуњен.

Година 1609. донесе нову сеобу Срба. Становници српски око Рибника у турском делу Лике, дигну се против рибничког бега који је ужасно глобио и патио народ и с пролећа 1609. заузму Рибник, убију пет делија беговил, а сам бег тешком муком изнесе главу и побегне босанском паши у Бањалуку. Паша даде прогнатоме бегу велику војску, да свлада устанике те уплашени Срби, њих око 35 кућа и око 550 душа, од којих је било на 150 способних за оружје, пребегну у аустријски део Хрватске и настане се око места Брлога. О томе извести 4. априла 1609. сењски капетан Жигмунд Гусић надвојводу Макси-

[1] o. c. стр. 87 и Windica за 1607 стр. 37.

[2] Croatica за год. 1608 стр. 40.

[3] Лопашић, стр. 355 и 358.

[4] Croatica, стр. 93. Лопашић, стр. 361—364.

милијана додајући, да су се Срби преселили без његова знања и без претходних преговора. Многи су прешли на млетачко земљиште, а било их је још око 80 кућа са кнезом Депшићем на челу, који су хтели да се преселе и настане у Подгорју код Карлобада.[1] Мало доцније, 1. маја т. г., извести Гусић о свему овоме и Кристофа Обричана, који је замењивао тада врховног заповедника хрватске границе и замоли га, да изради код краљевске владе помоћ у храни за досељенике. Но краљски сталежи изјаве 28. јуна надвојводи Фердинанду, да не могу ништа дати Србима, јер су исти разбојници, уходе и крадљивци те им само штете наносе. Уједно замоле надвојводу, да те Србе премести са хрватске на славонску или угарску границу, јер их они не могу више трпети.[2] Међутим Обричан понови у јулу молбу за помоћ Србима, те надвојвода наложи краљским сталежима 20 т. м., да још сада даду храну за досељенике, а од сада се неће Срби смети селити на аустријско земљиште без претходног договора са аустријским властима. Што се тиче пресељења Срба на славонску или угарску границу, то није могуће извести, јер их је и тамо препуно.[3]

Срба настањених око Модруше, Оштарја и Огулина, било је 532 душе и међу тима на 190 за оружје. И ови Срби, као и они у Личу и Гомирју, имали су да издрже тешку борбу са грофовима Зрињским. У намери да избегну сукобе са грофовима, замоле они августа 1609. године надвојводу, да им даде земље око Плашког, што лежи више капеле између Бриња и Огулина: на водама Дрепуља и Јасеница и да им дозволи подићи у Плашком градић, сличан ономе у Вињици.[4] Кнежеви огулинских Срба Радоња Љубешић, Петар Дадашковић и Паун Лалић замоле Фердинанда, да им одреди војну службу међу гомирским четницима. Молбу ових кнезова испуни влада, но пресељење није извршила.[5] Услед тога настаде велико врење међу Србима. Многи су хтели да се врате натраг у Турску, и крајем августа пошљу своја два човека бегу личком, да се договоре о повратку.[6] Овом незадовољству српском много је до-

[1] Лопашић, о. с. стр. 365 и Croatica за г. 1609. стр. 39.

[2] Лопашић, стр. 367 и 368.

[3] о. с. стр. 370 и Croatica стр. 77.

[4] Лопашић, стр. 380.

[5] о. с. стр. 381—382 и Croatica стр. 84.

[6] о. с. стр. 8[illegible].

принело, што су баш у то доба Зрињски и Франкопани више него икад настојали, да прибаве важности своме праву на земљиште, које Срби настанише. У септембру уведе поджупан загребачки грофове Франкопане у посед места Модруш, Огулин, Тоуњ и Скрад, ма да су Срби одлучно протестовали против тога. Идућег месеца поднео је гроф Зрињски тужбу против Срба и осуо се свом жестином на њих. Под утиском тих чињеница предложи Фердинанд краљу Матији, да Србе пресели из Лича у Брлог и у град Гусић код Оточца.[1] Но сви ови планови и предлози остадоше без последица.

С јесени 1609. одржавао се у Пожуну сабор угарских и хрватских сталежа. Знајући добро, каквим духом дише властела хрватско-славонска према Србима, написа 17. новембра т. г. врховни заповедник славонске границе барон Жигмунд Фридрих Траутмансдорф надвојводи Фердинанду, да ће сада без сумње хрватска властела оптужити на сабору Србе, да су неверни и да хоће Турцима да побегну и тражиће, да их сабор њима подложи. Срби су међутим више пута изјавили, да ће радије умрети него потпасти под властелу. Зато моли надвојводу, да извести краља о неистинитости свију оптужаба хрватске властеле против Срба. Надвојвода се одазове молби овој и писмом од 20. новембра обавести краља Матију о намери властеле и замоли да сабор ни један закључак о Србима не донесе пре него што се запитају граничарске власти за мишљење.[2]

Година 1611. донесе ново кретање на граници Хрватске. Срби у турском делу Лике и Крбаве створе план, да нападну град Нови, да га опљачкају и спале, па да се преселе у Гусићско Поље на аустриском земљишту. У ту сврху изашљу једну свештену особу, да утврди појединости о сеоби са капетаном сењским Жигмундом Гусићем. Овај извести 31. јануара о том случају надвојводу Фердинанда и запита га, како да се држи према Србима.[3] Фердинанд не хтеде ништа одређивати него се 18. фебруара обрати на краља Матију, који одговори 6. марта, да због склопљеног мира са Турцима не треба Србима помагати при сеоби оружаном руком, али кад се сами доселе, треба их примити. Међутим је један део Срба већ био дошао. Њих

[1] Лопашић, стр. 383, 385 и 389.

[2] Ратни архив, Hof-Kriegs-rath expedit, 1609. december № 32.

[3] Лопашић, Spomenici hrv. Krajine II dio, стр. 4. Croatica за год. 1611. страна 10.

четир села намеравали су да се доселе, но пошто су Турци већ били нешто осетили, не чекајући остале, пређе село Подлапача, које је бројало 12 фамилија и имало на 50 људи за оружје. Досељеници су догнали собом на 2500 комада марве и узели за први мах конак у околини Оточца, но желели су, као што је јавио капетан Гусић 25. марта из Сења и капетан Семенић 28. т. м. из Оточца, да се настане у Брлогу. Ово им дозволи и надвојвода Фердинанд писмом од 14. априла.[1] Мало доцније, у јуну исте године, догодила се према једном извештају Кристофа Обричана, друга сеоба, која је пренела на аустриску страну 50 српских фамилија,[2] но није ми познато, где су се ове настаниле.

Средином идуће године доселило се опет 24 српске фамилије. О томе јавља 23. јуна 1612. Иван Гал, капетан огулински, а одмах затим и Жигмунд Гусић, капетан сењски, надвојводи Фердинанду. Услед замршених односаја између досељеника и староседелаца решено је већ одавно на двору, да се одреди једна комисија, која ће средити прилике на хрватској граници. Јављајући о овој најновијој сеоби жури капетан састанак комисије. Комесари су већ били одређени и Обричан је 10. јуна именовао за свог заступника при комисији Фридриха Раубера, но изгледа да се комисија за овај мах није састала.[3]

С године на годину слабиле су ове сеобе све више турску границу. Турски погранични заповедник Мехмед Мурадбеговић, бихаћски бег, науми, да се освети пресељеним Србима и да заплаши заостале. С тога пошље једну чету у аустриски део Лике и ова чета поароби око 70 кућа српских, 13 особа поубија, једну зароби и 14.313 комада марве понесе собом. О том упаду турском известише гроф Вук Франкопан и заповедник Обричан надвојводу Фердинанда. Надвојвода наложи у марту 1613. Обричану, да пише бегу и да га пита, зашто је то учинио? У одговору своме баци Мурадбег сву кривицу на Србе.[4] У октобру ове године поновише Турци упад у Хрватску и овом приликом пострадају јако Срби (који се раније доселише).[5]

[1] Лопашић о. с. стр. 5, 6 и 7 Croat. стр. 31.

[2] о. с. стр. 55.

[3] Лопашић, стр. 29 и 39 Croat. стр. 64.

[4] Croatica за год. 1613 стр. 13 и 23. Одговор Мурад-бега, писан ћирилицом, налази се у тајном архиву fac. Turcica за год. 1613. У мојој збирци „Monumenta cyrillica“ биће кроз кратко време публикован.

[5] о. с. стр. 106.

Историски документи који мени стоје на расположењу, говоре у ово време много и о славонским Србима. Тамо је још у марту 1611. године Симеон Вратања, епископ српски на славонској граници, добио од цара патент, да може судити и кажњавати славонске Србе, кад што скриве.[1] После тога се не чује о њима ништа пуне две године. У марту 1613. имали су да издрже тешку борбу са бискупом загребачким Петром Домитровићем. Бискуп је хтео, да Србе под крижевачким капетанством потчини себи и кад ови не пристадоше, науми, да то изврши насилно. Срби прибегну покровитељству врховног заповедника славонске границе барону Жигмунду Траутмансдорфу и овај се 15. марта 1613. заузе код надвојводе Фердинанда за њих. И бискуп се обрати јула месеца надвојводи Фердинанду с молбом, да му потчини Србе и молбу понови октобра те године. Но ни Траутмансдорф није седео скрштених руку. У писму од 13 августа најживље стане на страну Срба и замоли Фердинанда, да бискупа одлучно одбије са његовим захтевом. Бискуп на то замоли надвојводу Максимилијана и краља Матију, да утичу на Фердинанда. Краљ се збиља одазове молби бискуповој и наложи 10. октобра 1613 Фердинанду, да преда Србе крижевачког капетанства Домитровићу. Но надвојводу Фердинанда није било могуће придобити да изневери Србе. Одговарајући краљу Матији из Граца 10. јануара 1614. узе их Фердинанд у одбрану и побије све разлоге бискупове.[2] Тако је отклоњена опасност, која је претила слободи славонских Срба.

Питање о Србима, настањеним око Модруша, Огулина, Оштарја и Плашког стојало је дуго време нерешено. Срби су живели на том пустом земљишту, али нису имали још дозволу, да се тамо стално настане. Да би једном престала неизвесност, у којој се налазили Срби, предложе јуна 1613. комесари на хрватској граници ратном савету, да дозволе подизање једног градића, названог Плашки, за Србе. Овај предлог понавља у октобру те године врховни заповедник хрватске границе барон Егнберг и додаје, да Срби шурују с Турцима, па ако им се још за неко време ускрати стално боравиште, могу се вратити. У околини Сенча је такође било ненастањених Срба, те барон Егнберг предложи октобра 1614. да и њих преселе у Плашки.[3]

[1] Windica за год. 1611. стр. 15.
[2] Лопашић, о. с. II, стр. 48 и 54—59, затим III стр. 4 39.
[3] Croatica за год. 1613. стр. 61 и 106, за год. 1614. стр. 11, 14 и 140.

У јануару 1615. нападну Турци изнова на Србе Крмпоћане у Хрватској. Највише је страдало при томе село Подгорје. Нешто услед турских нападаја, но још више услед неродне године, наступи с пролећа 1615. велика глад међу Србима. Срби у Плашком, Огулину, Оштарју и Модруши нису се ни иначе много бавили земљорадњом, јер је њихов положај био врло неизвестан и неодређен. Кад настаде глад, одлуче Срби најозбиљније да се преселе натраг у Турску. И гомирски Срби, узнемирени поново од грофова Зрињских, почеше да помишљају на повратак. Вест о томе покрене аустријске власти, да укажу више предусретљивости према досељеницима. У марту 1615. много се расправљало, како да се исти исхране и где да их стално населе. Резултат је био, да су Србима одредили велику количину хране, дали им дозволу, да могу стално заузети место Плашки и поклонили им стари дворац у Плашком. Затим поставе поглавицу Србима у Модрушу и Гомирју.[1]

Незадовољство међу Србима избило је у исти мах на све стране. Срби на хрватској граници мислили су, да је на славонској граници боље и хтели су, како извештава хрватски заповедник, тамо да се преселе. Славонски Срби опет, њих око 900 на броју, пређу новембра, 1616. у Хрватску у нади, да ће тамо лакше живети.[2] У хаосу овом преселе се многи и на млетачко земљиште, а како изгледа, вратили се неки и Турцима.

---

[1] о. с. за год. 1614. стр. 7, 37, 40, 45 и 65.
[2] о. с. за год. 1616. стр. 258, 264, 292 и 297.

ХРОНИКА

ПОЗОРИШНА ХРОНИКА

Чучук Стана, комад из српског живота у три чина, с певањем. Написао Мил. М. Петровић. Музика Ст. Христића.

Први чин је на белилу, у Сиколу, маленоме селу у Крајини. Скупила се женскадија, и поред бељења платна, девојке још нешто врачају, бацајући јабуке у студину. Долазе и момци и свака девојка баца јабуку своме јарану, да је ухвати у јаглук.

Једино се Стана, Чучук Стана, није хитала јабуком, бедриком. Ну она ипак не само да има свога јарана, но је чак и верена. Верена још прошле недеље, за Златоја, и то ту, у маломе Сиколу. Али, одмах се види да ово село није баш тако радознало, јер за ту веридбу ето нико живи и не зна.

Златоје није за Стану. Он, мрљез и нејак, само ће бити на потсид девојци, која уздише што није мушко, што није делија и бећар, да се насече глава душманских и (о, мушке жеље!) да се науживa женске лепоте. Видећете већ.

Докле тако Стана прижељкује женску лепоту, друге, Бога ми, прижељкују мушку снагу. Нека Миља, веселница, целога познанства с нама, само уздише за том мушком снагом и за прохујалом, и у лудо страћеном младошћу. Вајка се што као девојка није умела, па да залуди пола Крајине, да позна мушку снагу и пре Радојеве. Горка је, вели она, празна постеља, без друга и без војина И она о тим тешким јадима, о тим дубоким ранама, што тиште и боле до Бога, чак прича и мушкој, старој глави.

Па не само она, жена већ десет година, него тако ти гуде и саме девојке. Дивна се јада како је целе недеље празна постеља и жали Стану како ће кад нађу деца! Винка бира јаране: има: и Радоја и Сладоја и Голубана, на тешке јаде Миљине.

Стани, верној девојци, Вељкове очи памет су узеле и сву је језа подузима, и њу, и Цвету, и Неду...

Док девојке тако беле платно, издалека се зачуше пушке и халакање Турака. Девојке хватају шуму, а позорницом се носе верно нашој драмској традицији, гоњени Турци и победници, Вељкови бећари. Сад су смеле да се врате девојке, да виде Вељка и да му се диве.

Вељко их је видео све, али Стане није нарочито запазио. Други је чин у кући Вука Пљештића, оца Станина. Остала пуна кућа саме женскадије (хорискиња) и са њима једино чувар мушкарац, биров Веселин. То вам је једно сеоско преклапало, које целог комада пије ракију и прича једно исто, и заузима видно место у драми.

И док се ово кротко јато женских глава забавља са Веселином, на пољу се зачу песма и шенлук. То Вељкови бећари улазе у село.

Страх и трепет, мислите Турци су. Веселин се уклања, под изговором, а девојке дочекују немиле госте. Стана протестује: али јој браћа Срби везују руке, узму јој две, три торбе дарова, скидају оружје са зида и остављају кућу Пљештића без одбране. Па не само то, но још наручују да им се спреми вечера, јер ће опет доћи.

Када су, после, дошли сеоски момци, Стана их гони у потеру за хајдуцима. Но њен Златоје не сме на бећаре. Онда му Стана прекрши прстен и баци му нишан у лице, па, обучена у мушко одело, оде у ноћ... војводи на жалбу.

У трећем чину Вељко се весели на својој кули Баба-финици, а Чучук-Стана му долази на жалбу. За дарове јој Вељко даје зобницу злата жежена, златом плаћа рубе, што су их златне руке чиниле. А одмах је за тим, ни пет, ни шест, дарива и јабуком. Стана се јако сети да је прошена, и ако је прстен прекршила, па ипак прегоре свога Златоја.

У томе, таман лаутари удесе: Шан дуде, горо зелена... У колу Стана лепота.... а бећар улете и јави да су Турци преваром чарку почели.

Док је Вељко на своме Кушљи похитао за Турцима, Стана је остала, тужно за њим гледајући.

*

Чучук Стана је неравна и нескладна мешавина стиха, и сликованог и несликованог, и прозе. У ту такву мешавину облика скупљена је и мешавина садржине.

Мирно, малено Сиколе, које ни по каквој специалности није крајинско село, добило је на себе врло незахвалну улогу. Добило је задаћу да представи српске хајдуке, Вељкове бећаре, као последње турске харамије. И не само хајдуке, јер међ тим голим синовима могло је бити и свачега, него и самога витешкога и поносног Вељка.

Вељкови бећари улећу у мирно село и траже куће, у којима девојке дарове спремају. Па када сурово вежу Стану, отму јој дарове и поскидају оружје, онда они харче прах, шенлучећи и пркосећи мирним и преплашеним сељанима, браћи својој.

Је ли то била голема потреба ратницима, мученицима? Је су ли они и силом тражили своје потребе, кад већ голи живот залажу за браћу своју?

Стана је дошла на жалбу, а Вељко јој даје зобницу злата жежена и засипа је прегрштима злата. Још се размеће: „да Вељкова хазна златом прелива" и лаутари и чочеци знају му за крсташе и орлаше и „злато небројато".

Он, војвода, понос Крајине, јунак песме, заточник поробљене браће, он да спадне на простачку и бездушну пљачку. Он који зна да је дарове „тешка мука саткала, квасећи ткиво сузама", шаље бећаре да отимају женске дарове и дрејице. А кад му Стана дође на жалбу, он се чини невешт и у чуду се пита:

„Зар и поносно крило Крајине мојих бећара, сивих сокола, јуначке руке срам да окаља?"

Ја сам гледао ону добру и срдачну публику, што пуни партер и збивено хвата крајње галерије. Гледао сам како је разочарење ломи и како се упитно погледа: је ли могућно?

Народни учитељ и песник требао је да уштеди народу ове ружне и сетне часове.

Носилац драме требала је бити Стана и њен однос према Хајдук-Вељку. Међутим познавање саме Стане није довољно развијено. Њу другарице не познају и не цене, нити се она

јаче међу њима истиче. На белилу ни најмање, чак служи, у даљој анализи, као за подсмев; а у својој кући она је већ домаћица и њени се дарови узимају, и њу то мора болно да дарне.

Златоја воли, али му одмах баца прстен. Вељко јој се допао и не може да га се нагледа, али шаље Златоја да га убије, што јој је рубе поробио. Златоја више неће, а кад је Вељко дарива јабуком, изговара се да је прошена.

Па и та прошевина Вељкова иде на мах, на претрг. Рекао сам већ да Вељко на белилу није Стане честито ни запазио. Међутим, ту је била прилика да му она још онда дође у вољу, да се та воља после и развије у јачу симпатију. Тако би прошевина, готово препрошевина, била природна и мотивисана. А оно: ево ти зобнице злата, и ево ти јабуке, и она голема радост, од које се тресу и небо и земља, кад затреште борије и лауте, — све је то натегнуто и неоправдано.

Вељко је витез, — овде није!

Вељко је јунак, — овде није довољно обележен.

Вељко воли друштво и бећаре, — овде сам није.

Вељко је весељак, — овде је сетан, и поред лаутара и чочека.

Вељко воли жене, — крај њега прошета јато голубица, а он ни брком не мрдну.

Вељко... али шта? та то није Вељко, не, то није Вељко!

Казао сам већ да је и облик овог неодређеног драмског градива неодређен. По којој Сељанчици није свуда погођено место; где где јој је и онај чистији и песнички идилски карактер сасвим излизан и постао вулгаран.

На пример, Стана пита оца, које ће пиштоље:

„Које хоћеш, хоћеш ове?“

А он јој одговара:

„Избирај ми понајбоље,
Кад пријатељ на част зове,
Донеси ми оне нове!“

Или:

„Чудних чуда и чудеса,
Опио се биров Васа.
То ствар барем није нова,
Нарочито код бирова.
Ми бирови шта му знамо.
Ми овако пијуцкамо.“

Или:

„А ви, децо, и ти кћери
Хајд' донеси мал' ракије,
А кад буде по вечери
Спреми пуну тикву вина,
За нашега Веселина.“ И т. д.

Међутим има и лепих Сељанчица, нарочито оних, које се певају. Ту чак прикладно иду и сви они наивни и бесмислени надимци, које народна женска песма са задовољством негује. И Пиргита, и Пиргитанче, и повратниче, и Борковићу, и зарукавље, у складу су и у духу Сељанчица. Само писац није успео увек им наћи природно место.

По спасавању наших драмских писаца и г. Петровић овом драмском градиву дао је име комад. Тиме је хтео наћи олакшицу своме неуспеху. Јер је и сам писац несумњиво осетио оскудицу радње, недовољност главнине, наивност мотива, недовољно живу и малокрвну уобразиљу, немогућност посматрања удаљеног времена, туђину сценичности, несташицу идеја и бинских слика, а изнад свега, и у пркос свему, лишеност једрине и израза живота, који треба да бију својом бујном снагом и да освајају несумњивом стварношћу.

Ја баш не тражим шаблона и далеко сам од можда потребне професорске педантности. Ја чак волим кад се таленат отме регула и веза и изневери стереотипно и укарарено. Од комада нисам ни тражио, рецимо нијансе у карактеру главног јунака; али је несумњиво да протагониста мора бити обележен неколиким крупнијим цртама и одређеношћу карактера. У познавању и главне и споредних личности не смеју се оставити у неизвесности и необавештени, ни публика ни представљачи. Ако се да маха разноликом тумачењу, било с једне или с друге стране, онда се сврха несумњиво промаша.

Колико нам први чин није ништа дао од експозиције види се по томе, што у њему губите из вида, и ви, као и Вељко, Стану, и тек је запазите у другом чину, где излагање излази на видик. А неумешност пишчева огледа се баш у томе што су и у другом чину скоро исте личности, као и у првом. Бећари су могли изазвати исти судар и у првом чину, кад се они показују онако ћутљиви, мирољубиви и заштитнички. Онда би нам први чин од сметене и подсмеху изложене Стане одмах изложио оне њене експанзивне претензије на мушкост и јунаштво.

И у карактеристици Стане, као и у карактеристици Вељка, ви видите неспремање и неизвођење. Напротив видите, као са опруга скокове: а они се не трпе у драми, као што се не трпе ни у природи.

У обележавању Вељкове политичке акције, на пример, запло се само у неколико, далеко мање него у гимназиским лекцијама. Зар није требало јасније казати ко је тај господар Младен, шта он хоће и у каквом су односу они били. Онај пролазан наговештај ништа не каже и она мучна ситуација, која је са братске стране спутавала снагу Хајдук-Вељкову, губи се и ништи у нејасним и штурим, јетким фразама.

Или зар није требало познати Стану и у породици, каква је према оцу и матери. Како отац оцењује њено кршење прстена и оно кад је Хајдук-Вељко препроси? Није довољно видети само њену суровост према нејакој Стамени, коју тера по жижак кад ноћ навире.

Међутим конструкција драме сва је испробијана епизодним сценама и личностима. Знате већ колико места запремају онај пијани Веселин и она сенсуална Миља, она времена жена која само уздише за прељубом.

Колико ли се тек удаљују од главне акције оне силне песме (а има их преко десет!), оне честе пушке и оно непрекидно цикање преплашених женских грла!

У опште се осећа нехармонија и непропорцијалност. Уз то још иде неразумевање бинских захтева у детаљу, брза и нетачна карактеристика, недовољна опсервација, неопажај психичких момената и мртвило у представљању.

Кратко речено: комад није успео на позорници.

Још једино што је привлачило свет јесте наклоност према врло младом и симпатичном композитору, г. Христићу, чији је таленат, са музичком спремом, имао први пут прилике да се живо осети и да се топло прими.

Бор. П.

БЕЛЕШКЕ[1]

Теориjска и практична педагогиjа од Габриjела Компеjреа превео, Риста Огњановић учитељ, францускогjезика у Скопљанској Учитељск. Школи. Београд 1907. 118 издање задужбине И. М. Коларца. Осмина, стр. XIV и 486. Цена 3 динара. Главна продаjа у књижари Раjковића и Ћуковића у Београду.

Ово знаменито дело француске шк. књижевности свакако jе добит и за нашу школску књижевност, и оно ће добро доћи наставницима и ученицима у свим школама, у коjима се педагогиjа предаjе. Конпере нас на веома лак и подесан начин уводи у често веома заплетена педагогиска питања, и даjући, готово у сваком одељку, и поjединим педагозима да непосредно дођу до речи, даjе своме приказивању нечега драматичног и уводи тим уjедно и у историjу педагогиjе. Нарочито уме вешто да споjи противности, да посредуjе између супротних школа и погледа, што такође чини његово дело веома погодним за уџбеник, пошто се тиме избегаваjу jедностраности, коjима нарочито педагогиjа обилуjе. Српски се превод чита доста лако, али му се ипак могу учинити две крупне замерке. Прво jе, што преводилац ниjе преводио сасвим верно, но jе на више места нешто додавао или одузимао, и тиме давао поjединим местима друго значење: нарочито пак ниjе требало код навођења изостављати имена писаца. Друга jе, што преводиоцу ниjе довољно jасна психологиска и педагогиска терминологиjа те различито именуjе исту ствар, и обратно, jедно исто име даjе различитим стварима. То се нарочито истиче у одељцима коjи говоре о осећаjима и о представама. Осим тога jе и тронскрипциjа многих енглеских имена управо накарадна. Али покраj свега тог не можемо оваj превод осудити, jер он доноси толико много доброга и нама потребног, да ће га са великом користи прочитати сваки, коме ниjе дата могућност, да га у оригиналу проучи.

М. Ш.

[1] Ко од писаца или издавача жели да му се дело прикаже у овоме листу, међу белешкама или међу рефератима, нека изволи своj спис или своjе издање уредништву овога листа послати.

Седам прича за девојчице и дечаке. С руског превела Косара Цветковић. Београд, 1907. — По наслову судећи могао би се човек преварити и помислити да је ово једна од оних некњижевних збирака прича за децу, које обично ни деца ни старији не читају; јер се ту скоро увек на један досадан начин, у облику прича, износи све једно те једно: наиме сува морална придиковања и савети. То је за децу досадно, а за старије наивно. Међутим „Седам прича“ су сасвим нешто друго. Оне сачињавају једну малу антологију у коју је ушло седам модерних, потпуно уметничких и врло срећно одабраних приповедака, од писаца као што су: Стањуковић, Чехов, Тургењев, Ањенска, Кастелнуово и Клавдија Лукашевић. Сви ти приповедачи пишући своје ствари махом нису имали на уму дечју читалачку публику. Пред њима је био виши циљ. да створе једну приповетку која ће имати и књижевне и уметничке вредности. Зато су ових „Седам прича“ од интереса и за одраслије и интелигентније читаоце; а зато што су лаке, зато што у њима превлађује алтруистички и етички елеменат, оне су намењене у првом реду девојчицама и дечацима. Превод је писмен и добар, крај свега тога што у њему има доста русизама и незгодно употребљаваних речи, као што су: сјајав, посилнипштина, створењце, љубажљив, жуборкав, и т. д. Исто тако нађе се овда онда и по која грешка у фразеологији. **Г. Ил. Б.**

Рукоположење као сметња браку. Канонистичка радња Никодима, епископа далматинског. Друго издање. Мостар, 1907. Издање издавачке књижарнице Пахера и Кисића. Садржина овога интересантног научног дела види се најбоље из Закључка у коме писац вели ово: „Радњом овом својом ми смо се постарали да утврдимо, а за себе лично смо и утврдили слиједеће тачке:

1.) Тајна свештенства не искључује собом тајну брака. 2.) Постојећа у православној цркви одредба о забрани брака одређеним члановима клира није одредба божанскога права, него само одредба позитивнога права цркве. 3.) Та одредба позитивнога права цркве, како је она изражена у односном канону, не односи се рукоположењу, као тајанственом (сакраменталном) дејству, него она се тиче само положаја, који по одређењу управне власти црквене заузимају односна лица, која се налазе на дотичним јерархијским степенима. 4.) Иста одредба као условљена одређењем управне власти црквене, спада у врсту оних и онаквих канонских наређења, које према потребама цркве може надлежна црквена власт измијенити. 5.) Оваква канонска наређења у праву је свака автокефална да примјењује у својој области обзиром на то, у колико та примјена одговара њеним потребама“. — Ова „канонистичка радња“ има научан карактер и од актуелне је важности. Побудивши знатну заинтересованост, нарочито у свештеничким круговима, она се брзо популарисала, и ево је сад доживела већ друго издање. **Г. Ил. Б.**

Две премијере у Народном Позоришту за прву половину месеца октобра. 1.) **Ајиша**, три позоришне слике, с певањем, од Светозара Ћоровића. Познати писац оних топлих приповедака и двеју лепих драмских слика у једном чину „Он“ и „Адем-Бег“, сад је се првом огледао на једној већој ствари која би требало да испуни цело вече. „Ајиша“ је тек са дугим паузама једва испунила вече. Главна је јунакиња у комаду Ајиша, која на силу иде за недрагога и онда се са

пуно резигнације предаје својој несрећној судбини. Чак и после смрти мужевљеве она се, заражена његовом болешћу, одриче среће да пође за онога којег је волела. Кроз цео се комад осећа, и поред песама и свирке, нека сета и туга због промашене среће: а свему томе као да је потка јако развијен патријархалан живот у завичају пишчевом. Тај патријархалан живот је и један дубљи узрок целе трагичности у комаду. Сама ствар није бог-зна колико јака, она је безживотна, без јачих драмских ефеката и са неколико подужих и не толико занимљивих дијалога. Па ипак се овај комад може гледати због шаренила слика и због извесне топлине која заглађује до некле све друге недостатке. Не мање доприносе занимљивости комада и песме којима је г. Крстић дао пријатну мелодију, прожету оним општим, сетним, осећањем што у комаду влада. — Од глумаца, поред г-ђе Ђорђевићке као Ајше, највише су живота унели у своје улоге г.г. Милутиновић и Сотировић.

2.) **Паоло и Франческа**, трагедија у четири чина, написао Стифен Филипс. Превод с енглеског. „Она је била љупка и он је љубљаше: али он није био љубак и она га није волела.“ Франческа није волела свога грубог, хромог и од себе много старијег мужа, него је волела младога и лепог Паола. Паоло је био брат њеног мужа који подсећа на онога суровог краља из Уландове песме „Певачева клетва“. Као што већ унапред замишљате хроми Ђовано Малатеста ће Паола и Франческу затећи у љубавноме загрљају и у гневу своме, заслепљен љубомором, обоје ће их убити. Предмет, дакле, и сувише стар и од вајкада многоструко обрађиван. Природна љубав двоје младих која руши све препреке, уништава све обзире и пркоси свима друштвеним односима, љубав јака као смрт, која се ни смрти не боји: таква љубав стоји као вечита тема за најбоље књижевне творевине свих времена и свију народности: тема увек занимљива, увек свежа и увек нова. И млади енглески песник је славно обрадио овај предмет. Он је унео у своју трагедију поезије и дубоко познавање људи, унео је психолошког посматрања и много студије, и све то заодео једним интелигентним романтизмом. Стифен Филипс је своју радњу пренео у средњи век, у век испуњен необузданим страстима, романтичним подвизима и чудноватим доживљајима. При оцени „Паола и Франческе“ ово последње се никако не сме сметнути с ума. — У приказу најбољи су били г. Милутиновић као Паоло и г. Станојевић као Ђовано Малатеска. Улога г. Станојевића је била најтежа. **Ђ. Ил. Б.**

Фенелон: **Девојачко васпитање**. Београд, 1907; 1—117, 8⁰, цена? У преводу г. Павла Љотића, професора, изишла је ова збирка Фенелонових савета о васпитању девојака. Књига је подељена на петнаест глава, међу којима је и, на првом месту, преводиочев предговор, а на последњем, као резиме свега што се рекло: „Савет једној отменој госпођи како ће васпитавати своју кћер.“ Вредност овог делцета несумњива је; што се тиче превода, и он није за покуду. Нешто се замерака ипак мора придати преводиочевој ортографији.

Тако он скоро све мислене именице пише великим словом. Пишући наслове појединим главама сваку реч у наслову пише великим словом: на пр.: Корист Од Прича За Децу, или: Подражавања Се Ваља Бојати, и увек тако. Реч дејство замењује са дество, и т. д., иначе књига је веома корисна, те се може препоручити свакоме, а нарочито родитељима. **Х.—И.**

Очигледна настава, (домаћи састав на испиту за сталне учитеље). По Dr. N. Kefersteinу и др. од Воj. Р. Младеновића, учитеља, Јагодина, штампарија Ђорђевића и Гилића, 1907. цена 0,30 динара. 8⁰, стр. 3—37. I—II.

Низ извода из угледнијих писаца о истом предмету г. Младеновић је употребио под наводима; а остале теорије њихове о томе препричао је сплом лаким и језиком, са мало замерака, чистим, изражавајући се јасно и логично. И тако нам је са великим радом (што сведочи израђена литература на крају књижице) дао малу књигу, управо само једно резиме о очигледноi настави, њеној корисности, њеном развитку, теорији и употреби, почевши од првих па до последњих теоретичара њених. Можда је сâм циљ, због кога је рађена, узрок што је ова расправица остала само расправица, само скица онога што би све могла да дâ. Кориснија би још била онда, кад би је писац проширио, разрадио и попунио. Оваква пак каква је може само послужити заинтересованима као опомена да треба тражити и проучавати разне теорије о очигледној настави. Чак има тамо и упуства за то. Сасвим је излишан, и ни мало на згодном месту, пишчев предговор у коме, сасвим далеко од предмета, говори о стању данашњег учитеља, а нарочито о судбини своје учитељске каријере.

Х. И.

Гарибалди, од И. Н. Игнатова, превод с руског. У Београду, 1907. Једна популарно и топло написана књига о Гарибалдију, онако како се о једној таквој, популарној и симпатичној, историској личности и треба да пише. Стил има све особине списа који је намењен најширој маси читалаца. Српски је превод добар и књижица се може препоручити.

Г. Ил. Б.

ЧИТУЉА

† **Душан Симић.** 4. октобра, ове године, умјо је у Београду Душан Симић, један од даровитијих наших млађих песника. Он нам је, као сарадник „Срп. Књ. Гласника“ и „Политике“, оставио известан број нежних и топлих песама које прожимају у главном два осећања. Једно је осећање, и то у већини његових песама, суморно осећање беде у животу; а друго је, само у неколико песама, искрено патриотско осећање. Та своја осећања он је интелигентно изражавао и давао им је увек врло углађену форму.

Али Душан Симић је умјо, и понео собом у гроб још много лепо осећање које је чекало да дође до свог израза. Песник је рођен у Београду, 4. фебр. 1879. г. Ту је на нашој Великој Школи свршио лингвистичнолитерарни одсек и затим постао суплент гимназије. Ове године буде изабран за државног питомца ради усавршавања у својим студијама и као такав отишао је у Женеву. Али тамо га опака болост сустигне и он се смртно болестан врати у Београд, где је ускоро по доласку и умјо. — Нек му је лака српска земља! **Г. Ил. Б.**

Власник и уредник **Др. Драгољуб М. Павловић**
(Дубровачка ул. бр. 17.).
Доситије Обрадовић — Штампарија Ace М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)

ДЕЛО

КЊИГА 45. НОВЕМБАР, 1907. год. СВЕСКА 2.

ЕЛЕГИЈА

Уђосмо весели где се звуци вију,
Ал се не разведри твоје мирно лице.
Трошили смо младост своју немилице
И чували свога срца дискрецију.

Музика нам или прекидала ћерет,
И гонила мисли кајања и страха,
Ил нам се, кад звуке слушасмо без даха,
Скидао са душе сав сумор и терет.

Ноћ с јесењом кишом походи нас по том.
Бела, чиста светлост тињајући сија.
До срца допире болна Елегија,
А ми сви терамо шегу са животом.

А кад осетимо умор и хладноћу,
Ми пародишемо радост успомена̂,
И заборављамо тако сваког трена,
Да је сан младости немиран и ноћу.

Кад престане песма као да је стало
И време и срце. И нама се чини,
Да смо се сви опет нашли у низини,
Да је све, што год се преживело, пало.

Зашто тако мериш сваке речи смис'о,
И на сваки покрет пазиш тако брижно?
Па ме увераваш да је непостижно,
Назирати твоју сакривену мис'о.

Ови ми тренуци намењени беху,
Да осетим младост како је протекла.
Али ти ми на све ништа ниси рекла,
Ни ћутањем, нити у песми ил смеху.

Твој се миран поглед крио у жагору.
А кад је постала громка песма — тија,
Опет се разлила тужна Елегија,
И њени су звуци поздрављали зору.

Та ми Елегија као из далека
Још звони, губећ' се у живота шу̑му.
А смисао њезин све ми је на уму,
Као удаљена света хумка нека.

Ти ми се прикажеш кад размишљам о том.
И срце ми тада увек јаче бије.
Али при сећању ове Елегије
Не терам, усамљен, шегу са животом...

Владимир Станимировић

ЊЕНА ЖЕЉА

Пада лишће, уздише болно,
Последње збогом
Каже дрвећу.
По пустом парку корачам с тобом.
Ти, бледа, налик јесењем цвећу,
Сањиво блудиш кроз-а-ноћ тиху
И ступаш путом
Немарно тужно
По бледо-жутом
Лисном тепиху.

Пада лишће, ти га у паду
Хваташ нагом
Руком својом,
И као цветак, дрхтиш снагом,
А месец лице боји ти бојом
Светлом и сјајном кô сребро течно.
По онда златни,
Неранџаст вео,
Кога је месец звездама плео,
Обвије твоје лице млечно.

Тад ми ти шапта, тихо, кô у сну,
Речи пуне мистерије саме,
И рече:
— „Ја бих, кад се већ труне
И лежи на дну, у крилу таме,

О, ја бих: да се у глуво доба
Двоје драгих, као ми сада,
Љубе и грле, смеју врх гроба
У коме лежим, док лишће пада!

Па да са дна
Гледам тада
Како се покров за мој гроб
Тка.“ —

С. Д. Петровић

ДОЂИ МЕНИ!...

Дођи мени у прозорје мило,
Кад се исток зарумени рујан
И ноћ бледи; а ја, млад и бујан,
С чежњом чекам твоје беле груди
Да их љубим докле зора руди...
Дођи мени у прозорје мило!...

Дођи мени када сутон пада,
Када сунце за гору се губи,
Усне жељне да их драга љуби,
Снага вене — а ја чекам, драга,
Вреле усне, сласт пољуба блага...
Дођи мени када сутон пада!...

Дођи мени у ноћ топлу, врелу,
Када страшћу пламти живот цео,
А дах гуши уздисај ми врео,
Снага згара, рашири се око,
Дрхтим цео, бол тишти дубоко...
Дођи мени у ноћ топлу, врелу!...

Ж. Лазаревић

ПИСМА ПРИЈАТЕЉИЦИ

(НАСТАВАК)

Цариград, Стамбол, октобра 1900.

Како ми се промени расположење, драга моја, кад ступих у одају своје пријатељице, Мерсије! Лежи!

— Зар нећемо Мелек-хануми?!

— Ја не; болесна сам...

— Шта ти је?

— Имала сам ноћас лупање срца..., никуд не могу. Али ти ћеш ипак ићи у Макр-кјој. Мелек-ханума послала је по тебе своју робињу.

Мени није било пријатно да будем сама с Мелек-ханумом; јер она говори цариградским дијалектом, који ја, покаткад, тешко разумем. Па опет, пристала сам да јој отидем. Мерсије и њена сестра пожелеше ми пријатно провођење; а ја им од срца захвалих што су ме упознале с овако одличном ханумом.

Робиња је ишла за мном, и то, ваљда, у прописном одстојању, да употребим војнички термин. Ово је једна од оне две Мелек-ханумине црнкиње, млађа. Ја се осврћем, и за понешто је упитам, а она ми са страхопоштовањем одговара.

— Колико има година како сте код Мелек-хануме?

— Како сам, мадам, код ханум-ефенди сад је таман шеснаест година.

— Колико сте година имали кад сте дошли?

— Имала сам, мадам, четири године.

— Ко вас је продао?

— Продали ме, мадам, моји родитељи.

— Ви ваљда не знате по што?

— Знам, мадам. За 500 гроша. Ђултер-калфа, она друга ханум-ефендина робиња, много је старија од мене; старија је и од ханум-ефенди; нас је ханум-ефенди у мираз донела. Ми сад своју хануму зовемо ханум-ефенди, а пре, кад је била жива наша стара ханум-ефенди, њена мајка, звали смо је кјучук-ханум.

— Је ли ханум-ефенди удовица одавно?

— Осма година. Кад је остала удовица, није имала ни пуних деветнаест.

— Па што се није преудала... Овако лепа...

— Е, мадам, деца. Боји се да не нађе својој деци душмана, уместо оца. И после, који је год добар тражио, био је удовац с децом.

— Зар се није могла овако млада и лепа удати за бећара?

Црнкиња се на ово насмеја и рече:

— Кад бисте, мадам, ово рекли пред ханум-ефенди... Тражили су је бећари, а она вели. .

— Шта вели?

— За бећара је девојка... Тражио је и Риза-пашин син, бећар; а она вели: „Јесте. За годину или, највише, две стајао би пред огледалом док се чешља сам, а после би звао и мене.

— То не разумем.

— Како не разумете, мадам. Кад су онако, они само виде један другога; у огледалу се виде у једно исто време обоје...

— Сад знам. У огледалу би видео е му није прилика. Али она је млада и лепа.

— Млада и лепа истина. ама... Удовица је ружа мирисана...

— И после она би могла наћи старијег бећара.

— У нас се, мадам, рано жене.

И колико сам се трудила да са мном у ред пође па ништа. Ја застајкујем, и она застајкује; ја се осврнем и полако говорим, а она се сва погне, само да би чула шта говорим, и непрестано гледа да је за мном, а не са мном.

Ишле смо низбрдицом. Кућа мојих пријатељица је на највишој тачки Стамбола, а лепе удовице на најнижој, крај мора.

Данас ми се Мелек-ханума учини још лепша; данас је обучена „а-ла-турка“: у беличасту памучну антерију, с дугачким скутовима. Опет је у папучама без чарапа; а фризура јој је као ономад, „а-ла-франга“. Антерију није распустила: опасала се црном траком од ибришима с дугачким кићанкама. И

данас је врло љубазна, али и озбиљна. Увела ме у ону софу према мору, одакле се виде Принкипова острва и снежни врхови Витинијског Олимпа. Кад прекорачих праг софе учини ми се као да забрујаше све свирке. Јутрос ми беше мало неугодно, јер сам сама с ханумом, која зна француски толико колико сваки овамо: мадам, пардон, мерси, итд.; а ја сам пред њом, Цариграђанком морала говорити турски нишким дијалектом, или управо жаргоном који је Цариграђанима свакако смешан. Премда, све сам глаголе у трећем лицу једнине, садашњег времена, завршавала са јор, али остало...

Дошла сам тачно у 10 (по европски), а ханум ми рече да ћемо у Макр-кјој у 6 (по турски), дакле у подне: „Ићи ћемо, мадам, пошто ручамо.“ Пошто ручамо! Да сам ма шта друго чула, чини ми се не би ми било овако. Непријатно ми. Једанпут јој била у кући, па већ и на ручку... Она опази ово и рече:

— Мадам, што сте се сневеселили? Не волите наша јела, а?

— Не, ханум, него... ви ме и не познајете, а ја....

— А ви да будете код мене на ручку? Ви сте, мадам, пријатељица мојих пријатељица; а кад не бисте то били, ви сте странкиња, и ја хоћу све да вам учиним. Мухамед нам вели: „Поштујте странце и путнике.“ Ви сте и странац и путник; пошли сте из вашег града у наш град да се прошетате а и да нас још боље познате. Нисмо дивљаци, мадам; имамо велико срце, које једном половином воли, другом жали. И ја вас и волим и жалим: у туђој сте земљи; а у туђој земљи, туђи су обичаји... Ручаћемо, мадам, па ћемо у Макр-кјој.

Она заћута а ја ока не скидах с ње.

Што ме толико гледате, мадам? Мени се чини да нам се овде, у Цариграду, лице не разликује од европског лица, и ако смо Азијатке.

На реч „Азијатке“ јако удари гласом, и иронично се насмеја.

Какве су јој очи кад се смеје! Какав јој је смех! Као звоњење сребрног суда испуштеног на мраморно тле.

Има кћер од једанаест година, а овако млада! То своје чуђење и њој казах, а она рече:

— Ах, шта ми је преко главе прешло! Ја и не знам кад сам била млада... И узе ми причати о прошлости, о мужу.

— Много ме волео... Сад кад чујем да неко некога много

воли, задрхтим... Зар вам није причала Мерсије ханум о мојој несрећи?

— Није, ханум. Ономад сам одмах у Перу: данас она болесна....

— Љубав!... Мој муж, воли ме, и љубоморан... Узели смо се млади: ја сам ушла у петнаесту, а он у деветнаесту. Кад бих место њега погледала ђул, тешко мени... А нисам никога ни гледала... Увек код куће, с њим... Преко недеље ништа не ради, нити из куће излази: петком у џамију — толико. А ја од петка до петка, с мајком, у затвореним колима, својој родбини и његовој. Ако ћу коме на Босфору, где се не може одмах сувим, никад лађом, не, мадам. Нашим каиком: у каику је увек и он. Лето, грдна врућина, а мени на лицу густо пече, да ми не виде лице каиџије... Ако ми је дете на сиси па изиђем у другу собу да га подојим, и мало се задржим, он не уђе к мени но улети... Мислила сам што је старији, биће паметнији, а оно... На прозорима су кафези, те ме не може нико с улице видети: е али ја видим на улицу... Узе те на прозоре с улице прикова зелену свилу. Кад ово виде моја мајка, рече: „И робиње су слободније од моје кћери... Водићу је кући." А ја клекнух пред мајком, вичући: „Аман! не понављај! Она бесна од љутине, рече: „Беј-ефенди! Или да скинеш свилу с прозора, или ћу кћер да водим кући." А он!... Аман... Вах, вах!... Покри лице рукама, као да не гледа њега, страшног...

У софи је тишина, она не скида руку с лица, а ја је ништа не питам. И наједанпут она скочи, изађе, а у софу уђе моја пратилица црнкиња, и приближивши ми се прошапта:

— Ханум-ефенди је говорила о своме мужу?

— Јесте.

— Познала сам, мадам. Немојте је о њему више питати: пашће у душек.

— Дошла је дотле, како је мајка хтела да води кући...

— После беј изашао и чуо се револвер... Кад смо улетели у његову собу, уф... Дим!... Беј насред собе, а уста су му мислиш крвава чесма...

— Убио се! узвикнух ја.

Етиопљанка притисну шаку на уста, и не окрену к вратима главу, но само очи... Јаој мени! Срце ми јако залупа, претрнух. Таквога погледа никад у свом животу нисам видела.

Волите ли децу, Госпођо? рече оно лепо, нежно Шваниче.

кћи домаћичина, улазећи у софу с једним малим црнчетом. Води га за руку. Да ли да се чудим оној речи коју Швапче изусти, или црнчету. Не рече **мадам**, но **госпођо**. То су је оне моје научиле. И мило ме, и чудим се црнчету. Коса као чекиње, црна као гар: изгледа као да му је на глави шубара; уста црвена, дебела, прћава, као на слици у оној дрогерији према Коларцу. Знаш ону кинеску децу, што пију чај?... Рука мала детиња... Црнчева ручица крај руке ханумине кћери, као вранино крило крај лабудова.

Дете. Од њега ме није страх; омиловала сам га по лицу, и по коси оштрој као у свињчета длака. Мушкарац, Хасан; на њему је била антерија с црним пасом, на босим ножицама жуте мествице. Прво ме гледаше радознало, а после се узе пети на један диван, да дохвати саз. Етиопљанка га скида, он се отима и плаче. Дете. „И говори као бело Туре, и плаче као што бела деца плачу.“ Такве ми глупе мисли долазе, а ја га опет милујем по коси, па ми се чини као да прасе милујем. Нежна сам према њему, и жалим га. Зашто? Одевено је, а знам да је и сито. Зато што је црно? Или што је робче? Али оно није робче пошто га није родила робиња. Мајка му одробовала рок, седам година, и ослобођена је, пре удаје.

Удала се, а није била срећна. Једанпут је муж ударио, а она с дететом на натраг хануми. И неће више њему никако. Ово ми исприча ханумина кћи, и поведе ме кроз одељење где им је кухиња и соба за прање рубља. Уз корито чучи мајка овог црног детета с једном кадуном, коју су узели под надницу: перу, чучећи, као у Нишу буле. Кад угледаше нас, усправише се: црнкиња додирну мокром руком под, па је принесе к челу у место да ми пољуби скут, направи ми јерден-темена, ваљда да ми не би поквасила хаљину. Ја је дирам како је вредна, а она опет чучну и узе прати. Кажем јој да сам се с њеним сином упознала, да га волим, а њено црно светло лице рашири се од задовољства, и рече да јој је син много паметан, да много зна, као да није тек у четвртој години, но у десетој. „Машала! (да није урока)“ узвикну праља кадуна са страхом, па додаде: „Кад младе мајке хвале, хвале децу; па кад им се које дете разболи, оне се чуде од шта, не знају да им је ударило на очи.“ Ова стара Цариграђанка као Нишлика. Дирнух црнкињу за удају, а она:

— Не могу; муж ми није ударио печат за отпуст. И кад бих могла не бих: ханум-ефенди и ја волимо своју децу.

— Па кад пошљеш сина у војничку школу.

— А не, ја ћу њега на занат‘

— На какав занат?

Она се насмеја и рече:

— Не смем да кажем, мадам, хоће да ми се смеје кјучук-ханум.

— На халвацилук. Сваки дан једе халве, и опет је воли.

— Ти си калфа?

— Била сам док сам била робиња. Но мене и сад зову Ђултер-калфа... Тако су научили. А, мадам, да си дошла кад су ме производили за калфу... весеље! И тада ми беј купио сат и ланац и златне обоце велике као гривне: халке ми додирују рамена... У Азији и робиње, у Европи само слушкиње... Је ли истина кад остану без службе немају хлеба... Робиње... Ето мене... оставих мужа па се вратих код хануме као код мајке... Је ли истина свака има драго, па га доводи на конак у бејовој кући?... Алла?! Алла?! Алла?! Ни срама ни греха у Европи, а мадам?... Истина, из које сте земље ви, мадам?

Ја казах.

— А! из Сербистана! Море кажем ја другарицама: ова мадам није из Европе, а оне...

— По чему си познала да нисам из Европе?

— Право да кажем, по седењу... Ни једна из Европе не може да седне на шиљте... А и онако...

— Како?

— Е нећу да кажем... Али ваша земља баш до Европе. Само је Туна раздваја, тако нам причала једна конзулка. Пошто си до Европе, ти си је видела... Је ли? Благо теби! Благо вама, мадам!

— Што благо, кад у Европи слушкиње остају без хлеба, и кад онако раде у кући свога газде.

— Е, мадам; али из Европе су оне лепе хаљине, па џекети, па пудра... Само не волим корсу... Наша ханум-ефенди кад је метне, седи на миндерлуку са спуштеним ногама; а на шиљтету не може никако...

Још би ћеретала да јој не рече стара: „Једну говори десет слушај... Брбљива си као да ниси мусломанка.“

Овде огњиште као у Солуну: узидане рупе за угаљ. На

свима бакарне тенџере, поклопљене, осим једне с пилавом. Крај огњишта чучи Черкескиња... Прићe ми скуту... Хануммина ме кћи кроз целу кућу проведе: ћошке, софе, некакви криви ходници: читав лавиринт...; не, и из ове куће не бих умела изићи без клупчета... Осим салона, све је намештено по турски: отомани с јастуцима и поред зида и са стране, и са наслонима преко средине; преко црвене свилене материје свуд бело памучно платно, које се не скида ни о Бајрамима, јер се не простире да сачува материју, застирку, него хаљине. Платно се дакле често, замењује се чистим. Кафези, то јест, решетке на прозорима и из авлије! Ово нигде нисам видела. Чисто. Пред предсобљем много пара терлука; пред абдес-хане неколико пара налуна, за хануме искићене пуцетима, за робиње просте: нити се у кућу улази обућом за улицу, нити се у абдес-хане ступа обућом којом се иде по кући; а налуне се, овде спремљене, увек обувају поврх папуча... На поду негде персијски ћилим, негде мисирска асура. Да ли је овај лавиринт двоспратан или троспратан, то ти не бих умела казати; јер нисам могла знати докле траје један спрат и одакле почиње други...

Ја сам мислила да смо на Бог зна коме крају куће, а оно се пред нама указа она лепа светла софа. Ту је ханума.

— За домаћина, мадам, није ласкаво кад га се гост не сети по по̂ сата.

— Ја сам хануму на вас мислила непрестано.

Она узе добовати по обешеном дахирету и певушити:

Дођи, ханум, на Бебек:
Ту те чека севдах,
Аман, аман, севдах!

Ручак је готов: изволте госпоја!... За две речи српске двапут пољубих лепо турско девојче... На округлом столу бели чаршаф, бели порцелански тањири, свима по два, кашика и виљушка на једном месту, за мене. Дакле, и ова лепа једе прстима! О, Францускиње! Колико вас цариградске буле воле, колико вас подражавају ходом, говором, чешљањем, облачењем, читањем, свирањем, а има их још пуно што једу прстима!... Прво, кисела чорба, па плави патлиџани пржени на зејтину, па кондурма, то јест пуњени плави патлиџани с поклопцем од црвених патлиџана, па везир-пармаги, то јест татлије везиров прст, па плави патлиџани с киселим млеком, па имам-бахилди, то јест ред плавих патлиџана, ред сецканог меса, па

пржола, то јест овнујска ребра печена на жару, па пилав, па ошав, то јест кувано воће, гуње и бресквe, и најпосле грожђе и некакво воће као крупне јагоде што се турски зове... Не, не знам како се зове, не могу да се сетим. Чорбе сам јела, јелâ од плавих патлиџана окусила; и татлије сам јела, и опет јелâ од плавих патлиџана само окусила, и с тога сам, да не бих остала гладна, хтела јести пржоле, али — нисам имала ножа... Јер откидати прстима од комада, вући!... И ова лепа, фина жена, белих као млеко и меких као свила, дивна облика руку, на које сам, ономад, док је свирала у мандолину, и данас кад је пушила, држала цигару, хтела притиснути топал пољубац — сад ми бијаше чисто друкчија, друга; па и лепо нежно девојче у ружичастом ампиру, очешљано као европске девојчице. Истина, оне су откидале месо врховима прстију, фино и врло вешто, али ипак. Стидљиво заисках нож, и одмах се покајах, кад рекоше да ножа немају...

— Из мутвака, рече Гонџеђули (ружин пупољак), она млађа црнкиња, која примаше од Черкескиње јело по јело, и држаше га у дно софе, док не дође ред да га на сто метне...

Черкескиња ми донесе нож, истина врло леп, али грдно велики: с муком сам секла пржолу... „Тај сам нож добила од једне пријатељице из Смирне; тамо таке ножеве раде и продају Босанци... Згодан је за сечење меса... за мутвак, рече ханум, кад ја загледах красну израду. Она се није могла橋 начудити што нисам јела имам бахилди. „А! то је јело кусно, мадам. За њега има прича. Био један имам, па терао жену да му сваки дан ово јело готови, толико му се усладило. Једнога дана рекла му жена да нема масла, и отклопила ћуп. Кад имам видео празан ћуп — изнемогао: за неколико дана потрошено грдно масло. За то се јело зове имам бахилди (имам изнемогао). Чим се сврши ручак, хануме скочише па и ја; руке и уста опрасмо као у Солуну и на Хелеспонту; одосмо на софу, где нам се донесе кава. За ручком ми се ханума извињавала што ћу ручати без вина, а кад рекох да га не пијем, њој би мило; кад чу да ни каву не пијем, њој би жао, јер она воли за каву друга... чуди се како могу после ручка без каве: кава отвара ћеиф, кава помаже варењу, нарочито кад у њој није ни мало шећера, „кад је саде, како ми, мадам, кажемо“.

Кад је, после малог одмора, отворила један орман с фијокама, ја сам мислила да хоће да се облачи, а оно није, него

само да покаже хаљине! Ту је било хаљина с изрезаним струковима, па с дугачким скутовима, које облачи за свадбе, или за ноћне шенлуке, за балове Туркиња, где, разуме се, нема мушких. Хаљине су јој свилене, све сашивене европски.

За данашњу се шетњу не обукоше. Задигоше високо антерије, и мати и кћи, па се преко кукова опасаше тракама: да им се под чаршафима не види ништа од хаљина које у кући носе. Ови су им чаршафи згодни, као и фереџа, као и јелдрме: пошле, ето, у шетњу онако како су у кући биле...

Замбак Черкескиња даде нам сунцобране, Гонџе-ђули рукавице а Ђултер-калфа пође за нама... Дивни контури тела Мелек-ханумина изгубише се у борама ове дугачке и широке уличне хаљине. Мухамед је то хтео, да се широком горњом хаљином сакрије облик тела женина, што у срцу мушкарца изазива грешне жеље... Из улице у улицу, из сокачета у сокаче, ишле само: Мелек-ханума и ја, па њена кћи, па Црнкиња. Овако ћемо до постаје, па одатле возом у Макр-кјој; ја се сваки час освр̂ћем... „Зехра-ханум, ми се журимо...“ — Не журимо се, рече њена мајка: Зехра-ханум не може с нама, него за нама — девојка је.“ „О, Францускиње! Цариградске вас буле воле и подражавају ходом, говором, читањем свирањем... али форма̄ својих друштвених обичаја, своје источњачке етикете не би се оне одрекле, још, да им ви поклоните Париз... У чекаоници пуно була, старих, младих, све откривена лица, све с цигаром. Мелек-ханума се спусти на клупу и узе цигару; Зехра и ја похитасмо по карту. И мало час овде бејаше људи, те хануме сунцобране на главе просто натакоше: да сакрију лице... па и сад Зехра натаче на главу сунцобран и ухвати ме за руку, јер не види куд иде...

Карте смо узеле. Кад сам се год шетала са својим пријатељицама, оне су за мене плаћале и трамвај, и лађу, и кола, и каик: а девојче ми сад плати железницу! Ово ми је било непријатно, али шта сам знала: адет!...

Мало па лети воз мимо цариградска предграђа Кум-Капу, Једи Куле, Саматију..., промичу мимо наше очи црни кипариси, маслине, много прашљиве смокве, с једне стране, а цариградске зидине с друге, оне зидине које вековима кваси сланим водама Мраморно Море, скамењене, и сад онакве какве су биле у време освојења Цариграда 1453., које причају о Византији и њеним владарима, о слави и паду, о песми и плачу,

о радости и жалости; причају оне и сад путницима, прибраним, које занима њихова прошлост. Али оним путницима, што за час баце поглед на њих, расејано, па се опет заносе својим сапутницима, садашношћу — узалуд ће причати: ови их путници не чују. А од тих путника што се заносе својим сапутницима ево и једног данас... хита Макр-кјоју...

Овај је воз пун жена; у нашим колима нигде мушке стране. После пô сата сишли смо: као џинови учинише ми се кипариси... Пођосмо мимо неке винограде, прашљивим друмом, опточеним с једне стране кипарисима с друге хладницима; где је пуно пуно була, даљних у чаршафима, с посувраћеним веловима, ближњих у јелдрмима, с танким махрамама од финих чипака намештеним на главу европски, као за позориште или забаву, те им се не види као у ових што носе пече, само лице, него и сва коса, обоци, сав накит, врат... Прашљивим друмом мимо дугачак ред хладника ишле смо ногу пред ногу... Не, то није дугачак ред хладника, него само један хладник, неисказано дугачак, стотинама душâ, буле, па даље Турци...

(Наставиће се)

ЈЕСЕН ЈЕДНЕ ЖЕНЕ

IV.

(Наставак)

„Какав идиот, помисли Морис напуштајући кућу. Ако му је немачки факултет дао диплому, онда он није много захтевао. Најзад и ми, у Француској, имамо бањских лекара ове јачине.“

Још одмах је одлучио да се не управља по упутству, само да се не би срео са доктором Хефлихом... Зар се не могу прекратити часови читањем, размишљањем, шетајући се?

„Да, али часови живота, целог једног живота! Ту се не може обмањивати. Данашњи дан одредио ми је цео мој будући живот. Он неће бити весео“...

Уђе у хотел, седе за један усамљени сто и поче доручковати читајући новине. Мало по мало и сала се напуни. Младићи и девојке, готово све Американци или Енглези, долазили су светла лица са јутарње шетње, продужујући разговор. Све ово кретање младе, безбрижне, окретне човечије природе поново ражали болни егоизам младог човека. Кад је видео како се, после ручка, шеталиште пред хотелом пуни отвореним хаљинама и сунцобранима, он се диже и отрча у собу, тамо је сањао.

Шта ли су радиле тога тренутка две милоснице? Да ли су и мало осећале од његове туге, осуства, или још боље, да ли је њихов живот узео обичан ток? А! сигурно је, да је једна од њих била стављена на муке, као и он. „Да зна да хоћу да је оставим, умрла би! Мила Јулија! Како бих могао и покушати да је тако убијем? То је лудо, то је свирепо! Да се вратим!“

Вратити се! Тек што се та идеја појавила он је сузби. Кад би се вратио у Париз имао би само толико снаге да се баци

Клари пред ноге и да јој каже: „Не удаји се! Остани моја... Не напуштај ме!“ Да ли је тако волео? Да ли је њу више волео но другу? Не, јер је Клару жртвовао Јулији. Да, највише га је сад мучило то, што девојка, ослобођена његовим одласком, помишља на удају...

Часови су пролазили и дође вече. Пошто је ручао Морис се прошета по курхаусу, слушао је музику у парку као у правом хипнотизираном стању. За један тренут он осети осећање које се сања у сну, кад човек уобрази да се стропоштао. Са висине нејасних уображења пао је у стварност: и стварност му није изгледала невероватна... Он, у овом туђем парку, посред Американаца у смокинзима и Американака! Шта ће он ту? Каква га је зла коб довела у ову непријатељску земљу. Равнодушност гомиле комешала се око његовог бола, валцери су одјекивали, измењивани су нежни разговори, смејало се, славио се живот.

„Зар ови људи немају срца? Зар они не трпе, не воле? Зар ниједног међу њима нема који је оставио драгану? Не! То су простачке душе. Не знају шта је то волети... жалосно знање!“

Наједанпут примети да је сам остао у парку. Светлост се гасила. Ноћ се спуштала и уједначила је црвене куће. Усамљеност га уплаши, њега, који је мало пре мислио да ће трпети од ове пратње равнодушности око његове туге. Врати се у хотел и леже пошто је написао Јулији неколико редака који ништа нису одавали од његовог узбуђења.

„Само је двадесет и четири часа како сам у Хамбургу, а чини ми се, као да сам провео овде неколико месеци. Како ће се, како, живети овде?“

Како је живео он то не би умео рећи, баш и кад би се попео на врх своје Голготе и пао на земљу просећи милост. Како би могао за две недеље мучити у таштини страховиту агонију срца? Који нису патили да буду одсутни у гомили, са моралним неспокојством скривеним као потајна бољка, ти не знају управо шта је то трпити...

Покушавао је да се дуго шета, што је замарало мишиће, убијало дух у физичкој изнурености снаге.... Упути се право, на ћуд пута, утешен мало што је видео само широко поље, шуму или планину.

Тада као какав грешник хришћанин, који осећа да је напуштен од Бога, и не може да се опире него пушта да се куша

тада су му мисли лутале око Кларине слике, мислио је да је уза њ. Блага слика напуштене Јулије побеже на усамљено бедно место. То је било изазивање девојке која га је сама, као убод морфиномана, оживела.

„Венчани смо... Ми смо овде заједно, сами, сасвим сами!“

Корачао је по беломе путу, усиљавао се да уобрази да је Кларина слика ту, поред њега, да њени еластични кораци остављају фини утисак у прашини. Као некад не завојитом путу код Средоземног Мора. Или је у вече, у кревету, дозивао к себи. Мислио је на уживање да додирне оне њене полуотворене усните, да притисне на своје срце оне младе груди. У грозници која му се попела у главу, његова разнешена свест мислила је о неверству. „Јулија ће трпити... Е лепо! тако се обично ради. Јесам ли је ја варао? Јесам ли јој се обавезао на вечиту верност? Онда, ја сам слободан.“

Уваљивао се у овај кукавички план. „Да, Клара ће бити моја. Ништа је не може спречити. Она чека на мене да се вратим у Париз, сутра, и ако ја хоћу, она ће бити моја жена!

Четири или пет дана живео је у сањаријама, мислећи на девојку, потпуно заборављајући метресу. Посматрао је пејсаже са нејасном надом да ће их гледати с њоме. Мало по мало сугестија је била толико јака, да је учинила да верује у будућност. За столом у курхаусу, у шетњама после подне, пратила га је та мисао, као неки благонаклон пријатељ.

Једнога дана кад се шетао према планини, привуче његов поглед неко село са живописним положајем... То је било на падини Тауиуса, на превоју између Алткенига и Великог Фелдберга. Село се силом наметнуло на неку врсту округлог брежуљка, последњег огранка планинских ланаца. Селом је доминирао један замак из XIII века, са високим фасадама и многобројним прозорима: то је била танка кула са кровом од шкриљца. Пут до половине узвишења опасивао је као какав балкон округли брежуљак и био је окружен вилама. Са тога пута, са тераса тих вила види се најпријатнији пејзаж: мала долина у облику велике малене морске шкољке, неколико језераца, дрвеће које је заклањало зреник према Хамбургу и овда-онда велику франкфуртску равницу, ниску и жуту.

„Да сам дошао са њом у Немачку, помисли Морис, овде бих се зауставио... Узео бих једну од ових вила.“

Колико је пута, нарочито од како је остао сам у изгнаничкој

земљи, помишљао, сањао о свадбеном путу са Кларом, љубоморан и никад задовољен првих дана.

„Међутим, то је могуће! Ја сам од ње раздвојен само мојом вољом. Жудим за њом. Нећу јој то рећи!"

На вратима виле пред којом се заустави био је прикачен наслов: Haus zu vermiethen. Детињасто је желео да уреди украс својих сањарија. Уђе у врт, зазвони. Нека стара жена отвори му врата.

— Parlez-vous français? — запита Морис.

Она одговори:

— Nein!

Показујући јој таблицу и степенице усиљавао се да јој објасни да би желео да разгледа кућу и да би је узео под најам. Она га разумеде и пожури се напред.

Вила је била на два спрата и сваки је имао по три собе, намештене просто и чисто, као скоро све намештене куће у рајнској Немачкој. Соба која је била у средини продужавала се у отворену терасу која се наслањала на зелену долину.

Морис брижљиво и равнодушно испитиваше собе и намештај, док је сопственица благим и монотоним гласом на немачком језику, опширно излагала све добре стране стана. На тераси заустави се удивљен. Долина пукла управо пред његовим ногама. Доминирала је хоризонталним врховима једног шумарка са поткресаним платанима. Затим нагиби са густом травом полако су се спуштали према удолини, испресецани стазама које су водиле суседним путевима. Према њему мали брежуљци начичкани шумарцима, а десно закутак села које је било као на спратовима. У лево се пружала маљава, импозантна маса Ајмокенига.

Дуго је Морис посматрао тај пејсаж. Зашто да пред тим пријатним зреником наново неодољиво осети да ће, кроз неколико дана бити Клара ту са њим, и да ће њихове очи заједно то исто гледати? Запита старицу за цену, што она написа на хартији. Дознаде име сопственице, виле и села. Г-ђа Хапс, вила Тевтонија Кронберг. Кад се враћао у Хамбург узбуди га нека врста унутарњег задовољства, помешана с немиром... Будућност је затворена пред човековим очима, али како се може одрећи што се извесни наслућени догађаји намећу нашем веровању са сигурношћу садашњега стварнога?

Од Кронберга у Хамбург, преко Роделхајма где се везује

железнички крак, превожња траје од прилике час и четврт. Кад је Морис ушао у варош, вече је већ било раширило свој вео над парком. Као и обично оде у салу за читање, и пре но што ће вечерати купи „Temps“.

Целога дана то му је време било најмање несношљиво. Галски принц који је тада живео у Хамбургу, ручавао је у Касини. Суверен, добро дете, лако се утешило путовањима и бакаром,[1] што неће више владати. У почаст његову тераса је била осветљена и напуњена званицима у смокинзима и нагиздaним дамама. Боце са шампањским вином празниле су се у исто време кад и жуте боце са рајнским вином и зелене са мозелским. Шта више било је ту и увесељавања за болест изгнаниковог срца, што је гледао ларму сујетног и отменог света.

Али тога вечера благодарећи успоменама са шетње, по чудноватом предвиђењу које је мењало његов живот, он осети да је узбуђен ретком душевном узнемиреношћу. Помогао се наредивши да му се донесе рајског пенушавог вина, што је довршило да га опије.

„Али ипак како је леп живот, мислио је он, онима који немају, као ја тајну рану на души! Колико нам је ствари на расположењу да је разгалимо, да је заварамо... Књиге, пејзажи... жене! то је за све људе или бар за већину; али ја никако нисам налик на друге људе, моја душа је болесна.“

Свршавао је обед. Распремајући сто да би послужио кафу, метнуо му тутну пред очи број „Temps“-а који он није ни развијао. Рашири га, расејано прегледа суморне политичке расправе, мудре изреке и погледа на подлистак. Баш је хтео да баци број, кад на четвртој страни доле међ новостима последњег часа прочита:

ИЛ-Е-ВИЛЕН

КАНТОН ДЕ ТЕНТЕНИАК

ИЗБОР ЗА ОКРУЖНУ СКУПШТИНУ

Де Рије, монархиста 721 глас, изабран. Лиро, републиканац 485 гласова.

Пре но што је предвидео какав ће утицај имати на њега незнатан догађај једног избора у Ил-е-Виленској окружној скупштини, одједанпут осети како му се измиче нада која му му је подржавала живот. Све је ишчезло, светлост, боје, облици предмета и бића, све је пропало.

[1] Хазардна игра налик на шлаге.

Кад се поново освестио осети да није кадар више ни једног тренутка остати овде. Баци један златник на застирач и журећи упути се хотелу. Стварна свест полако му се повраћала.

Давао је себи рачуна зашто му је одбојна акција нерава одмах открила катастрофу. У памети му се појавише Ријеове речи, које је умилним гласом понављала Клара: „Припремићу свој избор за окружну скупштину, чим будем изабран вратићу се у Париз и од вас ћу тражити коначно решење.“

„Лепо! То је свршено. Ето изабран је. Отпутоваће у Париз. Шта говорим ја? Та он је већ тамо! Поред Кларе! Ах!“

Тако је ужасно трпео од те визије што види Ријеа поред девојке, да јаукну — прави рањенички јаук, јаук који је раздирао тишину у хотелу и уплашио и самог њега. Тог тренутка изгледало му је да му је Рије украо будућност. Будалаштина! Та он се сам одрекао те драгоцене будућности, — он сам, окивајући се у прошлост...

„Лепо! Хоћу да живим, хоћу да се оженим, да волим девојку као и други и људи... Најзад све стоји до мене. Њихова свадба није свршена. Ако ме Клара воли одбиће Ријеа. А она ме воли!“

Диже се и отрча у телеграф. Али не! Већ се заустави притешњен незна ни сам којим страхом материјалне тешкоће. Представљао је себи Ескјеову и Ријеву пренераженост кад депеша стигне у Париз.

Јулијино уплакано лице појави му се.

Цела ноћ проточе у наизменичном мењању између одлуке и малодушности. Написао је два писма Клари, у којима је понизно молио да се не обавеже да чека... Тек што их је написао поцепа их. Да чека! Шта да чека! Само ће смрт раскинути овакве везе које га везују за Јулију. Најзад, је ли он могао градити Кларин живот као свој сопствен, да унесрећи једно срце као и своје? Зашто?

„Моја дужност је чиста. Припадам Јулији која ми је дала што је најбоље имала и да сам је оставио она се не би утешила као Клара, да буде вољена од човека кога она не воли... Јадна Јулија! Ах! што бар она није уз мене!“

Прозорје је свитало, у хотелу се чуо жагор од устајања... Ужасна ноћ погоршала је Морисов умор и жудно је желео да заспи. Наједанпут паде му на памет једна идеја за коју се

ухвати као очајник. Пре свега требало је не бити више сам. у грозничавом стању требала му је чуварка...

„Послаћу Јулији депешу, преклињући је да ми опет дође. Сиржер није код куће; и онда, шта мари, Јулија је слободна... Она ће доћи.“

Одмах написа:

„Дођите. Страховито сам усамљен и јадан. Потребни сте ми. Дођите.“

Чим је чуо кораке у ходнику, он отвори врата и даде депешу покућару који је пролазио туда. Кад су се врата затворила био је у исти мах и утешен и сурван. Није сумњао да ће Јулија доћи, па и ако све опасности назру њен одлазак. „Доћи ће... Биће ту, поред мене.“ Као у даљини опазио је приближавање оних материнских руку, оних драгих недара где је толико пута заклонио свој умор и узнемиреност. У слатуњавости тих снова исцрило се и оно што му је остало мало снаге. Баци се на постељу и одмах отпутова за мистериозну земљу која је суседна регионима смрти, куда никако не доспевају ни жагори ни мисли овог живећег света.

Тек се у вече пробудио сав збуњен тим касним сном. После вечере оживели су ходници и степенице у хотелу. Музика из курхауса слала је ублажавајуће тонове. Морис обрну дугме на комутатеру. Часовник је показивао девет и тридесет минута. На брзу руку дотера одело и капу. Од Јулије је требао већ да добије одговор. Сиђе брзо, опази телеграм у решетци за писма. Још пре но што га је отворио, добро је знао да ће рећи: „Долазим...“ Збиља, Јулија је јављала да је истог дана оставила Париз, да ће сутра у један час по подне стићи у Франкфурт.

Одмах му се стиша и грозница. Ручао је са одличним апетитом, непрестано налажући дечку да припреми његов пртљаг. Био се решио да чека сутрадан у вече. Последњи воз за Франкфурт полазио је пре пола ноћи. У Франкфурту ће затећи други, сићи ће у Коблепцу и моћи ће стићи за брзи воз, око девет часова изјутра, који ће довести Јулију у малој станици која је била близу Емса а звала се Нидерланштајн. Тај план допаде му се и ако му је по цену доста великог труда уштедио само неколико часова усамљености. Осећао се неспособним да још коју ноћ проведе у хотелу. Не, заиста, не само ноћ него ни часка једног више у тој кући, у тој мрској вароши у којој је толико претрпио

„Заиста у њу се неће више вратити, па ни с Јулијом...“

Али камо да оде? Где да живи кад она буде ту? У тако многобројним суседним местима, Емсу, Висбадену, Бадену опет ће наћи исти касински живот, исте Енглезе, исте хотеле... камо да иде?

Наједанпут сети се једног предела, веначног пута и терасе неке виле. Премећући џепове од одела нађе адресу: „Г-ђа Ханз, вила Тевтонија, Кронберг.“ Газда од Хотела узе на себе да испошље телеграм ради најма одељења... Морис се није устезао да смести метресу тамо где је мислио да одведе вереницу. — Напротив, чинило му се да изравњање са њом лечи ране на срцу. Изнад овог или оног женског типа, оно што му је требало, увек требало, није ли то била жена, загрљај, топлота груди.

V

Ах! то бледо јутро германског августа, Рајна која се није видела иза заклона од јбунова дрвећа, али се нагађала по испараваној магли из њеног корита, — и та широка пруга од песка испресецана гвожђем, тај пут нагло савијен којим ће, одмах, projурити воз који доноси Јулију!

Може бити да су друге интимне драме мучиле бића, поврстана дуж станичног кеја, која су била у положајима питања, чекања, нестрпљења. „При свем том, говорио је Морис у себи, сигурно ништа није трагичније од моје улоге.“

Заиста она је била трагична, тај сусрет двеју душа у изгнанству, које су се тражиле са извесношћу будућег растављања... Беда тих љубавника, њихово незнање језика којим се говорило око њих, најниже стање станице коју је судбина изабрала за њихов састанак, све се утркивало да направи ово место нечим необјашњивим, без љубави, чија је веза била љубав, право опстанка.

Али кад воз на савијутку пута искриви своју црну пантљику, кад се после једног тренутка заустави пред кејом и кад Морис опази руку која је махала и узнемирено лице које се нагињало, кад је једним скоком био поред ње, посетом неразмишљеном, бујном, — све се заборави у радости повратка, загрљаја, прибежишта у мила недра... Воз је ишао дуж Рајне а они још ни речи нису проговорили, једва што су се погледали,

сасвим у љубавној страсти грљења у коме су изливали сву своју нежност, сву жалост сву човечност.

Били су сами у купеу. Као два огледала, њихова лица једно према другом. одавала су утечатак дана проведених у агонији. Само је тако страшно утиспут да ни једно ни друго не усуди се да то каже.

Морис само промуца:

— Опрости! Опрости!

— Да, опрости! Хтео је да буде опроштен од грехова што је има, њу коју је толико волео, потрешену, умртвљену. Кад је видео тако измучену још више је обожавао: јадна судбина женске љубави појављивала му се, њена пасивност као хвала љубавном ћефу.

— Опрости! опрости!

Воз је јурио дуж легендарних обала. поред романтичних зупчастих кула, поред ритерских замкова, поред пећина у којима су песници чули како певају сирене... Још једанпут се пар загрли, руке им се јако скопчаше као недавно. Извесно да је он у први мах био расејан таквим загрљајем, љубављу каприциозном и малотрајном коју су песници опевали, драж очију према очима, усана према уснама! Оно што их је заносно везивало то је била потреба за уточиштем у њиховој тузи. Њихов сусрет није изражавао ни тугу ни узнемиреност, али због непрекоривe нежности коју је он показивао, осећали су се јаче наоружаним за борбу. И непрестано су се грлили.

Држећи је за руку Морис озбиљно рече Јулији:

— Како да вам бладодарим што сте дошли? Ви сте ме спасли. Полудео бих да нисте дошли...

Она му стави руку на уста;

— Захваљујем ти што си ме позвао. Било би ми тешко самој, и што бих знала да ти трпиш и да те не видим како трпиш!

И ако је он подстакао овај говор само нежним питањем очију, она му исприча дане проведене у раздвојености. Говорила је сасвим полако гласом поремећеним од узбуђења, гледајући пред собом као да ју је та прошлост халуцинисала.

— Да, рече она. Тих петнаест дана били су страховити. Сигурно да нешто мре у нама толиким искушењима... Ах! кад сам се видела сама у фијакеру! Све оно чега сам се некад так плашила, остварило се. Ти си отпутовао а ја остала сама. и

време које нисмо знали! Гледала сам те уморног, изнуреног, нервозног у последњим тренутцима. Мислила сам: „Сад је задовољан! Ослободио се мене, своје Ју...“ Уверавам те да нисам могла веровати да је то истина. Свакога тренутка ја сам се осећала ван живота, у некој врсти сањарија. Затим наједаред свом тежином својом пала сам у стварност... Ах! драги мој, то је било ужасно!

Он јој нежно пољуби руке...

Тај бол расплину се по његовој души као балсам. Клара није била ту, искључена је из његовог памћења. Он је волео, обожавао само душу која је трпила због њега и која му је говорила своје муке.

Она продужи:

— Па опет, ја сам могла ићи, радити, говорити усред толике жалости. Како? Боже мој! Како! Вратила сам се кући, живела сам врло немирним сном. Покушавала сам да молим... Покушавала сам да ти пишем... Све оно што ме је присиљавало да мислим на тебе причињавало ми је зло да нисам могла, не, нисам могла... Кад сам добила твоје прво писмо посртала сам, имала сам вртоглавицу... Ничем се тада нисам више надало од тебе, ни писму, ни повраћају... ничем... Оно је било доста хладно, твоје писмо (Морис стеже Јулијине руке) било је уздржљиво као што си се и ти стидео последњих тренутака које смо заједно провели... а међутим, ја те уверавам да сам обожавала то мало писмо које је било тако хладно, и да сам га пољубила као што бих пољубила твоје образе и очи, драги мој. Увече сам заспала, после твога одласка! — са успама на хартији коју је додиривала твоја рука.

Она престаде говорити, посматрала је рајнске пределе како се шире испред вагонских врата. Шапутала је:

— Лепо је... Ја сам срећна.

И Морис је виде већ промењену: с његовог лица облаци се расчистише. Што год је било у њему сажаљења, човечанске доброте, све се одушевило да осети да је био, само због њеног присуства, проузроковач тог оживљења, да би се сав предао милој драгани. То га је узвисило и учинило бољим. Жртвени квасац почео се дизати у његовој души.

„Моја улога у животу је бринути се о њој, тешити је и учинити срећном. Нико на свету, нико ме неће волети као она!“

И гледајући привиђењу у очи, јер га је куражило Јулијино присуство, помисли:

„Нико... Па ни Клара!

Седе поред ње и запита је:

— А кад си добила телеграм?

— Ах! пред доручак, рече она тихо, готово радосно, Ескје и ја чекали смо Клару у трпезарији. Јоаким уђе са телеграмом.

— Хоћеш ли веровати да се нисам плашила, да сам нагађала добру вест?... Уосталом, ујутру сам се пробудила врло мирно надајући се нечем срећном. Ти знаш како ја имам чиста предосећања која се посведочавају скоро сваки дан. Па опет сам мало дрхтала отварајући плаву хартију. Али у њој сам нашла оно што сам очекивала, могућност да одмах будем покрај тебе.

Заустави се, оклевајући да настави.

— А затим? запита Морис.

— Затим... Треба ли да испричам све?

— Наравно!

— Е лепо, продужи она страсно пољубивши црне Морисове коврчице... Онда пошто ме је видео збуњену и упропашћену Ескје ми се приближи и рече: „Је ли то од Мориса?“ Нисам мислила да лажем јер нисам могла. Рекох: „Да!“ и показах му твој телеграм.

— Ах, рече Морис, што си то учинила?

Мање него иком другом он је хтео да призна Кларином оцу своју велику опасност.

— Немој да се љутуш, драгане мој, рече г-ђа Сприжер. То сам својевољно учинила, а потом, мислећи о томе, изгледало ми је да сам добро учинила. Како се могло отићи да се не извести Ескје?... Уосталом, било ми је потребно да ме ко посаветује, разумеш. Затим Ескје је тако добар, толико ме воли, толико ме воли. На кога сам се могла упутити ако не на њега? Немој да си зловољан, рече она са поново повраћеном тугом, видећи да се Морис измиче од ње... Уверавам те да сам најбоље тако учинила.

Плакала је. Морис је био ганут.

— Можда си у праву, рече он. Ја сам претпостављао да Ескје ништа не зна.

Она нагло рече:

— Зар си могао мислити да он ништа не зна? Ах... ја га

добро познајем!... Већ је давно све погодио, то ми је сам јуче казао... И онда видиш, да он то није знао опет би ми требао повереник, пријатељ, неко ко би ме подржавао и говорио шта да радим... Ти знаш да ја сама ништа не вредим... Зашто си се удалио од мене?

Наже се на Морисово раме и пољуби га у образ.

— А шта је казао Ескје?

— Као и увек био је врло добар. Храбрио и тешио ме. Одмах је мислио да треба да ти се придружим. Био је узнемирен готово као и ја. У исти мах мислили смо на ужасну ствар. Не говорећи обоје смо се бојали...

— Да се не убијем? рече Морис смешећи се.

— Никад не говори то, никад!... То ме боде као удар ножа... У очи поласка писао ми муж: Све је добро у Луксембургу. Неће доћи у Париз за месец дана, можда и за два.... Због њега, због послуге и света, провела сам неколико дана у Лорену код г-ђе Домје. Тако су уговорили доктор и Ескје... Ах! све те лажи добро су ме коштале, ако! Кад ме је Клара погледала у очи и запитала: „Ви идете у Лорен?...“, окренула сам главу и нисам јој смела одговорити, ни да, ни не. Какво лукавство, каква превара! То је стидно и грозно, све то...

Заустави се за један тренут са уцвељеним лицем; али пошто примети исту тугу рефлектовану на Морисовом лицу, победивши грижу савести, она се осмехну и рече:

— Шта ме се тиче? Због тебе сам лагала. Ја те обожавам. А сад не говоримо више о мени. Ти знаш све шта је Ју претрпила далеко од тебе. Реци ми јеси ли и мало претрпио, ти, што си био далеко од ње?...“

И са љупкошћу пријатне немарности која је придобила Мориса, она заклопи очи, наслони главу на груди младога човека. Он је мирно посматраше.

У велико је било свануло, најзад победилац магле зрачио је купе кроз прозоре. Рђава црвена свила и наслоњаче биле су обојене црвеном бојом, исто тако обојен зрак играо се на Јулијином лицу и коси. Јадно лице, још измучено скорашњим мукама!... Морис је брижно и нежно посматрао. Коса у пола расута била је најобилнија око чела, скривала је слепе очи и уши, готово је скривала и потиљак и врат. Лепе таласасте косе, материја нежна и складна, фина и тешка у исти мах. То је била река састављена из двадесет потока разно обојених.

мрко, плаво, неки сасвим риђе, готово црвено, њихова хрпа је испаравала неки мирис продирући и чулни због људске ароме. Упркос самом себи Морисово око је ту тражило бледа влакна, посребрене трагове... Али не, ту их није било. Све је живело у тој снажној шумици чија сасвим црна ивица изгледаше као да је густо прилепљена уз ивицу чела... Обарајући поглед он је посматрао црте на челу... Ни једне боре? Ако... Две вијугасте линије, једна, боље оцртана, друга се једва назирала као неизвесно и невешто подвлачење прве. И једна и друга једва се примећивала, али прашина од пута помрчала је кожу, и оне се линије истицале.

„Колике ли ће бити после неколико година" помисли Морис. И гоњен тајном силом која је у исто време била мирна и заповедничка, он настави испитивање тога драгог лица. Нос се оцртавао управо и пријатно, римски нос, прав, меснат, без иједне мане, без иједног недостатка боје или облика. Уста су била једра и румена. Али очи тако младе, готово детиње кад би их капци открили, а кад су затворене изгледале су потпуно потамнеле због година... Капци су се набирали уздуж, а нарочито на ивици. „То је због суза, рече Морис у себи да би се утешио, јер те осведочење мучаше га... Сузе копају капке, пуне их сољу, кваре их и нагризају као киселина. Авај! то још није све. Ниже унутарњег капка и у очном углу, и поред лаког прамена плаве косе која се лепршала чак дотле, било је неколико бора које су видљивије на нежном епидерму одузимале драж младости, постављене као какав жиг у углу чисте стране... Те мале боре у пола као звездице, дрхтале су при држању капака, а продужавале су се у подбулост меса, у смежураност коже која је окруживала очну шупљину.

Зашто није могао Морис одвојити очију од тих трагова, незнатних после свега, који су лице оставили лепим и примамљивим. Зашто у пркос себи мишљаше на друге очи, на свежину увета у првом расцветању? Он продужи болно испитивање. Врат се губио у нежној мекоћи, а облине образа, браде и уста остали су дивни, потпуно млади; уста полуотворена у сну — да, Јулија беше неосетно заспала — показивала су рез два недирнута реда ситних зуба, са белим емаљом а оштри као зуби у девојчице...

Да ли је она била млада, или тако стара каква је сад пред његовим очима? Стара, сигурно не; млада, не би се знало рећи.

То лице толико пута посматрано изгубило је за њега знаке који су показивали датум и лепоту лица... Према бићу мртвом за живот, које је тога тренутка држао у рукама, он осети несавладљиву нежност због напада времена. Нека моћна емоција обузе га, поплави његове сањарије, сутрашњу узнемиреност, жаљење за оним што је могло бити а није било... Најзад признаде да ће ту жену, одану му и душом и телом, волети као ни једну другу дотле! Друго наизменично ређање могло је обновити плодност његовог срца, а то срце донело би друге сабране плодове нежности: Јулијина жетва остаће јединствена, Јулија ће живети привилегисано што му је показала тајне скривене страсти у њему и што их је исцрпела.

Све му се сад разведравало и објашњавало... Његове очи приковане на успавано лице метресе, најзад су је виделе такву каква је заиста и била. „Да... она стари. И ја је не волим мање, волим је више, дубљом и узбудљивијом нежношћу.“ Мало га се тицале боје на челу, мало га се тицали седи праменови косе у тешкој круни њене фризуре. Волео је те убоје као обележје братског страдања. Та сујетна лепота сутра је могла застарити. То више нису биле форме црта, боје меса, тонови косе што је он волео на својој метреси, већ је волео присуство душе одане њему. То је била његова права слика, његова сопствена нежност што је у једно људско биће метнуо непорочну прошлост! Он је то разумео, осетио се везаним за Јулију силом јачом од њихове воље. Никад једно од њих неће издати друго...

Његово срце очишћено светом усамљеношћу, његова сурвана осећања, цело његово биће прими будућност каква је да је. Неки јаснији разум говорио му је да је то било правилно и добро...

„Мој удео у животу био је сигурно много обилнији од многих других.“

Својевољно одагна сањарије, одбаци идеје и посматраше око себе. Рајна није више граничила пут којим је ишао воз: брежуљака није више било, велика жута равница засејана жбуновима дрвећа и селима са зденастим звоницима, ширила се чак до ивице зреника, а на зренику се оцртавали нејасни облици: облаци, плаиински ланци, испарење велике варошп, — није се знало шта је. Морис познаде франкфуртски предео. Долазили су...

Први пут ће Јулија бити само његова, он ће јој бити вођа кроз живот, као муж. Поносптост ове улоге загреја га.

Гледао је како се сунце диже над огромном равницом, позлаћује жуте пределе и открива старе вароши усред магле и дима. Погледа на Јулију. Дубок сан у који је мало по мало падала наруменио јој је образе. При светлом дану коса јој се плавила, девојачка снага њеног тела показивала се у јаким кривинама грла, кукова и ногу пребачених једне преко друге.

„Млада је, помисли Морис, потпуно млада!“

Полако подиже заспалу статуу и, нагињући се над њом, пробуди је пољупцем.

Она се насмеши на њ.

Рекло би се да она тајанствена сила у коју, у пркос самим себи верују најскептичнији и највољнији међу нама, она сила која нас води, коју ми зовемо, према нашој инстиктивној филозофији, случајем, судбом, провиђењем, — рекло би се да се тај узвишени вођ наших живота сажали каткад према онима које води, дајући им примирје.

Такви су били за Мориса и Јулију први часови њихова бoрављења у Кронбергу. Никада, и у најсуровијим тренутцима њихове будућности неће моћи заборавити њихов долазак у Франкфурт, ходове за тоалету и умиваонике огромне станице, доручак у кафани, брз пролаз колима преко Цајла дуж мирних обала Мајне, кратак превоз железницом од Франкфурта до Кронберга, а нарочито вожење у каруцама са две запреге са краја прибрежја које води у вилу Тевтонија.

Тек што је прошло четири часа... На небу није било облака, али свеж ветар који је долазио иза великог канала, између околних шума, пооштравао је млакост тога златног после подна. Зелена увојитост мале удолине дубила се на подножју венца који је био сув од јутарње росе. Дрвеће се полако мицало, мирис траве испаравао се као испарење неке фабрике мириса. На ивици неба оцртавали се у рељефу, врхови Тауцуса... Кола се испела и коњи почеше касати поред села̂ са звучним именима: Арминиуса, Алткенига, Германије.

Тада се указа цела Франкфуртска равница. Морис је показивао лепа места, мрље од дима у равници: Ено Хехста... Оно је Реденхајм куда смо мало пре прошли. Хамбург је тамо доле, иза борове шуме; одавде се види само врх „једне куле“. Јулија је посматрала позлаћен хоризонт и Мориса који се смешио. Добро је осећала да је достигла на последњи ступањ степеница, на одмориште. Душа јој се топила у захвалности Богу

што јој је дао, и ако пролазан, један минут среће у греху. Кад су ушли у варош она мету руку на Морисово раме и на њу наслони образ.

— Срећна сам, рече она.

Повратила им се младост њихове љубави, што су се нашли далеко од света, једно поред другог и слободни. Који то нису пробали не могу ни замислити какав лични препорођај садржи у себи овај тако прост чин прејурити две или три стотине миља са различним границама... Међу њима ништа није постојало од јучерањег живота. Примили су неодређену наду да ће увек остати тако слободни и сједињени. Да ли је то зависило само од њих двоје? А затим после толико дана како се нису видели, може бити да у племенитом привлачењу срца, које је сада више но икад овладало њима, држећи се у наручју, — може бити да се скривала заповедничка успомена на месо пожуда ублажена, по навици пробудила се и давала им илузију пролећа.

Занимало их уређење њиховог изгнаничног живота. Били су забављени око два близаначка кревета у једној од соба, око чистог и простог собног намештаја, велике пећи од зеленог фајанса, и око мале црвене Кете која им је стављена на службу. Пре но што су отишли да ручају разгледали су варош која је степенасто сазидана на коси стене, на којој стоји замак као круна. Град има три хотела које вођа подједнако препоручује. Изабрали су онај који је највише био опкољен зеленилом и одакле се отварао широк видик. Газда је знао неколико француских речи, звали су га да поруче ручак. Двоје љубазника јели су са добрим апетитом. Јулијина тоалета врло проста али скројена са париском елегантношћу, привукла је пажњу неколицине гостију који су дошли из Франкфурта. Морис је то приметио. Посматрајући метресу мислио је:

„Заиста, баш је лепа. Кад је човек види такву изгледа да нема ни тридесет година... Где ми је била јутрос памет?"

И већ се почели ређати планови у маглуштини његових мисли. Јулија неће вечито бити удата, увек претећи напад може упропастити њеног мужа. Тада зар не би он могао?...

Пешке су се упутили у варош. Ноћ је још била без месечине, али се на небу могло видети како бледе звезде иза заклона од јелашја, према Хамбургу. Корачали су полако. Морис је завукао своју руку под Јулијину. Како су ишли дуж косе.

пред отвором који открива франкфуртску равницу. она им је изгледала сасвим друкча, бела од месеца који се није видео, сва светлошћу обасјана.

— Пази, рече Јулија — Море!... Заиста је било море... Могло би се рећи једна огромна лука осветљења тамо и амо светиљкама са лађа. Сенка нејасно осветљена преобразила је предео, и од живописног предела направила украс вилинске обмане.

Дуго су наслоњени посматрали једно на друго. Поезија те ноћи прожела их, подмладила њихова љубавничка срца, учинила их брзо узбудљивим као у најлепше дане њихове љубави... Сва се ларма стишала, али прозори на суседним вилама још су били осветљени. Шта ли су скривале те куће близу њихове куће? Људе различне од њих, које они никад нису видели, чији су обичаји, мисли, шта више и језик били им непознати. Земља коју су газили није била њихова земља, они су били у вези са том земљом, тим набом само пролазном везом, случајем који није имао сутрашњице. Били су пролазници, непознати, незапажени, и сами; али они сами били су заједница, свако са бићем које је, упркос свему, сигурно да га више воли. Будућност их је могла растанити, учинити да трпе, ништа не мари, они ће имати узвишену страну нежности: то би могли и посведочити што би се уочи катастрофе узајамно погледали у душу и уверили се да се много воле.

Групе дрвећа, све више и више тамне према небу чија белина постајаше све сјајнија, сад су изгледале као циновска предгорја са фантастичним врховима. Белина сањаног мора, расипала је растурену светлост, све више и више бледу. — Електричне светиљке светлиле су на крајњем видику, сличне фарским светиљкама.

Морис и Јулија упутише се вароши. Да, они су збиља били путници по том мору сањарија које су посматрали. Случај, као бура, бацио их на ту обалу, и као заједнички бродоломници они су се осећали једно за друго читавом отаџбином. Не знам шта би их озбиљније учинило ћутљивим у тој усамљености. Скинули су одело, пружили се једно поред другог са пречишћеном нежношћу, и пољупци које су измењали, у тој првој ноћи изгнанства били су најобилнији него што су их икад усне дале.

Сутрадан, пробуди их свеже и јасно јутро.

Прамен сунца, увлачећи се крадом кроз полуотшкринуте

капке, играо се на подножју двају кревета. Смешили су се; састављали су прсте: зачуђавала их и усхићавала тишина овог устајања. Ко би их видео посађене једно поред другог; један час после, на тераси виле, како пију јутарњи теј разговарајући као супрузи, не би посумњао у муке које су претрпела ова два бића једно за друго, и у тешко неспокојство које их је још прождирало. Неспокојни? Да, упркос свему, али неспокојни због бриге својевољно одречене, као што чине они који се опорављају према могућем повраћању у болест! „Ко ће ми га сад отети?“, мислила је Јулија, тако горда, тако радосна што га је поново добила, и ако је сумњала у будућност. А Морис, срећан што је нашао заклон против рђавих жеља, мислио је тако исто, истина с нешто мање вере:

„Дали ће ми је сад отети?...“

Ипак ово бојажљиво срце, пре но што се прво засведочење пријатељства стишало, већ се бојало таштине часова. Никад му није било досадно поред Јулије, као што га је тај упорни глодар досада прождирао у Хамбургу; провео би читаве дане у сањаријама, не говорећи ништа, са главом наслоњеном на те драге груди. Авај! то је шта више била помисао које се он плашио; искусио је да од забрањених сањарија чак ни пријатељичине руке нису га браниле. Колико је пута у њеном наручју изневеравао, милујући другу жену, ривалкињу?

Он рече Јулији:

— Драга моја Кронберг није место за забављање. Нема ни касине, ни парка. Живописан предео, и то је све. Али ништа нас не спречава, кад ми хоћемо, вечерас на пример, да отпутујемо за Франкфурт! Опера је славна. Исто тако можемо ићи у Хамбург, где има леп Курхаус.

Јулија га узе за руку:

— Не, останимо овде.

— И ја тако исто волијем овде. Само треба да се задовољимо шетњама место сваке забаве.

Она га прекиде:

— Требају ли ми забаве кад сам поред вас?

— Веле да је околина врло лепа, рече он, не одговарајући на прекор... Ја је не познајем; али сам у Хамбургу купио Таунусову карту. Пешачите ли добро.

— Са вама, одговори она, могу ићи ма где.

Још истог дана он је стави на пробу. Доручковали су у

истом ресторану где и јуче, љубоморни што су поново нашли пријатно осећање стишања, брачне заједнице, коју су већ окусили. То је била германска крчма, које су увек сличне у тим живописним селима у рајнским пределима: велика соба са пећи од фајанса, украшеном портретима цара и оснивачима немачког јединства; вртић са хладницима, са столовима покривеним белим и црвеним застирачима. Људи су били услужни и поштени; кухиња, нешто мало тешка, изгледала им је здрава, шта више њена чудноватост занимаше их, заливајући је изврсним вином које су им служили у боцама са дугачким грлићем. Њихов смех, који се каткад орио, изненађивао је обадвоје. С времена на време Јулија је хватала Мориса за руку, говорећи му: „Ах! драги мој, каква је срећа бити ту. Не могу да верујем да је то истинито!“

И од те среће Морис се заиста осећао срећним.

Кад су се вратили у вилу Тевтонија и пошто су доручковали, одморили су се неколико тренутака пре но што ће предузети прву шетњу. Нагнути над картом Таунус-клуба они су се оријентисали и прорачунавали одстојања. Места која је требало посетити била су обележена тачкицама које су налик на линије насликане на дрвећу или кућама и служе као путокази. Морис беше одлучио да тога пута иду у Фалкенштајн, мало село најближе Кронбергу. Црвени путовођа говорио је: „једно од најлепших места у околини.“

Кренули су се, Морис наслањајући своју руку на Јулијину и подбочив се, као у Паризу кад се пењу на брежуљке Монмартра или Белвиља. Испочетка су корачали доста полако, кораком безбрижних шетача који се пењу уз брежуљак. Затим су ишли правилније и брже, намамљивани путем и жељни да прошире видокруг. Пут се пузао благом косом, страном једног пошумљеног брежуљка који им је затварао поглед с десне стране; а с леве стране брежуљак се завршавао стрмом рудином јединствено зеленом према добу године, која је окруживала стране другог брежуљка. Убрзо један врло узан пут одвајао се и дубоко залазио међ дрвеће. То је био фалкенштајнски пут.

Упутише се њиме једно поред другог, са укрштеним прстима. Јулијини образи су поруменили, коса јој била у пола расута под сламним шеширом; неколико капљица зноја стајале су јој на челу као бисер. Смешила се, нешто мало задихана при пењању. Погледавши је још једанпут, Морис помисли:

„Како је лепа! Двадесет и пет јој година!“ Дивио се свежини њеног лица, снази удова, свој крепкој љупкости. Он намести усне за пољубац, а она стављајући своје на њих, примети у пријатељевим очима ону искру пожуде која је толико плашила у првим месецима њихове љубави, и која се дуже времена била угасила и заменила тихим светлуцањем нежности. Овога пута она је светлела за њу као звезда наде.

„Благодарим ти, Боже мој, он ме воли!“ Обожавала га је због тог љубавничког пољупца; нежно је љубила тај пут на коме су му завидели, саучесничку шуму која га је заклонила и ту насмешену изгнаничку земљу где је њихова љубав пустила нове корене.

Ручали су у Фалкенштајну. Кад су се враћали кући ноћ се спуштала. Јулија мало уморена леже одмах. Морис се издвоји на терасу. „Време је да попушим једну цигарету“, рече он. Жеља за усамљеношћу мучила га, после дана који је провео пред нежним очима метресе, није се смео усудити да размишља. Потреба за забрањеним сањаријама мучила га. Није се више слагала с њиме. Посматрајући кроз бледу месечеву лазурност положај који су синоћ заједно посматрали, рече у себи: „Овај пејсаж има изванредну романтичност.“ Али нешто од тога мишљења лутало је врло далеко од Кронберга и Немачке. „Где је сад Рије? Поред Кларе! Да ли је питала Ескјеа? Јели одговорила?“ Није се усудио да сва та питања постави Јулији, па опет не би могао живети да не сазна то. Он представи себи младу девојку како седи после ручка у зеленом салону, на дивану, где би јој се обично Рије придружио. Од ње је видео само црне очи, широке обрве и црне косе, али их је видео само изванредно јасно, јасније него што се види у стварности. А Рије јој говорио о женидби и будућности.

„Не воли она барона де Рије, мисло је Морис. Рије је нека врста свештеника, лаички протестантски проповедник који је досадан женама. Никад се она неће удати за тог полутанског попа.“

Онда шта ће бити с будућношћу? Е лепо, после те пролазне кризе, будућност ће бити природно продужење садашњости: две жене ће, њега Мориса, чувати јединог из мушког пола. Он ће живети међ њима загреван њиховом двогубом топлотом.

„Боже мој, зашто да мењамо наш живот? Зашто да немамо

мира? Јулији нећу ништа говорити, а од Кларе нећу ништа тражити.“

Али одмах су га примамљивале црне косе, очи и сасвим црвене усне. Да ли је могао пустити да тај цвет вене, а да га не удише?

„Не јер је он мој, — рече у себи. Клара ме воли, ја знам да ме воли.“

Склизнуо се у снове тако узнемирујуће, да се уплаши. Брзо напусти терасу, затвори прозор и упути се у спаваћу собу. Јулија је спавала у једном од састављених кревета. Кошуља са валансијском чипком на прсима невино је покривала груди показујући само угојен блед врат, чланкове и руке. Једна рука полуотворена била је пружена преко чоје. Морис примети златан прстен на њој.

„Авај! помисли он... Нећу се уверити. Чак овде, слободни, сами, па још нисмо супрузи. Зар цео мој сентиментални живот да буде само ова нечиста веза? Ох! сигурно не! Боље оженити се женом која је ту, коју волим и која мене воли! То је будућност, то!“

Сав је био прожет меланхолијом. „Ништа ново од јуче није се догодило. Па опет, Боже мој, како сам жалостан!“

Брзо се скиде, и, не будећи Јулију, леже у други кревет.

Идући дани од тог првог заједничког дана мало су се разликовали. Морис и Јулија доцкан су устајали, доручковали су у хотелу, затим су одмах пешке ишли на излет који су у јутру измислили. Пејсаж преко кога су прелазили мењао се сваког пута, травнате долине, ливаде осенчане кестеновим шумама, храстови или борове шуме... На зеленим округлим брежуљцима дизало се зупчасто камење, рушевине легендарних замкова. Свуда је било тихо, добро, пријатно измученима у животу. Онолико колико су могли бити срећни у том тренутку они су били срећни. Онда што их је давило растуће неспокојство све више у колико су се часови низали, неспокојство које нису смели признати и нису знали како се зове? То је био нејасан, неформулисан страх двојице путника који, идући једно поред другог по песковитој обали, осећају како им се сваког корака у напред заглибљују ноге, а боје се да то кажу, плашећи се да

други не потврди невољу што ће рећи: „И мени тако исто!“ Изгледало им је да ће ублажити ту чудновату душевну неврaлгију тиме што ће је исповедити једно другом. Али нека сила много јача од њихове жеље и разума запечатила им је усне да ни ни једно није имало храбрости да врисне од жалости: „Страх ме је, охрабри ме!“ Од чега страх? Од неке силе тајанствене, несавладљиве која је под варљивим видом њихове скорашње везе, упорно радила да их раздвоји. Да, то је био њихов јад. Та два бића која су спавала и будила се једно другом на грудима, која су међ собом само говорила, та два љубавника које су сматрали за супруге, — били су мучени предосећањем неизбежног раздвајања. Дали ће то бити од његове или њене стране? можда неће ни од једног, али сигурно ће се раставити.

Крили су велику зебњу. Али каткад у њиховим свакидањим шетњама кад би се на ком месту узбудили, или кад би их заповеднички полет бацио једно другом у наручје, то би нагло скидало застор са њихове савести. Тад би се стискали очајничком страшћу а сузе су им говориле... Нису се питали: „Зашто плачеш? И стискајући се тако чинило им се да бар и мало задржавају међ собом ишчезавајући фантом њихове нежности.

Много доцније морала је њихова успомена нераздвојно да здружи те најболније загрљаје са једним кутком пејсажа између Кенигштајна и Шонхајна. То је била долина Билтал. Назвата тако по потоку који је туда текао. Идући уз Бил мало северније од Кенигштајна одмах се улази у шуму, поток вам скаче у сусрет са сјајном пеном, која се зелени од одблеска грана, или се разлива у језеро бистро као зејтин, допуштајући да му се на дну шљунак види. Преко њега стоји мост на дрвеним кладама. Долину испуњава жубор који се мења и даје разноликости као и глас, затим шумска вегетација оживљена свежином воде, застором од зеленила и цвећа, накита уске долине. и том водом која је и мирна и бесна, лупајући се о гребене стенâ или лењо чешући се о трску.

На по пута у том дугачком зеленом кулоару десна се обала шири и постаје шупља као капела, а под сводом од грана силом се намеће један слаб стуб, гробни украс. Пролазећи туда једнога дана неки мађарски песник зажелео је да ту ужива вечити одмор. Доцније су побожне руке донеле његове смртне остатке на обалу потока који је волео, сазидале су гробницу и поред ње камену клупу, — да би песников сан био љуљкан и

после живота, речима хаџија и шапутањем љубавника. Пошто су с уплетеним прстима ишли дуж обале Била, Морис и Јулија сели су на ту гробну клупу. Одатле се поток види косо, преливајући угао заокружен глатким зидом, као да је истицао из нагнуте урне. Било је после подне, сунце је обилато пролазило кроз испреплетано грање а ретко цвркутање тица оживело је својим оштрим нотама потмуло жуборење таласа.

Узалуд им је природа, сваке године, скидала и давала ново лишће, та места имају непромењиву душу која говори истим гласом свим људским душама, и потчињава их истим сањаријама, мање или више јаким... На томе месту где је недавно мађарски песник искусио меланхолију живота и зажелио мртвачки сан, — на томе су месту двоје изгнаних љубавника наслонили чела једно на друго са истим умором од борбе, истом жељом одрицања, мира и заборава. Ах! кад би се могло ту зауставити, не ићи напред, не ићи пред будућност! Пошто су се осећали посвећеним у раздвајање које су њихова срца одбијала, онда зашто живети, зашто ићи у сусрет сутрашњем дану?

Те мисли, које је у исто време читао у себи самом и на Јулијином лицу, биле су тако тужне Морису, да покуша да говором прекине те чини.

— Драга моја, што ми не причаш што. Зар није леп овај кутак долине?

Она одговори:

— Да. Врло је леп. Али сам веома нерасположена.

А он одговори, не тражећи више узалудна претварања:

— И ја тако исто.

Држећи се за руке дуго су се гледали. Мучила их иста неизвосност; треба ли рећи тајну која их је тиштала, прекинути примирје?

Морис поче први и учинило му се као да ће разорити слабо уточиште њиховог одмора:

— Слушај. Више нећу да те мучим. Пати, ја сам са свим твој! сасвим твој! заборавићу све што није твоје. Само.., има нешто, што ме мучи, ствар коју ја не знам: кад бих је знао, уверавам те да ме ништа не би привлачило тамо, ништа, ништа.

— Па лепо... питај ме!

То је рекла покорно, као да је хтела рећи: „Удри ме!“

— Само једну реч, рече журно Морис, сасвим плашљив пред жељом да одрекне жртву. Оно што те будем питао и ти

ми одговориш, да заборавимо, зар не? обећаваш ли ми да ћеш заборавити?

— Обећавам.

— Лепо!... кад си напустила Париз, хоћу да знам само то, ништа више, је ли се вратио Рије из Бретање?

— Да.

— Је ли био код вас?

— Да.

Хтео је још да пита: „Је ли видео Клару?“ али ужасна Јулијина зебња згусну питање на уснама. Он га не изговори, па ипак га је она чула, погодила га; упркос самој себи да буде мирна крупне сузе котрљале су јој се низ образе.

Није пио те сузе у самим очима као што је толико пута радио. Шта више није се сагао према њој да је утеши. Осети да га је одбила, и да после тога не може пружити утехе. И тако су остали, једно уз друго, непомични и ћутљиви поред тога гроба, у туђем месту чија их романтична љупкост не дираше више.

Наједаред их изненади и учини да дршћу вечерња студен која се неприметно спуштала кроз грање. Сунце ја залазило... Одкад ли су они седели ту, тако очајни да су и живот заборавили? И шта су сневали за време док су били на том месту непомичности и ћутања? Исти сан, на жалост! који нису поверили међу собом, — сан о смрти љубавника, једно за другим, кад су већ обоје увидели да у животу нема места за њихову љубав!

(Превео с француског **Мих. Д. Мил.**) **Марсел Прево.**

ПЛАВИ

(НАСТАВАК)

Стаје су већ биле порушене, у целини се одржао само један део куће, са пробијеним кровом, без прозора, нагнут и празан. Кнез заустави коња, сјаха, смешећи се злобно.

— Као што видим, за трошкове око парнице овде ми није много остало — рече гурајући ногом скоро трула врата.

Врата падоше заједно са перваzом и показа се пространа унутрашњост. Леон стаде на праг, али се наједанпут заниха и трже натраг. У једној соби према вратима на клупици за нахереним столом — седео је стари Суморок.

Седео је право, ослоњен леђима на зид, а у рукама спуштеним на сто држао је неку хартију и гледао укоченим погледом право у кнеза.

Леон га је одмах познао по старом огртачу, по ћелавој и жутој глави и пре свега по сухом лицу, чије су оштре и јасне црте остајале дубоко урезане у свакога ко би га ма и једанпут срео.

— О Боже! — згрозивши се, узвикну Иза и повуче се.

Кнез плану на ову беспримерну дрскост.

— Зар си још ту! — узвикну. — Чекаш да те приморам да одавде одеш? Хеј, слуге! Избаците га одавде!

Коњушар Машковскога и козак Холшански ускочише у собу.

Леон није личио на себе, није био елегантан салонски човек, ни аристократа, ни човек у опште. Оживе у њему неки предак, крвави Константиновић, у љутини тигар, у освети злочинац. Уклонио се од врата и чекао да види како вуку по-

следњега Суморока, да се својим рођеним очима увери, да ће га избацити на улицу, на Каравику, где је горео обешени кнез Август.

Пренеражени Машковски и Иза уклонише се даље.

У том слуге изиђоше из собе сами.

— А шта је с њим? — викну Леон.

— Он је мртав! — тихо и узбуђено одговори коњушар.

Козак се крстио и ћутао.

— Шта? — не разумевши, упита Леон понова.

— Мртвац! — одговори пребледели козак. — Ми га додирнусмо... а он се сроза. У рукама му оста она хартија: ено га где лежи.

— Мртвац! — изговори Леон, али му се глас не чу.

Машковски ободе коња и одскочи на сто корака.

— Мртвац! — понови кнез и, гоњен неком невидљивом силом, дође опет на праг.

Суморок није више седео, он је лежао на поду, равнодушан према свима пресудама. У рукама је држао хартију, у коју су му се били упили криви прсти; огртач му је спао, а испод њега су се видели делови модро-жутога скелета.

Сад се тек видело да је мртав: то је показивала укоченост, непрестано отворене очи, опуштене руке, непомично тело.

Кнез је гледао као окамењен; немо су гледале и слуге. Било је тако тихо да се јасно и далеко чуло неравно дисање Леоново и зујање крупних мушица над мртвим телом Сумороковим.

— Мртвац! — несвесно је понављао кнез, не могући се отргнути од прага и тог призора.

У то стаде неко иза њега и промуклим и безбојним гласом рече:

— Тражио сам вас, кнеже, у Холши и Забужу. Имам једну молбу на вас.

Леон се окрете. Пред њиме је стајао непознати човек. Непознати — не! Кнез Леон је већ једном видео то лице, чуо тај глас, али се у овом тренутку није могао сетити: где и кад управо.

— Шта желите, господине? — упита усиљено.

— Овај је мртвац већ одавно спремио био мртвачки сандук за себе. Ја вас молим, кнеже, за тај сандук, који је, као покретност, узет за парничне трошкове. Холшанска управа није

хтела да прими мој откуп за њ. Не бих вас, кнеже, тиме узнемиравао, али је света воља мртвих. Платићу вам за тај сандук колико наредите. Леш не може чекати, а и време боравка овде већ му је прошло. Време је да иде одавде.

Говор му је био прекидан, пре жалошћу него срџбом. Сад кнезу сину у памети и брзо приступи човеку.

— Јесте ли то ви, господине, што сте ми учинили прошлог лета услугу без награде... у оној шуми. — упита.

Непознати се само поклони.

— Да, то сте ви. А сад молите за неки сандук!... Господине, зар ме ви не сматрате за човека? Јели вам што род умрли?

— То је мој отац.

Кнез задрхта и повуче се. Оно што је осећао тога тренутка, не би се могло испричати. Диже руку к челу, побледе као крпа — запиха се, трудећи се узалуд да одржи равнотежу. Дотукао га је тај глас. И сувише је дознао и преживео тога дана.

Видећи да пада к земљи, слуга прискочи и дочека га на своје руке. Иза цикну и притрча к њему.

— Воде! — узвикну Машковски, скидајући се с коња.

Леон је изгубио свест и осећања. Положише га на траву и почеше повраћати.

Млади Суморок показа козаку бунар, изнесе из куће земљану чашу, па затим понова уђе унутра. Без очајања, мирно подиже мртваца са земље — метну на клупу и из руку му истрже хартију. То је била наредба од суда, да иде с имања: он је баци на земљу, па затим седе крај ногу мртваца и, загледавши се тамним зеницама у једну тачку — очекивао је.

У том тренутку уђоше у двориште кола Гжималина, и он сам искочи из њих. Запрепасти се кад виде толико лица нагнутих над нечим или над ким, и приђе.

— Боже мој! Шта је кнезу? — узвикну пренеражен јецањем Изе, преплашеним лицем графовим и слабошћу кнежевом.

И пре него што му је ко стигао да одговори, све је готово разумео. — За Бога! — узвикну — треба га, пре свега, уклонити одавде! Однети га далеко — у Холшу! Нека се ту не повраћа. Нека то не види! Ево мојих кола; а ако допустите графице, однећу га на рукама у двор! За Бога, брже!

Нико му није бранио. Сви као да су без главе. Не питајући ни за шта више и не говорећи ништа, узе онесвешћенога на руке и однесе у кола. Козак седе на кола и тако су у двоје

држали кнеза. Кола се кретоше лагано, а за њима и Машковски.

На лупу кола изађе из чатрље на праг млади Суморок, и гледаше за њима.

Оставио га је, дакле, самога; овај једини пријатељ спасавао је непријатеља као брата.

Не горчина, већ нека туга видела се на очима Суморока, и мртвачки мир у целом бићу његовом. Више није чекао на помоћ. Сам је довукао мртвачки сандук насред собе; сам је покојника у њ метнуо. Из шпага је извадио парче воштанице и запалио, донео је, затим, клинце и чекић. Није при том ни једанпут погледао на лице очево. Чак су и после смрти живели у завади, као и за живота. Син је само вршио своју дужност. Учинивши што је потребно, он покри сандук поклопцем и изиђе. Сад је морао да тражи кола и људе, да моли кнеза за земљу за онога који већ никакве земље није имао. У том погледа и порумене. У двориште су улазила кола у којима је било неколико људи, а к њему се упути Габриела Гжималанка.

— Можда сте дуго чекали, господине! — рече тихо.

— Нисам много чекао, госпођице! — одговори Суморок тужно.

— Знам. Чекали сте Јурка, али ми је он мало пре јавио да је заузет послом у Холши, па сам се ја кренула к вама. Кнезу се сигурно нешто догодило? — упита узнемирено.

— Да. Онесвестио се овде у дворишту. Мора да је врло нервозан, јер чим је оца спазио, јако се узбудио. Није ништа опасно, мислим. Допустио ми је да узмем сандук — и овде више немамо шта радити, само да узмемо мртваца и да га одвеземо, али куда?

— У капелу на гробљу.

— Ако га свештеник прими. Суморокови су ретко кад удостојавани части хришћанског погреба. Навикли су да се вуку за плотом и по раскрсницама.

— Сигурно нису имали пријатеља. Ви не треба тако да говорите! — опомињала га је благо Габриела.

— Опростите, госпођице! — прошапта. — Немојте ми замерити. Ја нисам рђав и не волим се светити. Спасла ме је од свакодневне море ова пресуда, овај крај. Као из пакла одлазим са ове проклете земље, из ове куће где сам живео као какав роб на ланцу. Али кад сам данас зором видео оца мртвог

на клупи са судским позивом у рукама, заплакао сам се због судбине његове и осетио сам боле његове и неправде које је доживео, и све што је било добро у мени угасило се. Суђено нам је било да нам кнежеви холшански не упропашћују само тела, већ и душе.

— Овај кнез много више пати, Господине Михаило,... јер је прогледао и сувише касно. Ко зна да ли ће и душу спасти!

— А зар он има душе? Ви га увек браните, госпођице. Зашто? Јели вам учинио какво добро?

— Није, али је он јаднији од вас, јер он нема више пријатеља.

— А ви? па Јурек?

— Ја! — понови она лагано, размишљајући се: — ја имам права да га браним, јер ми је он учинио много зла.

Суморок погледа мало у њено озбиљно лице и обори очи.

— Време је да идемо одавде! — рече она мало после.

— Време је! — одговори он. — Седели смо овде доста дуго, триста шестдесет година!

Уђоше, затим, у собу. Људи заковаше сандук и метнуше на кола, па се кретоше лагано кроз густиш. Мало затим имање се Суморока изгуби у шуми.

Поход је био нем и суморан. Сандук се нихао на колима, свеће су светлуцале у рукама Габриеле и Михаила Суморока, коњи се саплитали о жиле корења. Прођоше поред стене, где почиње насип — ту се прво пролила крв. Ишли су затим путем којим су из спаљеног двора вукли на губилиште целу породицу. Дођоше на место где су извлачили утробе њихове. Мртво тело међу даскама није им уступало у упорности: није одлазило са земље у животу — кренула га је отуда већа сила од кнежевске — тријумфовало је.

Најзад пратња дође према Каравики. Тада тек Михаило Срморок подиже очи и обазре се за собом. Проклета земља и дворац у развалинама, овај сандук и он, који се губи као сан — то је све што је остало после вековних убистава, после петнаест-шеснаест поколења. Као сива пега изгледала је борова шума у даљини, као сива пега имање, само је — Каравика била јасна. Говорили су стене и крстови, као и тужне брезе.

Али је пратња ишла даље насипом ка Холши. Кад се Суморок опет, и последњи пут окрете за собом, већ је као сива

пега изгледала и Каравика, као сива пега стење и брезе, а дворац се више није видео. Тада се он окрете Габриели и рече:

— Богу јамачно цела земља изгледа као сива пега, и крв и јек до њега и не допиру.

Габриела погледа у небо.

— Допиру до њега крвави зној и сузе, и чује он опраштања непријатељима! — додаде она озбиљно.

Суморок обори главу и ућута. Пратња је већ стизала на гробље, са кога су је поздрављали звуци звона и свечана погребна песма. Суморок намах подиже главу.

— Дакле он и мене чује! — изговори.

Лице Габриелино оросише сузе. Она погледа на њ погледом пуним бескрајне захвалности и поштовања.

Пратња је већ ступала на земљу умрлих.

XIII.

Дуго је живот кнеза Леона висио о концу. Доктори, доведени са свих страна, превијали су се веома сумњиво: море је од суза пролила над њим Иза; изгубио, најзад, наде и верни Гжимала, који је готово свакодневно проводио крај болесника дуге ноћи, кад би се успавали други и кад код њега није било никога сем слугу.

Холша је већ личила на гроб, тако је немо и тужно изгледала палата, тако се суморно кретала послуга. Нико није говорио, нико се није радовао лепотама лета, нико није ишао смело. У околини су сваки дан очекивали глас о смрти кнежевој, очекивали су без саучешћа, са злобним нестрпљењем и триумфом освете, као казну божју за насиља и неправде. Овај јадни и несрећни магнат — умирао је, и имао је уза се само сузе Изине и братску наклоност једног страног човека, и, можда, топле молитве једне и женске особе којој је учинио неправду.

На срећу, у ватри и онесвешћености, Леон то није разумевао, био је равнодушан према околини и само је у заносу неуморно војевао са Сумороцима. Сигурно му се чинило, да су на суду стали један према другоме: он и онај мртвац — и ствар износили пред великим Судијом. Кнез је наводио доказе страсно, и дању и ноћу, непрестано, као полудели, обузет само једном мишљу. Они који су слушали ужасавали су се. Иза је

сва дрхтала, Машковски бежао, само је Гжимала, кога је живот ојачао, могао подносити у овој мрачној спаваћој соби по којој су се мицале страшне авети. То је трајало недељама, болест је пркосила људским напорима на науци, растрзала и душу и тело, искаљивала своју срдбу на жртви. Трипут је наступало побољшање и мирноћа, трипута се повраћало страшило смрти: било је тренутака када је живот бројао минуте. Лето прође и дође јесен: — из палате се проносио глас: кнез умире, кнез неће дочекати дана. Сујеверни и осветољубиви људи тврдили су, да он неће никад ни умрети, нити ће оздравити — за казну.

Гжимала је, после сваке ноћи, исто онако опасне као и раније, одлазио брижан, не смејући више ни да пита докторе: шта ће бити? Код куће није више ништа говорио Габриели, која га је само очима питала о новостима. Њена велика туга и бледо лице нису више обраћали на се његову пажњу, нити га чудили, јер је и сам био потпуно скрушен. Свако се вече враћао у Холшу и не мислећи о томе, што су томе заузимању људи приписивали неки рачуни и да он нема према томе човеку никаквих обавеза.

Једне ноћи, кад је седео поред кнеза, упртих очију у промењено лице његово, чинило му се да упале и затворене очи почињу да се крећу и жмиркају. Он се наже над њима, срце му јако закуца. Кнез отвори очи и строго погледа. Тражио је тамо по уметнички израђеним теписима — Суморека: не нађе ништа, стога погледа унаоколо. Спази само два лица, али не непријатељска. Крај њега је Гжимала: а мало даље у бледожутој сенци отерани Сила. Он се сваке ноћи, уздајући се у то што је кнез онесвешћен, усуђивао доћи да га види.

Леон је, напрегнувши сву пажњу, гледао у њих.

— Гжимала! — прошапта најзад.

Шљантић умало не узвикну од радости.

— Где је Суморок? — упита кнез.

— Нема га више, неће се вратити! Немојте ни мислити о њему! — одговори благо.

— А ја? Шта је са мном?

— Ви сте боловали, кнеже, али сад ћете већ бити живи и здрави!

— Зашто? — прошапта болесник и затвори очи.

Сутрадан су доктори изјавили да је наступио прелом. Болесник је мирно спавао. Болест је већ четврти пут попуштала,

али да се не поврати као и до сад? Ипак прођоше три дана без ватре. Кнез је био веома изнемогао, није имао снаге ни очи да подигне, ни гласа да ода од себе. Па ипак се Изи и Гжимали поврати нада. Доктори су тријумфовали. Леон је био спасен.

После две-три недеље Леон једва дође к себи, разумеде шта је с њим било, и виде да је дуго болестан. Боловао је два месеца. Враћање у живот није му било пријатно: оздрављање није га радовало, апатија, појачана слабошћу, обузе га понова. Седео је по читаве дане крај прозора кроз који се виделе јесење руже и небо често облачно; није ни за шта питао, ништа није тражио, на све је гледао равнодушно. Машковски су га наговарали да отпутује у иностранство, али он није хтео. Одбијао је и кад су га позивали у шетњу. Није имао ни воље ни снаге да се креће и ради. По каткад само кад шкрипну врата са нешто заинтересованости очекивао је ко ће ући. Кад спази зета, сестру или лакеја, апатично обори главу на груди. Откако је оздравио није видео Гжималу код себе.

Иза му је причала о бризи и нежности тога страног човека: он ничим није показивао да му зато захваљује, нити је ма шта говорио, али га је сваки дан изгледао, сваки дан очекивао — чезнуо је за њим. Тако су опет пролазиле недеља за недељом, без видљиве промене у здрављу кнежеву и без побољшања. Блед и сух, седео је на једном месту, крај прозора кроз који се видела све тужнија дрвета и небо. А Гжимале ни одкуда. Кнез напослетку престаде да га очекује: посумњао је да ли га је у опште и видео кадгод крај свога кревета, и да ли му је Иза одиста и говорила о њему.

У то једнога дана пред вече стаде на врата тај дуго очекивани.

— Је ли то у реду спасти неког од смрти па га затим заборавити? — упита кнез.

— Којешта, то вам је неко напричао силне гатке — сигурно Сила! Да ја могу опраштати од смрти, ја бих сад своју жену спасао! Бог је вас спасао, кнеже. Ја нисам Холшу заборавио, али ми се у последње време и сувише терета свалило на главу! Но!... Како вам је, кнеже? Све боље, а?

Гжимала је данас изгледао необичан и расејан. Није могао да седи на месту, обазирао се, мислио. Примети то кнез, па ће запитати за узрок.

— Та жена ми је много ослабила, а и много других невоља имам. То је код нас обична ствар. Не вреди да вам које чим пуним болесну главу. И то ће проћи — заврши али без веселости, пре са горчином.

— Господине Гжимала, кад бих вам могао помоћи, ја бих био најсрећнији! Та ја сам вам дужник.

— Хвала вам, кнеже, није ми ништа потребно. Жена је болесна, ту се помоћи не може! А остало се може поднети. Данас ми неко рече да се горе осећате, па сам ма и на један тренутак, допао да се сам уверим. Ако ме почнете сећати на неке ништавне услуге, онда ћу побећи!

— О, молим вас, останите још мало.

Гжимала је остао неколико часова. Тога је дана кнез живео. Али већ сутрадан опет је наступила апатија, много гора, јер више никога није очекивао, а на оне што су улазили није ни погледао. У таком га је стању једнога дана застао Машковски. Дошао је врло рано, на коњу, оправљен од Изе. Иза је хтела да узме са собом и брата.

— Хајде, бога ти са̑ нама! — наговарао га је Машковски. Сви су већ заборавили за ону авантуру. Примиће те раширених руку. Матер нећеш срести. Части ми, оженићемо те о карневалу. После, молим те, донео сам и слику.

Леон је мислио да се то односи на неку за њега одређену даму; али то је била слика коња.

— Ово је „Chisle Chapman“, мој нови ајгир. Шта? На хартији се осећа крв! Знаш шта? Проњски је фушер, па чак клечи пред њим!

Леон климну главом у знак одобравања.

— Али знаш шта? — узвикну Машковски — биће моји већ!

— Шта? — упита кнез узнемирен високим тоном.

— Шарци Гжималини!

— Тако! Јел' ти продаје?

— Не. Продају. Код њега је данас продаја.

— Продаја! Зашто? — упита кнез и пребледе.

— За дугове! И као што ми рече мој настојник, не за његове дугове, већ за туђе. Тај је човек узео на се више но што му снага допушта, и сад му се све свалило на главу. Хтео је да спасава свакога, а породица му је несложна. Сад ће страдати! Чувши за то, пошљем настојника тамо за шарце, али сам

му препоручио да одмах понуди ону исту басновловну цену што сам му давао раније. Само да их ко други не узме, а и да шљаштићу не учиним криво, јер ми Иза то не би опростила.

Леон даље није слушао, нити је пазио на што, с гостом се готово није ни опростио. Тек што су се врата за Машковским затворила, он устаде и зазвони.

— Сило! — викну јако као никад до тада.

Окаменише се сви, а највише Сила, који се од времена, кад је пао у немилост код кнеза, није ни појављивао у собама. Румен и несвестан од радости, дотрче из другог одељења.

— Облачи ме! Коње одмах! — наређивао је кнез грозничаво.

За један тренутак овај глас узбуни целу палату. Наста живот. Кнез се кретао као да никад није боловао. Обучен, освежен, гонио је слуге, викао на кочијаша. Најзад седе у кола и нареди да се тера што је брже могуће. Сила, триумфујући што је опет на боку, обрати се кнезу.

— Куда, милостиви кнеже?

— У Хубин! — одговори овога пута без колебања, гласно и смело.

Коњи полетеше као ветар. Био је јесењи кишовит дан, мутно небо, оголело дрвеће, хладноћа која до костију допире. Леону је било врућина. По каткад је извиривао из кола и викао: „Брже!“ Зеленци су јурили по блату и барицама као по мраморном путу. Пена је с њих падала у комадима као сапуњавина. Кнез није видео проклету Каравику, нити је помислио на Сумороке. Дрхтао је узнемирен због бојазни: да не стигне касно. На послетку као привиђења почеше да се појављују једна по једна топола засађене око двора. Допадоше најзад на двориште Гжималино и стадоше.

Кнез се наједанпут нађе као на неком вашару. Двориште је било набијено коњима, говедима, намештајем, целим имањем једног домаћина. По њему се гурали Јевреји и сељаци, тако да су кола холшанска морала да стану међу људима и гомилама ствари. Леон сиђе с кола. Његов долазак збуни и запрепасти све. Људи се на мах ућуташе, шапћући само и уклањајући се с пута пред плећатим Силом, чија су плећа, као маљем, разбијала масу на две стране.

Кнез се први пут нађе пешице у маси и први пут виде такав призор. Крв му појури у лице и доби особиту вољу да

потуче ову руљу, као што је тукао црне гавранове и орлушине које се скупљају над лешевима.

Гжимале није било. У ходнику је засео извршилац са свима помоћницима, опкољен Јеврејима, а кредитор Јеврејин стајао је и нешто објашњавао чиновнику.

Продаја још није била отпочета. Идући кроз масу, Леон је чуо полугласне примедбе:

— Кнез није на време стигао да учини посету.

— И за пратњу се одоцнио, и домаћина није застао.

— Па говорило се да је на самрти.

— Може бити хоће што да купи!

Леон није обраћао пажње ни на шта. Уђе у ходник. Чиновник га је познавао: устаде и поклони се. А Јеврејин кредитор скиде и капу.

Гомила се стаде гурати да види шта ће бити. Али се није десило ништа особито. Кнез се заустави пред столом и не упуштајући се у разговор извади из шпага новчаник, који кад спази гомила зашуморн, и сви до једног поскидаше капе.

— Колико припада вама? — упита Јеврејина.

— Три менице од 8000 рубаља, милостиви кнеже.

— А судски трошкови? — обрати се чиновнику.

— Триста рубаља.

— Ево вам.

Грозничаво, као да му је свака секунда доносила нове тешкоће, поче да баца новце на сто. Гомила се поче повлачити, хучући и жагорећи. Она је чинила утисак поплашених гавранова који се, против воље, уклањају од плена, коме су се надали, и у чијем је мирису уживала, а сад га зграби јачи. Послуга Гжималина, која је са стране гледала на ову легалну пљачку имања свога хранитеља, при овом изненадном обрту ствари, појури стоци, коњима, а најодважнији кочијаш приђе чиновнику и упита:

— Је ли то опет наше? можемо ли узети?

— Можете!

Кнез Леон заинтересован овим званичним формалностима, подиже главу.

— Склоните ово брзо, да Гжимала не види ни трага од свега овога.

— Хвала, милостиви кнеже! — узвикну простодушно кочијаш, клањајући му се дубоко.

— Хвала! — поновише сви остали у један глас.

Леон погледа на њих зачуђено. На чему захваљују? Па он није њих спасавао!

Уто, кад је стајао нагнут над столом и прегледао хартије које му је давао извршилац, отворише се врата иза његових леђа, и тихо рече Габриела:

— Захваљујем вам и ја, кнеже, за брата и за себе!

Кнез се окрете; постиђен и збуњен он се само немо поклони. Габриела је била бледа као крпа и готово суморна, и сва у црнини.

— Ви сте имали губитак! — рече кнез најзад.

— Ономад је умрла снаха. Данас због парастоса брат није код куће.

— Толико несреће на једанпут! Никад нећу опростити Г. Гжимали, што је у оваким тренутцима заборавио на мене. Надао сам се да сам му што год више него туђин!

— То сте показали, кнеже — прошапта Габриела, погледавши брзо на кнеза, и одмах спусти главу.

Чиновник устаде и поклони се кнезу. Свршио је свој посао и потребне хартија пружи кнезу. Кнез их узе и мету на сто.

— Милостиви кнеже! — обрати му се настојник Машковичкога, неми сведок ове сцене, — граф ми је поручио да овде купим два коња! Шта треба да му кажем?

— Да г. Гжимала није био код куће!

Двориште је већ било готово празно. Гавранови су одлетели, послуга је одвела стоку, последњи је одлазио извршилац с Јеврејином. Пред ходником су фркали зеленци холшаншански. Леон није осећао болест; нити ма какву реакцију после овог усиљеног рада, као што није осећао хладноћу и јесењи ваздух. На лицу му се видело мало руменила, а очи су му показивале замишљеност, само није могао говорити. Збуњен је био пред овом девојком више него пред краљицом. Али је и она имала ону мирноћу и такт коју имају краљице. Није спомињала милост коју је учинио, нити му је много захваљивала; није му причала о невољи, нити га је посвећивала у њихове личне ствари. Својом озбиљношћу и лаконизмом угађала је свима његовим сновима о добром васпитању и светским захтевима. Разговарали су мало о обичним стварима, најзад се кнез дубоко поклони и пође колима.

— Оставили сте хартије, кнеже! — опомену га тихо Габриела.

— Оне припадају г. Гжимали — одговори кнез.

Габриела задрхта. Кнез се бојао да она не каже што, што се код обичних људи зове хвала и признање, а што би његову нежност увредило! Чинило му се да га је разумела, јер само стеже усну и мирно рече:

— Ја ћу их предати брату.

— Хвала, госпођице.

Кад се он удаљи на неколико корака, погледаше се први пут нешто дуже. Она пребледе и кнез примети на њеном лицу негдашњи израз, из времена, кад га је волела и кад му је веровала. Крв му обли лице и он се осети млад и снажан; један тренутак имао је силну жељу да се врати и да се подсети на оно што је изгубио; али у том тренутку она као да је прочитала ту мисао у цртама његова лица, умаче из ходника.

Кнез се није сећао како се нашао у колима, како се нашао под Холшом.

Вратио се друкчији него што је отишао одатле. Видели су то сви, а и његов лични лекар опазио је то.

— Ви сад изгледате за десет година млађи, кнеже! — рече му лекар.

— Само за шест! — одговори Леон смешећи се.

После овог првог дела као раскинувши неке невидљиве везе, он се осећао неспособан за беспосличење. Никако се није одмарао. Обишао је зимске баште и коњушнице, завирио је у библиотеку, посетио професора.

Професор је, као увек кад је рђаво време, седео поред своје монографије о пауцима, и сам као усамљен паук.

— Одавно вас нисам видео, г. професоре. Боловао сам тешко!

— Боловао си! — понови научник равнодушно, не подижући главе. — Сигурно си много спавао, много јео и ниси ништа радио!

— Погодили сте, г. професоре! — насмеја се младић.

— Онда је чудо да још живиш!

Подиже главу и одмах је обори, као да ју је нека тешка мисао савила, и додаде:

— Нисам никад видео да један инсекат, који само једно лето живи, ма и за тренутак беспосличи, да се преједе или много спава. И увек су здрави. Умиру и пре времена, то се дешава, али то је вероватно смрт; само су увек здраве. Како

да људи имају времена за беспосличење, кад имају сто пута више послова? То је неко чудо, загонетка!

На његов смео и готово детињски наиван поглед Леона први пут у животу обли руменило стида.

— Ја не могу да решим ту загонетку, г. професоре, јер сам и сам беспосличио целог живота.

Старац затресе главом као да је хтео да одбаци ту мисао која нема ништа заједничко с његовим послом. Није обраћао пажње на Леонов говор, и за себе промрмља:

— Чак и лења мушица гледа свој посао! Хм! хм!

Затим се наже над рукопис и заћута.

Кнез устаде и оде право у канцеларију. Одкако се разболео, па све до сад није имао ниједне седнице са настојником; сад је хтео да ради.

— Сило, зови ми Бутнера!

Сила се механично окрете вратима, али се на време присети да је и сувише далеко.

— Он није више овде, милостиви кнеже!

— А где је?

— Оне недеље кад сте се разболели Немац је отпутовао. Веле да је својима... удаје кћер... и кажу да је вероватно да се неће вратити, јер је повео десет коња, а људима није издавао плату има пола године.

Долазили су једном да се туже, али смо их ми отерали.

— Та ваљда га неко заступа!

— Нико; он је обећао да ће се кроз недељу дана вратити.

— Благајник је дакле ту.

— То је његов зет. Отишли су заједно.

— А је ли и правозаступник отпутовао?

— Није, али је ономад отишао у губерниски град, јер има да се донесе пресуда по ствари рушења оне куће у Чартомљу.

Кнез је пренеражено гледао у Козака. Осетио се на тај глас потпуно неспособан да ма шта предузме и мало је ћутао, не знајући шта да ради и шта да нерадн.

— Онда пошљи по настојника у Чартомљу — рече најзад.

— Па и он је, милостиви кнеже, отишао на ону немачку свадбу. Он и Бутнер су пашенози. Што да се враћају кад су се већ заситили кнежевским добром!

Леон се намршти, стеже усну и ућута.

— Можеш ићи! — рече кратко.

Стидео се и самог слуге.

Остаде сам и погледа на писаћи сто. На њему су биле гомиле недирнутих тужби и молби. Привуче их себи и, тек онако, отвори једну.

Правопис је био грозан. Тужио се економ, који је заједно с породицом после двадесетогодишње службе истеран из неког имања, као за то што се са усевом закаснио. Али он је тврдио да је све свршио на време, а отеран је стога, што није хтео да се сложи са лупештвом Бутнеровим. Преклињао је да му се да хлеб и кров за децу и болесну жену. Кнез погледа на прошлогодишњи датум и замисли се... Отвори, затим, другу куверту. То је било писмо холшанских мјешчана о кречани. Клели су се да ће дати исто онолико колико и Немци, и говорили су Бутнеру како их кнез неће оставити без издржавања, на што им је Бутнер рекао: „Кнез не пије ништа друго до вашу крв!“ Кнез остави хартију и још се дуже замисли... Затим се опет пружи руи и отвори трећу куверту. То је била молба закупца, којему су, за 300 рубаља које није дао у одређено време, узели с пролећа коње и волове, цело његово имање. Молио је да га почекају док се репа дигне, или бар да ту репу узму а не коње и волове, без којих ће потпуно пропасти, и постати просјак, или ће се научити красти. Бутнер је хтео да га се опрости, јер је овај одбио његов предлог да заједнички експлоатишу шуму и тако поткрадају кнеза. Леон опет погледа на датум. Прошло је од тога доба пола године... Погледа на рпу ових писама и више не хте читати. Учинило му се да је свако од њих суза, јаук, врисак или шкргут зуба...

Уклони се од писаћег стола. У соби је већ био рани јесењи сутон. Зазвони и, уздрхтавши од хладноће, нареди да се чарне ватра на камину и донесе лампа. Још није ни отпочео да ради, а већ му је душа била пуна горчине — горчине, прекора, и, што је најгоре, осећања духовне неспособности, слабости, немоћи. Није знао где му је глава. Нашао се пред хаосом и загледавши се укоченим погледом пред собом, губио се у несређеним мислима и плановима.

У том тренутку уђе Сила и јави:

— Господин Гжимала.

Кнез нагло скочи са свога места и пружи руке као избавитељу.

Обојица су били тога дана у необичном расположењу:

отуда, уместо да пријатељски стисну један другом руку, они се загрлише као браћа, и нико се томе не зачуди. Блед, порушен страшно сух, са очима пуним суза Гжимала поче разговор:

— Морао сам још данас да вам захвалим, кнеже, и ако томе није згодно време; жеља за захвалношћу ме је гушила, тако да нисам могао дочекати дана.

— Па то су били само новци, Гжимала...

— Није то, кнеже. То је било ваше срце, и ја вам на њему захваљујем. Донео сам оне хартије. Задржите их, кнеже, једну годину дана. Кроз годину дана ја ћу платити. Идем у службу!

— А Хубин?

— Хубин није мој ни био нити ће бити. Данас ме је породица оданде отерала; одузели су и управу тастови и стричева деца. Наравно, с правом; одгајио сам их све, сад су дорасли, за мене нема места. Рекли су ми да сам им упропастио имање, зато сам им дао оно што је било моје и сад одлазим. Можда и имају права. Нека им Бог да свако добро!

Кад је то говорио, усне су му дрхтале, а лице се мењало. Окрете се и ућута; можда су га сузе гушиле.

— Сахранио сам јадну жену... ужасно се мучила, јадница — настави мало после промукло — и сад сам слободан као птица. Далеко, чак на Украјини, на добрима Пјатњицких нуди ми граф управу. Кроз годину дана, ако дâ Бог да дочекамо, донећу вам мој дуг.

Леона ово порази као гром.

— Господине Гжимала, ја вас нећу пустити! — узвикну кнез. — Нећете отићи, господине, или можда само у Холшу!

— Вама нисам потребан, кнеже. Ви имате настојника.

— Немам! Кажу да је побегао, оставивши ми ово! — рече кнез, показујући на молбе.

— Не може бити. Можда ће се вратити.

— Видећемо сутра. За сад нема никога, ни благајника, ни настојника у Чартомљу, ни Бутнера. Правозаступник брани ствар о некој чатрљи.

— Ту су чатрљу одиста упалили.

— А плате нису издате већ пола године.

— Кажу! Бар људи цвиле пред зимом.

— Јели тај у Чартомљу био пашеног Бутнеров?

— Чини ми се.

— Благајник му је зет?

— Врло је могуће, јер сам тај млади пар често сретао у шетњи.

— Дакле ја сам био будала!

— Ви само нисте водили рачуна о пословима и добрима.

— А ви сте ми једном обратили пажњу, али ја нисам послушао! — рече Леон промукло.

— То је било, па прошло; не мислимо више о ономе што је прошло. Ја ту мисао одбацујем; учините и ви, кнеже, тако. Напред треба гледати и мислити. Пред вама је дуг живот.

— Нећу успети! Не знам од чега да почнем сутра, — потужи се кнез очајно.

— Сутра треба прво обрачунати колико су вас те птице покрале; затим скупити сву администрацију и разгледати њихов рад; па онда исплатити рачуне; затим прегледати лично сва добра, и најзад, најзад непрестано радити и радити добро, до смрти.

Гжимала се био повратио. За себе је већ био заборавио; што је сам преживео и препатио, свалио је на дно душе, обузет је био неприликама кнежевим као својим.

— А шта треба с овим урадити? — упита Леон показујући на молбе.

— То можемо свршити још данас. То не треба да чека.

Кнез је после сваке речи бивао све одважнији. Неки га је вихор подизао и носио. Сад му се све чинило лако и приступачно. Хтео је одмах да пошље по чиновнике, да позове послугу којој није плаћено, Отворио је касу и почео да избацује новце. Већ је звонио за Силу да му изда наредбе; једва га је Гжимала задржао, понављајући своје:

— Живот је дуг и сваки дан има дванаест часова за рад. Не журимо се, да се не бисмо пре времена заморили.

Заседоше затим поред молби, један крај другога, за једним писаћим столом. Кнез је у том тренутку сам себи импоновао. Гжимала је отправљао посао брзо. Много му је помагало што је познавао људе и прилике. Поглéдао је на потпис и већ је знао садржај тужбе као и да ли је праведна. Па да не би мучио кнеза читањем, рпу подели на два дела.

— Ово у корпу... а о овом да се решава! — рече. — Имате права да кажњавате, али немате права да чините неправде!

За један сат свршили су тај посао. Леону су се очи неприродно сијале, и осећао се уморан.

— Доста је за данас! — одлучи Гжимала, узимајући капу.

— Ви одлазите? Кад ћете се вратити? — узнемирено упита кнез, осећајући да га обузима неки страх и напушта снага, кад помисли да ће остати без Гжимале.

— Вратићу се сутра.

— На стално борављење?

— Молим вас, кнеже да ме за данас ослободите одговора на то питање. Одговорићу вам 'сутра — колебајући се, одговори Гжимала.

— Ако не престанете, господине, пропашће и остатак живота, као што ми је половина већ пропала! — озбиљно рече кнез, задржавајући му руку у својој. — Ја сам у овом тренутку као човек који је оздравео, прогледао, разумео зло и добро, и као дете које не уме ићи и говорити. Ако ми неко, коме верујем и кога волим, не пружи руку и не пази на мене; ако се осетим усамљен, нећу моћи издржати, пашћу понова. Ви ме разумете и говорили сте ми некада какав треба да будем. Добро, хоћу да будем такав, али само с вама! Можда сам касно прогледао, али то није једино моја кривица. Та паучина — сећам се вашег израза — била ме сплела. Тако сам растао и тако бих и умро, да нисам, тако увређен од својих, постао ово што сам. Свака буна рађа горчину; свака горчина наводи на размишљање. Почео сам мислити... а затим, последњи удар... био је онај мртвац. Ви мислите, господине, да одрођеног аристократу не могу да дирну прекори, стид, одвратност од самога себе, да не може наново постати човек! Напротив! Израђени физички и морално, ми осећамо суптилније, али смо у раду немоћни као деца... Говорим вама то што никоме нисам говорио. Откривам своје слабости, показујем своју душу зато што сте ви у њу неколико пута завирили! Прорицали сте јој васкресење. Можда је оно већ на прагу. Сад немате права одбити моју молбу, моју руку, моје срце. Од свих успомена, снова, вера и осећања, које ми је уништио живот, ви сте једини читави остали! Питам вас сада: да ли треба да ме превари и то... последње осећање?

Гжимала се већ није више колебао.

— Неће, кнеже! — узвикну, ухвативши својом широком руком малу женску кнежеву руку — то ће вам остати верно до гроба! Даћу своју снагу, помоћ, целу душу, али да останете такав какав сте у овом тренутку. Не смете се више враћати натраг и убијати оно, што је васкрсло. И ви сте за мене били:

вера и осећање, и ја сам дуго чекао на овај дан. Сад ћу учинити све за вас, али у замену за то да ви учините све што можете за свој положај. Овај дан не треба да буде једини акорд, већ прва искра година рада, пожртвовања и мишљења. На такав узајамни рад ја ћу доћи у Холшу!

— Тако ће и бити! Ако бих се поколебао, ја захтевам да ме приморате; дајем вам сва права над собом. А у таквом раду ви ћете ми допустити да вас назовем братом.

Гжимала није ништа одговарио, већ само као при поздраву стискоше братски један другом руку.

— Ако је могуће, немојте ићи! — рече мало после Леон, кад се обојица умирише. — Усамљеност после оваког вечера изгледа ми ужасна!

— Остаћу! — пристаде Гжимала — само да пошљем неколико речи сестри да не брине о мени.

— Ако је ваша сестра сада сама код куће, нећу вас задржавати.

— Није! — одговори с горким осмехом Гжимала. — Хубин је сада пун! Допутовала су моја браћа... нови господари. Јадна Габриела пати за мене, и биће јој мило, што ће ме поштедети јад бар за неколико сати. Сутра је требало да отпутујем на југ, али ја ћу се сутра преселити у Холшу. Све ће бити свршено.

— Ужасну су вам неправду учинили, г. Гжимала! — рече Леон.

— Нису кнеже. Ја сам им био као отац, а отац увек уступа младима; па сам и ја уступио. Ја сад могу узети свој део, пошто сте га исплатили, али на што ми то? Ја сам створен да радим и да се мучим, а они су се навикли да господаре и угађају себи. Њима више и треба. И тастов је син већ поодрастао и ја им више нисам потребан. А стричеви су такође дошли у оне године када је тутор једна страхота. Зашто да им душе навикавам на јед и завист? Само мале Стосовске не могу да напустим, јер ми још верују и воле ме. Дабоме, још нису добили кљуна и крила!

Насмеја се при томе добродушно.

— Толико сам деце имао, а сад ми је остало само ово троје туђих! Шта ћете, године се не могу зауставити!

Замисли се затим и наже, чупкајући махинално бркове. Низали су му се у памети минули дани. Истраживао је и ис-

питивао самог себе, шта је скривио онима који су се у тренутцима несреће окренули против њега и тако га крваво казнили? Данас је био нешто веома потресен, па је избило на површину, не оптуживање, већ причање.

— Одиста, ни надао се нисам томе. Суходољић је био у великој невољи; јемчио сам за њ код Јеврејина. Хруцки је, истина, добро стајао, али све што је имао дао је на жену. Чак ни рокове исплати нисам памтио, јер то, за бога, нису били моји дугови. А од пролећа је жени бивало све горе и горе. Водио сам је у Варшаву, па у бању; доктори ми нису избијали из куће. Тако се то протезало као свака беда. А затим су се почели низати удар за ударом, час код тастових, час код стричевих, час у кући. Нисам знао ни где ми је глава. И сувише је било од једанпут. Још непрестано мислим, да је то била морија, тако да се још осећам измучен и као луд. Да није Габриеле, ја бих потпуно био руинисан.

Кнеза сад први пут у животу дирну туђа невоља.

— И то се зове рад! — рече горко.

— Не, то се зове живот! — поправи га Гжимала. — Ко живи друкчијим животом, лаким и празним, тај није достојан царства небеског.

Леон мало погледа у њега, и помисле:

— А то је... вера!

Разговарали су до неко доба ноћи. Ватра је пуцкарала на камину; а на пољу је свирао тужну мелодију јесењи ветар са хладном кишом. Ваљен у фотељи кнез је чуо те гласе, али га они сада нису дражили. Није био сам и није се бојао од сутрашње досаде.

Сутрадан је врло рано устао. Оду, затим у стан Бутнеров, који је био празан; празна је била и каса; у рачунима хаос који се не да описати. Извршивши површно контролу, констатовали су да је Бутнер са пашеногом и зетом одвезао из Холше раван милијон.

— Онда можемо бити сигурни, да се неће вратити! — рече кнез.

Скупише чиновнике. То су били полубутнери, креатуре његове. Изгубивши крманоша, изгубили су и главе: издавали су један другог, бунили се у одговорима, бежали сами, само да избегну суд. Друга половина, то су били јадници који су, у страху да не изгубе места, ћутали на све. Кнез је са сваким

даном виђао све дубљи понор; често му је долазила жеља да побегне кудгод, често би се уздржавао од даљег рада. Али је Гжимала био неумољив: опазио је да, ако само једном попусти, пропашће овај једва спасени кнез, и користећи се оним утврђеним уговором, приморавао га је да ради, а сам му је бивао пример, учио га, саветовао му, и радио за десеторицу.

Почели су одоздо: повраћали су из беде старе слуге; почели су да узимају нове, познанике Гжималине. Један од првих који су се вратили био је Копко и показао се драгоцен са своје особине да, као пас, осети лопове и бунтовнике. Али је он слушао само Гжималу; на кнеза је погледао, као вук, неповерљиво.

Затим, и ако је било рђаво време, кнез је сваки дан на коњу са Гжималом обилазио имања. После таких шетња Леон је јео као вук, спавао као заклан; и спавао би до подне, али га је Гжимала будио чим зора заруди, и није га губио из вида по вазда̂н. Леон је дошао до тога, да се, пред енергичним пријатељем, стидео своје лености и умора, и дао би врло радо половину свога имања, само да се та ревизија што пре сврши. Али је затим дошло подизање радионице алкохолних пића, катрана, топионица и лончарница. Никад није ни мислио, да толико има. А са свих страна долазили су к њему људи, неки да туже, неки да моле, а неки, према променама и послу, све чешће са захвалношћу. Брзо су упознали пут што води палати. Није било одређено којих дана и у које сате прима кнез. Само ако је кнез код куће, кад јаве да је неко дошао послом, устајао је одмах ма шта радио, чак и од ручка, и долазио је да саслуша.

— Хоће ли то тако увек да буде? — тужио се Леон по каткад Гжимали.

— Неће. Чим вас цела Холша назове добрим господарем и оцем, онда ћу вас ја заменити. За то ће време они заборавити шта је раније било.

И кнез више није протестовао. Мало по мало навикао се на овај ужурбани рад. Није ни опазио како се брзо извежбао и научио да рачуна, како је брзо упознао готово све старије чиновнике — и чак се зачудио једног дана, кад нађе, да је од оног првог дана — од оног вечера — прошло пола године, и да му је зима у пустој Холши, без друштва и забава, прошла као сан. Тада се сетио свога пређашњег живота и презриво се

осмехнуо. Свет га је оставио, а он је за свет заборавио, и ни једног тренутка за време од пола године није помислио на њ.

Сваког је празника ишао у Забуже. Сад је за патријархалним столом и сам узимао учешћа у разговору. Са Изом се такмичио у томе; тријумфовали су. У Забужу није било босих; у Холши није било просјака. Забуже је имало занатлиску школу; Холша је имала земљоделску школу. У Забужу је подигнута црква; у Холши су затваране механе. Посета сестре била је за Леона највеће уживање. Међу својима осећао се као дух благодети, а у Забуже га мамило кумче — крв Изина — мали „Лав", кога је Машковски волео више но матер. Али кнегиња мати је, за то што је дете Изино при крштењу држао проклети син, бацила анатему на Изу; но Машковски се тешио на свој начин:

— Мати је тако далеко — у Паризу!

Леон је јако заволео своје кумче, а за зета и сестру као да је прирастао. Разумевали су се потпуно.

По који пут кад се врати у Холшу, а Гжимале још нема из среза, обрзимала би га нека силна чежња за срећом. Зар да увек само у Забужу види породицу? зар само да кумче помилује? зар у овој Холши да вечито буде тако глухо, тихо и свечано?... По каткад кад би га хватао сан, лебдела би му пред очима срећа; али би тај сан одмах добијао и облик и име. Будио би се одмах и одгонио таку мисао с неким страхом и језом. Бојао се — и затим би бивао неко време нерасположен и суморан, као у неслози са самим собом.

Један пут га је Машковски мало изненадио. Леон га није застао код куће и чује од Изе да је, продавши за баснословно велику цену свога „Кастелана", отпутовао у Енглеску да купи другог. Врати се с пута и Леона застане код своје куће. Изгледао је врло тајанствен и поносит.

— Јесте ли купили Енглеза? — упита Иза.

Машковски се стаде смејати, жмиркати и градити веселе гримасе, притом је нешто тражио по џеповима.

— Нисам купио! А што! Ви радите по нешто, а што не бих и ја. Одредио сам за „Кастелана" извесну стипендију и дао сам сто рубаља мисионаркама. Биће и вук сит и коза читава! Ево документа. „Стипендија графа Едвина Зимбрам Машковског, с грбом Сунца."... Може да послужи и „Mastor Joung" место „Кастелана" — нек се „Hurtle" љути; шта могу ја?

Рекавши то полу тужан, а полу поносит, узјаха столицу као кад галопира. Иза му је опростила за ову досетку и пољубила га врло узбуђена, а Леон рече:

— Ја јамачно нећу учинити ништа веће!

Кад је отишао непрестано је мислио о томе. Машковски га је мало одушевио. Испричао је то и Гжимали. Овај се замисли; па онда на мах диже главу:

— А ви, кнеже, подигните у Холши банку за спасавање.

Мисао је била бачена. Леон је пажљиво слушао, а Гжимала додаде:

— Сад треба да подигнете свој капитал из иностранства и да га дате људима, који се топе као мартовски снег, чекајући на спасење!

И обојица потонуше у мисли, обузети овом идејом.

IV

После двогодишњег рада и пожртвовања, кнез Леон је напослетку заслужио лепо име. Нису га звали ни добрим, ни милостивим, ни праведним ни мудрим, већ и мали и велики сељак, и мјешчанин, и чиновник, и закупац и грађанин сусед, кад би говорили о њему, називали би га „наш!“ А у тону, у погледу осећала се таква душа и такво поштовање, да је то „наш“ значило и мудар, и племенит, и добар, и милостив. Али он, вољен, поштован и обожаван, сад већ није марио за та достојанства, сахранио је био своју поноситост, издигао се изнад својих ранијих навика и то „наш“ значило је слуга свакога, слуга који у раду не зна шта је доста. Сад га Гжимала није више гонио, ни учио; сад га је требало задржавати; време му је било кратко за послове.

— Мание ме се, молим вас! — одговарао је Гжимали кад би га задржавао. — Експлоатишу ме, велите? То је и право! Ја сам експлоатисао и сувише дуго. Указали сте ми некада на оне развалине: онда и ја хоћу да оставим у Холши нешто трајно. У моме роду не раде ништа у пола! Ја сам себи поставио задатак: не допустити да ико банкротира! Па ви сте ми први рекли да су Холшански били чувари — то ће и остати!

Гжимала је био сав радостан. Овај кнежевски сателита, радан и безгранично миран у души, ни за један тренутак није

помислио, да је он учинио овог човека таквим, каквог га људи сада знају и поштују; није био поносит, ни уображен. Ове две године проведене заједно, с једном мишљу, с једним телом. сјединиле су два човека у једно. Нераздвојни су били, и ни сен једна није пала на њихову сагласност и пријатељство; никад један од другог није затајио своју помисао, ни осетио несагласност. Само се Гжимала увек повлачио у сенку — намерно. Кнез му је увек био у устима. Што год је учинио добро, што год је рекао добро, уступао је кнезу; људе који су њега волели, научио је да воле Леона — докле он сам није стекао поштовање. Па и тада Гжимала — оруђе његово — није осетио зависти. Идеја његова угушила је у њему све људске слабости.

Леон је то осетио, и навикнут на искреност према Гжимали, није затајио.

— Знате ли, господине, — рече једанпут — да кад ме људи узносе, а ви то чујете, ја не могу а да не помислим да сте ви мој учитељ, и тада изгледам сам себи ништаван!

Гжимала погледа у њега, не разумевши одмах, али одмах затим порумене.

— Стидите се, кнеже! Зар ја, ви, и сваки други који воли — само о себи мислимо? Зар ми нешто чинимо за себе и ради себе, ми пијонери! Стидите се!

Леон се одиста застиде, али га је разумео, и одмах се над тим уздиже. Затим, кад је мислио о себи, мислио је у исто време и о Гжимали. Није могао да замисли себе без њега. У Холши је било тихо као и пре — али некако друкчије. Ранија тишина је била глуха, досадна, хладна; а сад пријатна. У оној је тишини била мртвачка укоченост, у овој прави живот и мирно, правилно и слободно кретање једног радног организма. Сад је кнез могао да се одмори, али није хтео. Једва да је, по који пут ради разоноћења, одлазио у лов или уживао у музици у парку; у престоницу није никад ишао, друштва није никад тражио. Показао је свету да ће створити свет за себе и да ће моћи без људи. Затим је мало подивљао, а, заузет пословима, мислио је да неће имати времена да одржава везе са друштвом. Новине су му биле довољне. И физички се био веома изменио. Развио се у плећима; окрупњао, и, услед навике на рад, постао врло прост у понашању. Лице му је преплануло, очи упале од размишљања. Имале су оне сада врло ретко онај суморан поглед, а црте ону нервозну дрхтавицу, јер је ретко мислио о себи.

Веома пажљиви Гжимала, дискретан, и ако је смео бити веома искрен, није га никад питао ни за шта, што се није тицало послова; није испитивао породичне ствари његове, осећајући да се тамо десило нешто тајанствено — и само једанпут, нашавши за клавиром кнеза који је свирао неку тужну мелодију, рече у шали:

— А што се не жените, кнеже? Било би много веселије.

— Одговарам вам истим питање — одговори Леон.

— Ах, ја! — одмахну Гжимала руком. — Моје је прошло. Једанпут може човек бити млад и срећан!

— Одговорили сте и за мене, господине — рече Леон, затварајући клавир.

Прошло је од тада две године. Била је опет јесен, златна, богата и још топла. Једнога дана после подне изјаха кнез по Гжималу до банке, која је била у згради на пијаци Холше.

— Треба да ја и ви учинимо један излет — рече.

И не питајући ни зашта, Гжимала нареди да му доведу коња и пођоше лагано мосту.

Обојица су ћутали и били суморни. Пројоше поред шуме. Пред њима се зацрне Каравика.

— Господине Гжимала! поче кнез несигурним гласом, не подижући очију — нисам вас до сад смео питати шта је било са — Сумороком?

— Било је онако како сте ви желели. После грдних мука, молби и заклетва успео сам да му платим за ту земљу. Он је узео те новце и одмах их предао сељацима из Красних Садиба, који су толико због њих патили. За тим је отишао и више се неће вратити.

— И није више овде? — промукло упита кнез.

— Отишао је као надзорник амбуланција... и нашао се у Турској. Видео га је веома слабог мој познаник Суходолић млађи, капетан.

Кнез пређе руком преко чела.

— Господине Гжимала — рече кнез — ја ваљда нисам томе крив?

— Нисте, кнеже! — одлучно одговори Гжимала.

Марија Роћевичевна.

(С пољског преводи **М. Ст. Јанковић**).

(Свршиће се)

СЕОБА СРБА У ХРВАТСКУ И СЛАВОНИЈУ

ПРИЛОГ ИСПИТИВАЊУ СРПСКЕ ПРОШЛОСТИ ТОКОМ XVII ВЕКА

III

На први поглед изгледа број Срба, пресељених из Турске за ове две и по деценије, мален и незнатан. Али кад се узме на ум, да је у то време лежало између Уне и Купе „око 70 разорених градова“ и да су читаве жупаније биле пусте, онда добија број досељеника сасвим другу вредност. Но као што држава није имала војника да бране границу од Турака, исто тако нису имали хрватски племићи радника да им земљу обрађују и да их служе. Отуда је настало између племића и војне управе оно отимање о власт над Србима. Отимање то коштало је Србе многих жртава и отежавало је нове сеобе.

Бранећи се од племића, Срби су се увек позивали на уговоре које су склапали са граничарским заповедницима при сељењу. На такав уговор са бароном Ленковићем позвао се и кнез гомирски Раде Мамула, кад се у новембру 1617. тужио пред надвојводом Фердинандом на грофове Николу и Вука Франкопане, што су ови бацили у тамницу једног гомирског српског војводу и начинили велику штету Гомирцима. У тужби својој подсећа кнез Мамула, у име целог Гомирја, надвојводу какве су све услуге учинили држави гомирски Срби, и вели да ће се радије сви иселити или умрети, него што ће служити грофовима. Надвојвода заповеди Франкопанима, да одмах пусте војводу гомирског и запрети им, да више не смеју правити штете и вређати права која су дата Србима.[1]

Но моћ ове заповести није дуго трајала. Набрзо је постао

[1] Windica, 1617. november № 1.

положај Срба на хрватској граници тако несносан, да српска насеобина у Брињу и Оточцу, као и најновији досељеници, одлуче 1619. год., да се преселе у Славонију. Овом пресељењу се најенергичније одупре аустријска влада. Краљ Фердинанд заповеди славонском врховном заповеднику грофу Жигмунду Траутмансдорфу, грофу Ердедију, загребачком бискупу и славонским сталежима, да те Ср+= из Хрватске не помажу, да им не пруже хране и да им не дају земљишта за насељење.[1] У исто време имали су и остали Срби у Хрватској горке дане. Становници у Гомирју, Врбовском и Моравици поднесу у јуну и октобру те године ратном савету тужбу на Франкопане, а кад им тужба не донесе никакве промене, почеше се опет бавити мислима, да се врате у Турску. О томе дознајемо из једног извештаја, писаног јануара 1620. године од врховног заповедника хрватског Готфрида Штадла.[2] Исти заповедник покуша да начини компромис између Срба и хрватских грофова, те за сва времена изглади диференције између њих. С тога предложи, да гомирски Срби плате грофовима франкопанским своту од 6000 форинта као оштету, а ови за то да признаду Србима слободу. Франкопани пристану на овај услов, но Срби нису имали у тај мах новаца, те се читав план разбије. Исто тако прође и други предлог, поднесен од ратног савета Краљу Фердинанду, по коме су имали Срби од своје воље одредити нешто хрватској властели „in recognitionem dominis,“ али да у војничким стварима остану и на даље подложни једино владару, и врховном заповеднику на граници.[3]

За време рата ердељског кнеза Гаврила Бетлена са Аустријом узели су учешћа у бојевима и хрватско-славонски Срби. Из двора изађе у јулу 1620. године заповест кнезу Егнбергу, да врбује четири хиљаде Срба и да их доведе у табор на Дунаву. Идућег месеца већ је било под оружјем њих три хиљаде, те су у друштву са штајерском коњицом маширали према бојном пољу. Наскоро иза тога, октобра те године, мобилисана је и изведена на разбојиште и четврта хиљада српских граничара, којима је уз пут додано 500 хрватских харамија.[4]

[1] Лопашић, Spomenici hrv. krajine, II. стр. 86. Croatica за год. 1619. стр. 45 и 46. Windica за год. 1619 стр. 21.

[2] Croatica за год. 1619. стр. 77 и 115, и за год. 1620. стр. 7.

[3] Лопашић, о. с. стр. 98.

[4] Windica за 1620 стр. 51, 52 и 54; Crvatica за год. 1620 стр. 70, 71 и 90.

Док је аустријска војска имала да издржи крваве бојеве у горњој Угарској, догађали су се мањи упади и сукоби и на славонској граници. Паша будимски и бег пожешки, у писмима копривничком главном капетану, затраже јануара 1621, да врати Турцима Србе који су у току задњих 30 година прешли из Турске на аустријско земљиште. За време те преписке прелазиле су често турске чете границу и ступале при том у везу са Србима. Услед вечитих диференција и борбе са властелом били су Срби наклоњени овој вези, те се на двору уплашише да ће сва граница, где Срби живе, отпасти од Аустрије. С тога изађе у августу те године заповест ратног савета граничарским властима, да добро мотре на кретање српско и да спрече сваки додир Срба са Турцима.[1] Из доцнијих извора видимо, да је ипак у то време много српских граничара пристало уз Турке.

Но овај пријатељски одношај Срба и Турака био је врло кратког века. После непуну годину дана (јуна 1622) скупи се једна српска граничарска чета од 500 душа и, под предвођењем харамијâ Суботе Добрачевића и Гвоздана Грубачевића и војводâ Секуле, Добросава и Вујице, нападну на турска места Ценидлаку и Бастач. Освојивши ова места убију Срби 22 Турчина и понесу собом многи плен, али при окршају погине и српски војвода Секула. Идућег месеца друга чета од 600 Срба нападне турска села око Пакраца, нађе тамо на 50 турских коњаника и половину посече, а другу половину зароби. Аустријска влада била је врло огорчена на овај напад српски који је извршен без знања аустријске војне управе, те нареди да се знаменитије вође ових чета српских строго казне, а војводе српске да се погубе пред Турцима на турском земљишту.[2] Овим је хтела Аустрија да одврати Турке од освете. У списима, који служе за подлогу овој расправи, не стоји дали је ова наредба збиља извршена. Поуздано је међутим да предусретљивост аустријских власти није одвратила Турке од покушаја да се Србима освете. Још у току августа стигао је цернички бег из Цариграда и дозвао је к себи све српске кнезове из свог санџака, у намери да их заплаши. Рече им, да је султан дозволио Турцима да смеју све Србе на аустријској граници поробити, и ради тога ће се бег кренути скорим у крижевачку околину.[3] Ова повећана

[1] Windica за год. 1621 стр. 4, 33, 47, 49 и 51.

[2] Windica за 1622. стр. 39 и 44.

[3] o. c. стр. 48.

строгост турска према Србима без сумње је много допринела да се у то време опет пресели око три хиљаде Срба у Хрватску.[1]

Видећи гомирски Срби, да грофови хрватски не престају са вређањем српских права, набаве 6000 фор. и понуде их, према ранијој погодби, 3 октобра 1622 год. грофу Вуку Франкопану у име откупа за Гомирје и околину. Но гроф сада не пристане на ову своту. У свом одговору из Новиграда, 18 октобра, тврдио је да су њему Срби учинили до сад штете за 20,000 фор., и тражио је нову процену гомирског земљишта, или да му се потчине Срби, којих је тада у Гомирју било на 1160 душа, и од тих 300 за оружје. На протест српски да не признају другог поглавицу осим краља и хрватског обрштара, одговори 9 дек. исте године Форанкопан, да то није истина, јер су Срби од доласка свог имали свагда у војничким стварима засебног капетана и по најпре Жигмунда Канишера, па онда Жигмунда Гуснића, Ивана Гала, Обричана, а од 18 јуна 1611 год. управља над Србима у војничком погледу сам гроф Вук, те моли поново краља Фердинанда, да му Србе подложи и у политичким стварима.[2]

Тек што је одбијен Франкопан са својим потраживањем да му се подложи Гомарје и околина, кад се на славонској граници узбунише због сличног разлога крижевачки Срби. Властела славонска, а поглавито бискуп загребачки, успеју да цар одреди једну комисију на челу са веспримским бискупом, која ће подложити Србе. Чувши то скупе се Срби јула 1623 год. у Ровишту, изнесу писмен мандат царев и вестримског бискупа, па их јавно прочитају. Чим су прочитани мандати настане узбуна и псовка која, како стоји у извештају барона Ивана Векслера, није за писање. Сви присутни подигоше три прста и заклеше се, да ће радије умрети него се покорити католичким поповима и властели. Одмах скупише међу собом прилога, да пошљу једног изасланика на тужбу цару. На позив комисије да дођу у Вараждин ради преговора, одговоре, ко их треба нека дође к њима. Вест о српској узбуни дошла је до ушију и Турцима, те поручe да ће дати Србима веће слободе, ако се врате натраг. Ово поплаши аустријске власти, и славонски вр-

[1] Croatica за год. 1622 стр. 76.

[2] о. с. стр. 115 и 123, Лопашић, II. стр. 102, 103 и 104.

ховни заповедник гроф Траутмансдорф употреби сав уплив свој да Србе умири. То му и пође за руком, али је ова узбуна српска потпуно осујетила рад комисије, те стање Срба остаде непромењено.[1]

Идућих година имамо врло мало вести о хрватско-славонским Србима. У октобру 1624 године прешле су српске чете из турских места Костајнице и Зрињжа аустријску границу, па су у друштву са Турцима робиле аустријски део Славоније. Граничарима на аустријској страни било је строго забрањено да враћају Турцима мило за драго и упадају у турске крајеве, те Срби граничари изјаве капетану Ивану Векслеру да ће пребећи Турцима, ако се та забрана не укине.[2] Но Срби не испунише своју претњу, него напротив многи науме да се преселе из Турске. Векслер извести априла 1625. ратни савет о намери тих Срба, и предложи да се сеоба њихова стави у уговор о миру међу Турском и Аустријом, о коме се баш тада расправљало.[3] Историјски документи не говоре дали је ово учињено. Међутим се на хрватској граници опет доселила једна група Срба и настанила се око Карлобага. Првих дана 1626. год. старају се хрватски заповедници за храну новим досељеницима и обраћају се у тој ствари на корушке сталеже, а у исто време морала је војна власт да исхрани модрушке и гомирске Србе. јер је код њих због неродице владала глад.[4]

Несређене прилике на граници нагонише цара Фердинанда да, у другој половини 1616 године, именује нову комисију ради доношања тачних одредаба за граничаре у опште, а нарочито за Србе. Председник комисије је био Павле Давид, печујски епископ, а чланови њени гроф Жигмунд Траутмансдорф, Мојсеј Цирак и Стефан Патачић. Комесарима изда цар опширну инструкцију 6. августа т. г., коју допуни новом инструкцијом од 20. августа. Истог месеца поднесу и хрватски сталежи комесарима меморандум, у ком наброје своје захтеве при решавању српског и других граничарских питања.[5] Делокруг комисије протезао се на све границе, хрватску, славонску и поморску, али осим те комисије одређена је почетком 1627. још једна, под

[1] Windica за 1623. стр. 33, Лопашић, о. с. стр. 118.

[2] Windica за 1624. стр. 52 и 60.

[3] о. с. стр. 18.

[4] Croatica за 1626 год. стр. 1, 7 и 13.

[5] Лопашић, о. с. стр. 131, 136 и 138.

председништвом барона Готфрида Фалбенхаупта, са посебним задатком да реши спор између Франкопанâ и Срба у Гомрију, Врбовском и Моравици. За време рада ових комисија изда цар Фердинанд 15. нов. 1627. једну повељу, којом обећава заштиту и уверава насељене Србе у Хрватској и Славонији о својој наклоности, хвали њихову храброст и изјављује, да ће они стајати само под управом заповедника кога им он одреди, иначе нико неће имати над њима власти. Ова повеља без сумње је била одговор на молбу славонских Срба, поднесену цару августа те године, да им зајемчи слободу или ће иначе оставити границу и некуд се одселити.[1]

Рад комисије на срећивању замршеног стања на граници трајао је и 1628. Почетком јула т. г. изнесу заступници хрватских сталежа, који су са комесарима водили преговоре, предлог да се Срби подвргну јурисдикцији Краљевине Хрватске, изигравајући тиме српске привилегије. Но комесари, у одговору, подсете сталеже како је пуста и необрађена била Хрватска и Славонија пре доласка Срба, опишу све заслуге српске за обрану земље и све последице, које ће наступити, ако досељенике потчине њима. Настаће немири и заплети, а многи би се од Срба вратили и у Турску. Строгошћу не би их могли гонити на послушност, јер би се у том случају сложили са Турцима и заједнички напали на Аустрију. Но заступници сталешки замоле 7. јула поново да им комесари подложе Србе, позивајући се при томе на закључке државних сабора. Срби се међутим обрате директно цару, молећи га да их не предаје ни језуитама, ни загребачком бискупу, нити пак сталежима хрватским, јер они не признају друге власти осим цара и његовог заповедника на граници.[2] Али крај свију ових дуготрајних преговора није комисија за овај мах донела никаквих позитивних одредаба.

Међутим се хрватска властела у Крижевачкој жупанији обрате крајем исте године краљевском суду у Пожуну, са молбом да јој се досуди земљиште које су Срби поселили. Уз молбу су приложили старе донацијоналне повеље, као доказ да њима припада то земљиште. На основу тих повеља донесе суд решење, да дистрикт Доброва и места Средица, Слобода и многа

[1] о. с. стр. 142, Croatica за год. 1627 стр. 7, 30, 53 и 57.
[2] Лопашић, стр. 143, 146 и 148 и Windica за г. 1628 стр. 49.

друга имају припасти загребачком бискупу, остала многобројна села српска: које капитулу чазманском, колегији загребачких језуита и препозитури турјанској, а које Банфиру, Керечењиру и другим властеоским фамилијама. Но ова пресуда није извршена, ма да је у истом смислу донео решење и државни сабор који се идуће године састао.[1] Цара Фердинанда II., који је врло добро познавао прилике на граници, немогуће је било покренути да учини нешто против Срба. Шта више идуће године пружио је цар у неколико маха доказе о предусретљивости и наклоности спрам Срба. 18. фебруара 1630. потврдио је Гомирцима годишњу провизију од 200 фор. коју им је још 1605 одредио. Наскоро после тога стиже му од Димитрија Јовановића, Николе Перашиновића, Димитрија из Ђовишта и Дамјана Вучићагића, у име свију Срба у Крижевцу, тужба против крижевачког главног капетана Ивана Векслера. Цар одмах заповеди да се Векслер има суспендовати од звања, док се ствар не испита и док се не донесе даље решење.[2]

Но ова година је остала знаменита у историји хрватско-славонских Срба са једног много замашнијег догађаја. Цар Фердинанд изда 5. октобра 1630., у Регнсбургу, славонским Србима привилегије и статуте по којима ће живети. Срби су овим привилегијама подељени на крижевачки, копривнички и иванићски дистрикт. Свако село српско бирало је себи кнеза, сваки дистрикт великог кнеза (врховног судију) коме је придодано осам асесора. Одређен је тачно одношај Срба према војним властима и према властели.[3] Ове одредбе биле су темељ српским привилегијама добивеним од доцнијих владара.

У то је време заповедник хрватске границе извео неке промене код Срба, које су изазвале негодовање на српској страни. Војводска звања гомирских Срба пренео је априла 1630. у Модруш, но војводе не хтедоше оставити Гомрије. На то дође од ратних саветника заповест да оба војводе одмах изађу пред њих, где се распра изравнала.[4] Ко је тада заузимао војводска места није тачно познато. У априлу 1631. године спомињу историјски извори као војводе српске Петра Дудашевића и Богоја

[1] Лопашић, стр. 150, Windica за 1629 стр. 59.

[2] Лопашић, стр. 154, Windica за 1630 стр. 22,

[3] Czoernigg, Ethnographie der oesterr. Monarchie, II књига стр. 365, Windica стр. 117.

[4] Croatica за год. 1630 стр. 38 и 51.

Огњановића, и веле да су исти дошли после смрти војвода Радоје Љубишића и Стефана Лалића, а као гомирског харамбаше сачувано је из тог времена име Радојице Лиљанића.[1]

Гомирски Срби имали су и у ово време много да препате од хрватских грофова. У августу 1632. поднесу они у друштву са врбовским и моравичким Србима цару Фердинанду тужбу против Франкопана, на што цар одреди Ивана Вернега и Ивана Шомођиа, као комесаре, да испитају спор између грофова и Срба. Комесари се информишу тачно о целом спору и поднесу ратним саветницима извештај и предлог, на који начин да се распра између завађених странака утиша. У извештају ове комисије обележена је граница земљишта поседнутог од Срба у гомирској околини, која је тада бројала 52 куће српске и то у Гомирју и Моравици по 20 кућа, а у Врбовском 12. Земљишта је било много више, него што је било потребно оноликом броју становништва.[2] Но ратни савет није предузимао ништа више о овој ствари.

Након дугог времена налазимо у ово доба опет занимљивих вести о црквеном животу српских досељеника. Кнез Егиберг извести априла 1631. године цара да је на границу славонску дошао патријарх из Албаније и Маћедоније (пећски патријарх Пајсије) са неким архијепископом Евтимијем из Цариграда, кога у доцнијим извештајима називају час епископом, час архимандритом. Овај епископ почео је, по тврдњи кнеза Егиберга, да подстиче Србе на отпор аустријским властима, те изради да Срби подигну тужбу против крижевачког капетана Ивана Вилхелма Галера. Утицају тог Евтимија мора се приписати и сукоб иванићског врховног судије кнеза Петковића са главним капетаном Жигмундом Ајбесвалдом у јулу исте године. Чудновати епископ или архимандрит имао је код Срба велики уплив, али не код свију, јер се један део народа бунио против њега и тужио га ратном савету. Влада аустријска употреби ту тужбу да уклони опасног епискога, те наговори папског нунција да дозове к себи Евтимија, како би га аустријске власти могле ухватити и ставити у затвор. Евтимије се одазове позиву нунцијеву, али с њиме хтеде да дође као пратња две до три стотине Срба граничара. На глас о томе заповеди ратни савет да се забрани Евтимију водити собом ору-

[1] о. с. за год, 1631 стр. 34 и 67.

[2] Croatica за г. 1632 стр. 71. Лопашић, стр. 157.

жану пратњу, но крајишки заповедници одговоре да је епископов утицај у народу јак, и ако му пратњу забране изазваће код њега и код народа подозрење, а можда и што горе. Ратни се савет на то махне строгих средстава, те наложи барону Фридриху Мерсбергу, врховнам заповеднику границе, да покуша уклонити из земље епископа лепим речима и благошћу. Ово је било у толико више потребно, што се и осечки Срби побунише, по наговору Евтимијеву, против загребачког бискупа и начинише му велику штету.[1] На жалост није сачувано ништа више о Евтимију, те није познато како су власти изашле с њиме на крај, као ни то какав је био одношај између њега и Симеона Врапање, тадањег епископа српског за Хрватску и Славонију.

Бунтовнички дух, који је унео међу Србе Евтимије, опажа се још неко време. У децембру 1631. побунио се копривнички велики судија Радман Мирчевић, услед чега је свргнут са звања и бачен у затвор, а у августу 1632. због сличног узрока дао је славонски заповедник Мерсберг погубити кнеза Марка Богдановића из Горње Плавнице и харамбашу Смиљана Вујића.[2]

У току 1633. догодила се промена на владичанској столици. Владика Симеон Врапања био је стар те папски нунције предложи септембра т. г. цару Фердинанду да именује Врапањи коадјутора у особи неког калуђера Нићифора. Цар одговори да је владичанско место још пре три године обећао Максиму Предојевићу. По свој прилици је тог месеца умро Врапања, јер у октобру 1633. издаје цар Фердинанд заповест да се тачно испита, јели Максим Предојевић по закону потврђен и посвећен од папе за српског епископа?[3] И остали извори спомињу од сада Предојевића као славонског владику.

Сачувани историски споменици говоре од 1631 до 1635 године, без прекида, о комисији која је имала да се састане ради срећивања прилика на граници. Јула 1635. г. састане се најзад ова комисија у Вараждину. Пред њу изнесу сталежи хрватски своје захтеве, па међу осталим позивајући се на закључке државних сабора: год. 1604. чланак 14, год. 1608. чла-

[1] Windica за 1631. стр. 33, 36, 40, 42, 43 и 50.

[2] о. с. стр. 75, о. с. за год. 1632. стр. 56.

[3] Windica за год. 1633. стр. 79 и 91. Један нешто доцнији документ тврди, да је Максиму Предојевићу још 1617. године дата привилегија којом је он десигниран за наследника Врапањи (Windica за год. 1640 стр. 31).

нак 9, год. 1618. чланак 32 и г. 1630. чланак 24, — тражили су да се Срби њима потчине. Комесари архиепископ Јован Темегди, Тома Микулић, Петар Зипка, Петар Споларић, Улрих Шелфенберг, барон Фалбенхаупт и барон Херберштајн не пристану на захтеве сталежа, те се отуд развије дуга полемика, у којој су заступници сталежа побијали разлоге царских комесара, и обратно. Из њихове полемике видимо, где су били смештени Срби по Славонији. Осим других места спомињу се као српске колоније: Хабрановци, Фидка, Костановци, Коритно, Марковци, Домитровци, Врховљани, Враговци, Форјановци, Лепушевци, Коларовци, Градац, Забрђе, Новаки, Тук, Ровиште, Цепидлака, Копривница, Иванић, Крижевци, Св. Иван Шабно, Доманко итд. Комесари се не сложе са захтевима сталежа, те поднесу 6. септембра 1635. цару опширан извештај о току преговора.[1]

Док је у Вараждину расправљала ова комисија граничарске ствари догодила се на хрватској граници нова сеоба Срба. О тој сеоби извештава у септембру 1635. год. Михаило Милетић ратни савет. Две стотине српских фамилија из турског дела Лике и Крбаве прешли су на аустријско земљиште, и тражили да се населе у околини Сења. После две године дођоше нови Срби, те ратни савет издаје. октобра 1637., инструкцију заповеднику хрватске границе грофу Франкопану како да се понаша спрам досељеника. Истога месеца преселио је славонски заповедник гроф Шварценберг 150 душа из турских места Рајића и Борова и населио их у Крижевачкој граници.[2] Па и доцније трају сеобе. У новембру 1638. дошло је из Турске 13 породица српских и настанило се на приморској граници, а Срби из Лапца, Срба, Бравне(!) и других места населе се у исто време у Подгорју. Нешто раније догодила се и на турском земљишту једна промена. С пролећа 1638. заузму Турци пуста села Цетин и Велику Кладушу, населе у њих Србе и подигну утврђења према аустријској граници.[3]

---

[1] Лопашић стр. 163. и 176. Windica за 1635. стр. 19, 32, 35 и 59.

[2] Croatica за год. 1635. стр. 35, за 1637. стр. 59; Windica за год. 1637. страна 41.

[3] Croatica за г. 1638. стр. 54 и 59; Лопашић стр. 197.

ЈЕДАН РИМСКИ ЗАКОН ПРОТИВ МАТОРИХ МОМАКА[1]

Није ретко у нашем друштву чути жалбе на маторе, често пута добро ситуиране, момке, који се не дају тако лако уловити у брачне замке, исплетене од вештих проводаџика и за судбину својих ћери брижних матера. Та тема није само предмет разговора на jour fixe — овима по отменим салонима; колико су пута и сиромашнији родитељи, оптерећени женском децом, у четири ока или у већем породичном кругу давали израза своме незадовољству према толиким за женидбу способним кандидатима, који су давно већ зашли у године, када се постаје достојанствени pater familias. Али све те жалбе и сви ти прекори, који се готово само на варошане односе, појединачне су природе; на срећу нашу у маси нашега народа ретки су матори момци и готово свака цура, раније или доцније, уплови у често пута ветровито и бурно пристаниште брачнога живота. Међу тим било је једно време у староме Риму, кад су „матори момци“ били права национална несрећа за римски народ, и кад су државници и политичари употребљавали сву своју државничку вештину, да их на склапање брака приволе. Па и у данашње доба једној од најкултурнијих нација, Французима, прети грозна опасност постепеног слабљења и изумирања због великог броја маторих момака и неплодних бракова...

Али задржимо се код старих Римљана. По свршетку страш-

[1] Литература по којој је овај натпис израђен: Jörs, die Ehegesetze des Augustus, Marquardt, das Privatleben der Römer, Schulin, Geschichte des römischen Rechtes, Heilfron, Römische Rechtgeschicte und System des römischen Privatrechts, Friedlaender, Darstellungen aus der Sittengschichte Roms.

них грађанских ратова у последњем столећу римске републике, успео је Октавијан Август да заснује монархију. Утврдивши мир у пространој римској држави, настао је император свом снагом да подивљало римско друштво, скроз огрезло у сваковрсним пороцима, стави на здравију основу, да га морално препороди. У првоме реду требало је, по мишљењу цареву, лечити пропали породични живот римских грађана, основу свеколике снаге државне, установу, чијој солидности у раније доба има Рим да захвали за своју светску величину.

А у несрећном се стању у доба Августово налазила римска породица. Старог поштовања према удатим женама, достојанственим римским матронама, беше давно нестало, брак беше постао проста шпекулација са миразом и породичним везама ради бољег напредовања, римске даме утркиваху се у фриволности схватања својих брачних и породичних дужности. Римске госпође врло су се вешто умеле користити околностима да извојују себи у друштву ону слободу, коју и модерне еманциповане жене за себе траже: ослобођење од досадног мужевљег надзора, слободу кретања ван своје куће: по позориштима, циркусима, јавним местима, слободу у избору тоалета, прављења познанстава са мушкарцима, нарочито са глумцима, гимнастичарима, гладијаторима и џокејима, што је све водило пропадању породичнога живота. На госпође из највиших друштвених слојева, снабдевеним великим материјалним средствима, школованим и васпитаним од грчких учитеља, са не баш тако строгим моралним појмовима и особинама, угледаху се, као што и сада то бива, и жене из нижих сталежа, тако да страшна општа корупција беше овладала целим римским друштвом тадашњега доба. Далеко би нас одвело, кад би износили оно, што је о тадашњој римској покварености писано. Задовољимо се само констатовањем, да је по мишљењу многих римских писаца тадашњега доба породични живот Римљана био у таком несрећном стању, у таком распадању и покварености, да је омаловажавање брачне верности толико ухватило маха, да су најумнији људи предвиђали због тога пропаст римске нације...

Међу тим неправично би било приписивати само римским женама у кривицу разривеност породичнога живота. Ни тадашњи Римљани нису били бољи од лепога пола. Навикнути за време момаштва на љубавне везе са својим робињама, нису се рим-

ски мужеви од тога устручавали ни као жењени људи. Ступајући уз то врло често у брак без узајамне љубави, поглавито пак с обзиром на мираз, на жеље родитељске, на сталешке интересе и породичне везе, бракови римских грађана могли су се одржати на потребној моралној висини само донде, док је жена била прожета свешћу о својој дужности у породици, док је мужевља и породична власт била неограничена, живот прост а образовање на нижем ступњу. Али од кад се по римском народу просуло силно благо толиких покорених народа, те се услед тога и живот профинио, потребе и образовање постале веће; од кад је саобраћај између Рима и културно јачег али и морално поквареније Истока постајао све живљи, од тада су настали и другојачији односи у браку. Мужевља власт у толико више слаби што жена постаје образованија и свеснија своје индивидуалности. Видећи тада како мужеви траже љубави и ван брака и оне се свете за то идући истим путем... А за тим пак следују мржња, развод брака, који је по римском праву врло лако допуштан, одвратност према браку у опште...

Још у доба Цицероново разводи бракова у вишим друштвеним слојевима били су најобичнија појава, која из најнезнатнијих разлога наступа, често због тога што се муж и жена једно другоме не допадају или што желе други брак да закључе. При крају републике и доцније за време царства у већини народа сматра се брак не као трајна већ као пролазна веза, која се исто тако лакомислено раскида као што је и закључена, а ни мужу ни жени брак није сметња задовољавању својих страсти. На против било је врло много мужева, који су вукли материјалне користи, често и годишње ренте, од проституисања својих жена. Редак је у то време био брак, који би смрћу супруга престајао. Од виђенијих људи Овид и млађи Плиније женили су се три пута, Цезар и Антоније четири пута, Сула и Помпеј пет пута, Цицеронова ћерка Тулија удавала се три пута, и сам Цицерон растављао се без стварна разлога и од своје прве и од друге жене.

Кад се све горе речено има на уму, онда је појмљиво што се у римском друштву тадашњега доба, нарочито међу мушкарцима, осећала извесна одвратност према браку, и ако су држава и породица захтевале закључење брака и рађање брачне деце. Зна се на пр. да је цензор Метелус, срећан муж и отац

шесторо деце, 131 године пре Христа држао један значајан говор, у коме је представљао брак као неизбежно зло, апелујући на дужност грађана, да се и овоме злу подвргну. Али, наравно, без икакога успеха. Римски кандидати за женидбу бојаху се издржавања породице, вољаху неограничену слободу и претпостављаху нежензтво породичним бригама, а пажњу коју им њихови рођаци и пријатељи као евентуални наследници њихови указиваху[1], љубави родитељској према деци.

Видећи куда води овако несрећно стање породичнога живота, предвиђајући да ће римска држава, услед бесплодности својих грађана, стално и брзо опадати у броју слободно рођенога, чисто римскога становништва, које је требало у првом реду да управља државом и да се за њен опстанак бори, Август је, као што је већ речено, одмах предузео кораке да га лечи. Томе циљу имао је да послужи читав низ закона: lex Julia sumptuaria (против раскоши и луксуза), lex Julia de adulteriis et de pudicitia (о кажњавању прељубе), lex Julia de maritandis ordinibus (о благодејањима у погледу наслеђивања, која се указују жењеним људима на штету нежењених и онима без деце), и најзад као најзначајнији **lex Julia et Papira Poppea,** девете године после Христа, чијим ћемо се одредбама сада позабавити.

Грдне је муке имао Август за више година, док је успео озаконити у lex Julia et Papia Poppea своје намере против нежeнства и неплодних бракова. Истина послушни сенат био је готов да овласти цара на издавање таквог закона, али у толико је веће негодовање противу Августове намере било у грађанству, против кога је закон и био управљен. Није се устручавало ни од оштрог критиковања породичног живота царевог, који није био без прекора, а такође ни од критиковања чланова његове породице, који нису били у моралности измакли од својих савременика.[2] Али све то није могло одвратити цара да оствари своју намеру, јер он сматраше „да се само страхом могаше тадашња бестидна генерација одржати у послушности.“ (Marquardt стр. 78).

[1] Већ у доба Августово сматрала се способност улагивања маторим момцима и девојкама и бесплодним супрузима у циљу добијања наслеђа као права вештина. Било је врло много угледних људи, који су били прави мајстори у томе, да се за наследнике бешчедним људима препоруче.

[2] Своју рођену кћер Јулију, која је својим теревенкама скандализирала римско друштво, принуђен је био Август протерати због браколомства из Рима.

Одредбе закона lex Julia et Papia Poppea, којима је Август мислио да подигне и препороди пропали породични живот у Риму, оснивале су се на веровању да ће се с једне стране извесним наградама за жењене људе и плодне бракове, а с друге штећењем нежењених и бешчедних људи, римски грађани подстаћи да склапају бракове и рађају децу. Саме пак одредбе закона lex Julia et Papia Poppea, једнога од најзначајнијих римских закона, о коме се, после закона од XII таблица, највише писало у римској правној литератури,[1] али који није у целини очуван, састојале су се у главноме у овоме:

Сви људи од 20 до 60 и све жене од 18 до 50 године живота треба да живе у браку или у конкубинату, т. ј. трајној полној заједници.[2] Нежењени људи и неудате жене — т. зв. **caelibes** — немају способности да наследе оно, што би им у неком тестаменту као наследство или легат било завештано, изузимајући случајеве завештања од својих сродника до шестог степена. Та се лица сматрају за incapaces. Људи, који немају деце, као и слободне рођене жене са мање од три а ослобођене од ропства са мање од четворо деце — т. зв. **orbi** — могу наследити или као легат добити само половину наследства односно легата. Бешчедни супрузи не могу један од другог наследити више од 1/10 имања и 1/3 као плодоуживање на остатку. Кад се има на уму раније поменута појава у римском друштву, да су многи од наслеђивања својих бешчедних пријатеља створили за себе извор прихода, онда се може лако појмити како су ове законске одредбе тешко падале будућим наследницима. Сва њихова ласкања богатим пријатељима беху узалудна, свака нада на богато наслеђе осујећена.[3]

[1] Коментаре о закону Lex Julia et Papia Poppea писали су чувени правници Улпијан, Гајус, Паулус, за тим Клеменс, Марцелус и др.

[2] Кокубинат се разликује од брака поглавито у томе, што деца у конкубинату рођена немају положај брачне деце. У конкубинату су живели људи, који услед сталешких разлика или услед обзира на децу из ранијег брака нису за умесно налазили да са конкубином својом закључе брак. Међутим конкубинат, као трајна заједница, био је јако одомаћен и признат у римском друштву. Конкубина није исто што и пролазна наложница. Од бољих римских царева живели су у конкубинату Веспазијан, Антонинус Пијус, М. Аурел.

[3] Још ваља имати на уму, да је међу римским грађанима јако било раширено прављење тестамената. Сваки иоле угледнији грађанин сматрао је за своју дужност да тестаментом учини распоред са својом, и ако незнатном

Као награду за жењене људе и очеве фамилија lex Julia et Papia Poppea наређује, да ће оно, што би у једном тестаменту било завештано нежењеним и неудатим лицима или онај део, који бешчедним лицима по закону не може да припадне[1], припасти оним у истом тестаменту споменутим наследницима или легатарима, који су имали деце, а ако таквих не би било, онда држави.

Сем ових lex Julia et Papia Poppea увела је и друге користи за лица, која би имала деце. Тако римске жене стајаху, бар по имену, под туторством својих сродника. L. J. et P. P. наређивала је, да су слободно рођене жене, које имају троје деце, слободне од тога туторства. Ослобођене ропкиње, које имађаху четворо деце, ослобођавале су се од туторства свога бившег господара и његових синова. Римски грађанин, који је живео у Риму, био је, ако би имао троје деце, ослобађан од т. зв. munera publica (јавне дужности, на пр. да се буде тутор, одборник и др.), а ако је живео у Италији или провинцији, тада би се ослобођавао, кад би имао четворо односно петоро деце. Лица, која живе у браку, имала су право на нарочита места у позоришту. За сујетне Римљане мислило се да ће и ово бити подстрек да ступају у брак.

С друге пак стране законом lex Julia et Papia Poppea покушао је Август, да у циљу одржања угледа највишега сталежа у земљи, сенаторског, и оплемењивања расе, спречи бракове између лица сенаторскога реда и ослобођених робова и ропкиња. С тога је забранио брак између сенатора, њихове деце и ослобођених робова и ропкиња. Исто је тако сенаторима и њиховој деци био забрањен брак са глумцима и глумицама,[2] као и са оним лицима, чији су родитељи били глумци или глумице. Слободно рођени људи (ingenui) нису могли закључити брак са женскињем, које својим телом тргује (quae palam cor-

имовином. Ко је био презадужен, постављао је своје робове за наследнике, да би се стечај отворио на име наследника и тиме срамоћење имена отклонило.

[1] Ти су се делови завештенога наслеђа називали caducum.

[2] У старом Риму, на супрот модерном животу, глумци и глумице регрутовали су се из најнижег сталежа, па отуда су и уживали тако рђав глас. Нису бољи глас уживали глумци и глумице ни код других народа старога и средњега века. Требало је да векови прођу, па да ови уметници доспу до онога угледа, који су својом уметношћу стекли у модерном друштву.

pore quaestum facit), са подводачицама (lena), њиховим и подводачевим ослобођеним ропкињама[1] (a lenone lenave manumissa), са ухваћеном браколомницом (in adulterio deprehensa), са глумицом (quae artem ludricam fecerit).

И фриволном раздвајању бракова мислио је Август својим законом бар у неколико стати на пут. При тој својој замисли није смео дирати у главно начело: слободу развода, већ је хтео само да пропише извесну свечану форму, у којој се воља за развод брака имала изјавити. И као што у опште захтеви, да се правни посао у извесној форми мора предузети, исти отежавају, тако се и Август надао, да ће се разводи бракова бар у неколико спречити, кад се буду морали у нарочитој форми изјављивати. Та се форма у томе састојала, што је супруг, који је хтео да изврши развод брака, морао своју вољу за разводом да изјави писмено преко свога ослобођенога роба, који је ту изјаву имао да прочита пред седморицом пунолетних римских грађана (B. l. 9. D. 24. 2). Али, као што је већ речено, под условом да се ова форма испуни, и једном и другом супругу стајало је на вољу да, кад год хоће, изврше развод брака. Изузетак је постојао само за брак између ослобођене ропкиње и њенога бившега господара: она није имала право да једнострано изврши развод брака.

Најзад извесан утицај на одржање бракова мислио је Август постићи и законским прописом, да ће муж, ако је он крив разводу брака, за краће време, него што је обично важило, морати вратити женин мираз, а, ако је жена крива, да ће јој се задржати један део од мираза, који би јој се по разводу брака имао вратити.

Али сви ови труди цареви остадоше без успеха. У погледу морала и породичнога живота иђаше у Риму, и поред закона, с горега на горе. Како је стање било у римском друштву после закона lex Julia et Papia Poppea врло јасно описује Marquardt у наведеној књизи стр. 78. и сл.: „Сада су се закључивали бракови не с тога, да се добију деца, већ да се дође до наследства...[2] Сам живот Августовим законима није се поправио;

[1] B. D. 23, 2 43, где је у детаљима изложено која се лица сматрају као проститутке, подводачи и подводачице.

[2] т. ј. бар до половине, коју су по закону l. J. et P. P. ожењени а бешчедни људи могли по тестаменталном наслеђивању добити.

Рим и Италија спушта се за време царства до најнижег ступња моралнога опадања; дрска бестидност двора и виших сталежа, разривеност породице, све чешће нежензтво, јавна проституција, маса противприродних страсти, које упропашћиваху и тело и душу, а које се могаху делимично искључиво на старим језицима означити, пријатност, са којом се озбиљни и лакомислени писци овога доба по овом блату кретаху, карактеришу тамне стране ове периоде, чије је описивање врло неблагодаран посао.“

И за доцније римске државнике јасна је била бескорисност Августових закона. Још кад се томе дода, да је се с увођењем хришћанске религије за државну веру у римском царству друкчије гледало па нежензтво, које је по хришћанском учењу било богоугодно дело, онда је сасвим разумљиво, што је цар Константин, заштитник Хришћанства, укинуо 320 године одредбе Августовог закона, које се односе на штећење неожењених и бешчедних (caelibes et orbi). Римској, морално пропалој и телесно дегенерисаној, нацији није било лека. Огромна царевина, која је вековима пркосила свима спољним и унутарњим непријатељима, морала је са таким становништвом пропасти при првом јачем судару са варварским али морално и телесно здравим германским племенима, која јатомице навалише на римску трулу државу...

Али и сада после скоро две хиљаде година од усвајања Августова закона можемо из судбине његове извући један користан наук: да су закони сами за себе слабо средство за морални препорођај једнога народа и да за то треба тражити друге лекове: подизање истинитога верскога осећаја, учвршћивање правде, гајење националног и људског поноса, љубави према отаџбини, породици и своме ближњем, народно просвећивање, поправка материјалног положаја сиротних класа, и то не само путем закона који често остају мртво слово на хартији, већ примером и предатим делањем у маси народној.

И још нешто можемо научити из судбине lex Julia et Papia Poppea. Ко осећа одвратност према породичном животу, ко не мари да има порода, не може се средствима овога закона и њима сличним приволети на брак, нити му се може усадити љубав према деци. Али се могу жењени људи и родитељи с многобројном децом у циљу олакшања њиховог, према неожењеним и бешчедним грађанима тежег живота, на други начин фаворизирати: смањењем порезе, ослобођавањем — бар у из-

весној мери — од војне службе и војних вежбања, претпостављањем у давању државне и општинске службе при једнаким квалификацијама и томе слично. Код нас се то не ради, и ако је и нашој држави стало до тога, да јој се снага рашћењем становништва увећава. На против код нас је, противно свакој здравој политици државној, постојао, а у неколико и сада постоји, закон о пенсионом фонду за чиновничке удовице и сирочад који је својим огромним женидбеним улозима тако рећи одвраћао и онемогућавао чиновницима ступање у брак...

Др. Драг. Аранђеловић.

КРУШЕВАЦ

ИСТОРИЈСКО-ТОПОГРАФСКА МОНОГРАФИЈА

У овој монографији приказана је прошлост града Крушевца, у колико је, поред познате оскудице у подацима за радове ове врсте, било могуће саставити је на основу познатих споменика, традиција и материјалних остатака, који су се одржали у њему и около њега.

Но пре излагања главне ствари потребно је рећи што о положају Крушевца. — Данас се Крушевац простире највећим делом својим по једној врло пространој дилувијалној тераси која се протеже између Западне Мораве и Расине, а само му се мали део спушта и у подножје те терасе и притискује један незнатни део огромне алувијалне равни моравске, која носи назив Моравски Кључ.

Онај део вароши који се налази на обронцима терасе и у подножју њеном зове се Стара Чаршија, а други већи део који се шири по горњој равни терасе, упоредо са Расином Горњи Крај. — Стара Чаршија је старији део вароши. Ту су и остаци старог Крушевца: кула и црква Лазарева, темељи старог градског зида и развалине од неколико старих грађевина. Тај крај шта више и данас има изглед старинске чаршије, улице кривудаве и узане, кућа старога типа више је; док је Горњи Крај другојачијег, новијег типа.

Изван сваког је спора, да је до скора, можда све до краја турске владавине, само Стара Чаршија чинила Крушевац, а Горњи Крај да је био саставни део пространог Кошијског Поља.[1] А старији људи знају да је још шесетих година 19. в. цео крај иза нове цркве био бод лугом и звао се Гриштак.

[1] То је оно поље које је прослављено у косовским песмама као: равно широко поље крушевско и крушевачко.

Није тешко објаснити што је старији део вароши у подножју и на ивици терасе. Тераса ова висока је над доњом равни 11 м. а над нивоом реке 14 м., и њена горња површина је без воде, док се у њеном подножју јавља маса извора. Ти су извори још у старије време похватани и ограђени у чесме које су се и до данас одржале у врло добром стању. Има их пет и зову се: Лазарица, Добра Вода, Велика Чесма, Зула-чесма и Куриловац. Све су у самом подножју терасе, у ред су поређане и лепо озидане, свака има више цеви из којих бију јаки млазеви воде. Ови су извори — чесме — били од пресудног утицаја на положај старог Крушевца. Тек у најновије време почиње се он ширити и даље, горе по тераси, а потребу у води почињу подмиривати копаним бунарима, ма да је то због дубине скопчано с тешкоћама.

Крушевац је сада удаљен од Мораве на југ 3 км. а од Расине на запад 1,5 км.

Ред би био да при излагању историје Крушевца започнемо говор с римском епохом, у којој треба тражити зачетак већини наших вароши, но како поред свеколиког трагања нисмо били у стању наћи поузданијих трагова о томе, било у литератури, било на земљишту данашњег Крушевца и непосредне му околине, то ћемо ово питање оставити, јер нити је потребно нити смо ради да изводимо непоуздане претпоставке. Но ми не знамо шта се дешавало са местом где је сада Крушевац ни после те епохе, па се о њему не зна ни у првим вековима српске историје. Не зна се чак ни толико, дали је на овом месту тада и било у опште каквог људског насеља. Свега би се, као по све поуздано, могло рећи да је у половини XII столећа било у власти рашких жупана и да је од тада па свә до краја владе кнеза Лазара било непрекидно у српским рукама. Ст. Првовенчани у животу Немањину вели да је Немања добио на управу и Расину. Ст. Новаковић мисли да је Немањин део хватао од Ибра низ Мораву па до Сталаћа, границом Расине уз Мојсиње[1] и после низ Јастребац.[2] Значи да је место на коме је сада Крушевац било у то доба на самој граници у српској држави.

[1] Мојсиње је планина на 3/4 часа источно од Крушевца.

[1] „Земљиште радње Немањине“, Годишњица I, стр. 176.

Област одатле на северу, преко Мораве, освојио је Немања од Грка нешто доцније. Тада су у састав државе његове ушли и Левач, Бјелица и Лепеница.[1] Услед овога се Крушевац помакао са периферије државне у унутрашњост, а како су уз то државне тежње у овоме — Немањићском — периоду биле управљене поглавито на јужне и западне делове Балканског Полуострва то је крушевачка област била на паличју државном и уз то одстрањена од главних комуникација, те и не избија на видик никако, и са његовим се именом не срећемо нигде у споменицама тога доба. Могло би се још само то рећи да је можда и Крушевац био заштина манастира Жиче, јер се из даровне повеље краља Првовенчанога види да је Жичи дарована била и жупа Расина.[2]

Али појава Турака на Балк. Пол. и њихово нагло надирање к северу у многоме изменише дотадање прилике. Центар српске државе почиње се померати северу и у ово доба Крушевац избија јако на видик. Значај му се брзо подиже и он кроз више векова игра улогу знатног града у погледу политичком и војничком.

Значај му порасте са згодног положаја који имађаше у држави Лазара Хребељановића, који се после смрти цара Уроша истаче на чело српској властели у борби противу Турака и који у Крушевцу имађаше своју столицу.

Но да би ствар што јасније била престављена морамо покушати претходно да расправимо питање: како је Лазар и зашто постао владаоцем у северним српским земљама?

Маричка битка и смрт цара Уроша обезглавише српску државу. Династија се Немањина исцрпла. Јужне српске земље или потпале потпуно под Турке или постале вазалне. Границе турских освојења допрле на северу до Шаре и скопске Црне Горе. Сва је нада још била положена у земље на северу одатле, али и међу њима не беше јединства. Кнез Лазар, Вук Бранковић, Радич Бранковић, Никола Алтомановић, Балшићи, беху моћни и силни али у слабој узајамној вези, поједини се чак и боре међу собом. Било је питање ко ће се међу њима истаћи на прво место, ко ће заузети положај владаоца, ко ће бити си-

[1] Monumenta Serbica, стр. 4.

[2] Mon. Serbica, стр. 13.

зерен? Највише је права на то имао несумњиво Лазар Хребељановић па он у томе и успева. Ево зашто: 1. Он је био ожењен женом из рода Немањина. 2. Био је најмоћнији међу северном властелом. Баштина му се прво простираше од Браничева па до Кара-дага и од Ниша до Лаба и Ситнице. 3. Оне који му се истакоше као противници победи, и на рачун њихових баштина прошири своју државу. Прво победи Алтомановића а по том и браничевског господара Радича, и знатно увећа земљу своју која се сада простирала на север до Дунава а на запад до Дрине и Липа. 4. Био је у сродству са више виђене властеле (Вуком Бранковићем, кнезом Вратком, Срацимировићем, лапским властелинским домом Мусића). 5. Разумео је добро политичке прилике и осећање народно, и успео да повољно реши нека питања и угоди народу, тако: а) изради да цариградска патријаршија скине проклество са српског владаоца, цркве и народа (бачено 1352. г.), јер народ и свештенство све несреће притисиваху овоме; б) поче подизати задужбине и помагати цркве; в) поче радити на савезу с Босном и Бугарском, а помишљаше и на везе с Грцима.

Све ово било је довољно да Лазар почне важити као владар над већим делом српских земаља и да се око њега окупи сва властела. Његова баштина постаде центар државни а Крушевац престоница.

Народ је такође осећао да је после цара Уроша престо био остао упражњен и да Лазара на неки начин треба легитимисати, и то је и учињено у народним песмама, где је Лазар доведен у везу с Немањићима. Тако у песми „Бранковић зове Турке на Косово“ султану Мурату стављају се у уста речи:

„Јер харача покупит’ не могу,
Остала је круна у Крушевцу,
На српскоме слузи Немањићу,
По имену славну кнез Лазару;
Код њега су Срби останули,
Останули све српске војводе.“[1]

Исто тако и у песми „Женидба Лазарева“, где се пева како је цар Душан оженио Лазара. Пошто је Душан запросио у Југ Богдана Милицу, Југ је прво потражио књиге староставне

[1] Љ. Ковачевевић и П. Ђорђевић, Косовска Споменица, стр. 20.

те да види „јел' Милица Лазу суђеница?“ Па пошто је проучио књиге вели:

„Милица је Лазу суђеница,
На њему ће останути царство,
Са њоме ће царовати Лазо
У Крушевцу код воде Мораве.“[1]

И у Лазарици Срете Стојковића то се ради на два начина. У песми како је Душан нашао Лазара у лову, пева се:

„И Лаза је царе даривао
Поклони му бијела Крушевца,
И у њему пребијеле дворе,
Да кнезује у Крушевцу равном,
Да кнезује и да господује.“[2]

А у другој се песми пева свађа великаша о круну (као у песми Урош и Мрњачевићи). Ту се решава бацањем круне у вис. Баца је „бошњанине краљу“ и круна пада на главу Лазареву, и

„Кад то виде сва српска господа
На ино се њима не могаше,
Оставише круну на Лазару,
Да царује и да господује
У Крушевцу граду бијеломе.“[3]

Зашто је Лазар узео баш Крушевац за своју престоницу?

Да бисмо могли дати одговор на ово питање морамо се летимично осврнути на прилике које су биле у држави српској пре појаве Турака и упоредити их са приликама после тога догађаја.

Влада последњих Немањића је време српске офанзиве. Српска држава је пуна експанзивне снаге којој се одушке налази на југу, на рачун грчке територије. Ратови се поглавито воде на тој страни, и пошто су сви српски владари (нарочито Душан) били свесни, своје моћи и више мање сигурни у успех свога оружја, те нису имали разлога да стрепе ни од чега, померали су своју престоницу југу, да би били ближе граници и

[1] Вук, Пјесме, Књ. II. стр. 178.
[2] Ср. J. Стојковић, Лазарица (Издање Срп. Књ. Задруге) стр. 13
[3] Jbid., стр. 18.

ратишту. Они се у опште радо баве на југу државе своје. — Но појавом Турака ствари су се из основа измениле. Из офанзиве прелази се у дефанзиву. У место тврде вере у успех — страх и очајање, у место победа — порази. Имало је озбиљна разлога да се страхује и за самосталност заосталих земаља. Ратни изгледи били су више него сумњиви. Зато је Лазар морао озбиљно размишљати где да намести своју престоницу. Он је морао на првом месту изабрати таку тачку која није изложена директном нападу непријатељском. Даље престоница је требала да има средишни положај у земљама још слободним од Турака. Да је што боље заштићена од случајних и изненадних напада. И на послетку да се находи у правој баштини Лазаревој.

Крушевац је имао све те услове: 1. Од свих места у правој баштини Лазаревој он је био најзаклоњенији од диретних напада, нарочито изненадних. Зато се ваљда и у народним песмама пева:

„У Крушевцу месту скровитоме.“ [1]

Лазар није своју столицу смео наместити у коме месту на друму цариградском, што су таква места јако истакнута. Дуж главних комуникација — а цариградски друм је једна од најважнијих на ј. и. Европе — крећу се сва завојевања. И Турци су њиме кретали. Стари и тврди град Ниш био је за ово време незгодан за престоницу. Он је на месту где се састају два најглавнија пута балканска: солунски и цариградски, према томе је био први на ударцу па ма од куда напад долазио. Он је у осталом први пао Турцима у руке, пре свих Лазаревих градова (1386. г.). Ново Брдо, иначе врло утврђено место, било је незгодно из више разлога. И ако није било непосредно на главним друмовима, било је близу њих, а уз то и близу границе. Осим свега тога оно је било чисто рударско насеље, главни извор прихода, и по томе незгодно да се употреби за престоницу. Остали су градови били још неподеснији. 2. Крушевац је у пуном смислу речи имао средишни положај у Лазаревој држави и био је уз то у лакој саобраћајној вези са свима областима. Путем низ З. Мораву избијало се преко Сталаћа на цариградски друм. На југ кроз Јанкову Клисуру излазило се на косовску вари-

[1] Косов. Споменица, стр. 30.

јанту солунског пута,[1] те је био у лакој вези са јужним крајевима, а то је за ондашње прилике било врло потребно. Даље Крушевац је лежао на друму, који је водио на север кроз Шумадију, опет као грана цариградског пута. Са западним крајевима био је у вези путем уз З. Мораву. 3. Поред свега тога приступ за непријатеља (Турке) био је знатно отежан. Крушевац је био с југа лучно опасан читавим низом утврђења и згодних позиција за одбрану (Маглич, Козник, Јанкова Клисура, Бован, Сталаћ). Нарочито су у томе погледу имали важну задаћу Сталаћ и Јанк. Клисура. Сталаћ је затварао улазак у долину З. Мораве са нишкога пута, а Јанк. Клисура отежавала је продирање с Косова. Познато је како су Турци пострадали на Плочнику када су покушали операције у овоме правцу.

Ово су свакојако, ако не сви, а оно главни разлози са којих се Лазар наместио у Крушевцу.

У каквом се стању налазио Крушевац у доба када га Лазар учини својом престоницом?

На ово питање је врло тешко тачно одговорити. Казали смо напред да се све до овог времена о Крушевцу не налази никаква спомена, но ипак по подацима које имамо из тог старијег времена може се нешто утврдити. Да почнемо са Константином Философом.

Констант и пише о Лазару ово: „Вь својемь оубо животе сьзда градьі тврдьі, сьзда же и Кроушевьць глаголјемьіи и вь њемьже сьзда красьнѣшоую црьковь великомоу прьвомоученикоу архидијаконоу Стефаноу вь молбоу о присьнопомьнпм исьінѣ својемь.“[2] Исту овакву сведоџбу налазимо у родословима.[3] Ове речи нам наговештавају да је Крушевац био пре Лазара незнатније место. Речи напред наведене, да је Лазар саздао Крушевац, свакојако не треба узимати у буквалном смислу, као да га је он потпуно изнова подигао, већ оне свакојако значе да га је Лазар само унапредио и боље утврдио, и у њему подигао

[1] J. Цвијић у своме капиталноме делу „Основи за географију и геологију Маћедоније и Ст. Србије,“ Св. I, 30—32, врло је јасно окарактерисао значај великих комуникационих линија. — За косовску варијанту солунског пута вели да се њоме могло служити за време Немањића и после њих. Ишла је из Ниша, преко Прокупља, Куршумлије и Косова у Скопље.

[2] Гласник XLII, стр. 262

[3] Споменик III, стр. 104.

дворове и куле[1] и ону у истини прекрасну цркву,[2] чије је обновљење ових дана са пуно укуса и уметности довршено. Лазар је, дакле, подигао Крушевац у преносном смислу давши му већи значај својим доласком, утврдивши га у војничком смислу, украсивши га грађевинама и давши му, вероватно, повластица као што је и син му Стефан доцније урадио с Београдом. Сад у Крушевац почињу долазити дубровачки посланици и курири ради потврда права и привилегија трговачких[3], а Јиречек још наводи да се у Крушевцу налазила и дубровачка колонија.[4] Услед овога у њему се и популација увећала и он постаје велико[5] и знаменито место. И кнез Лазар у једној својој повељи пише: „у славноме граду господства ми у Крушевцу.“[6]

Поред овога он се слави и у народним песмама као град: славни, бијели, шарени, равни, скровити. У њега се окупља и у њему живи силна српска господштина.

Традиције и народне песме нам веле да се у Крушевцу скупио већи део српске војске, која је с кнезом Лазарем отишла на Косово и онако славно изгинула оставив у историји светао пример јунаштва, пожртвовања и родољубља. Зато је он данас чувар оног величанственог споменика који пре неколико година Српство подиже Косовским Јунацима.

Истина је да Турци из познатих нам разлога нису могли искористити потпуно косовску победу, али је врло вероватно мишљење г. Новаковића да је Бајазит, пошав с Косова у Једрене, пратио војводе своје да заузму Приштину (престоницу В. Бранковића) и Крушевац (престоницу Лазареву) у знак

[1] И данас се у Крушевцу познају трагови града, а код цркве стоји још висока и ако доста порушена кула коју крушевљани зову „Кула цара Лазара.“

[2] У нар. песмама често се помиње црква Лазарева:

„Однесе је у Крушевац равни,
У кнежеву у бијелу цркву.“
(Косов. Споменица, стр. 171)

[3] К. Н. Костић, Тргов. центри и друмови. Стр. 420.

[4] Jireček, Handelsstrassen und Bergwerke. Стр. 88.

[5] О некадањој величини Крушевца народна традиција вели ово: Крушевац се некада пружао од села Пасјака (сат на ј. и. од Крушевца) до Мачковца (3/4 часа зап. од Крушевца). Једном приликом појурио је неки пас мачку тамо где је сад Пасјак, мачка побегне на кров и одатле све преко кровова дође до Мачковца где сиђе на земљу. Отуда и имена Пасјак и Мачковац.

[6] Mon. Serbica, стр. 207.

победе, а и да би тиме обезбедио себи што повољнији мир.[1] Рекао бих још да за ово имамо потврде и у народним песмама, јер у четвртој песми (Косов. Споменица, стр. 97) усред бојног окршаја довикује вила из облака Бановићу Страхињи да се не мори узалуд, већ да се врати у Крушевац те да брани дворе Лазареве. Бановић чувши ово говори:

„Мој дорате, моје десно крило
Моје крило десно и лијево!
Поврати се с десна на лијево
Да идемо до царева двора,
Да бранимо дворе у Крушевцу,
Да Крушевца не поробе Турци.“

Но када је кнегиња Милица успела да са Бајазитом углави мир и да Лазареве земље очува својим још младим синовима, та је турска посада свакојако Крушевац напустила и ми и на даље видимо да у Крушевац као престоницу српске државе долазе, као и у време Лазарево, Дубровчани да им Милица са синовима потврди трговачке повластице.

Али Крушевац не могаде дуго остати престоницом српском. Прилике су се после Косова биле знатно измениле. И ако је Стефан у прво време био у главноме у добрим односима са Турцима и ако је, помажући их на Никопољу и Ангори, дословце испунио своје клетвеничке дужности, и требао зато да нађе и с њихове стране на признање, ипак је он, познавајући их, имао разлога да сумња, и гледао је да буде спреман за сваки случај.

Кад су после битке на Ангори настали метежи у турском царству и кад се синови Бајазитови уплетоше у крваве борбе о престо, јави се Стефану згодна прилика да покуша да поправи своје и своје земље односе према Турцима, који су били регулисани покосовским миром. Али је њему већ било јасно да ће у томе тешко успети сам својом снагом и без туђе помоћи. Па како покушаји с царем Јованом у Цариграду недадоше стварних резултата, нити беше каквих добрих изгледа, науми да покуша са својим северним суседом — Угрима, који су, осећајући и по себе опасност од Турака, почели сновати планове за сузбијање турске најезде. Да би могао што успешније радити на споразуму с Угрима, морао се преместити из

[1] Срби и Турци XIV и XV в. Стр. 124.

Крушевца ближе њима, те да дође у што непосреднији додир. Из Крушевца се није могао лако одржавати тај контакт, једно због даљине, а друго и због контроле коју су султани вршили над њим преко својих људи; а било је и српске властеле која се противила сваком савезу с Угрима. Познато је да су једном приликом ти незадовољеници били оптужили деспота Стефана султану за везе с Угрима, те се деспот с тешком муком муком могао оправдати. Но имао је деспот и других јаких разлога да се премести из Крушевца. Турци су се већ били примакли близу њега и престоница би била у сталној опасности. А само место као утврђење није било особито јако. Ово се види по познијем честом падању Крушевца у руке разних господара. И ми видимо да деспот Стефан оставља заиста Крушевац и намешта престоницу у Београду. Г. Љ. Ковачевић мисли да је деспот ово учинио одмах по смрти мајчиној.[1] По једној повељи коју је деспот потврдио Дубровчанима у Борчу 2. децембра 1405. године мисли г. Ковачевић да је престоница тада била већ пресељена.[2] Ми из живота деспотова од Константина Философа[3] знамо да је деспот у време смрти мајчине почео био утврђивати градове и обилазити државу. На Београд је била обраћена нарочита пажња. Он би утврђен новим зидовима и кулама. Због слабе насељености деспот му даде великих повластица те привуче мноштво народа и из Србије и са стране, нарочито из Дубровника. Пошто ово би готово пренесе у њега деспот своју престоницу.[4]

Но сви који су писали о овоме предмету, остављали су недодирнуто питање, дали је деспот преместио престоницу из Крушевца непосредно у Београд, или је пре био у ком другом месту. На ово питање нарочито наводи потврђивање оне повеље извршено у Борчу. Зашто се деспот бавио у Борчу? Је ли то престоница, макар и привремена? Или се ту случајно задесио у време потврђивања повеље? Да ли је деспот одмах по смрти мајчиној оставио Крушевац? Шта га је нагнало да то уради па да се потуца по малим градовима и замцима? Да ли има право п. Влад. Карић кад тврди: „Како Високи Стефан није могао задржати престоницу у Крушевцу,

[1] Љ. Ковачевевић, Некол. хронол. испр. Годишњ. III стр. 417.

[2] Jbid.

[3] Гласник XLII. стр. 284 и даље.

[4] Љ. Ковачевић, Деспот Стефан, Отаџбина књ. V св. 17. Стр.

пошто су му тамо Турци почели досађивати, него се измакао на леву обалу Мораве и боравио по разним својим замцима, док се на послетку није настанио у Београду."[1] Али се може поставити још и овакво питање: „Да није случајно Крушевац био престоница деспотова и после 1405. године, можда све до буне брата му Вука, када га је њему и уступио?" Да ли овоме мишљењу не би ишло у прилог оно писмо деспота Стефана општини дубровачкој, писано 21 априла 1408. године у Крушевцу."[2] — Ми овде само поређасмо ова питања не улазећи за овај мах у њихово расправљање и придржавајући се ипак мишљења (које горе наведосмо) свога уваженог професора г. Ковачевића.

Традиција пак наводи друге узроке о премештању престонице из Крушевца. Народна маса у опште ни данас не може да схвати прави значај појединих политичких догађаја. Она увек тежи да све ствари схвати на други, простији начин, те није чудо што је и ово народ у своје време објаснио по својој логици. Каниц је забележио предање да је Стефан преместио престоницу из Крушевца кад је у њему била начињена прва џамија, јер је на тај начин Крушевац био обесвећен у очима народним.[3] А прву џамију је, опет по народном предању, направила кнегиња Милица, да би јој зет Бајазит имао где клањати кад јој у госте дође.[4] Други веле да је ту џамију направила Оливера, јер је и њој Бајазит подигао био цркву код свога двора у Једрену. Исто се тако прича и за развалине од једне друге грађевине, да је то био амам који је Милица подигла била зету своме Бајазиту, те да се има где по прописима своје вере купати кад јој дође у госте.

Но Крушевац није много изгубио услед премештања престонице. Он је и даље остао као врло важно стратегиско место око кога су се водили многи ратови, а по паду деспотовине био је за дуго време једна од главних етапа за турско на-

[1] Владимир Карић, Србија. Стр. 727.

[2] К. Јиричек, Споменици српски, Споменик XI, стр. 52.

[3] F. Kanitz, Serbien I, стр 267.

[4] И сада се у Старој Чаршији налазе развалине од две веће старе грађевине. По причању народном, једно је била џамија а друго амам. М. С. Милојевић у делу Путопис дела праве Ст. Србије, стр. 45. мисли да су те грађевине из доба ранијег од Лазара.

дирање северу. И од то доба ми се у разним споменицима срећамо врло често са његовим именом.

Још за време деспота Стефана Лазаревића Турци су на Крушевац нападали. Године 1413. разбио је султан Мусија деспота Стефана на Врбници и освојио Крушевац, Сталаћ и још неке градове.[1] Ово би било прво страшно искушење за Крушевац и његово становништво, јер је султан Мусија још те исте године био побеђен од свога млађега брата Мехмеда, кога деспот наговори на буну, и који се, помаган Србима, 1413. год. докопа престола. Има неких бележака по којима изгледа да се том приликом деспот састао с Мехмедом у Крушевцу[2] и тада углавио онај уговор, по коме је деспот ослобођен данка и давања помоћи у рату, па чак добио и земаља на источној граници.[3] После овога па до пред крај владе Стефанове Крушевац је био на миру. Али кад деспот Стефан одреди себи за наследника престола свога нећака Ђурђа Вуковића, султан Мурат се наљути и те исте (1426.) године удари с војском на Србију и пленећи и палећи допре до Крушевца, заузме га и опусти околину,[4] али се одмах измири са деспотом и поврати му заузете земље. Тек се то беше свршило а идуће (1427) године умре напрасно деспот Стефан и на Крушевац наиђе нова беда. Чим је деспотску власт примио Ђурађ Вуковић стиже му захтев од султана да му преда деспотовину, на коју султан полагаше право на осову сродничких веза с покојним деспотом. Ђурађ одби

[1] Наши летописи то овако бележе: „Вь лѣето с ц к а. царь Моусїя разби Стефана деспота на Врьбници и расипа Кршевաць, и Петроусь и Сталакь и Копїюнь и дроугe градове и бес числа множество рода христїянского губи саблюмь.“ Споменик III, стр. 126. И ако би било занимљиво знати, ипак је немогуће потпуно тачно утврдити, у којој је Врблици био овај сукоб, јер их у округу крушевачком има четири. Највероватније је да је био у В. Врбници код Треботина, 2 сата ј. з. од Крушевца: ма да није искључена могућност да је то било у оној Врбници код Бруса, близу уласка у Јанкову Клисуру, јер се она налази поред старог пута који је водио планин. билом на југ за Топоницу.

[2] Г. Љ. Ковачевић, Отаџбина за 1880. год. св. за мај—новембар, публиковао је расправу „Деспот Стефан Лазаревић“, и ту о овим догађајима расправља познатом својом логичношћу. Вели да се у Крушевцу искупила ова војска од српских, угарских, босанских и турских чета и ту очекивала долазак Мехмедов, но он дође у Добрич, обилазећи уз пут Мусу, где дође и Стефан са својом војском.

[3] Љ. Ковачовић, Отаџбина, новембар 1880. г., стр. 656

[4] Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић, Историја Српског Народа II, стр. 30.

захтев, а султан нареди те његова војска упаде у Србију и опседе Крушевац у који се беше збегао силан свет из околине. После краће опсаде Крушевац би јуришем заузет и поробљен.[1]

После ових неуспеха деспот није имао куд већ би принуђен да замоли за мир, који се склопи 1428. године, и по томе миру би између осталога углављено да султан задржи: Ниш, Крушевац и Голубац. Од овог времена па за дужи низ година Крушевац остаде у турској власти и постаде столица санџака алаџа-хисарског.[2]

Изгледа да у ово прво време своје владе над Крушевцем нису Турци у овоме крају држали ништа више осим града. Ово се да закључити из две повеље, издате у времену између 1428—1430. године, којима деспот потврђује баштину челнику Радичу. Он му у првој повељи даје између осталога: „...према Крушевцу село Бело Поље, село Бухмети, село Дренова...“, а у другој повељи даје му: „...село Будиловину, село Меленти на Расини, село Врбницу и село Себечевац у крушевачкој власти, село Кожетино Доње.[3]

Вреди још споменути да је у овим првим годинама турске владавине над Крушевцем у Крушевац долазио један Француз путник по имену Бертрадон де ла Брокјер. У путопису, који је Брокјер оставио о овом своме путу, споменут је и описан и Крушевац.[4]

[1] У „Одломцима из историје Београда“ (Годишњица X, стр. 20) забележено је да је у то доба управљао у Крушевцу Вук Бабалић.

[2] Турци су звали Крушевац Алаџа-Хисар. Више о имену биће на крају овога рада.

[3] Обе ове повеље наштампане су у Споменику III, и то прва на стр. 3 а друга на страни 4. — Да напоменемо да од села именованих у повељи постоје и данас са истим именом ова: Дренова, Будиловина, Мелентија и Врбница. Дренова је на левој обали Мораве, а Будиловина, Мелентија и Врбница су око варошице Александровца, која се звала до скора Кожетин, те ће то бити село Кожетино Доње које се у повељи спомиње.

[4] Ст. Новаковић, Буркад и Бертрадон де ла Брокјер. Годишњица XIV, стр. 51 „...У оно време кад се Брокјер из Свете Земље кроз Србију враћао, кући у Бургоњу (у пролеће 1433. г.), граница је међу Србијом и Турском била на Морави међу Крушевцем и Варварином.“ Брокјер пише: „И дођосмо у ову варош која се зове Corsebech (Крушевац), и ту нам протече 10 дана од кад смо пошли из Дренопоља. Поменута је варош на једну миљу од реке Мораве која долази из Босне... Турци су ову варош освојили пре 6 година. Она је мала и врло добро ограђена двоструким зидом, који је по врховима где су Стрелнице, порушен: имала је и градић, сада развaљен. У тој вароши Кру-

Турци нису били задовољни са дотадањим освојењима. Њихова је моћ расла из дана у дан све више и они се нагло ширише на север. Султан Мурат је зато долазио често у сукоб и с Угрима и с деспотом. Године 1437. испаде једна угарска војска из Београда[1] па преко деспотовине допре до Крушевца и под Крушевцем попали султанове лађе,[2] па повлачећи се опет деспотовином потуче и потеру турску на Годомину пред Смедеревом.[3] Ово наљути султана и он за све окриви деспота Ђурђа и отпоче противу њега војну и ми 1441. године видимо да је цела деспотовина у турским рукама, два деспотова сина ослепљена у М. Азији, а седи деспот склањаше се по Далмацији гоњан свирепо од султана, док најзад не оде у Угарску, и ту силно наваљиваше да се отпочне рат противу некрсти. И његове молбе овога пута не осташе на празно. Кад на угарски престо седе пољски краљ Владислав би одлучено да се скупи велика војска, која ће под Ђурђем и Хуњадијом (Сибињанин Јанком) провалити у Србију. Пољаци пристану да помогну, а папа огласи рат за крсташки. Деспот о свом трошку скупи 25.000 Срба, а сва војска беше јака на 40.000 људи. По Хамеру ова војска, коју сачињаваху Срби, Угри, Пољаци и немачки крсташи, крену се из Будима 22. јула 1443. године под предвођењем Бранковића „активног и предузимљивог савезника“ и код Смедерева пређе Дунав и продре до Крушевца, Пирота[4] и даље. Кад је Крушевац био заузет скупила се у њему била сва војска и ту је логоровала неко време ради одмора. Чода Мијатовић вели да је већи део Крушевца том приликом изгорео.[5]

шевцу боравлаше старешина границе на тој страни... Име му је Синан-беј·“ Интересантно је да и Хаџи-Калфа у своме географском делу (Споменик XVIII стр. 62). помиње овога Синан-беја: „Освојио га је (Крушевац) Синан-паша, румелиски беглер-бег у време Мурата II. За Сталаћ Брокјер вели да је био некада јако место а да је сада разрушен, испод брега (где је Сталаћ) где се реке састају видео је 80—100 турских шајки.

[1] Ст. Новаковић, Балканска питања, стр. 200. наводи да је угарском војском овом приликом заповедао Вукашин Зупровић.

[2] М. С. Милојевић, Путопис дела праве Ст. Србије, стр. 44 није разумео реч дрѣва у споменицима, већ мисли дрва т. ј. палисади по шанчевима.

[3] Споменик III, стр. 133 ...„и попалише Оугри дрѣва турска подь Kроушевцемь“: стр. 155. „S ц м е. попалише Оугри градь Кроушевац и бои бише с Тоурци на полоу Годиминоу.“

[4] M. De Hammer, Histoire de l' empire ottoman, traduit par M. Dochez Paris 1840 Tome I p. 198.

[5] Ч. Мијатовић, Деспот Ђурађ Бранковић. Стр. 346.

Последица овог успешног рата био је сегедински мир (1444. године) по коме Турци морадоше деспоту Ђурђу вратити земљу са свима градовима. Би му враћен и Крушевац.[1]

После овога готово неочекиванога успеха деспот се добро чувао да не дâ повода Турцима за нове нападе, те је остао неутралан и за време борбе на Варни а и на Косову (1448. год.) и Турци га заиста нису ни дирали. Па чак кад је на султански престо сео и силни Мехмед II. Ђурађ је за читаве три године остао на миру. Али по освојењу Цариграда султан затражи од деспота Смедерево и још неке градове. Ђурађ ово одбије и одмах нареди да се народ склања у градове, а он са породицом пређе у Угарску да моли за помоћ. Султан нападе на деспотовину и заузе многе градове па и Крушевац, а Смедерево опседне. У то доба стигне Смедереву помоћ из Угарске и одбије опсаду. Султан оде у Софију (Средац) а један део војске сконцентриса у Крушевцу где за главног команданта постави Фериз-Бега с налогам да преко јесени и зиме утврди тај град. Чеда Мијатовић наводи Бонфинија који, по хроници Туроцовој, прича да је Фериз-бег био скупио са свих страна велики број зидара те живо на грађевини радио.[2] Али дотле стиже из Угарске нова већа војска, коју вођаше Хуњади, и она, појачана и српским одељењима, усиљеним маршевима за четири дана стиже под Крушевац, тако да су Турци били потпуно изненађени њеном појавом. Како су стигли Угри одмах и нападну на јако збуњене Турке. Међу Турцима владаше највећи страх и забуна. Узаман се Фериз-бег трудио да поврати дух у своје војске и да је постави у бојни ред, напад је непријатељски био тако силан да Турци нагну бежати и претрпе велике губитке. Сам главни заповедник Фериз-бег, који је имао на 32.000 људи, како вели Хамер,[3] би тога дана заробљен.[4] Страшан је био овај рат, он је Србију готово опустио.[5]

[1] О овоме и код Хамера. Tome I p. 200.

[2] Ч. Мијатовић, Деспот Ђурађ Бранковић, стр. 232.

[3] Hammer, Histoire, Tome I p. 251.

[4] Ову победу бележе и наши летописи: вь лѣто ҂. ѕџ҃г. октомврія. в. оухвати Янколь Феризбеговика оу Кроушевьцоу." Споменик III, стр. 134. То и код Ч. Мијатовића, Хамера, у Гласнику XIX и Годишњици II (стр. 343)

[5] У Годишњици књ. III, стр. 343 пише да је Хуњади у време овога рата писао немачком цару Фридриху III, да је ове године „цела Србија порушена и попаљена и из ње је одвојено самога робља 50.000

После ове победе, због зимског доба, Хуњади се врати кући, а деспот очекиваше освету султанову која га и постиже одмах идуће године (1455.). Остављен самом себи деспот мораде молити за мир, али би принуђен да се одрече земаља јужно од Западне Мораве. Тако је Крушевац поново пао у турске руке.

Одмах идуће године почне се султан спремати да нападне на Београд. Знатно је да су те примене чињене у Крушевцу.[1] Хамер, по хроници Туроцовој, вели да су у Крушевцу за ову опсаду ливени и опсадни топови.[2] То по истом извору вели и Чеда Мијатовић.[3] — Изгледа да је 1481. год. после једног упада сремског деспота Змаја Вука Крушевац био спаљен и порушен а из околине мноштво света преведено на земљиште круне угарске.

На неколико година пре овога догађаја побуне се противу султана Бајазита II његови синови, и да би их задовољио, нарочито Селима, који захтеваше земаља у Европи, мораде им давати извесне провинције на управу. Селим који беше дошао с војском под Једрене доби санџаке: смедеревски, видински и алаџахисарски.[4]

У XVI и првој половини XVII столећа сила турска беше на врхунцу. За све то време силне турске војске пролажаху Србијом и вођаху борбе с Угрима и Немцима на бојиштима с оне стране Саве и Дунава: на Мохачу, под Сигетом, Будимом и гордим Бечом. На обалама Саве и Дунава, а нарочито у Београду, имађаху Турци бољих позиција за те ратне операције и Крушевац за време губи свој пврашњи значај; са његовим се

[1] Ст. Новаковић, Град Вишесав и видинска област. Годишњица V, стр. 146. „Познатим догађајима око опсаде Београда, који су годину дана касније следовали, открива нам се да се султан за опсаду Београда спремао у Крушевцу, имајући на том месту велике топове.

[2] Hammer, Histoire e. f. s. Tome I p. 255: „Des le mois d' avril le bruit se repandit en Hongrie que Mouhammed faisait d' énormes préparatifs pour la Conquête de Belgrade, et qu'on fondait des conons de siège à Krussovatz sur la Morava.

[3] Ч. Мијатовић, Деспот Ђурађ Бранковић, стр. 270.: „Каравани од хиљаду камила и мазги заустављали су се у Крушевцу и стоваривали бакар, калај, а без сумње и комађе од разбијених звона, све то да се у Лазаревој престоници слију тешки топови за опсаду Београда."

[4] A. Rombaud, Histoire Générale, 7. IV p. 702.: „...et Selim reçut le gouvernement de Semendria, Viddin et Aladja-Hissar..." Тако и код Жанкјера-Histoire de l' empire ottoman."

именом срећемо сада ретко и то поглавито у делима географа и путника.

Негде у првој половини XVII века писао је своје георафско дело о турском царству Хаџи-калфа или Ћатиб-Челебија († 1656). У томе делу налазимо ово о Крушевцу: „Алаџа-Хисар, место и кадилук на обали Мораве, 10 дана од Цариграда. Около су Кузник и Пераким. Ово је место била знатна варош у земљи Лаз и престоница господара овога народа. Освојио га је Селим-паша, румуски беглербег у време Мурата II.“[1] Под земљом Лаз разуме Хаџи-Калфа Србију и зове је Лаз по кнезу Лазару.[2]

И у опису путева по турском царству, који написа сењски канцелар Ф Петанчић, налазимо Крушевац често споменут.[3] Тако он вели за један друм „да доводи најприје на Мораву, негда Moschius звану, по страни града Cruscevae (Крушевца) текућу.“ На другом месту (стр. 128) вели да Западна или Српска Морава тече по средини тврђице Крушевца (Cruscevam arcem), у истом смислу и на стр. 137.

Још су о Крушевцу у својим белешкама писали напред поменути Брокјер, А. Е. Потар (1655)[4] и доктор Браун.[5] Интересантан је опис Крушевца дао и један скорашњи путник, то је опис од Пирха из 1829. год. Истина Пирх није долазио у Крушевац али га описује према казивању других, и како га је видео с леве обале Мораве и Јасике.[6]

У последњој четвртини седамнаестога столећа поче сила турска малаксавати и поприште борбе између Турака и Немаца

[1] Споменик XVIII, страна 62.

[2] Jbid. коментар Стојана Новаковића.

[3] Rad, knjiga XLIX, стр. 126 и даље.

[4] Starinar, XXV, стр. 189.

[5] Ст. Новаковић, Белешке доктора Брауна. Споменик IX. Стр. 38. „...Газили смо Мораву на месту широкоме, подубоком и брзом, те по томе не баш без бриге и страха, чега ради је Турчин чауш једнако читао своје турске молитве, а наши улаци су понављали своје Ora pro nobis... Најпосле стигосмо у Халаџа-Хисар или Крушевац (Halli Jahisar or Crushovatz), знатно место у коме има лепа црква са две лепе куле. Одатле путујући цео дан преко брегова и шума стигосмо у Прокупље (Procupie), које се турски зове Urchup...“ Ово је било 1669. године.

[6] Пирх, Путовање по Србији (срп. превод) стр. 120. „...Преко пута (од Јасике) нешто сат од Мораве лежи некада велика, стара варош српска Крушевац, престоница Кнеза Лазара. Варош је јако опала: старе величанствене зграде леже у рушевинама, но високе куле и цркве дају још појам о њеној старој величини. Варош се налази у турској области...“

почеше се постепено померати југу баш као што се у XV в. помераше северу, и пространим пољем крушевачким опет се хоре ратни усклици. После пораза Кара-Мустафина под Бечом (1683. године) Немци наставе рат, очисте своје земље од Турака па пређу и у Србију. Године 1689., када се немачка војска налазила у северној Србији (негде око Хасан-Пашине Паланке) Турци су сконцентрисавали један део своје војске у Крушевцу где се налазио и сам серашћер. Они су били саградили и мост на Морави. Но после свога пораза на Баточини Турци напусте Крушевац и повуку се к Нишу, а заповедник немачке војске маркграф Лудвик Баденски прати једно своје одељење Крушевцу да спали и поруши онај мост на Морави по коме су Турци прелазили. Но у овом рату није била срећа Немцима до краја наклоњена. Турци их потисну северу и пребаце на леву обалу Дунава.[1]

Није прошло много година а поново плану рат између Аустријанаца и Турака. Рат отпоче 1716. године. На челу аустријске војске налазио се даровити војсковођа Евгеније Савојски који успе да брзо завлада београдским пашалуком и примора Турке на Пожаревачки мир (1718 године) по коме већи део данашње Србије — београдски пашалук — потпаде под аустријску власт. Крушевац, који је по турској административној подели био у пашалуку лесковачкоме, остаде овом приликом у турској власти[2] и био је на граници аустријске територије.

Уговор пожаревачки важио је само двадесетину година, јер 1737 г. аустриски цар Карло VI споразумно с Русима отпоче војну противу Турака. Аустријанци у почетку имађаху успеха и освојише нека места. Њихова војска беше подељена у неколико одељења. Једно, под вођством пуковника Лентулуса, продре 20. јула 1737. г. из Ражња у Крушевац прешав код Сталаћа Јужну Мораву. Задатак је био да се освоји Крушевац и узбуни противу Турака цео овај крај. Али је то овде било свршено пре њих. Крушевљани Турци су били осетили да се околни Срби нешто спремају и с тога напусте Крушевац и оду у Прокупље, а Круше-

[1] Годишњица VI. стр. 147

[2] Но као да ово није била велика штета за Крушевац и његово становништво, јер влада аустријска не беше ни мало боља од турске. Види о томе радове Д-р Драг. Павловића у Гласу LXII и LXIV.

вац поседне српска народна војска.[1] Но и у овом рату не беше Аустријанцима срећа до краја наклоњена. Турци их брзо победе и принуде на београдски мир (1739. год.) по коме се морадоше одрећи свих земаља на десној обали Саве и Дунава

После непуних 50 година плану поново рат. Аустриски цар Јосиф II и руска царица Катарина II утврде у Херсону план о подели Турске. Рат отпоче прво Русија (1788. године) па се у њега уплете и Јосиф II „да се овим варварима освети за род људски“ и „да поврати земље, које су му несретне прилике отргле од царства“. Аустрији у самој ствари није било до рата овом приликом, због ненормалних односа са Пруском, али се Јосиф II бојао да сами Руси не покажу све успехе и угази у рат рачунајући поглавито на српски народ. И од Срба би образована нарочита војска — фрајкор.[2]

Необично живо и одушевљено учешће (нарочито у почетку) нашега племена могло је овом приликом донети Аустријанцима знатне користи, али пасивност и крајња равнодушност с њихове стране учинили су да у место успехâ наступе неуспеси. Српски народ с правом може да оплакује оне силне жртве које узалудно поднеше витешки капетан Кочa и толики српски добровољци, који беху у Кочиним и Михаљавићевим четама.

Поприште борбе у то доба било је на Дунаву и у Шумадији, поглавито око Јагодине, дуж друма цариградског, где оперисаше капетан Коча спречавајући успешно Турцима комуникацију овим друмом. Ови успеси Кочини не изазваше ни мало активности у Аустријанаца. Кад Коча претрпе пораз близу Баточине Турци се почеше гомилати с југа. И Коча мољаше за помоћ, поручујући аустријском генералу Вартенслебену „да је дошло 40.000 Арнаута који су заузели Јагодину, Ћуприју, Параћин, Крушевац, Карановац“, да се Срби махом предају јер су у очајању не видећи да долази царска војска, али да би се поново дигли кад би чули да су Немци опсели Београд.[3] Све ово не могаше покренути Аустријанце на живљу акцију. Рат је и даље вођен млитаво, све док главну команду над аустријском војском није предузео енергични војсковођа Лаудан. Он притесни Београд па га и заузе, а за то време српски фрај-

[1] Чупићева Годишњица, књ. VIII. Стр. 279.

[2] Врло јасну слику ове војне дао је Д-р Драг. М. Павловић у раду „Прилог историји Кочине Крајине и Михаљевићевог фрајкора.“ Глас LXVIII

[3] Д-р Драг. М. Павловић. Прилог историји...“ Глас LXVIII, стр. 127.

кор, под командом Михаљевића (који у брзо авансоваше од капетана за мајора, и даље до чина пуковника) разви врло живу акцију по унутрашњости Србије. У јесен 1789. године беше велики део београдског пашалука у власти Михаљевићевих трупа. Акција се продужи и преко зиме. Те зиме би заузет и Крушевац. Михаљевић се крену 2. јануара (по нов.) из Јагодине са 8 компанија, једним ескадроном фрајкорских хусара и једним ескадроном гревенових хусара и 4. јануара (по новом) заузе Крушевац без великог отпора, јер је у њему било око 500 слабо наоружаних Турака.[1]

Ове борбе описане су по по немачким изворима у чланку ђенерала Косте Протића „Одломци из историје Београда“[2] овако: „Он се (Михаљевић) кренуо на Крушевац 2. јануара 1790. године (по старом 22. децембра 1789.) са 8 компанија српских добровољаца, једним ескадроном немачких коњаника и с 4 топа, преко Рашеваца и Бошњана.[3] Од Бошњана до места где је Михаљевић хтео да пређе преко Мораве било је само 2 сата, и зато је Михаљевић послао одавде једно одељење своје војске према Сталаћу, нишким путем који води у Крушевац, а он је дошао право на Мораву, где је затекао спремне лађе и скеле за превоз војске. Но скеле и лађе било су доста лоше, те су се превезли на њима само топови, а сва остала војска прегазила је Мораву и ако је вода била војницима до самих паса. То је било у зору 4. јануара 1790. (одн. 24—XI—1789) године. Војска се је ова разместила одмах у једну велику кару и ту наложише неколико великих ватара те су пешаци исушили своје хаљине. Неколико јачих патрола српских заузело је путеве по којима се могло доћи у Крушевац из Алексинца и Прокупља, и оне су браниле да не дође отуд никаква помоћ Крушевцу. А сад је послат према Крушевцу капетан Марко са 200 српских драговољаца да пазе, да отуд не нагрну Турци Крушевљани на ову војску на Морави. Кад је почело већ добро да свиће Михаљевић је пошао са свом војском ближе Крушевцу. Напред је ишло једно одељење српских драговољаца под ко-

[1] Jbid стр. 147. Исто и у Die freiwillige Theilname dar Serben und Kroaten an den vier lethen österreichisch-türkischen Kriegen. Wien 1854.

[2] Годишњица IX, сур. 139. и даље.

[3] Рашеваи и Бошњани су села, која су сада у срезу темнићском окр. моравског и леже на путу који води све левом обалом Мораве преко Варварина за Јагодину.

мандом капетана Симоновића, као авангарда; за њим су ишли хусари, за овима пехота и 3 топа па кавалерија и напослетку један дивизион пешака као ариергарда. 100 људи, драговољаца српских, с једним топом остали су под командом поручника Прибишевића на броду на Морави да се ту нађу као заштита за сваки случај. На путу за у Крушевац, пристало је уз главну војску оно одељење што је ишло преко Сталаћа. Ово је одељење одређено сад да буде заштита топовима, а и авангарда је сад ојачана с још нешто коњице и послат јој је сад и један топ. Уз свирку музике која је свирала све турске маршеве, приближавала се је ова војска све ближе и ближе Крушевцу. Дошавши близу вароши на пушкомет истакли су се напред шицари (стрелци) те су се измешали са српским хусарима и почели пуцати из пушака. Турци испадну сад из Крушевца и нагрну на српску авангарду у таком броју и тако силовито, да је авангарда морала да устукне назад главној војсци. Главна војска била је разређена већ у једну кару и Турци потискавши авангарду јурну и на њу са три њене стране. Но Срби их дочекају овде мирно ватром из пушака и топова те се Турци врате брзо у своје утврђење под Крушевцем. Михаљевић почне сад да пуца живо и против вароши и против оног турског земљаног утврђења, и кад је видео, после неког времена, да су Турци прилично поколебани, он јурнуо са свом својом војском и на варош и на утврђење и заузме их срећно обоје. Турци су бегали сад на разне стране, а једна повећа гомила њих повлачила се у једну оближњу шуму. Српски коњички ескадрон, нададао се је сад за Турцима и нанео је доста штете онима што су раштркано бегали, док су они што су остали у скупу и бранили се одступали и даље к Прокупљу с много мањим губитцима. Срби су поселли за овим и стари градић у Крушевцу у који су ушли уз веселу свирку војне музике. Од Срба пало је на Крушевцу 18 мртвих а Турака је било 50 погинулих и један заробљен. Турака је било тада у Крушевцу око 1200 људи а старешина им је био неки Сехер-паша. Турци су имали у Крушевцу 2 топа, али без лафета, те су их наместили на двоја кола да изгледају као топови којима се може да пуца... Михаљевић је позвао одмах у Крушевац све околне кнезове, те је с њима заједно држао благодарење а за тим им је говорио да буду верни и предани немачком цару и да одмах оправе кнез Лазареву цркву у граду, у којој су Турци држали до сад своје

коње, и да слушају свога новога команданта капетана Геца кога им оставља у Крушевцу с једним дивизионом српских драговољаца пешака. Срби Крушевљани поселн су сад још јаче путеве из Алексинца и Прокупља а Михаљевић се сутрадан врати у Јагодину".

Али кад аустријска војска претрпе неке поразе и кад на престо аустријски седе Леополд II (кога појава револуције у Француској нагони на мир с Турцима), би закључен мир у Свиштову 1791. године, по коме оста status quo ante bellum а Султан Селим III. се обавеза да ће опростити учешће у рату свима Србима и да ће завести бољи систем владавине у београдском пашлуку.

Ове су догађаје наши овако забележили: „Сего лѣта 1787. бистъ ратъ Немацъ и Московъ со Тоурчиномъ. Пакъ четве(р)те године сотворише миръ, и Немацъ оузе у (Т)оурчина Белиград, Смедерево, Пожаревац, Адекале или Ершавоу, Ягодину, Ћоупрію, Парачин, Кроушевацъ, Крагоујевацъ, Роудникъ, Валево, Пожегу, Чачакъ, Карановацъ, Шабацъ, Соко би, а не оузо…"[1] „Пакъ на исто лето врати Белиградоу предѣлъ со окреснїи мѣеста Тоурскомъ."[2]

Још само нешто о имену Крушевца. — Нема начина да се дозна од када ово место носи име Крушевац. У споменицама до сада познатим помиње се тек од владе кнеза Лазара. — Тешко је и етимолошки објаснити прави значај и постанак ове речи. Мишљење Ами Буе-а[3] да та реч долази од глагола cueillir — крушити, брати изгледа прилично произвољно. Не постоји ни народно тумачење. Но да напоменем да реч Крушевац као географско име у опште није ретко у нашим старим споменицима. Тако се помиње село Кроушевьць негде око Дечана (Mon. Serb. 92), и код Приштине се помиње Крушевац (Mon. Serb. стр. 563. и 564.) Цар Лазар дао је Раваници село Крушевац у Пеку (Србскій Лѣтописъ IV. књ. стр. 52.). И у Босни је био град Кроушевацъ и Chruseuas (Mon. Serb. стр. 378. и 386.).

Кад су Турци завладали Крушевцем назвали су га Алаџа-Хисар т. ј. Шарени Град.[4] Зашто му дадоше баш тако име

[1] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи. Књ. II (Зборнак за историју, језик и књижевност. Акад. Наука) Запис Бр. 3645, стр. 290.

[2] Jibid, Запис Бр. 3646 стр.

[3] Turquie, t. I, стр. 31.

[4] К. Н. Костић, Трговачки центри и друмови. Стр. 420.

непознато је, али је занимљиво да га и Срби тако зову. У нар. песмама се пева као: Шарени Шанац и Шарена чаршија.

„У Крушевцу шанцу шареноме.“

(Вук, Песме, II, стр. 190.)

„У Крушевцу у шарену шанцу.“

(М. С. Милојевић, путопис дела праве Ст. Србије, 47.)

М. Ђ. Милићевић у чланку „Помен о Даничићу“ (Годишњ. V, стр. 85.) вели: „Хваташе се сумрак кад уђосмо у шарену столицу последњег цара српског.“

Радомир М. Илић,
професор.

ДВАДЕСЕТ ГОДИНА

ПОЛИТИЧКЕ БОРБЕ НА ПРИМОРЈУ

(1880—1900 год.)

XI.

Вјера и политика.

Неколико мјесеци послије свечаног спровода адресе за сједињење Приморја са Хрватском и Славонијом, показала се опет згодна прилика, да се потуку Срби и Хрвати на Приморју. По спољашњости и по утицају на политичке изборе општина Врлике била је и тада у српским рукама. Убрајала се међу српским општинама. У општини Врлике има скоро подједнаки број православних и католика. Православних имаде нешто више. Хрвати су и од прије покушавали, да отму Србима управу те општине. Борба није ипак никада била тако јака и очајна, као овога пута. У општини Врлике, осим православних и католика, било је и неколико породица унијатских. Унијатски каптол у Крижевцима у Хрватској, настојао је, помоћу Рима и Беча, да што више повећа ту број унијатских породица. Његове стријеле биле су, наравно, наперене само против православних породица у општини Врлике. Ширење унијатства потпомагали су и католички фратри и попови. Није му била противна, него је то ширење јавно потпомагала покрајинска влада у Задру. Знала је, шта хоће Беч. А Беч је у томе хтио, што је желио и Рим. Била је заједничка жеља, да у општини Врлике буде што мање православних породица, а што више унијатских. Унијате је лакше превести у католичку вјеру, него ли православне.

Баш у доба најљуће борбе Срба и Хрвата на Приморју

долазио је у Врлику скоро цијели унијатски каптол из Крижеваца са бискупом на челу. Сврха доласку била је, да што више православних породица преведе у унијатску вјеру. Настајала је јурња по̂ православним селима општине Врлике. Ту се, свакојаким обећањима, а особито давањем готовог новца, настојало поткупити православне. Трговина је била толико јавна, да су понеки православни за новац прелазили у унијатску вјеру, а сутрадан или мало касније опет би се повратили у православље... Поље ипак није било родно за сађење унијатског стабла и за сијање тог сјемења. Послије много година напорног и истрајног рада и богате пропаганде, Крижевци, Беч, Рим и Задар нијесу успјели да стеку унијатској вјери у крајини Врлике, него врло мало породица. Али за то ипак, о владином трошку саграђена је посред вароши Врлике лијепа унијатска црква. У њој служи од владе добро плаћени свештеник.

У таквом осињаку вјерске пропаганде, вјерског прогањања и вјерске мржње, која је морала бити пошљедица таквог рада, почетком јула 1895. одређени су избори за општинску управу. Коловође хрватског јуриша били су фратри, настањени у Врлици да служе братској љубави и братском миру. Помагали су их фратри из велике крајине Сиња. Соколили су их и свакако потпомагали католички хрватски попови и фратри са цијелог Приморја. Не под плаштем народности, али под хрватским барјаком, и у име католичке и унијатске вјере поведена је јака чета, да даде Хрватима управу општине Врлике. У оно доба, у јулу мјесецу, кад се ово наше камење угрије као усијано гвожђе, на коњима јурили су фратри по селима, као бијесни. Куппли су гласове код католичких и унијатских изборника. Гдје су знали, да су католички или унијатски тежаци пријатељски расположени према дотадашњој општинској управи, ту су фратри дању пријетили пакленим мукама. Гдје по дану нијесу помагале паклене муке, фратри су радили и по ноћи.

Кад би радњом изморени тежак настојао и хтио, да даде мало почивка својим утруђеним костима, фратар би халком ударао на његова кућна врата. Тежака је тек ухватио први нај јачи сан, а лупа би га пробудила. Онако бунован отворио је врата. На вратима би нашао фратра са крстом у руци. Чам би се врата отворила, фратар би на кућни праг наслонио крст и говорио је забезекнутом бирачу: „Ако гласујеш за ришћанина, једнако ти је, као да прегазиш овај крст!“ Су-

традан тежак није могао поуздано да зна, је ли то био сан, или је била јава. Фратар би му само те ријечи изговорио, па би одјурио даље, да тако још испуњава своје хришћанске дужности.

Слично се проповиједало и говорило са црквених олтара. На зборовима пред црквама фратри су улијевали у своје стадо мржњу на православне. Није било боље ни у оно мало школа, што их има општина Врлике. Све се радило по једном истом плану. Свугдје су средства била једнака или много слична. Хрватска штампа све је то помагала.

Мука је ипак била узалудна. Општинска управа у Врлици остала је у истим рукама, у којима је и до онда била. Подлегли су нападачи, који су били развили вјерску мржњу до ножа и хрватско-правашку заставу.

У нашој малој политици био је велики утисак тих избора. Особито хрватско поповска странка тешко је прогутала тај залогај. Поновили су се обични нападаји и обичне подвале. Српска штампа била је умјеренија. Она је о тим изборима расправљала мирније, осуђујући тај најновији хрватски јуриш.

У 28. броју 1895. године Стари Србин Католик штампао је у Српском Гласу значајан чланак Правац и тежње сектарске штампе у Далмацији. Била би грјехота главније тачке тог чланка не отети заборави, тим више, што су у свези са изборима у Врлици:

„Каже нам историја, колико су њемачки Језуити затрли славенског народа и његове крви пролили у предјелима балтичкијем, а све у славу интолерантне и велико-латинске политиче римске курије. То је исто, од прилике, учинио дивљи вјерски фанатизам и од народа чешког. Колико је његове жилавости сапето, колико је његове крви проливено, у име вјере и Исуса Спаситеља, то је свакоме добро познато из историје. На све стране, куда је год славенско племе допирало, не престадоше ти богумрски агитатори да, кроз вјекове и вјекове, својом кобном политиком распаљују грађански и братоубилачки рат међу Славенима, које су до крајности растровали и раздробили, посијавши међу њима вјечну мржњу и раздор, и лишивши наш невољни народ братске слоге, мира, јединства, слободе, напретка и сваког берићета божјег!

„Ништа није могло да те славенске душмане устави у њиховој бијесној и систематској акцији, док не успјеше — гдје

год могоше — да наш народ душевно подјарме и с његова тијела збришу стара крвна и племенска обиљежја, а у корист туђе власти и господства. А чиме и како то постигоше? Све са вјерским тероризмом у име Бога свемогућега, који је једнако миловао и милује све народе на свијету, који у њега вјерују, те у име благог Исуса и његове свете науке, која је људима навијестила мир и љубав, узајамно праштање и сношљивост! Па кад је то тако, како да човјек не дође до парадоксног закључка: да није за славенску срећу у свијет пуштена света Исукрстова вјера, кад су наши душмани створили од ње тако страшно и убојито оружје, које и данас грози срећи славенскога рода и његовој будућности. Јер да је народ наш остао у својој прострaној вјери, у којој га је Вишњи толико вјекова уздржао, и дандапас би род био с родом, језик с језиком, нити би једни на друге гледали као крвници на крвнике, а све у хатар људима, који су нам туђи род, туђа крв!

„Да. Славени су радосно примили свету Исукрстову науку, крст и вјеру, али се је душманима хтјело да створе нешто ново, да расцијепе вјеру, како би народе боље подјармили, а Словене за навијек ослабили и развоју њихове народносне свијести вјечним застојем загрозили. Та их је паклена мисао увијек руководила, па их и данас руководи, те су многа славенска племена морално од славенскога стабла отргли и за своје циљеве освојили, а међу тијем и браћу нам Хрвате, од којијех начинише најбоље оружје за вјерску пропаганду међу оним јужним Славенима, који се још отимљу погубном каламљењу тако зване, „више западне културе“ (тј. наказном пресађивању њемштине и талијанштине) и чисто придржавају својих народно-славенских особина. Од Хрвата славенски душмани направише најжешће вјерско-политичке агитаторе, који без избора средстава најстрашније раде и роваре, особито међу оном својом браћом, која осташе у својој некад с њима заједничкој вјери, а намјером да и њих какогод привуку под туђински јарам, па макар и кроз саму унију, за коју се хрватски првосвештеници у пошљедње доба особитим маром заузимљу.

„Дјела ове бијесне пропаганде није нужно овдје набрајати; она сачињавају у задње вријеме дневну кронику нашијех листова, те ће будућијем историчарима служити за илустрацију озе срамотне периоде нашег јавног живота. Тешко нама, тешко

нашој отаџбини, кад су свештеници једне хришћанске вјероисповједи прегли да неуком народу туре у шаке братоубилачки нож, те у њему распале најгаднију и најужаснију од свију страсти: мржњу ради вјере!

„Ова је од Бога проклета борба нашој земљи тим фаталнија и опаснија, што у нас и без тога католички свештеници управљају свијем народнијем послима, нити се без њих каква јавна работа опрема. Превласт клерикализма, то је код нас онај големи чир, који на себе навлачи сву животну крв нашег друштвеног организма. Обазримо се само и погледајмо: попови дрмају са школама, дају правац опћинскијем и политичкијем изборима, управљају јавнијем закладама, књижевнијем фондовима, па — што је најважније и најжалосније — чаа и са јавном штампом, која се у њиховијем рукама извргла ето у оруђе ниског опадања и пакосне клевете. — — —

„Па куд ћеш жешћег отрова и ужаснијег бича за овај једноплемени братски народ од оног црвеног недоношчета, што се за нашу срамоту завргло у питомом Дубровнику? Оно је горе и од исте куге, јер се од куге учени људи бране лијековима па се кадшто и обране, а свакако, ко остане, остане здрав, те опет живи и напредује, дочим оно што ови нељуди својијем листовима и својом науком опогане, то се већ никада не исцијели. Па ко пише и издаје тај отров, ту Црвену Хрватску? Опет бијесни попови и фратри и њихови ученици, а све под плаштем једино спасавајуће вјере, па макар се и сав народ у крви окупао.

„Па није само то, што онако гадно пишу, него још и горе раде у народу, над којијем управ пашују, и тешко ономе, ко им се противи и неће да се покори, особито при каквијем политичкијем изборима. Тада ти узјашу на хатове и лете кроз села и вароше и дижу народ на окршај, као какви калаузи крстарских војна, или condottieri талијанских република средњега вијека. Слава ти господе Боже и спаситељу наш! Јесу ли ово вршитељи и проповједаоци твојих светих наука и божанственога мира, ови бездушници, који немило ватру пире и раздор сију у том народу? Докле ћеш их пустити, да овако раде? Ето, у најновије доба ни о чем друго не раде (кад нам о глави не раде), већ о хрватско-правашкој политици, а гдје нам је тај сретни братски хрватски народ? Та, давно су га његови па-

стири отргли од остале му браће, те га одродили, одвојили, завели, подјармили и заслијепили, те од њега начинили мађ за душманске мишице.“ — — —

Бистрина, истина и наука, које провијавају из овога чланка у оној политичкој ватри не помогоше ништа. Били су узалудни и најоснованији разлози, кад су вјерска мржња и политичке страсти заступиле све остало. Хрватска штампа ишла је толико далеко, да је чак приморске Србе корила вјерском несношљивошћу и вјерским фанатизмом. Говорила је православним Србима, да они развијају вјерски рат. Српски Глас није могао, а да не одбије такве нападаје. У чланку Будите барем искрени, у 41. броју год. 1895. рекао је:

„Ми смо се нашли у неприлици, као никада до сада. С једне стране државно одвјетништво секвестрирало нам је допис, у коме се говори о сједињењу цркава, о питању, дакле, које ми нијесмо никада потицали, и у њему се само узгред спомињало име унијатског бискупа у Крижевцима, а с друге навалили наши противници са читавом гужвом ипокризија, придјевајући нама властите своје мане. Ми глупи фанатици, немирњаци, ваљда још и бунтовници. Сад одговарати и неодговарати могло би бити све једно. У том тешком положају ми ћемо поклонити главу, тражити извину, просити милост. А шта друго да радимо, кад смо ми кривци? Наши су противници милостиви и великодушни, они су прави шљедбеници еванђелија и морају нам простити. То је дакле ђаволски, паклени посао, па уједно пред свијетом срамотан, јер за народ убитачан, кад се у народ, већ толико несретан, уноси вјерски рат.

„Нека нам прости први Обзор, који нас највише задиркива. Ми смо погријешили, што смо из њега пренијели вијест, у своје вријеме, да је нови унијатски бискуп мађарски пјесник и уредник неког мађарског листа. Ми смо били луди, што нијесмо знали, да ће га Обзор назвати хрватскијем владиком. Јер то је онда са свијем нешто друго. А луд као и манит. Нека нам просте и остали сви редом хрватски листови, особито Црвена Хрватска, што смо ми овај пут погазили тако очито свој програм. Јер по нашем програму, Срби могу бити и католици, и мухамеданци, и јевреји, и унијати дакле, а кад тамо, ми донесосмо неке дописе, који вријеђају унијате. Ми једно говоримо, а друго творимо. Али опраштање овдје може бити

најлакше, јер је доказана наша неискреност, а искреност хрватске штампе. Она у добитку а, ми у штети. Њој ће се вјеровати.

„Него, ако нам се опрости, ми ћемо изнијети још једну молбу, која се такође не смије одбити. Јасно је и доказано је, да смо ми незналице и заслијепљеници. А у дјела милости душевне спада поука незналица, као и у врсту другијех богољубнијех дјела нахрана гладнијех. Ми смо уврстили у своју луду главу: да је вјерски раздор био главни узрок наше опће народне несреће. Ми пак нијесмо уврстили у главу, него нам историја каже, како је размирице вјерске међу рођеном браћом пратило крвопролиће. Мухамеданци и хришћани обадвију цркава клали су се као крвници, и ако су једне крви и језика били, а да вам не спомињемо нама ближе раздоре и клања, јер сте ви наши противници врло изображени, па сте с тога врло осјетљиви и боли вас, кад вам се истина каже. По свему томе, ми смо, а по својој глави, дошли до мишљења, да поштени људи, били Срби или Хрвати, па евентуално и Нијемци и Мађари, који се међу нама нађу и на нашу судбину могу имати уплива, не смију потицати вјерског питања.

„Шта ви на то кажете, лијепи и мудри противници наши? Ви нам лијепо одговарате, паметни као што сте. У молитвама се Богу препоручује јединство вјера; у еванђељу се проричe једно стадо и један пастир; па најпослије треба да престане овај раздор. Тако ви говорите, а ко би вас могао надговорити? Него, ако се у молитвама спомиње јединство, сваки га замишља на свој начин. Свак жели једнога пастира из свог стада. Преносећи ове замишљаје у дјела, таман се ствара раздор, који фактично не постоји више. Јер што је одијељено, одијељено је. Свакако то питање нека расправљају папе и кардинали с једне стране, патријарси, митрополити и владике с друге стране. Што они утврде, ми ћемо свјетовњаци бегенисати. Али нико не смије на своју руку започињати агитације и тим кварити посла.

„Ми мислимо, да главе црквене неће доћи до споразума. За сједињење цркава није вријеме згодно. Али тијем се веће зло ради, што се по појединим крајевима прије времена потичу незрела питања. А нас највише боли, што су ти крајеви близу нас. Кина је пространа. У њој има педесет пута више душа него ли свијех Срба и Бугара заједно и још се не крсте никаквијем крстом. Па најпослије, у томе су стању и наша рођена браћа мухамеданци на Балканском Полуострву. Они су

крв наше крви. Кад ви сад од православнијех тражите више од заједничког крста и еванђеља, шта ћете од њих тражити, који се клањају без крста и вјерују само у коран? Одговорите на то питање, да видимо ми и они: ко им је искренији пријатељ. Кад облијећете око православнијех митрополита, шта сте спремили за мухамеданске свештенике и првосвештенике? То исто, ако их волите, као што волите браћу православну, или, ако им то исто не спремате, ви их мрзите и не сматрате их својом браћом.

„Него, ви сад градите друго лице и кажете нам, како се ми варамо или намјерно варамо друге и дражимо страсти. Нама се причиња, да ви започињете вјерску акцију. Ви ништа друго не тражите, већ слободу вјере, како би сваки бискуп и владика могао похађати слободно своје стадо... Или ваљда неће бити ни то. Што смо ми читали, заиста смо читали у хрватскијем новинама. Ми овдје не преносимо, колико је вијести изашло у пошљедње доба о вјерској акцији и каквијем их задовољством прати хрватска штампа. Али то је било све за шалу. И оне вијести, и оне окружнице и оно остало, што је запремило коју колону хрватскијех новина, а ми спомињати не смијемо, то су биле штампарске погрјешке!...

„Започињући овај чланак написасмо му наслов: будите искрени! У томе часу ми смо заиста били врло наивни."

Док су се овако привремено рашчишћавала наша ситна питања, у којима је било и крупних прста, нијесу се заборављала ни српска животна питања. Босна и Херцеговина биле су непрестано на дневном реду. Српске и хрватске новине онога доба пуне су чланака, дописа, извјештаја и полемика о Босни и Херцеговини. Штампа слободне Србије и слободне Црне Горе не може се понијети, да је свој глас подизала за Босну и Херцеговину, како је то радила неслободна српска штампа у Аустро-Угарској. И у Београду и на Цетињу имали су, ваљда, пречег и важнијег посла. Спутан својим ситничарским питањима, штампа Србије и Црне Горе заборављала је Босну и Херцеговину. Аустријско-хрватска пропаганда радила је већ у велико по Босни и Херцеговини. Успјевала је особито код католика, а хватала је по мало и мухамеданце. Послије седамнаест година окупације и рада хрватске пропаганде могла се утврдити чињеница, да су сви католици по Босни и Херцеговини постали Хрвати, а и понеки мухамеданци. О Хрватству Босне и Херце-

говине писало се у то доба, као о нечем природном. О Српству њиховом причало се друкчије. Загребачки Обзор водио је коло у томе. Његови чланци и извјештаји, тобож из Босне и Херцеговине, били су надахнути тим духом. Тражила се на сав глас анексија Хрватској.

Један од најинтересантнијих таквих извештаја тобож из Босне а писан у Загребу, штампан је у 57. броју Обзора године 1895. У том извештају вели се од ријечи до ријечи:

„Ненаравну политику, коју данас тјера дипломација тројног савеза на једној страни, а на другој Русија и њој склоне државе ми амо понајвише осјећамо. Вјечита окупација те окупација дозлогрдила свакому. Нијесмо знали, да смо толико згријешили пред Богом и пред свијетом. У колико знамо у повјести је врло риједак случај, да би заузета земља била по седамнаест година, а Бог зна још колико ће бити — Occupationsgebiet". Ако нас знак времена и околност не вара, чини нам се, да Аустро-Угарска врло фино, да не речемо лукаво, гледа забашурити ствар, па да пређе преко тог питања, такнувши га се и не такнувши, те попут делфијског пророштва даје нам одговоре, које може свако, како хоће, тумачити.

„Кад се оно у прошлој години у делегацијама почело говорити и о Босни, онда је министар вањских посала свечано изјавио, да се данас не намјерава ништа друго гледе Босне промијенити, него да и од сада остаје „Occupationsgebiet". Врло нас је тај одговор растужио. Дакле, још ништа не намерава, а од намјера до чина врло је велик корак! Ми добро знамо, да је министар ону и онакву изјаву дао само да се чује urbi et orbi, дакле и — Русија, што мисли Аустро-Угарска гледе Босне. Боје се, да не би Русија била повријеђена, ако би се рекло: Босна ће се спојити већ с Аустро-Угарском, јер да та земља по праву, по историји припада Хрватској, дакле Аустро-Угарској.

„Русија у том случају не би могла бити никако повријеђена, јер ако љуби истину, ако штује историју, нашла би, да су Босна и Херцеговина чест хрватске краљевине, па да по праву, на које је и сам наш краљ пристао, имају се ове покрајине спојити опет с матером земљом. Ако би се исказала противна овој анексији, онда нам је очито, да онај још увијек мисли на балкански Пијемонт, на младу Краљевину — Србију, те би се можда у том погледу и изја-

вила, да се жаца од приговора, да Србија не зна ни сама собом да управља, а камо ли да још и Босну добије.

„Ну докле Аусто-Угарска на уста свога министра вањских посала, а да угоди Русији, дотле ми све теже и теже подносимо неизвјесно стање окупације. Мисли ли Аустро-Угарска на концу конца анектирати Босну, то би јој најбоље било накану извести одмах, те да тако прережe чвор, који ми највише осјећамо. Успротиви ли се Русија тој анексији, треба јој показати, да то народ сам хоће и жели; не узвјерује ли, нека пита. Аустрија једном мора или нас анектирати или на времена пустити. И у овом случају Србија би остала кратких рукава; јер ми добро знамо, што је Србија све радила од наше браће од ослобођења, па све до недавно. Добро знамо, како су им имања, добра, све и сва отета; добро знамо, како су мучена, злостављана наша браћа, док се бијегом не спасоше и за увјек не оставише дом и домовину; добро знамо, да Србија љуби и штује само православље, те што није одгајено у православљу, то није вриједно ни да живи. Примјер: покољ мухамедоваца у Србији прије 30 година; примјер: прогањање данданас католицизма у Србији. Све нас то учи, да од таквог савезника, од такве државе окренемо леђа и на увјек јој кажемо: „с Богом.“

„Срби нека једном за увијек упамте, да би ми сами, кад би нас по којој несрећи хтјели спојити са Србијом неки могућници, — борили се на смрт и живот, борили се до задње капи крви, само да такав рачун не би могао успјети, а нити провести се. Узнада ли се Србија, да би она лако с нама обрачунала, вара се. Аустро-Угарска могла би сад мирне душе и чисте савјести почети радити око анектирања, и то уз највеће одушевљење народа, на највеће задовољство народа; те у том би се случају показала врло и врло симпатична и доброчинитељица нас амо индиферентних, нас амо који смо још увијек ни на небу ни на земљи, а она: vox populi, vox dei, не би имала бољег примјера у историји.

„Ми као Словени штујемо и онако добро желимо Русији, али и Русија требало би да је већ нас ради промијенила или да промијени данашњу политику, те да управо она сама не даје узрока, да ми амо толико само ради ње трпимо и трпити морамо у својој кући, и на свом дому. Нас весели неизмјерно, кад се Русија, најмоћнија држава европска, нас сјећа и нас штити, али још би нас више веселило, кад би се она престала

противити анексији, дапаче кад би она једном и сама рекла, да је вријеме да се Босна и Херцеговина споје с матером својом. Ако нам дакле Русија мисли и жели добро, само нам га тако исказати може, а ми би јој били сто пут захвалнији.

„Не хтједне ли Русија на никакав начин допустити анектирање Босне, то Аустро-Угарска, данас најодлучнији фактор о судбини Босне, нека и без те приволе анектира Босну, не обазирући се ни најмање на приговоре Русије, јер шта се напокон Русија има пачати у нас, кад нити нам ломи нити дроби, а нити нам је када какових доброчинстава учинила, да тога већ ради будемо овисни о милости и немилости Русије. Русија треба да тражи захвалност код Бугара и Србијанаца, од Босанаца никакове; — ако зна, доста смо ради ње поднијели, а још увијек подносимо, па и свака већ стрпљивост има својих граница.

„Ми знамо, да ће цијелу хајку српске новине дићи на Хрвате, на нелојалност браће Хрвата, што ови иду заговарати анектирање, подмећући дакако, да је овај допис написао какав не Босанац, него који дошљак или који плаћеник аустријски у Босни, јер да то прави Хрват, прави Славен, не би никада написао, а нити зажелио. Ну браћа би се преварила, јер овај допис није никакав дошљак, а још мање аустријски плаћеник писао, него прави урођеник, а к томе мухамедовац, у очитој намјери, да мјесто тисућу и тисућу душа изрече ову жељу, не би ли Бог и срећа дали, да једном будемо на чисту, да не будемо абедул — кијамети дјеца окупираних земаља. А и Срби, кад би и мало хтјели мислити на наше данашње стање и околности, не би ни најмање зазирали и јавно се противили анексији; јер ваља бо да знаду, да ми истом имамо након анексије право, да у својој земљи судимо и расуђујемо; да законе давамо и докидамо; да праведност подупиремо, а насиље свако јавно жигошемо; да наш новац у добре и племените сврхе употребљујемо; а док год смо corpus separatum, ни на небу ни на земљи, дотле немамо право ни на што.“

На овако писање главног хрватског листа нијесу биле равнодушне независне српске новине у Аусро-Угарској. И Српски Глас, основаним разлозима, знао је да одбије такве пусте хрватске жеље, јер је био увјерен, да то питање има пресудног утицаја на општу српску будућност. Од таквих важних српских

питања привремено би свијесне Србе на Приморју отргле приморске ситнарије. Ове ситнарије нијесу ипак биле без неког интереса по приморске Србе.

Мало послије хрватског јуриша на Врлику, расписани су у септембру 1895. год. избори за далматински сабор. Хрватске странке, чиста и народна, развише своје старе, по овом писању познате теорије. Српски Глас, на неколико дана прије избора, штампао је у 32. бр. чланак Пред изборе Србима:

„Пријатељи и браћа наша знају врло лијепо, да их ми, или наш одбор, нећемо изненадити никаквијем прогласом, сад пред изборе. Нити ћемо се на друге угледати. Нити ће нас ико на то изазвати. Ми немамо ништа нова да кажемо нашијем бирачима, нити бисмо ми ишта нова могли и смјели створити сами, што би бирачима требало свечано објавити, по цјелини листа, на свој првој, па и на другој страници. Наш програм јасан је и увијек један. Наше је држање у јавнијем пословима увијек чисто било и остаће.

„Како у осталом стоје ствари у нашој земљи, пред овијем изборима за сабор, то наши пријатељи виде и схваћају сами. Овијем изборима удара печат трзавица између двију фракција, илити двају клубова хрватске странке. Пренесен је раздор с хрватскијих првака на њихове вољне и невољне бираче. Шта хоће једни и други, по чему се дијеле и зашто се завађају, о томе нека ломе памет споменути њихови бирачи. Ми у томе не видимо никаква добра за ову земљу. Ми се овоме раздору не радујемо ни са нашег страначког гледишта. У томе ми нећемо наћи, нити ми тражимо икакве користи за себе. Може нам бити и без тога.

„Свакако, и једни и други једнаки су према нама. То нам они и поручују и дјелима доказују. Једном приликом као да су хтјели попустити, они умјерени Хрвати, према нама. Ми то опазили нијесмо. Али опазили су они други Хрвати, они страшни, неумољиви и неукротљиви — према нама. Подигли су вику ови, а они су се, умјерени Хрвати, тргли и стали нам пријетити.

„Зашто народна хрватска странка устаје и против нас, ради страха од праваша, или по свом властитом нагону, то нам није стало знати и не треба нам знати. Ми видимо, да су једни, праваши, изрично непријатељи српскога народа и да су створили почетак и основу своје нове странке у Далмацији само од

противности према нама Србима. За њима повела се народна хрватска странка, која се, као што смо чули, бори и хоће да бори против све три мањине, дакле и против нас, и ако њој и нама, у самој ствари, те борбе није требало, јер су нам изборни окрузи прилично подијељени, јер ми новијех добитака не тражимо, јер ми њезиној већини, што је њој највише на срцу, не пријетимо!

„Него, у оваквијем приликама треба само положај уочити. За то, као што смо казали, не треба нашијем пријатељима никаквијех напомена. Хрвати, једне и друге странке, сложни су против нас. Једни. вичу, а други раде. То се види у сваком крају земље. Што се види очима, то наши пријатељи знаду. По томе и то знамо, да наша српска странка није владина странка. Није била и не може бити, баш кад би се то коме и прохтјело. Влада има своју већину и та ће јој остати. А све су владе на свету паметније него ли ми мислимо: код хљеба не траже погаче. Кад бисмо пак ми хтјели постати овом провербијалном погачом и од владе измамити лакоме погледе, требало би да засучемо рукаве и створимо већину.

„Ми такођер нијесмо она страшна опозиција, што но се каже, по сваку цијену. Ту су нам улогу однијели други. Ми се с њима надметати нoћемо. Немамо узрока: наши заступници у сабору неће додијавати ни владинијем људима, ни својијем друговима, никаквијем адресама, па ни шупљијем интерпелацијама или празнијем говорима. Али ми смо опозиција. Били смо, то треба да останемо и другачије не може да буде. Наша опозиција своди се на отворену и искрену, на озбиљну и свијесну контролу и критику јавне управе, био тај рад српскијех заступника намијењен влади или земаљском одбору, свакако у границама устава.

„Лијепо поље за јунаке и племенита задаћа. Јер српској странци не намећу се никакви обзири. Српска странка нема сакривенијех замишљаја, ни незадовољнијех тежња. Она може, колико икоја опозиција, смијемо казати боље од икакве, узбијати погрјешке, стишавати страсти, сводити расправе у сабору на прави пут, за земљу користан. То је опћа задаћа, која се тиче опћијех, свијем странкама заједничкијех интереса. Ту су задаћу наши заступници до сада лијепо и поштено извршавали.

„Наши заступници имају опет своју особиту задаћу, увијек истицану и увијек једнако неговану, а то је обрана српске

народности. Ова се задаћа не коси са интересима земље, ни са оправданијем захтјевима никакве странке. Јер кад наши заступници траже административну правицу, кад захтјевају признање српскога имена, кад траже побољшање управе у свакој струци, а највише у школској, јер је школско питање најделикатније и најважније, а у тој се струци највише griјешило и griјеши, тијем и такијем захтјевима не може се никоме криво учинити, ко поштено осјећа и к правици тежи, него се може постићи циљ, који свакој странци има лебдити пред очима. Око такијех питања ми се с Хрватима још нијесмо могли сложити. С тога, и по свему осталом, по добро схваћеној својој задаћи, заступници српски и у новом сабору имају показати, да се они могу са свакијем натјецати у обрани опћијех интереса, а да су у обрани свога непромјенљиви, непонустљиви.

„Тако ми смо на чисту са свакијем, били смо и остајемо. На чисту смо и међу собом. У сабору истиче се и брани се програм једне странке стварном иницијативом и озбиљнијем говором, као што се у новинама брани програм свјеснијем и одлучнијем писањем. Другијех путева нема. Стога рекосмо и понављамо: колико буде српскијех заступника, нека буду на свом мјесту. Данас можемо додати, како ми поуздано очекујемо успјех у томе погледу.“

Српска странка на Приморју ступила је у ове изборе сама. Није имала никаквог компромиса изборног ни са каквом странком. Није га имала, а није га ни тражила. О овим изборима тукле су се четири странке. Двије хрватске, чиста и народна, српска и автономашка. Најжешћа борба била је између двију хрватских странака. Народну хрватску странку потпомагала је влада са свим својим апаратом. Војничке и жандарске бајонете, сав чиновнички апарат и све што иде уз то, бијаше на страни хрватске народне странке. Чиста народна странка, као једину савезницу, имала је католичку вјеру и цркву. Пошто католичка црква и вјера нијесу овога пута имале на расположењу бајонете жандармске, правашка странка ужасно је пострадала на изборима. Сем у два три изборна среза, правашка странка свугдје је потучена.

Ради тога је у поповским, а то бијаху скоро сви, хрватским листовима настала граја на хрватску народну странку. Износили су се сви изборни марифетлуци и силна изборна насиља, која су потпуно слична онима, које су до тада морали

да трпе Срби и автономаши. Дотадашња браћа и пријатељи тешко се закрвавише. Поповско-правашки листови оштро су запријетили љутима хрватске народне странке, да ће им се тешко осветити за та насиља.

Автономашка странка није ништа добила, а није ништа ни изгубила. Задржала је своје мандате, које је до онда имала. Српска странка добила је по броју, али није по врсти. У Боки Которској није више, као год. 1889., биран Хрват за посланика градова. Изабран је додуше Србин, али је тај Србин католик до тих избора пјевао хрватске пјесме. У њему се пробудио српски дух непосредно прије избора. И остале мандате у Боки Которској примили су Срби, један из родољубља, а два из личних интереса. Овако је код нас увијек било, осим врло ријетких изузетака. Влада свакако више воли овакве Србе, него ли родољубе. Срби родољуби сметају њој у њеном раду против Срба. Срби посланици, ради својих личних интереса, досађују влади, али их она врло лако ситним мрвицама стрпа у свој џеп. За то се она није противила таквим изборима, него их је радо помагала и ишла им је на руку.

Српски Глас, и овога пута као и год. 1889., попио је неколико горких чаша. Попио их је и — радовао се таквим изборима. Друкчије није ни могао. Мала рука, малена и снага. По свршеним изборима у бр. 36. штампао је Српски Глас чланак о њима. У томе чланку каже се и ово:

„Тако српска странка добила је само једно мјесто. Напредак у томе, што је српска странка потпуно побиједила у Боки и расћерала у њој ону смјесу противника, које није спајало никакво начело, него страст, мржња и себичност. Напредак у томе, што добивамо новијех ваљанијех снага.

„Овај свршетак треба још разјаснити.

„Српска је странка ступила у изборе без компромиса са некаквом другом странком. Српска странка није се држала са душманима Славенства, душманима Српства и Хрватства, као што Хрвати називаху автономну странку у Далмацији. Јер Хрвати и хрватски листови налажаху само тај главни гријех српској странци, што је на изборима, склапала компромисе са автономном странком. С њега су на нас кричале све хрватске новине и још нас хтјеле тужити пред свим Словенством и хтјеле нам ударити жиг издајства пред савременицима и потомцима!...

„А сад? Ми смо овом приликом ступили сами на поприште, без договора са автономном странком, а у томе они, Хрвати обадвију странака, сви заједно тражили су помоћ ове исте автономне странке, и задобили су је против нас Срба!

„Да не хитамо. Забиљежићемо још једну главну тачку. Закључак већ ће сам по себи доћи. Као што нијесмо тражили компромиса, ми нијесмо тражили ни борбе. Хтјели смо се ограничити на мјеста, гдје смо сигурни, гдје је наша већина, гдје по праву до сад одржаном можемо тражити, да у сабор пошаљу наше људе. Али јуришало се на нас. Јуришало се страшно и кивно, крвнички и издајнички. — — —

„У Боки је исто тако. Ту је смјеса још чудноватија. Почело се дијељењем једнога народа на вјере. Наставило се завађањем и митом, обећањима великијех награда за заслуге, што ће се стећи прогонством српске народности, једине што је у Боки има. Ми сви већ знамо, кад је, како и ко је завргао у Боки срамотно врзино коло, које је имало Боку коначно упропастити. Али срамота је пала на оне, који су радили о срамоти и о пропасти Боке. Најбоља браћа, Срби католици и православни, погодили су чему се несретно коло спремало. Сложили су се, радили су и побиједили су. Побиједила је потцуно српска странка у Боки, а с њом је побиједила Бока. То ми тако мислимо и кажемо, јер смо увјерени, да у Боки престају трзавице и смутње, да за њу наступају љепши дани, које собом носи братска слога. И наша браћа у Боки радила су и радећи жртвовала се, да аждају сатару. — — —

„У првом чланку пред изборе ми смо казали, каква се задаћа пристоји српској странци у сабору. Сад можемо додати, да је и уздигнут значај те задаће и у исто доба олакшан рад нашијех заступника свјеснијем држањем свију бирача српскијех и пожртвовањем њиховијех вођа. Овакијем држањем уздиже се име странке и храбре се њезини представници у сабору.“

Још су се разлијегали весели и тужни одјеци овог изборног крешева, а из Загреба пукло је ново чудо. То ново чудо раширило је још више јаз, који је раздвајао Србе и Хрвате. Почетком октобра 1895. год. Њег. Вел. Цар Фрањо Јосиф посјетио је Загреб. Том свечаном приликом православни Срби у Загребу извјесили су своју народно-црквену заставу и на православну цркву. Та застава на православној цркви била је знак за до онда невиђена дивљаштва. Хрвати, и ђаци и радници, и

старији грађани и жене, као бијесни три дана наваљиваху на православну цркву, на српске јавне установе и на српске домове. Свугдје се викало: даље Срби! Демонстранти урликали су и бацали су камење на цркву и на српске јавне установе. Градски стражари и жандари стизали су у помоћ, кад је разјарена свјетина све полупала и поломила. И тако је то трајало читава три дана. Било је и разлупанијех глава демонстраната, али се многе од тих глава не освијестише ни до данас.

Д-р Александар Митровић.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Капитулације у Бугарској. Du Regime des Capitultions en Turquie par rapport á la Bulgarie, par Albert Caleb, docteur en droit. Privat. docent á l' Université de Genève. 16⁰ стр. 48).

Ово дана изашла је из штампе интересантна расправа: „О режиму капитулација у Турској у односу према Бугарској“. коју је написао г. Др. Алберт Калеб приватни доценат на женевском универзитету. Ову је расправу као приступно предавање г. Др. Калеб читао ступајући у дужност доцента.

И ако је стручном читаоцу познато предмет којим се писац бави, ипак у овоме облику и у овоме односу на Бугарску, он добива нов свој карактер.

Писац је врло марљиво и зналачки израдио предмет. У најкраћим потезима збивено и концизно писац је изнео историски део о капитулацијама у отоманској царевини, па је прешао на капитулације у Бугарској.

Оба ова предмета у узрочној вези, да се сасвим природно да разумети овај план који је писац себи поставио пишући о капитулацијама у Бугарској, који му је био поглавити постављени циљ, јер је писац пореклом Бугарин, и овај режим ка-капитулација, притискује му душу, и буни му, као сваком искреном патриоти Бугарину, осећаји правде и правичности, што је његова отацбина осуђена силом несрећних историских прилика, да сноси овај терет који је и тежак и мрзак, тим више што је неправичан и неоправдан, јер се овај режим може оправдати само код оријенталних народа а никако код једног

народа као што је бугарски, који од своје стране подноси све жртве за напредак и ваља му признати, да је с успехом корачао путем прогреса од стварања своје државе па до наших дана.

Али је зла судбина бугарског народа остала иста као и осталих балканских народа, који су исто тако као што бугарски народ трпи, трпели кроз низ деценија, док нису постигли, да овај несносан режим скину.

Г. Калеб поделио је материјал на седам одељака. У првом одељку говори о дефиницији и пореклу капитулација; у другом одељку о природи судства, њеној надлежности; у трећем о садржају капитулација; у четвртом: о отоманским покрајинама које су анектовале хришћанске државе; у петом: о капитулацијама у Бугарској; у шестом: о добивеним реформама; у седмом: писац чини закључак.

Пошто је овај предмет од јачег интереса за наше читаоце, јер се тиче непосредно суседне нам државе, то ћемо га изложити мало опширније по реду како га је писац излагао.

Капитулације су уговор по којима се гарантује поданицима или штићеницима страних хришћанских држава, који станују поглавито у муслеманским земљама, право да се у врло пространој мери изузму испод локалне власти и њене надлежности. Но под капитулацијама разуме се не само акта која султан издаје, већ и сва она акта по којима су хришћанске силе добиле у земљама, које су биле у извесном моменту подчињене султанима, и која су слична са привилегијама што им дају отоманске капитулације на које се по истом основу могу позивати као и на саме капитулације, као на пр. ранији уговори пре завојевања отоманског, и уговори који су закључени за властима више мање независних замаља на које Порта још полаже право сизеренитета — као што је случај са Бугарском.

Још од 16-ог века султани су одпочели да дају хришћанима многобројне привилегије, који су долазили да се настањују на истоку. Ове привилегије султани су давали по својој слободној вољи из својих сопствених побода ма да их нико ни молио није за њих. Ово нису били уговори двострани већ прости благонаклони уступци, који су престајали смрћу дародавца, те су их они који су их били добили од једнога султана морали поново обнављати од другог који би за њим дошао.

Доцније кад су хришћанске колоније постале многобројне у Турској, стране су силе све те привилегије посебне преобра-

стиле путем уговора закљученог с Портом у међународне обвезе. При закључењу ових уговора Порта није правила никаквих тешкоћа нити опозиције, јер је налазила као сасвим природно, да она то драговољно даје да би по средством ових странаца могла што корисније експлоатисати природна богаства својих покраина.

На основу ових привилегија, које сачињавају суштину капитулација, странци и данас уживају нарочите повластице у Турској, њихов је положај сасвим изузетан, но што је у цивилизованим државама. Ово је држава у Држави или влада више држава у отоманској царевини, то је управ страначко мешање у унутрашње послове турске државе. Стране силе имају засебно своје судство над својим држављанима који ту живе по формално признатом праву. Странци уживају потпуни оксперторијалитет, они су у главном подчињени само власти својих конзула на супрот и против отоманскога суверенитета.

Узроци што је анормално овако стање у Турској били су економски политички, религиозни и што кад су Турци дошли путем освајања у Јевропу, они су затекли обичаје и признање система персоналних закона по којима, странац је имао бити суђен, по законима његове земље које су обичаје турци хтели поштовати и освештали су их. Но све ове привилегије. које су султани довели давали су их дôбре воље, а не по сили, па и кад су се ове привилегије преобратиле путем уговора у међународне уговорне обвезе, и тада Турци нису били приморани но су пристанак свој дали потпуно слободан.

Французи су били први који су добили привилеѓије на Оријенту. У XVI веку саобраћај је између Француске и Истока био врло јако развијен. Селим II, султан, у знак поштовања према Француском краљу Франсоа I-ом, 1535 год., дао му је капитулације и ако их Франсоа није тражио. Оне садрже многобројне одредбе о постављању конзула с правом на суђење поданицима дотичне државе, поштовање личности и имања Француза, слободу вероисповеди, нарочите привилегије наспрам локалних власти и њиховог кињења и т. д. Ове су капитулације послужиле као основица у односима других хришћанских сила са отоманском империјом.

Доцније је Француска у племенитој намери (1607 год.) добила од султана Ахмеда III да и сви остали народи који немају свога посланика на Порти могу уживати исте привилегије

као и Французи под заштитом и заставом француском. И Француска је ове капитулације умножила 1740 г. Све ово доцније је признато и утврђено уговорима између Француске и Турске 1838 и 1861 г. који су и данас у сили.

Суштина капитулација је у овоме:

1. Ако се деси спор између државља на исте народности, судиће им њихови конзули према обичају њиховом, нити их локалне власти нити царски чиновници могу спречавати у томе, ма да би се овим властима једно од парничних страна и обратила. Консули се без разлике равнају амбасадерима (посланицима).

2. При извршењу пресуде, које консул доноси, отоманске су влати дужне указати помоћ. Консуларне се пресуде имају извршити на начин како их закон дотичне земље овлашћују и при томе су органи оаоманске власти дужни дати помоћ.

3. Спорови између странаца разнога националитета не подпадају под локално судство. У пракси надлежан је суд консула туженога — actor sequitur forum rei.

Ако би драговољно обе стране у овоме случају затражиле турску помоћ, онда се отоманске власти могу умешати.

4. Спорови између странаца и турских поданика долазе у надлежност турских судова. Само кад се спор деси пред месним судом кадија турски дужан је у присуству тумача званог дрогмана примити тужбу, да би странци парничари могли своја права бранити, иначе примати ни саслушати тужби без овога не сме, ако не би било дрогмана, судија мора рочиште и парницу одложити на извесно време. Парничар Француз или други странац мора се постарати да набави тумача да се спор не би одуговлачио. Консули се не могу принудити да лично приступу, кад немају дрогмана.

Док на против надлежност је отоманских судова апсолутна по предмету стварних тужби, непокретности. Странци се у овоме погледу изједначавају са отоманским подајницима и имају је подчинити територијалним судовима.

Одредбе које смо навели тичу се грађанских и трговинских судва. А што се тиче кривица, странци се потчињавају локалним судовима, само кад би преступ или злочин био учињен према отоманском поданику. За злочине или преступе учињене према другим странцима надлежни су консуларни судови. Ну и овде кад је случај да се извиђа кривица за коју су надлежни турски судови, могу само судити у присуству дрогмана

из комсулата чији је поданик оптужен. Страни поданик не може бити ухапшен друкчије но само помоћу и преко консула, а претрес стана не може се извршити без интервенције консула или његовога заступника.

Уз многе прерогативе што их ужива консул, он има огромну власт властите своје полиције. Ова власт иде дотле да може протерати или вратити у отаџбину свога поданика. Ово право чини изузорним уговор о издавању криваца с Портом. Консули сами то могу да извршују и имају своје затворе при стану консулата; најпосле могу рада своје личне сигурности држати кавазе.

5. Сваки увор између Турака и странаца мора бити написан и по њему се има судити ако до спора дође.

6. На случај смрти, бегства или стечија странога поданика одредбе из капитулације штите консула од сваке одговорности у погледу обвезе њиховог поданика. Држављани турски могу само дужника тужити, а друге странце који нису јемци за презадуженога не могу узнемиравати. Странац није дужан платити неакцептовану меницу.

7. На случај смрти страног поданика, његова покретност предаје се извршиоцу тестамента или наследницима, и нико други нема право да се меша у те послове. Консул извештава свог министра спољних послова, о смрти умрлог поданика, ставља под печат покретност, врши попис, штити права малолетника, све према начелу lex originis покојника.

По капитулацијама странци имају потпуну слободу располагања са својом имовином на случај смрти, а за живота да стичу непокретност.

Судска консуларна власт распростире се на све поданике без разлике у занимању. Она је надлежна по свима грађанским и трговачким пословима, за спорове о личним правима, наслеђу, поклону, брачном уговору, рођењу смрти и т. д. За штићенике ове надлежности вреде тако исто као и за властите поданике.

Писац за овим прелази летимице на покрајине које су оцепили од отоманске империје хришћанске државе, где су укинуте капитулације, па за тим прелази на одељак о капитулацијама у Бугарској.

Бугарска је оцепљена први пут од отоманске империје Санстефанским уговором 19 II 13/III 1878. г. Овај је уговор замењен берлинским уговором од 13. јула 1878. г. По овоме уго-

мисли, а камо ли да говори о бијегу, за нас има нешто малко важности пошљедњи стих. Ту се говори о Дубровнику. Писац, прије него ли је штампао своју драмску пјесму у три пјевања, прочитао је у некој сједници Матице далматинске у Задру. Матица Далматинска, на жалост, давно је већ мртва на дјелу. Овога пута ипак је наградила Смрт Мајке Југовића лијепом новчаном наградом, пошто је писац прочитао своју пјесму у тој сједници. Многи слушаоци у тој сједници увјерили су нас, да је писац тада пошљедњи стих прочитао

Море славно српског Дубровника!...

Зашто је у штампи избачена ријеч српског, а замијењена ријечју испод? Штампарска погрјешка не може бити тако крупна. И ако је Матица Далматинска само по имену далматинска, а иначе чисто хрватска, не можемо ипак ни посумњати, да је измјена ријечи српског у испод била увјет лијепој награди. Прошло је, ваљда, код нас на Приморју доба, кад се гледало и на те — маленкости! Писац није могао посрбити Дубровник том једном речју, а није га могао ни похрватити, кад је тако измијенио...

*

Трећем пјевању писац је дао натпис Косово.

Приказује нам Косово овом заиста лијепом и пјеснички описаном сликом, којој не би било никакве замјерке, да је језик чишћи:

„Велико подневно сунце. — Све докле допире око, шири се поље класјем позлаћено а ливадама, стаблима и грмљем зарашћено. Жито је на мјестима погажено, ишчупано као да га је нетом град или олуја утукла, оскрвнула — али, овамо прама гледаоцу већ се придигло и полако у тешкоме љетноме даху заљухало. Између жита црљени се свуда жарко маково цвијеће. — На десно стари, дебели храст, — једина хладовина у толикој раскоши свјетла и шара.

„Љето је! Велико сунчано љето дозреле жетве, пуно цвркута помамнијех цријесова а жедно повјетараца, који канда се сви сакрили у храстовијем гранама. Тамо у даљини обзорја златна мајка покрила недовидне просторе, удунула горе и бријегове, слила се с прамовима догарајућијех гаришта и обавила једном сунчаном копреном све, што је још живо и све што мртво на Косову труне. — Гдје и гдје црна јата гаврана из-

мрчила спокојну ведрину. — Кад се и они тамо на пољу свале: тад зашушкају као црви на источеној љешини. Али процавћена их земља не чује јер је и њу славодобитно сунце сву опојило и обмамило. — Па кад смо се зачуђени загледали у ту ненадну ведрину Косовскога подневнога мира, — а пред очима још нам титрају црне сјени ноћнијех сабласти на Југ Богдановој кули! — нехотице нам у дно душе вјечни над запоји: — „Не бијеше ли све оно сан?“ — а за час још чекамо хоће ли из тога љетнога покоја бризнути глас, јека, лик испуњеног удеса.

„И тај се лик појави! —“

Долази стара, згрчена, сиједа, крезуба бака са косом на раменима. Дошла је сама, да жање зрело жито. И та бака остала је сама. Муж јој је погинуо на Марици. Сва јој деца помријеше „борећи се амо тамо за сто(!) господара!...“ Остала је најпослије пуном кући унучади, која сада погинуше на Косову. Прилази јој мали унучић, који за собом вуче дугачку сабљу. Отео је ту сабљу мртвом јунаку, јер да ће њему, унучићу, послужити. Бака жање. Унучић купи класје. У то се чује велики жамор, лелек и смијех. Бијесни Турци гоне гомиле српског робља. Зној, прашина и сунце изгризоше робљу очи и уста. Жедно робље моли и тражи воде, а Турци га гоне у воду да се ту напије и утопи. Робља нестаје. Поново је завладао сунчани мир. Бака и унучић одлазе, а на позорницу ступају чобанин и слијепац гуслар. Кад је чобанин отишао, долази с поља Косовка Дјевојка. Засукала је бијеле рукаве до бијелих лаката. У рукама носи два кондијера златна. Прве су јој ријечи:

Ја прелазим преко села
  ој! додо — ој додо ле!
А облаци преко неба
  ој! додо — ој додо ле!
А ја брже — облак брже
  ој! додо — додо ле!
Облаци ме претекоше
  ој! додо — додо ле!
Жито — вино поросише
  ој! додо... ој!... додо... ле!...

Зна ли писац, шта су то додолске пјесме? Кад је баш Косовки Дјевојци гурнуо у уста ту пјесму, види се да не зна, шта су то додолске пјесме. Нежна Косовка Дјевојка, која самаритском љубави долази на Косово, да преврће по крви јунаке,

да их умива хлађаном водицом, да их причешћује црвеним вином и залаже хљебом бијелим, — у овој модерној драмској пјесми пјева додолске пјесме! Чим је испевала наведену пјесму, Косовка Дјевојка спушта се лагано на земљу и тихо заплаче. У разговору са гусларем, прича му, шта она ради по Косову

Ја се шетам по разбоју млада,
Ког јунака за живота нађем...

Писац није био у стању друкчије да нам прикаже рад Косовке Дјевојке на Косову, него само у разговору са гусларем. Преписани су, само малко исквареии, стихови из пјесме Косовка Дјевојка.

Послије тог разговора појављује се Мајка Југовића, завита у црном руху. Док су Мајка, Косовка Дјевојка и гуслар били у разговору, народ је почео да долази и да се сакупља. Нашла се глава Цара Лазара, па је у литији носе. У литији су, осим силног народа, многи свештеници, владике и патријарси. За њима је Царица Милица. Она, нико други, него баш Царица Милица „диже у вис преизабрани, чудотворни, страховити цвијет, — Лазареву главу одрубљену, а Душановом круном окрућену“. Ово овако пише, црно на бијеломе, на стр. 113. Смрти Мајке Југовића. Кад је и то прошло, четири копљаника „излазе из поворке са штитом, на ком је положена једна отсјечена рука, која још држи сломљени крсташ“. То је рука Дамјана Југовића, која се одмах раствара и даје Мајци крсташ. Мајка држи отсјечену руку до срца, па јој говори:

Моја руко — зелена јабуко,
Гдје л' си расла, гдје си утргнута!
А расла си на крпоцу моме...
Утргнута на Косову... равну!...

и — пада мртва та узвишена мајка, јер јој срце није могло више одољети.

Колико ли је љепша, осјетљивија, природнија и према духу народног вјеровања нежнија народна пјесма о Дамјановој руци? Кад је Мајка Југовића била на Косову и нашла мртве све Југовиће и старога Југ-Богдана, повратила се својим дворовима тврда срца.

Кад у јутро данак освануо,
Али лете два врана гаврана,
Крвава им крила до рамена,
На кљунове б'јела пена тргла;

Они носе руку од јунака,
И на руци бурма позлаћена,
Бацају је у крпоце мајци. — — —

Народна пјесма и народно вјеровање бијаху много племенитији и према Царици Милици, него ли је био писац Смрти Мајке Југовића. Народна пјесма о посвећењу Цара Лазара и о обретењу његове главе не спомиње Царице Милице. Писац нам је, напротив, приказује, као неку дивљу Амазонку, која, без икаквог осећаја, на рукама носи и у вис диже одрубљену главу Цара Лазара. И он нам приказује у тако црној и одвратној слици Царицу Милицу, коју наш народ сматра идејалом нежности и истинске, непокварене женске љубави! Она иста царица Милица, која онаком љубави проклиње браћу, да јој барем један остане у двору, послије погибије на Косову Пољу нема ни срца, ни љубави, ни нежности. Њу носе на штитовима (стр. 112.), а она носи и у вис диже одрубљену главу свог љубљеног војна и господара... То је, у овој драмској пјесми, још горе од оне

Авај кратке ноћи...

* * *

Нећемо да замјеримо писцу, што се није строго држао народног вјеровања и народних пјесама о Боју на Косову. Таква замјерка не би, можда, била умјесна. Али, мора му се замјерити, што је искривио и покварио народно вјеровање и народне пјесме. Да је тим могао нешто помоћи љепоти своје пјесме, опраштање било би оправдано. Војновић је, напротив, покварио народно вјеровање и народне пјесме, а тим је уништио љепоту, коју је могла да има његова драмска пјесма. Цјелокупни утисак, који је на нас учинила Смрт Мајке Југовића, тај је, да је ту драмску пјесму написао, заиста, пјесник, али пјесник без осјећаја за предмет и без потребитог разумијевања предмета, који је хтио да опијева. Војновић је пјесник. То је он доказао ранијим својим радовима. Доказао је многим лијепим мислима и лијепим стиховима и у овој драмској пјесми. Да је он и у Смрти Мајке Југовића осјећао онако, како је требало да осјећа, и да је Бој на Косову разумио онако, како је требало, његова драмска пјесма била би на достојној висини. Радо би се читала. Још рађе би се гледала на позорници.

Пјесник је у својој пјесми употребио многе стихове из

народних пјесама. Добро је и учинио. Није требао само да неке од њих мијења. Нијесмо бројали те стихове из народних пјесама, али их свакако има једна трећина у цијелој пјесми. Језик је такође морао да буде чишћи. Употребљени су многи провинцијализми, без којих је могло да буде. Пјесник је саставио своју пјесму не само за наше Приморје или за један мали дио нашег Приморја. Пјесма та требало је да буде намијењена цијелом нашем народу.

Смрт Мајке Југовића доживјеће, по свој прилици, и треће издање. Ту пјесму радо читају особито они, којима нијесу познате пјесме о Боју на Косову. Дође ли до новог издања, писац неће погријешити, ако поправи своју пјесму по примједбама, које смо учинили. Сјем исправака, требаће да испусти и ону

Авај кратке ноћи...

са стиховима и појавама, које су у свези с тим. Тада ћемо и ми Срби радије читати ову Смрт Мајке Југовића.

Dr. Александар Митровић

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Размишљања, књига друга, написао Стеван Ј. Радосављевић-Бдин.

Ова књига садржи скуп нелогички набацаних, разноврсних неопредељених појмова и очигледних противречности. Г. писац, сасвим површно и често без икаквог разумевања, оперише са метафизичким и научним изразима, правећи пуно логичких скокова и не доказујући ништа. Књига износи 293 стр.; изложићемо само неколико места са првих десет страна.

Књига се почиње са детерминизмом, т. ј. да све има свог узрока, и г. писац још у самом почетку чини противречност. Сам детерминизам, конзеквентно спроведен, искључује сваки циљ и то су елементарне ствари за сваког теоретичара сазнања; међу тим у овој се књизи принцип узрочности постулира као аксиом и у исто време поставља себи за задатак, са уочљивом претензијом, да утврди циљ и план по коме треба да се развија „друштво“, чији досадањи историски процес г. писац назива хаотичним и бесциљним! Тиме се implicite постулира и слобода воље, коју детерминизам одлучно одбацује. Г. писац изрично у принципу даје за право и индетерминизму, велећи „са свим се зато може рећи да васионом влада дух....“, а таки компромис је овде апсолутно немогућ. У првим редовима г. писац као да је хтео почети са онтолошким проблемом па, без икакве логичке везе, правећи необичан логички скок, прелази на етички, субсумирајући под општи став да од човека није ништа зависило, став: „није његова заслуга ако је добар, није његова кривица ако је лош, као што се ни „од ваздуха сабља не сакова“. На првој страни да би објаснио „човечанство“ хоће да пође од његовог „атома“ човека („какво је зрно, онакво је брашно, а какво брашно, онаква и погача“)

а већ на другој страни „Он“ (т. ј. човек, атом, „сињи роб“) је ту нула, а јест нешто само та композиција“ (природних сила); међу тим скуп ма коликог броја нула, раван је нули, па и човечанство, које г. писац хоће да објасни из тих нула, равно је нули. Колико г. писац има осећања за логиком увиђа се ако покушамо да добијемо појам о човеку из атрибута каким је га преставио само на првој и другој страни: човек је атом друштвени, јединица рода људског, створ божји или природин, добар или бољи, лош или гори (ту има безброј „категорија“), сињи роб животодавних сила, нула; упоређује га са зрном и брашном, ватром и т. д. То су логички каламбури и услед њих има читавих реченица директно неразумљивих. Нпр. одмах на другој страни: „„Он“ (т. ј. човек) се не може екстрансати,[1] а ми то у умљу своме чинимо, е да бисмо се лакше изразили, разумели и разабрали у овоме огромном комплексу што се светом зове. Говор наш, изрази и речи наше, јесу то, што су били хијероглифи у староме Мисиру, или што су сада идеографски знаци у писмености Китајаца. „Ја“ је сумаран израз за читав један мањи свет (?). Тај сумарни израз вара нас (?) да мислимо, е смо „ми“ нека чињеница, да у апстракцији стварно постојимо (?!). Сједињујемо тиме у један израз и појам две немогућности“ (?!) и т. д. Овај став наводимо само примера ради, а из таких је реченица састављена скоро цела књига, зато ћемо само њега детаљније логички анализсати.

Када би се прва реченица, која би логички требала спадати у посредно закључивање, могла ставити у силогизам онда би требала овако да изгледа:

(1. премиса) да бисмо се лакше изразили, разумели и разабрали у овоме огромном комплексу што се светом зове

(2. премиса) ми то у умљу своме чинимо

(закључак) „Он“ (т. ј. човек) се не може екстрансати.

Прва сложена премиса, која је логички сувише претрпана и са једним стилистички сувишним епитетом „што се светом зове“, садржи више простих независних судова и за сам облик силогизма са свим је све једно ма који суд издвојили да би га довели у везу са другом премисом, односно закључком. Нпр. узмимо 1. суд „да бисмо се лакше изразили“, где је субјекат ми а предикат лакше изразили. Друга премиса „ми то у умљу своме чинимо“ изражава суд који претпоставља пре себе повећи низ судова да би се разумео његов логички однос ка првом суду, и зато његов предикат (субјект је једнак са

[1] Курсив је свуда наш.

субјектом првог суда) не представља никакву јасну логичку везу са субјектом или предикатом 1. суда. Када се питамо шта то чинимо, не налазимо никаквог одговора. Из оваква два хипотетична, слабо повезана суда произилази суд „Он“ се не може екстрансати! Овај закључак логички не би ни могао произилазити из прва два суда, када би се у опште и као суд могао разумети, јер ја лично овде не разумем значење атрибута, па ако хоћете узмите га и као реч, „екстрансати“.

Друга реченица преставља неку врсту компарације, а оне се у опште, бар у књигама овакве врсте, употребљавају само као нужно срество да би се нешто непознато или недовољно познато преставило јасније. Међу тим у овој реченици појмови „говор наш, изрази и речи наше“ (који треба овде да се схвате као срества за изражавање наших мисли и њин однос ка мишљењу, а збиља они као такви сачињавају предмет логичких испитивања и постојала је чак и једна. истина погрешна, теорија да се наше мишљење састоји у речима) много су јаснији од „хијероглифа у староме Мисиру“ и „идеографских знака у писмености Китајаца“ да би их ови још јасније преставили.

Трећој реченици „„Ја“ је сумаран израз за читав један мањи свет“ није овде места, јер не само што не стоји ни у каквој логичкој вези са суседним реченицама и што се овако не разуме, него и додирује један велики проблем теорије сазнања, који овако као какав аксиом нотиран не казује ништа.

Када би се четврта реченица ставила у силогизам, онда би овако изгледала:

(1. премиса) Тај сумарни израз („Ја“) вара нас

(2. премиса) „Ми“ нисмо никаква чињеница

(закључак) У апстракцији стварно не постојимо!

Ко је бар мало верзиран у философији те зна смисао горњих речи. на њега ће горње закључивање, а из закључивања се састоји цело наше мишљење. учинити од прилике таки исти утисак као кад би неки резонирао:

Табла је црна

Човек иде

ergo, Бог је на небу.

Прва и друга премиса могле би се издвојити и ставити у облик непосредног закључивања, пошто сам закључак у горњем силогизму преставља не само голу игру речима него и contradictio in adiectu: у апстракцији стварно постојати! Из универзално афирмативног суда „„Ја“ нас вара“ (!) закључити на универзално негативни суд

„ми нисмо никаква чињеница“ (!) значи не мислити ништа. Па када г. писца „Ја“ вара и када није никаква чињеница, онда како и зашто пише? Он је одговорио и на то: „Што га на то приводађава известан унутрашњи нагон, који потиче из спреме (?) и изобиље у мислима и из осећаја потребе (таки осећаји не постоје, него можда осећања) да то и другима саопшти. А ово опет има својих узрока“... „и тако без краја и конца даље“ (стр. 4.).

У петој реченици налази се један логички апсурд: „сједињујемо у један појам две немогућности“! Које? Два се појма могу субординирати или субсумирати један под други према садржају и обиму њихових предиката; али сјединити у један појам две немогућности, то би било логички немогуће.

Човек је „сличан своме оцу као јаје јајету“. Зашто? „Јер и друштво и природа су се у њему оваплотило“. (стр. 6.). Нетачно упоређење и његово објашњење не објашњава ништа.

Закон наслества је „пренос суштаствености (?) с узрока на последицу“ (стр. 6.). Неразумљива дефиниција.

Закони су „укупни (?) израз самога градива (?) васионског, удружен (?) израз атомских сила“. (стр. 7.) Закон значи само сталан однос између узрока и последице. Даље закони су „њена (васионска) суштина, суштина је сила, енергија, моћ утицаја, способност да изазове дејства“ и т. д. (стр. 7.)

ergo, закони су сила, енергија, моћ утицања, способност да изазове дејства!

закони су „укупни израз самога градива васионског“

ergo, „укупни израз самога градива васионског“ је моћ утицања, способност да изазове дејства! и т. д.

Када би неки мислио по горњим дефиницијама, онда би морао долазити до оваке бесмислених закључака.

Законе „делимо на правила и аксиоме (!) да бисмо их разумели (?), јер наша умна уста не могу да примају залогаје васионских размера“ (?) (стр. 8.). Игра речима, која показује крајње осуство логичког знања (законе делимо на правила и аксиоме!) „Умна уста“ и „залогаји васионских размера“ не казују апсолутно ништа. После ових долазе још конфузније реченице на целој осмој страни.

„Није зато бадава речено да животиње у главноме логичније мисле (животиње мисле!) но људи, јер нису збуњене говорним облицима (!). А нису рекли неуки људи ни то, да је наука, а нарочито филозофија банкротирала“! (стр. 9.). Следују још неразумљивије реченице и нека смешна прорицања и није нужно наводити их.

„.... како бисмо из негатива (?) својих опажања састављали себи позитивне појмове и представе“! (стр. 10.). Из ничега створити себи нешто позитивно! „Али, бојати је се, да то не буде још већи Лавиринт, који ће на крају довести такођер до ликвидације и реформације, да се и при свршетку и те епохе уђе у још замршеније путеве новога и још већега Лавиринта“.

И тако „во веки вјеков“ даље (стр. 10.) са свим је излишно цитирати даље, јер онда требало би преписати целу књигу. Г. писац је потпуно промашио свој циљ и у опште не треба да пише овакве ствари, најмање да их штампа, јер је за њих потпун лаик.

Куриозитета ради цитираћемо још неколико стилистички комичних места, каких је пуно у овој књизи.

„Друштво, у својој историској литији“....

„Хор неизмерних болова пратио је ово развиће. Та јектенија била су једини одзив на чинодјејства растурених узрока“.

„Прећи голему пучину, која нас од тога раја (на земљи) раздваја, мучна је работа“. Али преко те пучине ићи ће се „глаче и брже“ „ако се поступи систематски, ако се најпре договорно (?) постигне општа сагласност у циљевима“......

„Један пример такога смишљеног рада имамо ми у својим законима о општинским кошевима“...... Општа сагласност у циљевима „и, према њима, у плановима општега развића“ и закони о нашим општинским кошевима!

„Сад морамо прећи на поље чисто духовних имподерабилија“ (?!)...

Петар Нешић.

БЕЛЕШКЕ[1]

КЊИЖЕВНОСТ

Josip Miličić, Pjesme. Naklada hrvat. akad. društva „Zvonimir", Beč — У елегантном издању, дивно и смишљено илустрованом, издао је г. Јосип Миличић своју збирку пажње достојних песама, и по садржини, и по обради.

На насловном листу је једна глава која је, по ставу, по изразу и борама на лицу, по меланхоличном погледу управљеном и прикованом за земљу, у складу са целом збирком песама једног човека коме су сви бродови потопљени. Јесен, сутон, жуто лишће, разорена љубав, увенуле руже, погреби свих могућих врста, прецветали снови, разбијене и одагнате наде, просечни песимизам с не бог зна како интелигентним „светским болом", а кроза све то стални рефрен: Ханс није нашао своју Грету и бол, као последица тог сукоба, — то су главна и једина осећања те, као гавран, злослутне и црне збирке песама.

Песме г. Јосипа Миличића имају један искрен акценат, и с тога, у доба када се много пева из грла, она је и пријатна, и занимљива, јер је дошла од човека који, и ако не носи велику и сложену душу, саопштава своја лична и проживљена осећања.

На крају збирке има и неколико препева из скоро преминулог Ђозуа Кардућиа.

Ђ. П. Иличић: Песма из Прошлости. Крагујевац. 1907. 16⁰. Цена 0.80 дин.

Један спев паметних стихова:
Болови су трње што по срцу чеше
Али осмех један може да га скреше.
(стр. 88).

Један спев емоционалних стихова:
...Него чуват понос и жалити друге
Ма било то цуре или какве шуге.
(стр. 89).

Један спев филозофских стихова:
Та он ће нам доћи — срећа још му звецка
Да нас као зоља напада и пецка.
(стр. 41).

[1] Ко од писаца или издавача жели да му се дело прикаже у овоме листу, међу белешкама или међу рефератима, нека изволи свој спис или своје издање уредништву овога листа послати.

Један спев дубоких опажања:
Док он тако храброст подиже из пете,
А његово друштво већ стигло до мете.
(стр. 40).

Један спев, даље, да више не цитирамо, лепих сликова (чувена — речена; однесе — све се, и т. д.), ретких сликова (мој — твој), изванредно музичких ритмова, и тако даље.

Г. Иличић је рођени песник, и њему се никако у уста не могу да ставе оне речи баронове из На Дну: „Па, ваљда сам и ја за нешто рођен!“

Ив. Вазовъ: Свитославъ Тертеръ.

Писац, и у нас преведеног романа Под Игом, Иван Вазов, издао је пре кратког времена под горњим насловом један историски роман из времена другог бугарског царства.

После романа Под Игом то је једна од најбољих ствари из његовог књижевног дела. Роман носи све ознаке једног модерног историског романа. Писан је на основу до сад непознатих архивских података. На време најлепшег дела бугарске историје бачена је јака светлост, приказано је живо и рељефно с познатим Вазовљевим описима.

Ових дана предао је Иван Вазов управи бугарског народног позоришта и драму у пет чинова и две слике: „Иван Александар“. Предмет је тој драми његово дело које носи тај исти наслов.

Песме Васе Живковића. Београд. 1907. Издао С. Б. Цвијановић. Стр. I—LXIII + 1—219.

У издању Г. С. Б. Цвијановића изашле су пре неки дан песме некадашњег панчевачког проте Васе Живковића. Ово је, до сада, прво целокупно издање његових песама; а оно је било потребно, веома потребно, јер су његове песме биле растурене по свима могућим листовима тога доба: Србском Народном Листу, Бачкој Вили, Голубици, Зимзелену и т. д. То је јако и отежавало какву озбиљнију студију о његовој поезији и месту које он заузима у историји српске лирике.

Пред самом збирком има неколико чланака који разматрају Васу Живковића са разних страна. Тако г. Милан Ћурчин је написао једну биографску слику и поткрепио је и обилним и занимљивим подацима. Г. Јован Скерлић је написао омању студију о лирици његовој, каквоћи њеној, и одредио му место у добу у коме је живео. По његову мишљењу Васа Живковић је био „скроман poëta minor, али са извесним талентом и несумњивим песничким способностима“, и „не само леп представник оних „ревнитеља“ и „родољубаца“ из 1848, но један од најбољих „љубопеваца“ пре Бранка Радичевића“. Г. Тодор Стефановић-Виловски је написао своје интересантне „силуете из прошлости“. И, најзад, Г. Милан Ћурчин је говорио о преводима Васе Живковића и нашао да су они и врло лепи и врло тачни, и покрај свих тешкоћа на које се наилази у оваквим врстама послова. Његов превод Шилеровог Гњурца и до данас је најлепши.

Песме су, што је и паметно и прегледно, класификоване по садржини на: лирске, родољубиве, посвете и оде, дидактичне, рефлексивне и друге песме, и преводе. На крају су напомене о издању и о песмама, и ноте за песме које се певају које је удесио Мита Топаловић.

Цена је књизи 3 динара.

Новији српски приповедачи. „Српско академско потпорно друштво“ у Загребу издаће у скоро антологију у којој ће бити заступљени ови најизразитији представници новије српске приповетке: Борисав Станковић, Радоје Домановић, Светозар Ћоровић, Иво Ћипико, Петар Кочић, Милан Бу-

дисављевић и М. Ускоковић. Од свакога од тих писаца биће изабрана по једна од најбољих прича; издање ће бити врло укусно.

Фр. Шилер: **Синовац као стриц**, комедија у три чина, превео с немачког Миливоје Ст. Станојевић.

Г. М. Ст. Станојевић, писац Омладине у садашњости превео је ту скоро Шилерову комедију Синовац као стриц. Избор из Шилера није добар, а за превод ни сам поверилац много не гарантује, јер сам каже: „постарао сам се да у преводу не буде ни једна повећа грешка. Формалне, пак погрешке, ако их буде било исправиће они наши литерарни рецензенти који су на то већ стекли патент у српској књижевности, и чије минуциозне критике, по њихову мишљењу, ваља сматрати као нешто најсавршеније што се у опште може обрадити на нашој територији“.

Narodne pripovijesti (mitične) — Са уводом и коментарима приредио проф. М. Кушар. — У овој збирци приповедака има двадесет и три митских народних приповедака; уз сваку приповетку г. М. Кушар је написао и опширне коментаре.

Нове књиге. Чика Гига: Смиље и Ковиље, дечије и младићске песме. Рума. Штампарија Ђорђа Петровића. 1907. 8⁰. Стр. III—IV 5—118. — Др. В. А. Димитријевић: Белешке о Рибарској Бањи. Београд. „Доситије Обрадовић“ — штампарија Аце М. Станојевића. 1907. 8⁰. Стр. 3—71. Цена 0,70 дин. — Стеван М. Веселиновић: О браку свештенослужилаца. (Одговор Др. Никодиму Милашу). Београд. Штампарија „Доситије Обрадовић“. 1907. 8⁰. Стр. 3—39. Цена: 1 динар. — Грађа за Фауну Старе Србије и Македоније (Прештампано из „Просветног Гласника“. Београд. Државна штампарија Краљевине Србије. 1907. 8⁰. Стр. 3—39. — Професор Л. Зрнић: Нова Српска писменица (Прештампано из „Просветног Гласника“). Београд. Државна штампарија Краљевине Србије. 1907. 8⁰. Стр. 1—4. — Епископ Н. Никанор: Ускршња посланица и Ђурђевска беседа. Ниш. Штампарија Ђорђа Мунца. 1907. 8⁰. Стр. 3—22. — Фр. Шилер: Синовац као стриц, комедија у три чина, превео с немачког М. Ст. Станојевић. Београд. 1907. 8⁰. Стр. III—V + 1—81. Цена: 0.40 дин. — Тих. Остојић: Доситеј Обрадовић у Хопову (књиге Матице Српске, бр. 19 и 20). Нови Сад. 1907. Цена 3 круне. — Државно уређење Јапана. С руског П. Београд. 1907. Штампарија „Доситије Обрадовић“. Стр. 1—24. — Последњи дани Пољске, историска црта. Превео Басанов. (Прештампано из „Трговинског Гласника“). Београд. 1907. Стр. 3—39.

НАУКА

О браку свештенослужилаца од Стевана Веселиновића, ректора богословије Св. Саве. Београд 1907. Г. Веселиновић је штампао ову књигу као одговор на један рад ученог владике Dr Милаша у коме је овај доказивао, да рукоположење није сметња браку или, другаче речено, да свештеницима не треба бранити ступање у други брак. Г. Веселиновић овом својом расправом, чија је оригиналност осумњичена, устаје против овог тако разумног учења и тоном који је најмање светитељски доказује цитатима из светитељских књига, да је само први брак свештенослужилаца свети и то брак закључен до рукоположења. И док Dr Милаш убедљиво доказује да је разним утицајима, нарочито промењеним друштвеним односима, створено црквено законодавство које не одговара Св. Писму, које не прави разлику између првог и другог брака, дотле г. Веселиновић пабирчи доказе

са свих страна за своје нимало тачно гледиште. Г. презвитер би боље учинио, кад би се, место залудничења око овакве науке, потрудио да види како наши свештеници, рано обудовљени, живе у браку, другом и трећем, ако не у браку у Господу, кад му то не даду црквени закони, а оно у браку по похоти и потреби. Само световњаци овако живљење крсте именом од кога је Св. Писмо хтело да сачува слуге Христове цркве. Ова књижица, чија је хартија елегантнија од стила и штампа савременија од гледишта, има 39 страна и стаје 1 дин.

Правна Библиографија чланака и књига у српској књижевности до краја 1905. год. Средио Гојко Никетић. Од досадањих покушаја, који једва да су и то били, ово је прва збирка која се с правом може назвати правном библиографијом. И по обиму и по сређености она нам показује с једне стране колико се примиче исцрпности, а с друге стране колико се овде много труда и знања морало уложити. Од колике ће користи бити ова библиографија српским правницима, који тако мало помоћних средстава имају за своје правничко образовање, не да се ничим измерити. Ко зна колико се и времена проведе и труда утроши, док се дође до истинског извора тај ће умети ценити важност библиографије при истраживању истине и науке у праву. Qui scit ubi scientia, habenti est proximus!

Ова нам библиографија пружа прилику да видимо шта смо урадили на пољу правне науке у току од сто година. Ако и не меримо, већ само бројимо, па ће резултат бити и сувише лош: са књигама и свима могућим чланцима, штампаним по дневним и повременим листовима, не прелази број 2760! А да меримо и горе би било! Још Економија с финансијом (582) и Државно с Административни Правом (411) на број најбоље стоје, и ако су то, највећим делом, чланци без трајније вредности, мада се покашто наиђе, на велико изненађење, на неки превод чланка или дела веће вредности или на третирање питања, којима данашња сензационална журналистика не поклања своју пажњу. Из библиографије се такође може видети, шта је у појединим периодама наше новије историје јаче или слабије интересовало наш образовани свет као и питање за који се народ загревао. Писало се журно и ради препирке грозничаво преводиле ствари, често без много избора, али за моменат згодне и вредне. Па ипак се тада дало и добрих ствари трајније вредности. У новије доба изгледа да на нас не наилазе исте грознице.

Онима који се тек упознају с правном науком као и онима који се правним питањима баве или и на самој правној науци раде, најтоплије препоручујемо ову књигу г. Никетића, јер ни једни ни други не могу бити без ње. Библиографију је издао „Архив за правне и друштвене науке“, има 234 стране и стаје само 3 динара.

Vergeltungs-, Rechts- u. Schutzstrafe. Vier Vorträge gehalten von Franz v. List, K. Birkmeyer, E. Kraepelin u. Theodor Lipps. — Четири чувена криминалиста, од којих двојица, Лист и Биркмајер, представници двеју школа у криминалном праву, држали су у току прошле године предавања у Минхенском Академском Правничком Друштву у којима су изложили, најкраће само, своја учења о бићу злочина и циљу казне. Друштво је сад та предавања штампало у засебну књигу „да би било приступачно и ширем кругу“, како само вели у предговору. Сами наслови предавања говоре нам већ и о њиховом гледишту: Лист го-

вори о заштитној казни, Биркмајер о одмазденој казни, професор философије Липс о појму казне с мотом: ни „заштитну казну“ ни „одмаздену казну“. — Па шта онда? Баш зато само — казну; и Dr med. Крепелин о злочину као социјалној болести. На жалост Листово је предавање штампано само као реферат, јер га сам није стигао опремити за штампу, док су сва остала изашла у потпуности; Крепелиново и проширено.

Од особитог је интереса Биркмајерово предавање. Он се данас у Немачкој сматра као представник класичке школе, с којом социолошка главну битку бије, и као њен несумњиво најсјајнији борац. Свом оштрином свога научног духа он брани озбиљно уздрмано учење класичне школе. И као јунак под којим се све руши а не предаје се, он је данас охолији но игда: на готовост Листову да се, ради практичног успеха, заснује компромис између класичне и социолошке школе, као онај који ће сутра победити одговара: супротност је између заштитне и одмаздене казне толика, да је ту пактирање немогуће. И заиста та је супротност тако озбиљна, да готово сви пристаоци социолошке школе не узимају тако озбиљно Листов предлог за компромис, чак га одбијају (в. нпр. чланак E. v. Sichardt у Z. f. d. g. Strfrecttswis. Bd XXVII H. 5.). И сам Лист признаје, да у научним погледима нема компромиса, али да га у практичном извођењу једне идеје мора, као и у политици, и сме бити. Због тога ће читалац још више зажалити, што поред јасног и прегледног Биркмајеровог учења нема и Листова предавања. Па ипак књига је од велике вредности за оне који из кривичног права желе нешто више научити од параграфа. Препоручујемо онима који читају немачки. Има 74 страна и стаје 1.50 марка.

ДРУШТВА

Стечај за награду из књижевног фонда арх. Никифора Дучића за 1907. годину — Према завештању оснивачеву да Академија сваке године награђује „расправу или монографију, или цијело дјело из српске историје (политичке, војничке и црквене); а може и из српске филологије, географије и етнографије у опште (садржина списа не може бити политичке природе)“, а на основу правила о овој задужбини, Одбор који њоме рукује расписује овај стечај за награду најбољега списа:

1. Ове године наградиће се најбољи спис из области наука обухваћених првом групом, т. ј. из српске историје политичке или војничке или црквене.

2. Величина је награде за ову годину девет стотина (900) динара у сребру.

3. Спис треба да изнесе најмање шест штампан. табака средње осмине.

4. Награђени спис је својина пишчева, али се мора штампати у оном облику у ком га Одбор за награду буде одобрио, и најмање у 500 примерака. Писцу ће се награда издати кад поднесе Академији 50 наштампаних примерака награђеног списа.

5. На натписном листу награђеног списа стајаће „Наградила Задужбина арх. Никифора Дучића“, а испод тога слика завештаочева.

6. Писци који желе да им спис буде награђен из овог фонда треба да га пошаљу Српској Краљевској Академији најдаље до краја децембра ове године.

7. Списи се могу слати и под пишчевим именом и без тога; у овом другом случају писац је дужан ставити знак на спису и исти такав на завоју затвореног писма у коме ће бити име његово.

8. Штампани списи не могу се поднети за награду.

Бр. 187. Председништво Српске Краљевске Академије, 15. марта 1907., у Београду.

ЛИСТОВИ

„The Monist" о г. Др. Браниславу Петронијевићу — Априлска свеска америчког филозоф. листа „The Monist" донела је о нашем сараднику г. Др. Б. Петронијевићу, поводом главе о новој геометрији у његовим Принципима Метафизике, ово: „Нова доктрина је за дивљење; она уништава Риманов криви простор као и Бољаја и Лобачевског. Чак и они који верују у четврту димензију морају признати да су превазиђени. Она је ингенпозна, оригинална и смела. Ми готово желимо да је и логички могућна."

Nuova Rassegna — У једном од последњих бројева Nuova Rasegna коју уређује Госпођица Умберта Грифини, позната са својих симпатија за српску књижевност, преведена је позната лепа приповетка Људи и Обичаји у Гулину нашег сарадника г. Симе Матавуља, под насловом Gli Homini e le lose a Gulino. Избор је извршен, а превод леп и савесан.

Фебруарско-мартовска свеска Nouva Rassegna донела је у преводу госпођице Умберте Грифине познати драмат г. Бранислава Ђ. Нушића Кнез од Семберије. У њеном преводу изашло је до сада много лепих ствари Веселиновићевих, Матавуљевих, Нушићевих и Ћоровићевих. Од песника највише је препевавала Бранка и Војислава.

Savremenik — Најновија, шеста свеска Савременика за ову годину, донела је покрај осталих ствари, и свршетак приповетке г. Симе Матавуља: Удес доктора Ивановића, из успомена старога судије, коју је посветио свом пријатељу Ксаверу Шандору Ђалском. Од песника ту су, са по једном песмом, г. г. Вељко Петровић, Рикард Каталинић и Јосип Милаковић.

Власник и уредник **Др. Драгољуб М. Павловић**

(Дубровачка ул. бр. 17.).

Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)

ДЕЛО

КЊИГА 45. Децембар, 1907. год. СВЕСКА 3.

ПОСВЕТА

Довело те мени једно празно доба
Одбеглих идеја, мутне атмосфере,
Цинизам у души рађала ми злоба,
Веровах ти срцем где не беше вере.

Ми смо само онда постајали своји
Кад нас је водила младост у самоћу,
Кад никога није било да нас двоји,
Кад је са слободом мир слазио ноћу.

У те часе опет пробуђене чежње,
Када се отвори и оживи душа,
Имао сам нове планове и тежње,
Навикао да те моје срце слуша.

Волео сам тебе што си у те сате
Успламтела, увек срећена иначе,
Што те нису могли заносу да врате
Свакодневни часи што баналност значе.

Вол'о сам те што си, отмена и лепа,
Умела да гориш у чежњи и страсти,
Да будеш за лажни сјај страна и слепа,
Да оне што мрзиш — и држиш у власти.

И што си младошћу и погледом својим
Што одушевљава и радости чини,
Умела да владаш, да пред тобом стојим
Све са истом жељом на једној даљини.

Зато си ми била нова сваког дана,
Илузија која никад пала није,
Из очију твојих и твојих усана
Рађаху се тајно моје амбиције.

Зато сам се теби враћао радосно,
Пресит бliske среће постигнутих жеља,
Или кад би живот у срце ме косно, —
Да ми ти замениш коло пријатеља̂.

⁂

Гледам те одлучну, са све мање душе,
У даљем животу што те носи дрско.
У срцу се твоме осећања гуше,
Ти све мање мрзиш што ти беше мрско.

Гледам те поносну, за некога кобну,
Ал увек са срцем што волети уме.
Без многих врлина, ал никада злобну,
И без среће коју нико не разуме.

Влад. Станимировић

ВЕЧИТО ТАКО!

Опет је облак заклонио небо
И киша кваси оголеле гране,
Мрачна се пустош шири на све стране;
Опет је облак заклонио небо.

Из неба, земље — свуда пишти вода.
Сунце је легло у мртвачки ћивот.
Мртвило дана притисло је живот;
Из неба, земље — свуда пишти вода.

А хладна влага продире у кости,
И ваздух влажан и густ као смола:
Горе црн облак, доле земља гола,
А хладна влага продире у кости.

Вечито влага, мрак, вода и блато,
И данас киша, и сутра, и вазда,
И вечно тако од кад Бог нас сазда —
Вечито влага, мрак, вода и блато.

Београд, 28—XI—07. г. **Д. П. Ј.**

ПУТЕМ

— Е. Ф. Бодман —

Кад сам, прошавши хладовити шумарак, зашао дубоко у шуму, опазим како под једном дивљом ружом спава неки деран поцепаних панталона.

Журно га дохватим за руку и упитам за пут, и које је доба. А он заклањајући се од сунца, прошапта ми:

— Осећао сам се тако као да сам лежао у некој мраморној палати, али у новом оделу. Нека витка мома, на којој је шуштала свила, дође и донесе велики крчаг и грлић његов принесе мојим уснама.

— А ја сам пио и немо љубио њезину руку, која је мирисала као овај луг. —

И очни капци му се понова склонише. Сунце је раскошно расипало сјај. Ја лагано наставих пут, оставивши дечка у мраморној палати.

Превео **С. Д. П.**

ПРВЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ[1]

Када су Словени населили Балканско Полуострво сви су они, па и српско племе које је, окружено сродним племенима, населило крајеве између Ибра и Лима, били свесни да су ушли у туђу и страну државу, у Византиску Империју, којој су по праву припадале земље, што су их они заузели. Они то, наравно формално, право Византије свакако нису ни спорили. Али сама Византија није у тај мах ни тражила да јој се то право призна, јер је она у прво доба словенског и српског живота на Балкану била тако заморена и истрошена дугим и напорним ратовима и заузета кризама на другој страни, да никако није имала времена и моћи да своје право оствари.

Ипак је било времена кад је Византија покушавала да бар нека словенска племена, она чију је непокорност осећало становништво ближе престоници, особито племена око Струме и Вардара, примора да своје односе према Византији утврде и реалнијим везама него што је формално признавање њенога легитимитета. Зна се да је Византија у томе, бар донекле и привремено, и успевала. Нема сумње да је Византија рад у томе правцу развила и код осталих словенских племена. Што су та племена била даље од државног средишта, у крајевима у ово доба мање важним за државу и у пределима тешко приступачним, у колико је дакле мање било изгледа да ће држава своје право, ако јој се оспори, моћи насилним мерама да оствари, — у толико се византиска влада више задовољавала и са мањим и само формалнијим концесијама од стране нових дошљака.

[1] Четврта глава из дела: Историја Српскога Народа.

Према географском положају што га је заузело српско племе и околна, њему сродна племена, која су сва заједно временом образовала Српски Народ, може се претпоставити да је веза, која је између њих и Византије постојала у то доба највише значила формално признање византиске врховне власти. Иначе су њима самоуправно и даље владали њихови племенски главари.

Међутим је доба од једнога и по века, од кад су се српска племена стално населила на Балканском Полуострву, па док нису поједина од тих племена почела да улазе у веће комбинације у међународним политичким односима појединих држава, — извело велике промене у животу њихову. То је доба прилагођавања новим приликама и новом терену. И ако су се Срби, кад су досели на Балкан, бавили и сточарством и земљорадњом, ипак је требало много штошта прилагодити новом земљишту и новим приликама, а по негде је требало ући у сасвим нов живот и почети други рад на новом терену. Многа су племена, која су била навикла на живот у равници, морала сада да се навикавају на брдске крајеве, а племена која су стала у приморју одала су се поморском животу, сасвим новом за њих и по напорима и по разноликости и по добити. А свима се доласком у нову отаџбину ширио хоризонат на све стране.

И ако су бурна времена, која су од времена сеобе народа и почетка пропасти Римске Империје, оставила дубока трага и у свима покрајинама Балканског Полуострва, где су грађански ратови и ратовања Хуна, Гота, Авара, Словена и других варвара, проредили и потаманили старо становништво, оставили читаве крајеве запуштене, пусте и необрађене и порушили готово све оно што су били дигли и саградили Јелини и Римљани, — ипак су Срби, кад су се населили у својој новој постојбини на Балкану, нашли ту још увек доста остатака старе културе. Та култура није ишчезла сасвим и без икаквих трагова. Још су као материјални остатци те културе стајале некада густо насељене, сада опустеле, вароши и села, стајали су градови са дебелим зидовима и јаким утврђењима, мостови и путеви, утврђења и постаје. Било је покрај свег истребљавања још увек остатака старог становништва, полуподивљалих потомака некада културних римских грађана. Сузбијени од нових дошљака, они су се повукли у планине, одали се сточарству и

населили у гушћим и ређим колонијама све планинске венце од Истре па до Црнога Мора и до Јеладе. То становништво, Власи и Цинцари, били су важан елеменат у етничком животу Српскога Народа. Њих је у великом броју било у свима српским државама и они су вршили јак утицај на Србе у развитку њихове материјалне културе, језика итд.

Кад су српска племена дошла на Балканско Полуострво, требало је да прође доста времена, док су се они привикли новом терену, новим приликама и новом животу. У новој отаџбини својој они су задржали стару своју племенску и жупску организацију, и ако је по свој прилици и у том правцу морало у новој постојбини бити по гдешто измењено. Кад и како су решени односи њихови према староседиоцима, то није познато. Било је крајева, где је тај однос регулисан брзо и повољно по обе стране; али свакако он није свуда на исти начин и у исто време решен. У опште је то прво доба живота српских племена на Балканском Полуострву врло нејасно. Може се са доста разлога и вероватноће претпоставити, да је први век и по живота српских племена на Балкану прошао у борби и прилагођавању.

Свакако су у то доба до Срба стизали гласови о крупнијим догађајима, који су се дешавали у њиховој близини, а и ван Балканског Полуострва. Знали су они шта се догађа у Бугарској и код Авара и за борбу својих саплеменика против превласти аварске, допирали су до њих гласови и са бојишта сараценско-византиских, а већ догађаје на Балкану су директно осећали. За то време Византија се трудила да своје односе према свима новим дошљацима уреди и да их приволи ма и на формално признање византиске врховне власти. Византија је у том погледу успевала, особито после већих политичких и војних успеха на бојном пољу.

Тако су по свој прилици и српски кнезови год. 680, кад је Византија склопила врло повољан мир на тридесет година са Сараценима, похитали да преко својих посланика изјаве своју покорност Византији. Таки су се случајеви већином понављали по свој прилици и после ратних похода, што су их поједини византиски владаоци предузимали против Словена, који су се били населили на Струми и Вардару. Али је то признавање византиске врховне власти било увек само формално и привремено, а живот, државни и национални, особито код племенâ која су даље ста-

новала, текао је својим природним током, без јаког и непосредног политичког утицаја из Византије. У толико је јачи утицај вршила на српска племена и духовна и материјална култура свих оних фактора, који су долазили у могућност да тај утицај врше. У томе правцу се дакле почињао, постепено и полагано, али стално, преображај, који ће до пуне снаге доспети тек неколико векова доцније.

Али се у исто доба прилагођавања извршио, или бар почео да врши, код српских племена и један политички и донекле и етнички процес који је био од врло великих последица за целокупну будућност Српскога Народа. У то доба почело је оно племе, које је носило српско име и које се било настанило негде између Ибра и Лима да окупља око себе околна, врло сродна племена, која су у то доба још имала своја засебна племенска имена. На који начин и у каквим приликама се то претапање и стапање централног српског племена са околним племенима дешавало, није познато, али се са доста вероватноће може претпоставити, да је то првобитно и специфично српско племе, с једне стране због згодног географског положаја с друге стране својим физичким и духовним способностима, доста брзо после доласка у нову постојбину почело да окупља око себе околна племена у свима правцима и да их и политички и културно подчињава свом утицају, ма да је без сумње кад и кад и само подлегало јачем утицају околних племена у по гдеком правцу. Тај процес претапања и подчињавања околних племена почео је да се врши можда још у VII, свакако у VIII веку, али је он у то доба, па често и у идућим вековима, још увек показивао несигурне резултате и захватао је често само привремено многа племена.

Та борба између етничког имена, које је почињало врло рано да овлађује и да апсорбује околна имена и племена, и старих провинцијалних имена иназива, вођена је са промењивим резултатима више векова. Па и кад је име српско, после дуге и упорне борбе, победило, остала је још дуго времена доста снажна реминисценција на оно доба, када су разни племенски називи били равноправни и борили се о превласт. А у тој је борби било разних мена, плима и осека, разних утицаја и у самим племенима и са стране. Тешко је рећи који су фактори пресудно утицали у тој борби, али је сигурно да је та борба српскога имена са другим разним племенским и про-

винцијалним именима и називима, крајем VIII и почетком IX века у главном била решена у корист српскога имена. У то су доба нека околна племена већ била примила српско име и стопила се са централним српским племеном у етничку, а привремено и у политичку целину, која је у осталом можда највише допринела етничком стапању.

На тај начин је уз бугарско државно средиште, које је у осталом у то доба тек почело да бива и етничко, образовано у то време и српско, а на исти начин у северо-западним крајевима Балканског Полуострва и хрватско државно средиште. Сва та три државна средишта радила су одмах од почетка, и свесно и инстиктивно на томе, да окупе око себе, да вежу и подчине себи што више од оних околних племена, која још нису ни политички ни етнички била покорена. А почетком IX века било је свуда око већ проширеног српског племена, још много племена, која су етнички била још увек самостална. Тако цео југ Балканског Полуострва, насељен од Словена са доњега Дунава, још није био ушао ни у политички ни у етнички састав ни бугарске ни српске државе. Исто тако и племена у Подунављу и Посавини и нека племена у Приморју још су се увек држала или свога заједничког словенског имена или својих племенских и покрајинских имена.

Али се у то доба, било из страха од опасности која је сада почела да прети са више страна, било с тога што је свест о заједници, и етничкој и политичкој, почела више да овлађује, већ опажа јача тежња за груписање у веће јединице, особито око јачих средишта. Те веће етничке јединице морале су свакако већ привући пажњу и оних држава, које су биле заинтересоване на Балкану. Тако су у то доба и Франци, који су радили на томе да се утврде на Балкану, и Бугари, који су ишли за тим да прошире своју власт на све стране, и Византинци, који су тежили да обнове своју владу на целом Балканском Полуострву, морали рачунати и са Србима и са другим јачим племенима, која ни политички ни етнички још нису била ушла у састав Српскога Народа.

После пропасти лангобардске државе (774 год.) и после освојења Фријаула (776 год.) морало је доћи до сукоба између Франака и Византије, јер се франачка држава, којом је у то доба управљао енергични и даровити Карло Велики, налазила у највећем напону своје експанзивне снаге, није могла задо-

вољити освајањима, која је била учинила. До конфликта је морало доћи, јер су се интереси франачке државе и Византије укрштали, а Византија је увек врло жилаво бранила не само своје земље него и своја права. Ма да је и византиски и франачки двор готово стално желео да се конфликт избегне и ма да се дипломатским преговорима увек радило на томе, да се уклони или бар одложи сукоб, ипак су државни интереси били јачи него мирољубиве жеље државника и византиских и франачких.

Одмах од почетка оружаног сукоба знало се и видело да је франачка сувоземна војска далеко надмоћна византиској, али да је Византија много јача на мору. Стога су, одмах од почетка па за цело време сукоба и борбе франачко-византиске, Франци готово стално успешно продирали и у Италији и на Балкану, док су се увек, кадгод је Византија била у стању или доспевала да опреми флоту против њих, морали повлачити. После освојења Истре (788 год.) и особито после пропасти аварске државе (796 год.) било је још много више повода за сукобе са Византијом.

Али су освајањем аварске државе Франци дошли на истоку у додир и са Бугарима, који такође нису били вољни да дозволе ширење франачке моћи у крајевима, које су они сматрали да улазе у сферу њихових интереса. Тако су Франци продирући из Истре, са Алпа и низ Дунав на исток, морали бити спремни на борбу и са Византијом и са Бугарима. А борба се у главном водила о земље, које је већ у то доба или у будућности заузео Српски Народ. У целој њиховој борби на Балкану за Франке је била срећа што су и два њена непријатеља, Византија и Бугари, били за цело то време стално у рату, те се нису могли сложити против њих, и што је стварање и српске и хрватске државе било тек у зачетку, те и с те стране нису нашли на озбиљан отпор.

Првих година IX века Франци су врло енергично и вешто радили на томе, да осигурају своју власт у западним крајевима бивше аварске државе и да се утврде у Млецима, који су у ово доба били врло важна стратегиска тачка особито као пристаниште за флоту, али који већ почињу добијати важност и као трговачки и политички центар. Већ 805 год. Млечићи, у име Франака и за рачун њихов, раде успешно на томе да придобију за Карла Далмацију. Наравно да је тај успех био при-

времен, јер је византиска флота без великих напора успела да врати византиске земље на јадранском приморју (809—810 год.). Али ни Карло Велики није био вољан да олако напушта једном освојене земље.

Спремајући се у то доба да пође у отсудан рат против Бугара, византиски цар Нићифор је, да би био сигуран од стране Франака, био вољан да учини велике уступке Карлу. Тако је у зиму 810/1 год. уговорен између Карла и Нићифора мир, по коме је Византија добила Млетке и далматинске приморске градове, а Франци Истру, Панонију и Далмацију. Франци су сада имали у својој власти многа словенска племена на на Балкану до Тисе и Колубаре. Када је одмах за тим византиска војска од Бугара била уништена и Нићифор погинуо, био је нови цар византиски, неспособни Михаило I, задовољан што је Карло Велики пристао да обнови и потврди франачко-византиски мир под истим условима. Само је један формалан али велик уступак морао учинити Михаило Карлу: морао га је признати за цара.

Крајем друге десетине IX века осетило се јако врење међу словенским племенима у Подунављу и Посављу. По својој прилици после успешних ратова са Византијом, почели су Бугари да шире своју власт и на запад и покорили су Тимочане и Браничевце, проширив своју власт на тај начин свакако до Колубаре; Банат су били заузели још раније, свакако за време аварско-франачких ратова. И Франци и Бугари су врло рђаво поступали са покореним Словенима. Тако су скоро у исти мах Браничевци и Тимочани устали на Бугаре (818 године), а Посавски Словени под својим кнезом Људевитом на Франке (819 год.). Слаби бројно а не верујући да им под Францима може бити горе него под Бугарима, Тимочани и Браничевци су прво хтели да се обрате на моћне франачке суседе, са предлогом да им се подложе у нади да ће их они ослободити од бугарског јарма. Али је у исто доба и Људевит устао на Франке, чију су помоћ Браничевци и Тимочани тражили, а устао је из истог разлога са кога су се и они бунили против Бугара.

Људевит је јасно видео ситуацију, боље него племенске старешине Тимочана и Браничеваца; он је видео да се променом господара неће ништа добити и да је власт и Бугара и Франака подједнако рђава и опасна за словенска племена. Стога је он начинио план за акцију на широј основи. Када је већ дигао

устанак на Франке, и почео успешно да ратује с њима, Људевит је нашао начина да окупи око себе многа незадовољна племена од оних који су били под Францима, а и да убеди Тимочане и Браничевце, да ће им господство франачко бити исто тако тешко, ако не и теже, него бугарско. За време енергичне борбе са Францима Људевит је успео да створи доста велику коалицију словенских племена, у првом реду оних, која нису била још подлегла ни српском ни хрватском политичком и етничком средишту, и да први пут покуша да на широј основи организује народну државу на југу словенском. Али је за остварење такога плана било још рано и Људевит је после четири године одважне борбе, у којој је често имао и успеха, морао да подлегне енергичним комбинованим нападајима Франака.

Међутим нису само франачке војске осујетиле остварење Људевитог плана, него су њему успех онемогућили још више кнезови неких околних словенских племена, која су била под Францима: они нису схватали планове Људевитове и нису могли да појме, да је она идеја на чијем остварењу је радио Људевит, једино спасоносна и за њих, па су, било уверени да се не може у тој борби успети, било из антагонизма према Људевиту, водили опортунистичку политику према Францима и ушли у борбу против Људевита уз Франке. Тако су Словени највише допринели да пропадне Људевитов покушај (822 год.).

Кад је Људевитов устанак савладан, заузела је франачка војска све његове земље, а Тимочани и Браничевци су опет потпали под Бугаре. У томе је међутим била клица за распре и борбу између Бугара и Франака, јер су Бугари природно тежили да своје границе промакну што више на запад, док су Франци сматрали да је и овако подељеним земљиштем окрњено њихово право, по коме Тимочани и Браничевци, и с тога што су већ били одустали од Бугара и тражили помоћ франачку, а и као доцнији савезници Људевитови, треба да потпадну под Франке. Трвења, којих је већ и пре било, морала су сада довести до отвореног сукоба. Браничевци, изложени освети Бугара, морали су опет да траже франачку помоћ и интервенцију (824 год.). Ипак је овога пута дипломатским преговорима сукоб измећ Бугара и Франака још за неко време био одложен, али је 827 год. дошло до рата, који је трајао две године и у коме су Бугари у два похода на својој флотили уз Драву продрли доста далеко у франачке земље и опљачкали многе крајеве. Ипак су и по-

сле тога рата многа питања у тим странама остала нерешена и нису по свој прилици формално ни решавана ни сада, а још мање доцније, кад је франачка држава, заузета и растрзана унутрашњим кризама и немирима, морала да напушта своју агресивну политику и своје аспирације на Балканском Полуострву.

Међутим су Срби за време бугарско-византиских ратова и док је Византија била ангажована борбом против Сарацена, који су баш у то доба освојили Крит и почели да нападају на Сицилију и јужну Италију (825—7 год.), употребили прилику да збаце и ону формалну подчињеност Византији. У доба борбе бугарско-франачке и сараценско-византиске постала је прва српска слободна држава.

Већ доста давно су преставници ондашње културе, али и преставници националне подчињености, хришћански мисионари, прво они из Рима па онда из Византије, долазили у српске земље да тамо проповедају нову веру. Државна власт је помагала њихов рад и они су имали успеха не само код оних, који су пристали за њима из уверења, него и код оних, који су радо прихватали све што је ново и код оних, који су имали рачуна да раде оно што им се наређује или су то чинили из страха. Али је као увек и свуда била уз њих маса популације, која се грчевито држала и фанатички бранила старе традиције и веру предака и која је сматрала да је Хришћанство, уз све друго, и символ ропства и подчињености. И када су у српске земље у трећој десетини IX века почели стизати гласови о поразима византиским, а знало се да су и друга два фактора, који су могли непосредно утицати на прилике код Срба, Бугари и Франци, заузети међусобном борбом, онда је конзервативна странка дигла главу и добила превласт. У водопађи Таре, Лима Пиве, и Ибра, а можда и на много већим терену, протерани су онда хришћански мисионари и уклоњено је све што је било преставник византиске власти, нестало је и онога што је фактички и онога што је формално значило зависност од Византије.

Тај покрет обузео је и даље словенска племена у Приморију. Код њих је независност од Византије и слобода добила израза у гусарењу које су они вршили у целом Јадранском Мору са много истрајности, вештине и енергије.

Византија, заузета сва тешком борбом са Сараценима, није имала ни снаге ни времена да спречи прокламовање српске државне независности или да је, кад је већ била проклам

уништи. Али образовање српске државе није никако ишло у рачун ни Бугарима. Сигурни од стране Франака, који су били заузети кризама у својој држави и због тога онеспособљени за већу акцију и за агресивну политику на Балкану, и од стране Византије, која је била заузета ратом против Сарацена, Бугари су, било стога што су у новој српској држави гледали такмаца код околних словенских племена која још нису била ни политички ни етнички ушла у састав бугарске државе, а за која је српска држава због етничке сродности могла бити врло велика привлачна снага, било из природног нагона за освајањем, — напали на нову српску државу. Опасност је била без сумње велика, јер је требало одбијати нападаје добро организоване и добро извеџбане бугарске војске. Али су шуме и планине штитиле оне храбре брђане, који су сада први пут бранили своју слободу, и после борбе, која је трајала три године, непријатељ је био сузбијен. За време те српско-бугарске борбе покушали су и посавски Словени (838 год) поново да се ослободе франачке власти, али су били брзо савладани.

Међутим нови бугарски владалац Борис удари поново на Србију, али буде опет одбијен. Тако је нова српска држава показала одмах у почетку свога живота много жилавости и способности за борбу. Одбивши и по други пут непријатељски нападај, она је стекла и угледа и самопоуздања.

Сарацени су међутим овладали свима морима у области Византиске Империје и почели да улазе и у Јадранско Море и да пљачкају градове у Приморју. Тако су 841 год. опљачкали Будву, Рисан и Котор. Ти нападаји Сарацена на Јадранско Приморје трајали су неколико деценија; млетачка флота је више пута бивала од њих побеђивана, а Словени у приморију употребили су ту прилику, кад је безвлашће отимало маха, да гусаре на све стране.

Када су Бугари одбијени од српских граница, могло се помишљати и на то, да се од српске државе створи центар, који ће окупити у једну чврсту заједницу околна племена, да се на тај начин створи снажна организација, која ће, пошто тренутно од Франака и Византије није било никакве опасности, предузети успешну акцију против Бугара, јер су се они све више снажили и спремали да експлоатишу слабост Византије. У том правцу је почео успешно да ради жупан Властимир. Али је снага прве српске државе била врло кратка века.

У половини IX века почињу Бугари да јачају и да напредују у свима правцима; они полазе агресивно и на Франке и на Византију и на Србе. У то доба врши се код њих велики преображај: словенски елеменат добија све више утицаја у држави, странка која је заузета за примање културе у првом реду Хришћанства, добија све више присталица и Бугарска, јака војном снагом а оснажена политички — ступа примањем хришћанства (864 године) у ред европских држава и о њу се отимају Рим и Цариград.

Кад је наскоро затим дошао на византиски престо енергични цар Василије I (867—886 год.) настаде јак обрт у византиској политици. Место попуштања и дефанзиве поче Василије да води агресивну политику и пређе у офанзиву, у првом реду против Сарацена, који су стално гусарили по целом Средиземном Мору и нападали на византиско приморје на Балкану и у Јужној Италији. У савезу са царем Лудвиком II сузбије Василије, после упорне борбе, у којој су у византиској флоти узели учешћа и српска и хрватска племена из Приморја, Сарацене из Јужне Италије (872 год.) и после ратовања, које је вођено са промењивом срећом, уништи сараценске гусаре готово у целом Средиземном Мору (880 год.).

И ако је снага и авторитет Василијев био ослабљен религиозном борбом између Рима и Цариграда о првенство у хришћанској цркви, ипак су словенска племена на Балкану одмах од почетка владе Василијева осетила да империјом влада чврста рука, која неће трпети самосталност мањих држава у својој близини. И заиста већ кратко време после успешног рата у јужној Италији, успео је Василије да примора на признање императорске власти и поморска племена, на која је он и пре тога био ударао због гусарења по мору, и друге кнежеве словенске и српске даље од мора.

Међу тим кнежинама које су морале признати византиску врховну власт биле су и оне, које су сачињавале некадању Властимирову државу, која је после смрти његове била ослабила сасвим услед међусобне борбе његових синова. Та је борба истина већ почетком владе Василијеве била завршена у корист најстаријег сина Властимировог Мутимира, али је он, ослабљен међусобним ратом, морао да се подложи Византији. Василије је оставио Србима потпуну самоуправу; само је у религиозном погледу тражио да се дозволи рад на ширењу Хриш-

ћанства. У томе правцу је онда у српским земљама заиста и урађено врло много; онда је код Срба изведена организација хришћанске цркве и утврђено је хришћанство. Најслабија је била византиска власт код поморских словенских племена, која су се само привремено покоравала под притиском силе, а која су, чим би непосредног притиска нестало, стално одбацивала хришћанство и стално и даље гусарила по мору.

За владе Василија I у главном је цело Балканско Полуострво, осим Бугарске, формално или фактички признавало врховну власт византиску. Једино је у верском погледу имала Византија моћног такмаца у Папској Курији, која је у ово доба са много енергије и са доста успеха радила на томе да потисне византиски утицај што више са Балканског Полуострва. Али се и од стране Византије радило с планом на томе да се тај рад Папске Курије омете и осујети.

После смрти цара Василија I (886 год.) и доласком на престо у Бугарској цара Симеона (893 год.) измениле су се јако прилике на Балканском Полуострву. Византија почиње да слаби и да опада, а Бугарска се под даровитим царем Симеоном (893—927 год.) оснажила толико да је освојила већину земаља на Балканском Полуострву и постала најснажнија држава на Истоку. У таком положају Бугарска је, као што је природно, морала тежити да покори и Србе, да би с те стране била сигурна кад ратује са Византијом. Али је с друге стране исто тако и Византија увек ишла за тим да у борби са Бугарима има за себе Србе и да их у своју корист употреби против Бугара.

Баш у то доба умро је и Мутимир (око 891 год.) и у српском народу настале су династичке борбе, које су помагали и Хрвати и Бугари истичући, шаљући и помажући војском своје кандидате против владалаца, који нису хтели да воде њихову политику. У главном су Бугари у то доба имали највећи утицај у српским земљама готово за цело време владе Симеонове, јер су они били доста јаки да изведу и да одрже свој престиж. С тога је у српским земљама у то доба увек било доста мањих кнежева, који су своје интересе везивали са интересима бугарске државе, а сви претенденти на српски престо били су увек готови да пристану на услове које су Бугари стављали, само да им помогну да дођу до власти. Тако су Бугари више пута једно за другим доводили своје кандидате на српски престо. Али је њихово пријатељство трајало само под непосредним

оружаним притиском. Чим би се дала могућност и указала прилика бугарски кандидати остављали би Бугаре и прилазили Византији, уверени да је бугарска превласт сметња њиховој народној и државној слободи. И нови српски владалац, доведен после тога од Бугара, слушао би наредбе из Преслава само док је бугарска војска била у стању да утиче на ток српске политике; чим би Бугари били забављени на другој страни, наступила би опет промена у српској спољној политици; Србија би опет прилазила Византији. И то се тако стереотипно понављало неколико пута, док цар Симеон при крају своје владе није дошао до уверења, да међу српским претендентима нема ни једнога, у кога би се могао поуздати и коме би могао веровати. Он је дошао до уверења да ће од Срба само онда бити сигуран, кад уништи потпуно и српску државу и Српски Народ. Стога он, кад је од Бугара одустао и кнез Захарија, кога је Симеон довео на престо, пошто су прво Византинци без успеха покушали да то учине, и који је свакако пристао био да води бугарску политику, пошаље привидно у Србију са бугарском војском претендента Часлава, а нареди те бугарске војводе ухвате на превари највиђеније српске жупане, па их побију, затим опустоше целу земљу, па је оставе без управе.

Српски Народ био је у тешкој кризи; земља је била сва опљачкана у грађанским ратовима и због нападаја Бугара и Мађара; највиђенији преставници народа и државе били су побијени и заробљени, силан се свет разбегао по околним крајевима; Српски Народ био је готово цео сатрвен. Само је још у Приморју било нешто самосталности у држави Михаила Вишевића. Преко сатрвене Србије Симеон се сукобио са Хрватима, али је несретно ратовао с њима.

Смрћу Симеоновом (927 год.) изменила се потпуно политичка ситуација на Балканском Полуострву. Бугарска, чију је снагу држала и престављала, и сада као и увек, само снажна личност владаочева, није после смрти Симеопове добила за владаоца човека, који би могао заменити Бориса и Симеона и наставити њихов рад; она почиње нагло да опада. Византија је међутим, под мудром управом Романа Лакапена, који је неко време (919—944 год.) био савладар цару Константину VII Порфирогениту, почела да се снажи, потпомажући систематски слабљење Бугарске на сваки начин и у свима правцима. У том погледу требало је пре свега оснажити највеће словенско племе

на Балкану и природног такмаца бугарског, Србе. Стога је Византија врло радо помогла једног од српских претендената, Часлава, када је побегао из Бугарске па дошао у Србију и тамо почео да окупља око себе виђеније људе и да сазива бегунце. Ситуација је истина била измењена, али је још увек била нејасна; још се није видело да ли је слабост Бугарске само привремена. Стога је Часлав одмах чим је дошао у Србију и почео да ради, тражио од Византије помоћ, обећавајући признање византиске врховне власти. Византија је морала сматрати да стварањем српске државе добија пријатељску државу, чији ће интереси бити везани за Византију догод су у њеној околини народи који су снажни, било Бугари било Хрвати, који су сада почели да јачају.

Тако су идентични интереси у овај мах упутили Србе и Византију једне на друге. Часлав је ту, по Србе повољну, ситуацију врло добро употребио и обилно експлоатисао. Чим је утврдио своју власт и учврстио средиште старе државе Властимирове, почео је да окупља око тог средишта и сва остала српска племена и државице. И ако тај рад свакако није био без отпора и борбе, ипак је средиште српскога племена у свесној борби за слободу и независност, коју је оно са великим напором и са великим жртвама преко пола столећа водило, ојачало толико, да је постало јака привлачна снага за сва остала околна племена. Али је у том средишту било доста снаге и за то, да она племена, која нису била вољна да своје интересе подреде општим интересима, силом натера да уђу у заједницу.

Тако је Часлав успео, помоћу Византије, да сузбије све сепаратистичке тежње појединих српских династа, држава и племена и да оснује велику државу од Саве и Дунава, и од Цетине и Бојане до Мораве. Први пут се онда чуло и знало у ширем свету за Српски Народ и за снажну државу српску. Али је значај Часлављеве државе поглавито у томе, што је његова држава била прва, која је окупила у једну државну заједницу готово сва српска племена и готово све српске земље. За владе Часлављеве почела је први пут да се врши свесна нивелација у српским племенима, да се сузбијају сепаратистичке тежње и хетерогени елементи и да се натерују сви да раде онако и у оном правцу, како је то већ више од једног столећа радило централно српско племе, које је због таког рада и окупило под својим именом у једну државу сва сродна племена.

Покушаја и рада у томе правцу било је и пре, али је успех био привремен и сумњив. Истина и за владе и у држави Часлављевој није тај процес потпуно завршен; сепаратистичке тежње, и државне и племенске, држале су се још дуго и у извесним тренутцима избијале су на површину, јер је реминисценција на племенску поцепаност била јака и снажна, — али ипак је Часлављева држава највише урадила на томе, да српско име овлада код скоро свих српских племена, да се процес стапања убрза и да свест о народној држави ухвати јака корена у Српском Народу. Од тога времена је тежња за самосталном државом увек снажна у свима српским областима, а српско име и онда када су северозападне српске области образовале засебну државу, чије је средиште постала Босна, остало је доминантно као национално име у свима српским покрајинама, и ако је у том новом државном средишту имало да издржи јаку борбу са државним именом.

За владе Часлављеве држава његова и народ у њој препатили су много због нападаја Мађара, који су, утврдив се у равницама око Дунава и Тисе, полазили на својим лаким коњима у добро организованим четама у пљачку на све стране, па и на југ у српске земље у државу Чесловљеву, специјално у Босну. Да спречи те нападаје Часлав пође на њих, сузбије их и продре у Срем, али по свој прилици ту у боју са њима погине.

Смрћу Часлављевом (око 960 год.) настају нове прилике у српским земљама. У Српској Народу после Часлава није било човека, који би могао да га замени, а то је било сада тим потребније што су прилике бивале све компликованије, а положај Србије све тежи. Јер Византија је сада почела да се снажи и опоравља, наскоро су почеле византиске војске вођене одличним официрима да побеђују на све стране, византиска дипломација је такође, помогнута ратним успесима, имала много успеха. Већ за владе Нићифора Фоке (963—969 год.) почела је Византија да осваја на истоку и да сузбија Сарацене из старих својих провинција. На Балканском Полуострву није истина у овај мах Византија могла ништа да предузме, ма да је Србија била растројена, а Бугарска сасвим ослабљена.

Место Византије продро је у Бугарску њен савезник, руски велики кнез Свјатослав и покорио је (969 год.), али не за Ви-

зантију, него за себе. Како је Свјатослав хтео за себе да задржи покорене земље, цар Јован Цимиск зарати на њега, победи га, претера преко Дунава и освоји целу Бугарску (971 год.). После овог великог успеха, раскомадана Часлављева Србија била је мала сметња победоносној војсци византиској. Смрћу Часлављевом нестало је јаког авторитета у држави, јер није више било његове чврсте руке, која је могла да држи у заједници све оне хетерогене елементе, који су сачињавали ондашњу Србију, и која је знала да сузбије све сепаратистичке тежње и да разне обласне, племенске и династичке интересе подреди општим интересима.

Али и ако је за владе Часлављеве урађено врло много за етничку нивелацију код српских племена, ипак је доба његове владавине било сувише кратко, да потпуно уништи посебне тежње и аспирације појединих области и појединих династа. И чим је нестало оног човека, који је био преставник централне власти и који је ту власт чврсто држао, одмах су поједине области, чим су осетиле да нема чврсте руке која их је држала у јединству, почеле једна по једна да се деле и оцепљују од српске централне области, тако да је ускоро првобитна српска држава остала сасвим усамљена. На северу се оцепила Босна и почела да ствара услове за образовање самосталне државе, у Приморију су такође неке старе жупе почеле да живе самосталним животом. За кратко време остала је стара централна српска област сасвим усамљена. Али је она и ако ослабљена и усамљена још увек сматрана за преставника српске државе. Стога је цар Цимиск кад је покорио Бугарску послао је једно одељење војске на Рашку, да је покори и да на тај начин уништи и српску државу. Остављена сама себи, не само од области, које су до скора с њом биле у заједници, него и иначе без игде икаквога свесног или несвесног помагача и савезника, Рашка је требала да издржи борбу са целом Византиском Империјом, која се у то доба била оснажила толико да је излазила на крај и са много јачим непријатељем. Борба је била кратка и неједнака: Рашка је брзо покорена.

Изгледа да је Цимиск сматрао да је падом Рашке, која је била представник Српскога Народа, уништена српска држава. Али као да није тако било. Кад је уништена слобода у Рашкој избегла су српска властела и српске династе из Рашке у При-

морије у оне области, које су се после Часлављеве смрти издвојиле у засебне државице и које су и до тога времена и после тога водиле међу собом борбу и такмичиле се о првенство. Приморје сада постаје за Српски Народ оно што је од краја VIII до краја X века било Полимље; ту је од сада најинтезивнији и политички и културни живот, у приморју је тежиште српског живота, приморске области су преставник Српскога Народа.

Ст. Станојевић.

ДЕСЕТ ГОДИНА У МАВРИТАНИЈИ
(1880—1890)
Успомене једног исељеника

Са левкадског превео

С. М.

VII У дажду

(Наставак)

Плосило је становао код некога поштанског чиновника, близу велике гостионице, у једној кући осамљеној, модерног изгледа. Родом је био из Велебне Кесаровине, где се прочуо као левкадски родољуб, политички агитатор и посланик на сионском левкадском сабору. Зими год. 1875. међу осталим добровољцима хумског устанка против Агарјана, који дођоше у Ивонију, да се одморе, видесмо висока, брадата, необично суха човека, одевена грађански али по старовремском кроју, са чизмама, калпаком и белим рукавицама. Уз то, држао се и кретао достојанствено, да не речем, дрвено, за наше јужњачке очи! Неки шаљивац, видевши га први пут, рече: „Оно је неки архијереј!“ И заиста, згоднијег надимка томе устанику не би нико могао измислити! Крупослав Плосило, човек опсежна знања и искуства, сушта благост, окушани патриота, по сведочењу његових ратних другова, такође храбар, био је у исто време сувише сладуњав, вечито у патосу каквог духовног проповедника, вечито као у бризи да како не помери своје достојанство, — елем, прави правцати „архијереј“ кога је вртлог жи-

вота занео међу устанике! Пошто је био слабе грађе, а од напора веома оронуо, опћина ивонска понуди му место учитеља у нашој школи, да би се помогао и преко зиме окрепио. Тако је и било. Ми смо друговали неколико месеца, слагали се лепо, јер кад се Плосилу попушта у његову упорству и самоуверењу, то је најбољи човек. Кад на лето друге године Мавританија огласи рат Агарјанској, Плосило отиде горе и издржа цело ратовање, после кога, могол га постави за школског надзорника и за учитеља левкадског језика моголићу.

Чим уђох у лепу нову кућу, уверих се, да је налик на све остале јаминске, да је грађена овлаш и на врат на нос; даске и стубе шкрипаху и угибаху се под корацима, малтер попустио, влага се расколала у велике пеге. Нека млада, гарава женска, скроз лудачког изгледа и погледа, сачека ме на врху стуба и запита ме руски јесам ли Рус. Кад јој одговорих да нисам, узвикну: „А ја се обрадовала, — је сам уверена била, да јесте, тако личите на каквог Руса!“ Па ми показа руком куда ћу.

Плосило, један Мавријанин и једна необично крупна госпођа сеђаху за столом. Он диже обрве и кажипрст у један мах, (његов обичан покрет) и рече пријатељски прекорно:

— Храла Богу, једва већ!

Пољубисмо се и ја се оправдах. Плосило нас приказа: Г. Шилоје Тананај, поштански чиновник; г-ђа Меме, жена Шилојева, учитељица. Муж је био свом главом виши од високог Плосила, а жена одиста тежа од њих обојице. Врат јој беше „као кула сионска“ а мишице као бутине у човека. Дихала је с муком, а у лепим црним очима имађаше нешто сањалачког. Шилоје, већ постарији, имађаше пријатно лице, танке бркове, очи буљаве, подсмешљива израза.

Причао сам о себи што и осталима (а што су очевидно знали), па се стадоше ређати успомене из Ивоноје. Круно се не могаше нахвалити Ивоњанаца, Меме је непрестано уздисала, Шилоје пажљиво слушаше, махаше главом, а понекад, на најобичније ствари о којима се говорило, даваше лицу тако јак израз чуђења, запрепашћености, испитљивости, да је било сувишэ јасно, е је то комендијање. Комендијаш велики! Ја сам се слатко смејао. Круно и Меме мрштаху се. Два три пута Шилоје се маши за стакло с вином, али жена, онако трома, не-

покретљива, неверовном брзином склона скленицу. Одједном, без видљива повода, прекинувши говор Крунов, г-ђа Меме обрати се мени:

— Видим, каже, да сте човек искрен. Хоћете ли ми искрено одговорити на једно питање?

— Хоћу, рекох.

— Тако вам светога Кама̂?

— Тако ми — чега хоћете, ако је ствар за казивање.

Колос женски поцрвене и запита:

— Је ли истина, да је г. Круно био махнито заљубљен у неку удовицу у Ивонији?

Убезекнух се најпре, па на помисао: „Круно и махнита љубав“ прскох у смех. Он се намршти, она се напући. Рекох:

— Опростите! Колико ја знам, то није истина.

Шилоје дигне руке:

— Е, баш је женска ћуд сувише смешна работа! Погледај ова кола меса, па шта је интересује!?

Круно заподену разговор о устанку. Узе понтификални тон, па стаде доказивати, како ће устанак имати неизмерно добре последице за левкадско питање. Све је то у неколико привидно, у неколико „вента“ што се збива, — устаници се повлаче и беже у Мавританију, не зато што су надјачани, него из стратегиских и дипломатских разлога; у Јамини се само пева, у Покличу је заступљена само лепа књижевност намерно, да се „Власи не сете“; онај, у чијим је рукама све то, гради се да о томе и не мисли, што је знак да само о том мисли. Чудан је, недостижан, јединствен је то човек; — свака његова реч, сваки његов поступак, који на први мах изгледају најобичнији, носе у себи судбоносне последице!... За неколико минута Круно преиначи политичку карту, испремешта и дотера по вољи, а све с дубоким уверењем.

Шилоје поднесе чашу Круну, а овај му наточи, па пошто испи, мени ће:

— Ево смо заједно више од пола године и сваки га дан овако слушам и слушао бих га дан и ноћ како слатко прича. Али, право да ти кажем, г. Вако, кад се раздвојимо, онда видим, да Круно сања, да није никад на јави, И збогом ми остајте.

Ме́ме с натегом устаде и пође за њим.

— Чудан пар! рекох.. А ко је она, што руски говори?

— Слушкиња. Живела је у Русији. Мала је госпођина усво-

јеница, Добри људи. Мало... он одвише пије, а она је претерано сентиментална, али су добри људи... Наравно, пред њима не хтедох почињати о ономе, што је главно, о теби. Ма колико остао овде, треба да имаш неку зараду, а то је моја брига. О томе ћемо натенане и на само. Ја имам неки план. Пре свега, требаће да ти израдим приступ моголу, али то не иде лако, треба стрпљења!.. Сад идем у келистан, ка болесном ојпају. Поручио ми је.

— Испратићу те донекле, па ћу у стан, да нешто читам.

— То ти препоручујем да се не бавиш много у кафанчини, па ни у читаоници, јер... надам се, ово до Божића да ћу ти израдити приступ.

До Божића! рекох у себи. Два пуна месепа!..

Упутисмо се брзо кроз густи, неумитни дажд, Плосило под кабаницом, а ја под штитом. Кад хтедосмо скренути на трг, наиђе од двора неки коњаник, — човек у црну огртачу на белу коњу, необично висок и крупан човек на необично велику коњу, који пјаше кораком! Плосило стаде, брзо скиде купуљачу и капу и шапну:

— Могол! Стој!

Стадох и затворих штит, па и ја скидох капу. Треба ли да кажем, колико се узрујах видећи да ће могол тик мимо нас? Како ли ми би кад он задржа коња испред нас! Нас двојица преклонисмо главе, а с коња затутњи крупан глас:

— Куд си пошао, Крајишниче?

— У келистан, ваша светлости, да походим његову светињу, ојпаја.

— А Тако. Грешни ојпај мучи се веома!.. А имаши ли данас предавање код моголића?

— Имам, ваша светлости, пред вече.

— Па иде ли работа? Напредује ли?

— Добро је!

— Ленштина је велика! Знам ја то! Неће бити ништа од њега!

Плосило се насмеја и рече:

— Ваша светлост све тако, а ја вас уверавам, да је дете необично бистро, жива духа!

Ућуташе. Стајах уштапљен, оборених очију, осећајући да ме два ока премеравају. Најпосле Могол запита:

— А ко ти је то?

Пропех се на прсте, не бих ли уснама досегао до његове руке. Видевши то, он спусти руку низа седло, те пољубих кожну рукавицу.

Плосило у кратко исприча ко сам, шта сам, зашто сам дошао у Јамину.

— Тако! рече могол гласом који показиваше да је изненађен. Па додаде оштро:

— Тако! И ти ћеш пустити човека, да иде у свет, као гуска у маглу!? Зар не знаш, да Камици деле кору хлеба са онима који к њима притичу?..

То рекав. тресну уздом, на што Бељац крочи, али га могол задржа и додаде.

— Сем, ако је млади господин баш навалио да иде у Нову Левкадију! Ко зна? Може бити да предосећа, да ће онамо постати министар! Јер ништа није лакше него онамо постати министром! А опет зна се, да је краљ Назлим одушевљени заштитник књижевних почетника!... Па отиде.

Плосило заборави да покрије главу, а и ја да раширим штит, и ако могол беше већ на педесет корака од нас, и ако нам обојици цураше вода низ врат под кошуљу! Најпосле загледасмо се један у другога као људи у недоумици, после великог изненађења! Два три пута Плосило мрдну обрвама и одмахну главом, па пруживши ми руку, рече.

— Нека ти је срећно! Е, ово ће се причати! Сам већ разумеш да је свршено, а ја ћу ти поручити кад устреба да дођеш к мени!

Остадох на месту, питајући се, да ли то беше сан, или јава? Ја био са моголом, на сред улице, у сред пљуска, и он говорио о мени, онако очински!?...

По прозорима начичкале се главе; на свима дућанским вратима стали људи — многи и на улицу, под кишу, да се поклоне. Неки висок Маврићанин раскорачио се на улици, покрио главу струком, па кад могол прође мимо њега, он, не скидајући струку са главе, преви се, — у правем смислу речи, начини прави угао, те се могол обазре. А Бељац, све једнаким, парадним кораком одмицаше ка горњим ливадама...

Враћајући се, онако у мислима и узрујан, натрапах на високог Маврићана под струком, који ми рече;

— Нека ти је срећно г. Вако! Е, то ће се причати! Види како те сав овај народ посматра! Питају се: ко ли је тај уск-

таће с којим господар разговара на сред улице, у сред дажда! Зацело нека крупна зверка!

Беше поштар Шилоје. Он настави:

— Ето, какве могу бити аудијенције у Јамини!? Онако, изнебуха, за неким рогљем, усред најгушћег дажда, ни тражен, ни очекиван! Па онда, има ли човека на свету који ужива да по оваквоме дажду јаше? Он ће ти тако, може бити све до ноћи, а све кораком, киснути, мислити и смишљати, како ће са царевима и краљевима, како ће да очува ове јадне кршеве и ово нас голих јадника! Е да нам га Бог поживи!

— Дај Боже! рекох.

— Видим, да ти душа трепеће, а није ни чудо! А сад, како би било, да увратимо код Ранаула, па да попијемо по чашу вина, за овај срећни случај?

— Драге воље, пријатељу. Хајдемо!

Уђосмо у неки дућанчић, у коме је било свачега на продају, па беше и сто за госте, који хоће да пију. Ранаул нам донесе две чаше даламарског вина. Куцнусмо се.

— Баш се радујем што је ствар свршена, — види се судба, јер је ето било као неким чудом!

— Шта мислиш? Шта је свршено?

— То, да ћеш остати у Јамини! Зар о томе има већ сумње? И још нешто да ти кажем! Сад, када добијеш службу, можеш се преселити к нама. Имамо слободну једну собу, таман за тебе. Ми смо у кући о томе већ говорили... Хоћемо ли, у то име још по једну?...

Отидох у стан, те написах дугачко писмо Атаци о догађају и о последицама које би могле настати. Остадох у соби до ноћи, највише ходајући по њој, зидајући куле по ваздуху. Када дођоше Стари и Жожо, зачудих се најпре што знају за догађај, па онда што Стари беше оптимистички расположен. Чим уђоше Жожо започе:

— Честитам!

— Шта? Већ дознасте? Од Плосила?

— Не! рече Стари... Од јаминских врабаца! Цела Јамина то већ зна! За два три дана ти ћеш бити човек, с којим је могол у дажду говорио! У дажду, а не у киши! Разумеш ли? А сад причај!

Испричах сваку реч. Стари узе ходати по соби, трљајући

дланова. У један мах запева даламарским начином почетак народне песме:

„Мили Боже, чуда великога,
„Да л' пуцају јадарски топови?
„Да л' духају приморски ветрови?
„Те удара јека у планину....

То је био знак да је баш вољан. Па стаде преда ме и запита:

— Хоћеш ли ти послушати један мој савет?

— Хоћу!

— Док не примиш Плосилову поруку, не излази никуда, не мешај се ни с ким! То јест, кад предуши дажд, можеш се прошетати по ливадама, па право кући, — али избегавај састајање и разговор ма с ким било! Хоћеш ли ме послушати?

— Хоћу, тим пре, што то беше и моја намера...

Целе ноћи мучили су ме непријатни снови. Главни сан беше, да ме могол, на белцу и голом сабљом у руци гони по некој бескрајној равници! Уз то имао сам осећање, е ми се тело одмара, али не мозак, — као што бива после претераних напора. Узалуд је цело моје биће тежило, да се потпуно окрепи правим сном.

Кад се пробудих, дажд је пљуштио једнаком силином као и дотле. Био сам ломан и грозничав. Истом тада, облачећи се, сетих се Жожове чудотворне бање и, од прилике као што би гладно одојче угледало матер, с таком жељом потекох ка прозору, али — не беше суда с водом!

Викнух Пјура. Након мало он ми донесе доручак. Кад га запитах: камо онај метални суд са водом? он зину од чуђења.

— Шта имаш да се изчуђаваш? вихнух у највећој љутини. Онај суд с водом што је јуче био под прозором! Зашто си га изнео? Донеси га одмах!

— Ма зар и ти!? пита Пјур и прекрсти се!

— Ма шта: и ја?

— Мочиш прсте?

— Шта се то тебе тиче? Донеси!

— Он је под кључем, дусисе! вели Пјур смејући се... Ено га у малој спремници, што је наврх стуба. Синоћ ми је Жожо наредио, да онамо унесем, а јутрос је он онамо киселио прсте, а кад је полазио, закључао је собичак.

Пјур отиде смејући се гласно.

— Шта то може бити?! запитах се... Очевидно Жожо неће да се и ја даље користим његовом тајном. Зашто?

То ме питање стаде мучити већма него сва остала, којих не беше мало. Једва сам чекао, да се врати кући. Чим га видех, запитах.

Он ми одговори својим начином, а хладно:

— То је моја ствар кад ћу допустити, а кад нећу. Један допуст, не значи: право стечено...

Па се пажљиво загледа у моје лице. И отиде задовољан уверив се да сам болестан...

За десет дана нисам свега изишао из куће три пута, и то до горњих ливада, кад би дажд попустио. За то време стигоше моје ствари из Ивокије. За све то време ни једном не освану у нашој соби суд с сводом, нити се усудих да запитам амфитриона: докле ће ме мучити. А што беше најглсвније и најчудније, за цело то време од Плосиле ни гласа ни трага!

Па онда ми се досади, те почех одлазити у кафану и у читаоницу и код Дига и код берберина Певка и у штампарију и у редакцију Мавритских Поклич и — свуда. У потоњу, на позив министра ојвоја Мијауша, отидох к њему на вечеру и после бивах му чести гост! — Код доктора Дига долажаху и конзули, те се познах и с њима.

А једнако је даждело! А Крупа Плосила никако видети! По Арабову савету, а и по своме неком нагону, не хтедох свраћати к њему. А хтедох својим умовањем решити две загонетке: Моголову и Жожову, али то ми не пође за руком!

VIII

Посело у двору

Тако ми протекоше четири недеље, за које се време бејах изближе познао са свима чиновницима и знатнијим мештанима; заситио гозбе код Мијауша, Дига и Јозоја; надерао се столица у пустој читаоници; наиграо се шаха и домина; нагледао се могола на колима, на коњима и пешке; начитао се песама у Мавритском Покличу, наслушао се свађа око Наполеона, Бизмарка, Гамбете и осталих; науживах се комендија код Крилатога Певка и — начамах се чамотиње! А како че чама може

осећати у Јамини јесењег дажденог доба! Додајте томе, да из Устја долажаху све црњи гласови и да од Атаке примах све очајнија писма, па вам је лако разумети моје душевно стање!

Усред тога догоди се у моме новом животу такав обрт, — да ми се учини, да је Усуд рекао своју реч, која ће одредити моју будћност! Тачно тредестог вечера од мога доласка у Јамину, хладног, кишовитог вечера, кад сам ломан и сетан седео у гостионичкој трпезарији поред њих десетак, такође снужденнх, дође Крилај и запита:

— Ко је овде шишпан Вако?

Сви се згледаше у чуду. Мени се прекиде дах. Жожа од узбуђења једва изговори: „Јест, овде је“ Аполоније Рус, као обично, миран, показа ме руком војнику и рече:

— Ето, то је Вако!

Војник наслони прст на слепочницу и рече:

— Шишпане Вако, његова светлост могол заповеда, да дођеш у двор.

— Идите! додаје Аполоније, гледајући ме пријатељски.

Араб умал се не скотрља са столици, Жожо нагло устаде, а ја, у највећој забуни, запитах:

— Да ли да свратим у стан, да се пресвучем?

— Ја..., овај..., право не знам, вели Жожо.

— Не сме се чекати! пресече војник.

Жожо пође са мном. Непрестано је нешто говорио — ваљада саветовао како ћу се владати, шта ћу одговарати ако будем питан, али ја нисам разабирао његове речи, толико сам био узрујан и растрканих мисли. Само ми би јасно кад помену Руса, да рече:

— Е, то је доиста Аполоније израдио! Е, хвала му до века. То је, ваљада, једини случај да могол зове на посело некога изваљца, који није био у аудијенцији код њега!.., Чудновато!... На сваки начин, твоја је судбина решена... Молим те, чим изидеш из двора, дођи кући, јер, не треба да ти кажем, каквом ћемо запетошћу очекивати нас двојица.

Кад бејасмо на рогљу, ја стадох и обраћајући се већма крилају него другу, рекох:

— Ја ипак мислим, да би требало, да се пристојније оденем?

Крилај, одајући ми поново војену почаст, рече оштро:

— Не сме се чекати! Господар не гледа на то!

Ноге су ми клецале пењући се уз оно неколико камених стуба из дворишта у ходник. Ту беше наврстно десетак крилаја, сваки укицљен и са десницом на пусату. Мој пратилац отвори врата на десно и рече: „Изволи, шишпане!“

Уђох у пространу дворницу, пуну људи, јако осветљену и загрејану великом ватром, која пламћаше у дну. На први мах, не само што ми се очи засенише, него немадох снаге ни да хрочим.

На средини дворнице беше велики билијар; наоколо, дуж стена, дивани; пред њима велнке и мале столице. Од прилике израчунах да је ту најмање око четрдесет људи. Срећом, нико не свраћаше пажњу на мене, те се ослободих, пођох опрезно кроз редове и упутих се на оцаклији, близу које сеђаше могл. Лако га је било уочити. Сви сеђаху гологлави, а он са капом на глави. Око њега беше слободна простора; пред њим столић, на коме гораху две свеће.

Кад се примакох, опазих да у руци држи велике машице, којима понекад џарка ватру, а лева му рука почиваше слободна на столу, а он слушаше пажљиво некога старог, веома наочитог ујшпана. Не знајући шта ћу, погледах у куту Плосила, који се подиже и пољуби своју руку и даде ми знак да се натрашке склоним. Разумедох. Преклоних се, пољубих моглову руку, па се склоних ка Плосилу. Али могл нити мрдну собом нити ме погледа, те доиста и не знаде ко му беше приступио.

Сви у дворници са великом пажњом слушаху старца, који је причао неке ратне догађаје. Говораше лагано, достојанствено, понекад застајући, као да тражи згодну реч; причајући мрдао је и очима и обрвама и раменима и рукама, чак и трупом, ну све с неком мером. Никада такве милине не бех видео! Кад би се он осмехнуо, сви би се насмејали; кад би он начинио лице запрепашћено, или изненађено, или љутито, све би се то истога тренутка одазивало на слушаоцима, којих је било и старих и младих, у богату и скромну руку, са војним одличјама и без њих. Већину сам познавао. Беше ту пет Камиса, три припона, сви министри, сви великосудије, сви секретари. У белмирској ношњи бесмо само двојица, доктор Диго и ја. Неки млад ојпај, у мантијама, са златним крстом на трбуху, сеђаше до приповедача и прибираше бројанице. На моје велико чудо, међу млађим људима, (који беху

збијени ближе уласку), опазих и телеграфисту Шуја... У томе старац рече нешто смешно, нашто се захори општи смех и настаде граја.

Једва дочеках згоду, да проговорим са Плосилом, јер, можете мислити, да ме мучило мноштво питања. Започех шапућући:

— Драги брате Круно, не треба да те уверавам, колико сам срећан због оваке почасти, али ме господар није ни опсзио кад сам му приступио.

Круно, који се, као и сви остали, грохотом смејао, сведе тај смех на осмејак сажаљења и рече благо, онако архијерејски, не без ироније:

— Мислиш!? Види тај најбоље, брајко мој, баш онда, кад се нама чини, да не види ништа!

— А је ли он баш наредио, да будем позван?

Круно отежући одговори подругљиво:

— Није, него Шуљо телеграфиста! Јадан небио, ко би те други смео позвати у двор?

— Опрости, видим да је несмислено што запитах, али сам рад знати: како је то било?

— Било је да у разговору са мном запита запита ме: „А шта ради тај твој песник, шта је с њим?" Ја му испричах шта радиш по Јамини, а он одмах нареди, да се позовеш!

— А ко је онај старац господске главе, што причаше?

— Оно је Кам Крунов Курјаји Зрнјонић, шевски ојвој, могл'ов таст!

— Дакле то је славни Кам Крунов! Да дивног мушког лика и вешта приповедача!

— Све му је Бог дао, и мудрост и лепоту и јунаштво, а а све у највећој мери!...

У тај мах мог'л удари јако дланом о длан. Све ућута. Врата се у дну отворише и ступи кригај.

— Иди зови Аполнија Руса!

Војник отиде.

Круно устаде, поклони се и хтеде нешто рећи, али га прекиде нечији глас са врата, — неко викну:

— Њена светлост, могл'ица!

Врата се отворише. Мог'л баци маште, скиде капу и устаде. Сви поустајасмо. Они што сеђаху дуж билијара с леве стране, брзо се збише и склонише столице, да начине шири пролаз.

Могл'ка Валеми уђе у дворницу са два сина, — наследником могл'пћем Ланидом, кому је тада била 10 година и са кнежевићем Тихом који имађаше једва 4 године. За њима уђоше три књегињице, већ све три удаваче. Заиста ретко лепа мати са лепим породом! Лепота могл'ке Валеми доста је разглашена, а и њене слике доста су познате по Белмиру. Оба мушкарчића обличјем беху на њу, а девојке, особито најстарија, Истока, имађаху очеве црте. Могл'ка, љубазно одговарајући на поздраве, десно и лево, стаде поред мужа и вели:

— Ево, дођосмо и ми на поседак, ако нас примате!

— Добро сте нам дошли, прихвати мог'л... Изволте, седите! Мило нам је веома, а што нећемо пушити док сте ви овде, то ништа не чини, биће нам слађе пошто ви одете. Седи!

— Та не, човече, него Тихо неће да легне, него напопао да ти пољуби руку. Вели: „Нисам тати рекао лаку ноћ! А нисам се ни са дедом поздравио!“ А ми знамо да јест, а и он зна да јест, него тако. дошло му, хоће да види поседак!

— Колишни је, а колико је лукав, рече мог'л смејући се, па пружи детету руку да му пољуби, па га одиже до својих уста.

За тим загрли старијега. Ојвој Кам Крунов, отац мог'лкин, седе, а оба унучета седоше му на крило. Мог'лка узе да разговара са ближим великодостојницима. Најстарија кнегињица Истока, девојка врло озбиљна и умна израза, приђе ка Плосилу и поче с њим разговарати о некој новој немачкој књизи, коју је почела читати. Остале две, Мелита и Реста, такође се забављаше с неким.

Мавритски владалачки пар имађаше онда десеторо деце, та два сина, те три девојке и још пет девојака, од којих три бејаху на наукама у Русији, а две, још мале, у кући. Њихов брачни живот, у главном и у опће, био је срећан. То је било познато, али се знало и то, да је тај живот био помућен тим, што се најпре родише женске. У Мавританији сматра се као велика несрећа немати порода. а имати само кћери, сматра се као и немати деце! Млада моголка роди најпре кћер, чему се Мавританија не обрадова, али не заропта. Али за првом, једна по једна, дође на свет шест девојчица! Може се замислити, како је расположење због тога бивало по земљи, шта ли је претрпела јадна млада жена, ни крива ни дужна! Већ при знацима другог порођаја беше настало велико страховање, а после, стече се уверење да је Кама Крунова кћи несрећне коби да ће напунити двор

само удавачама! Највећма се љутила мог'лова мати. Нуни, жена старога кова. Моголка Валеми, прича се, беше почела ружнети, док јој се срећа не осмехну, док не роди седмо дете мушко! Тада се од весеља просто помами цела Мавританија, а радост одјекну по свим левкадским земљама, те из сваке дођоше изасланици на крштење моголићу. Мавријани говораху: „Сад нека наша светла моголка рађа колико год хоће и може девојка, нека јој је просто!" Од тада јој се поврати љубав и поштовање у дому и у народу, те кад опет даде кћер, готово нико и не замери, а кад даде сина Тиха, настаде радост мало мања него због наследника Ланида...

Кад отидоше моголка и деца. Господар даде знак доктору да му приђе, те пошто му нешто рече, Диго изиде из дворнице.

У сред мртве тишине, Мог'л намрштен, уздахну и рече:

— Ето, послах мога доктора јадноме Кијону Миугову!

Из збора зачуше се узвици:

— Хвала ти, господару!.. Баш си прави отац! Ко ће после Бога, као ти!..

— Имао сам то на уму целога дана, али ето, сад се сетих.

— А и не заборавио, колико ти је ствари преко главе! викну ојвој Пај-Лија.

— Али, на жалост, слабо је надање да ће јадник моћи прездравити. Рана је врло опасна!

Око тога распреде се разговор. Кијун беше ваљан, млад официр, из водене области, којега дан пре, у некој свађи, беше ранио неки војник из револвера.

Мог'л, једнако намрштен, бубњаше прстима по столу и стаде звиждукати.

— Рђав знак! шапну ми Илосило... Кад год господар звижди, не премичи му се! То нека ти је за владање у будуће!

У целој гомили, поступно али брзо, стиша се жагор и сви са страховањем гледаху у мог'лова уста. У томе уђе Аполоније Рус; прође кроз редове слободно, без снебивања, као што би у гостионици. Мог'л се разведри, пружи му руку и започе:

— А где си ми, соколе, Русу Аполоније! Видим ја да нам нешто фали, а не могу се сетити шта! Осећам потребу да оквасим пусто грло, али у исти мах, некако, нешто ми запиње, — некако, нешто ми се неће. Ма, шта је? Ма, ето шта је! Нема ми Аполонија Руса! Без њега не иде низ грло, глатко и слатко.

Диже се смех. Ојвој Кам Крунов додаде:

— Тако је, господару! Да нас је триста, без попа ништа! А нека не замери овај наш ојпај, у работи коју ти помену, наш је Рус прави ојпај!

— Хвала вам! рече Рус. Добро је бити ма у чему први! па седе до мене.

Мог'л удари три пута дланом о длан, нашто се отворише врата од стране оцаклије и момци унесоше на послужавницима скленице вина, чаше, цигарете, кафе, ликерâ.

Пошто се мог'л први послужи, пâипали цигарету и рече:

— Пушите, господо!

— Само да није овога! шапну Плосило, и одмахну сухим прстима.

Нико не запали, него се сви погледи стекоше на кнежева таста, коме неки млади главар пуњаше лулу, натакнуту на дугачку вишњаву чибуку. Истом кад други неки млад човек донесе жеравак са огњишта и стави га на лулу, запалисмо сви, те у тили час густ облак закрили пламенове свећа. Плосило удари кашљати и рече: „Боже, Боже, беде с овим несретним дуваном.“ У тој магли диже се поново жагор, куд и камо већи но пређе, уз куцање чаша и гласно смејање! Та је слобода трајала све док се дим не почне разређивати. За то време мој Плосило седео је у мислима, сав „савокуплен“ како кажу наши свећеници, па одједном устаде, поклони се и запита:

— Допуштате ли да нешто речем, милостити господару?

— А шта то, Крунославе, круно моја?

У тај мах доктор се врати и рече гласно:

— Господару, зло је са рањеником! Ја се чудим да је још жив. Зрно је пробило оба плућа. Не може живети још двадесет и четири часа.

— Ух! учини мог'л. Каква сокола губимо, а да би за што, и да је на бојишту пао!

Сви стадоше хукати и о томе разговарати. Говорило се и о убици, који беше млад и јединац у родитеља. Дуго је то трајало. Најпосле, мог'л окрете главу ка Плосилу, а овај устаде по трећи пут и рече:

— Молим понизно, не само у своје име, него, уверен сам, у име све присутне господе, да нам се и вечерас чита ваше ново, бесмртно песничко дело.

— О — хо! учини мог'л, — не волим крупоне речи, „бесмртно,“ Полако, дете!

Сви заграјише: „Да се чита! Молимо, господару, да се чита, учините нам милост.“

— А шта ти кажеш, Аполоније Павловићу, пита га мог'л.

— Ја, што и сви остали, одговори Рус дигнувши руку, осмехнув се некако чудновато. Мени се учини, да тај осмех није значио оно, што се очекивало. Сав претрнух; помислих, сад ће мени упутити реч! Мог'л га значајно омери погледом, па се тај поглед за неколико задржи на мом лицу. Али он окрете неком старом поглавару, који у том скупу предстсвљаше оличену скромност и понизност. Седео је близу мог'лова таста, а целога вечера не мрдну собом, нити што проговори, нити се насмеја, него суморан, готово очајничког изгледа, непомично и непрестано пиљаше у господара. Господар се наклони и викну јаким гласом:

— А ти не пушиш, дарсере Пујо?

— Не, господару. после моје велике болести! Просто ми се дуван одбио од срца!

— А шта има ново у твоме племену?

Али глухи старац не разабра питање, те му га понови према Жилоби Камик, надневши се над ухо старчево.

— А шта има ново, питаш господару, прихвати стари машући главом... Зла доста! Летина слаба, болештина ударила и у народ и у стоку, те се напуни гробље, а остадосмо и без мрса. Па да кажем, и осим тога, осим онога што је од Бога, некако ушао је и квар у народ, право да ти кажем! Не слуша ти више, добри господару. млађи старијега, као некад! Браћа се деле и гложе и пру за ситнице; свештеници и главари нису као стари, право да ти кажем! Осиромашило се, добри господару, те се нема чим ни дација плаћати, а дације нису мале, право да ти кажем.

Господар се све већма мрштио, па га прекиде нижим гласом:

— Је си ли ти, Пујо, каквим послом дошао до мене?

Жолиби, као пређе, понови то питање.

— А мило ми је, да те видим, светли моголе! Од када те нисам видео! А, оно, имао бих и нешто мало разговора с тобом, него...

Жолиби му викну:

— Сутра ћеш моћи разговорати са господаром. Ово је сад посело, знаш.

— Знам, лепи мој домроје! Хвала вам! Сутра ћу ја господару натенане!...

Мог'л се обрати неком младом, личном конандиру, који брекћаше од здравља и напона снаге и који непрестано врдаше на столици:

— А како се ти, Мијагуле, налазиш у новој власти? Је си ли се већ навикао говорити?

Мајагул ђипи, као да хоћаше пробити главом таваницу! Цело му тело зацепти, а очи заиграше као у суманита човека Десном руком одмахну као кад се сабљом сече, али не могаше одмах проговорити, него пошто два три пута прогута пљувачку, одговори неприродним гласом:

— Добро је, у твоје здравље, господару! Све је добро, у твоје здравље, господару! Боље не може да бидне, тако ми Бога и Светога Кома! Народ је послушан, војска је у реду, нема да речеш, ни крађа, ни свађа, ни увреда, ни парбе! Сиромаштине има, да кажем, има по нешто, али не баш велике. Ето, дацију сам већ покупио, без имало муке!..

— Добро, добро! А шта је било у твом племену, због некакве девојке?

— Ништа, господару. Могу баш рећи: ништа! Ситница једна, коју није вредно износити пред твоје светло лице. Ствар се смирила одмах!

Војни министар Пај-Лија уметну:

— Ама, имао сам чути, да је неко рањен био због те девојке?

Министар унутрашњих дела, ојвај Мијауш, прихвати:

— Не беше ништа озбиљно. Тачно сам се о томе обавестио. Један је био лако окрзнут, али су се противници одмах измирили, без посредовања власти. Право рече командир: ситница

Кам Крупов одмахну главом и вели:

— Ђаво су девојке, а још више младе удовице! Више зла због њих бива по свету, него због других много грешних ствари.

Па, обрнув се младом владици до себе, додаће:

— Благо теби, свети оче, када те такве ствари не узнемирују!

Владика поцрвене као каква девојка, али пристаде и он уз опћи смех...

Могол узе једну цигарету и стаде витлати њом, гледајући силнога командира Мијагула, који још једнако стајаше. Пошто начини неколико колута̂, хитну цигарету пут њега, а онај до-

чека је у прегршт, поскочи, пољуби цигарету и викну: „Благо мени до века! Имаћу се чим похвалити у племену!

Могол започе разговор са владиком. Овај узе причати, на дуго и широко, о некој парби, коју је заподео његов манастир са неком селом... На моје питање, Посило ми каза, да је то „архијереј холмски“, по свој прилици, наследник оболелог ојпаја јаминског, највишег доглавника моголова.

После дугачког ојпајева извештаја, при коме заспаше три ојваја, настаде дуг тајац, који прекиде министар Мијајуш. Он устаде и ункајући више него обично, заче!

— Милостиви господару, не замери али и ја понављам оно што рече г. надзорник Плосило! Заиста је истину рекао, да не говори само у своје име, него у име свих нас! Молимо те да, чујемо твоје дивне стихове. Ето, имали смо доста вина, кафе, дувана, твојих регли, па што да нам не даш најлепшу посластицу, и то души посластицу!? Је л' овако, господо мавритска?

Диже се вика:

— Тако је! Молимо! Хоћемо песму! Шујо! Камо Шујо?

— Прођите се људи. Могол викну: Већ је доцкан! Скоро је једанаест часова. Ја сам мислио, да се сад мало игра карата, шаха, домина, билијара, шта ко милује, па да се иде на спавање, а ви заиштачили да слушате моје бепављење!

— Хоћемо! хоћемо!... Песму, песму!

— Па нека вам буде, најпосле! Али знајте, да нема више од двадесет нових стихова, остало је старо, чули сте више пута.

Рус шапну: „Да, только двацатраз!“ али то чусмо само ја и Плосило, који устаде и рече:

— Опростите, али има их овде доста, који нису чули ни почетак, те желимо и хоћемо, да се почне испочетка.

Млади командир клисн и диже руку:

— Ево ја први нисам чуо, ни прве речи, а светога ми Кама, не одох из Јамине, док то не чујем и док ми се не да препис!

— Ко ће сили одолети, рече на то могол, уставши... Хајде нека вам буде, како хоћете! Само кажем: Ко није вољан слушати, ко је то више пута слушао, може се слободно удалити, неће ми се замерити!

Рус се поклони и без речи отиде.

Доктор Диго се поклони и рече:

— Не због тога што сам више пута слушао, него што ми је жена болесна, морам ићи.

И отиде.

Могол се протегну и рече:

— Камо оно момче Шујо, што чита? Хајде нека чита!

Па изиде кроз враташца до оџаклије.

(Наставиће се)

ПИСМА ПРИЈАТЕЉИЦИ

(НАСТАВАК)

Цариград, Стамбол, октобра 1900.

Пијаса, то јест шеталиште, ја сам мислила да је то нешто као европски парк, или какав турски бостан пун разноврснога цвећа, или ђулистан пун ружа; а оно обичан друм!... Њим се шетају Турци, пролазе мимо откривена лица буле, што се поређале по оним глупим дебело-ногим столицама, ниским, без наслона... О, буле! неке су лепе до заноса... У Цариграду су по лепоти на првом месту Туркиње, на другом Јерменке, на трећем Гркиње... И гле, један Турчин, шетајући се, погледа у једну младу и лепу булу под хладником и насмеја се. „Зацело се познају“, помислих. И гле, други погледа у другу и нешто јој проговори. „Без сумње су рођаци“, опет помислих, али и сад ништа не рекох. И гле, трећи погледа у трећу и учини рукама као да је грли!...

— Ханум!

— Шта, мадам?

— За чудо ми је, ханум... И не довруших реченицу, погледах к друму: млад и леп Турчин, бео а црних бркова, пролази мимо буле, и сваку загледа, као да неку тражи; а кад дође према мојој Мелек-хануми, он се на њу осмехну и учини устима као да љуби...

— Ханум!!

— Али шта је, мадам?

— Видим ли добро?

— Видите, мадам, видите, рече она и ђаволасто се насмеја. У томе прође, мимо нас, један млад и необично леп

официр, поручник, у суром летњем шињелу, с високим црвеним фесом; на очима су му сасвим црне наочари, те се не види куд гледа: иде, полако, броји зрна на бројаници (официр!), главе не окреће. „Хвала Богу!“ помислих, „кад се нађе један честит“. Пролазе и колима, колима се шетају, или како овамо кажу, „праве пијасу“; погињу се из кола, у све редом гледају, дрско, грдно неучтиво, и нешто говоре, смеју се; а буле ћуте, пуше, или штогод једу, грожђе, печене кестене, па као да се ти дрски погледи њих не тичу... И кола, кола, на колима су не само световна лица но и свештена, софте, имами, улеме; а кола просто миле: један софта једну лепу зове на груди; један имам показује једној младој руку, и меће на њу главу, као да јој каже: моја ће ти рука бити узглавље“; један официр једну девојку само као да грли, другу као да љуби, трећу зове и показује јој главом Принчева Острва...

— Ханум!! опет узвикнух.

Мадам?

— Да нисам полудела? А она се слатко насмеја; и у том прође један плав мали софта, загледа јој се у очи, намигну јој и колико може уздахну... Све што раде икојекако, али намигивање..., то је тако просто, толико просто... За чудо ми да је у њих ово још у моди и код отменог света. Напослетку, овај мали плави софта и није отмен; али видех да то чине и паше, и млади школовани официри...

— Шта ради овај свет, по Богу, ханум?!

— Па, мадам, овај свет прави иш а р е т... И ја се сетих да сам ту реч чула, у Скутари па се сетих и шта она значи... З н а к, или боље р а з г о в о р п о к р е т и м а, то она значи.

И све више света, и мушког и женског; жене почеше и да пију, фине лимунаду, просте бозу. Ми једемо; ханума купила оку грожђа, а робиња разастрла по једној столици махраму, па на њу метнула то грожђе, после се измакла, стала ропски, прекрстила руке на пасу... Мати и кћи једу фино, не узимајући грозда у руке, него откидајући зрно по зрно... Ја просто, узела сам грозд у руке, па једем... једем и гледам људе...: по двојица по тројица, пиље у жене, гурну један другог, направе по неки ишарет, насмеју се, и намигују, и уздишу, и јече... О како бих да видим још коју: кад јој неко пошље пољубац, да ли поцрвени, да ли се узбуди. Моја Мелек-ханума никако не црвени, и непрестано остаје хладна... Световњаци сви у фесовима, те кад се из даљине погледа учини се као поље с бул-

кама. А да ли су ово баш све Турци? Да нема и Грка, и Јермена? Да није у фесу и неки Теофил Готје, или де Амичис, или Пјер Лоти? Можда је овдә баш истински Пјер Лоти, па у својој уобразиљи тражи своју Азијаду, лажну Туркињу. Али Пјер Лоти, што онако описује Цариград, нигде не помиње цариградске пијасе и цариградских мусломана ишарете. „Тајна је ово, мадам. Њу цариградски Турци крију од Европљана, као ђаковалиске буле лице од људи...“ И одакле је овај свет? Одакле није, из свакога краја Цариграда; не познају се; сад се виделп па ко зна више; другог ће дана на другој пијаси...

На дивним колима која вуку два врана арапска ата, танких ногу, дугачка врата, мале лепе главе и паметна ока, с опремом сребром окованом и златом искићеном, на тим дивним колима седи старчић, дежмекаст, кратко ошишане браде, у униформи, паша; еранци подигравају, црнац, кочијаш у рединготу, с високом крутом огрлицом, и с фесом, притеже им дизгине, да лакше иду, да више подигравају; кола миле а из кола паша, старчић гледа у младе жене, у девојке, у девојчице, па се на неку безобразно осмехне, неку грли, некој нешто рекне; а кад би према нама, он Мелек-хануму погледа, у Мелек-ханумину се кћер загледа и гласно, страсно изусти: O, mignonne, Vous êtes une charmante poupée!“ Мелек-ханума га погледа и учини устима као да пљуну.. Гледах „чудо невиђено“ и најпосле рекох што не изгрди једнога који је не оставља на миру: колико год пута мимо њу прође, толико јој пута рекне: „Примаш ли ме на конак, лепото?“ Она ми одговори: Не, мадам; која би ма шта одговорила, или проговорила, или се насмејала, значило би да није comme il faut.“ — Па зар су оне comme il faut које подносе мирно ћутећи дрскост људи?“ „Обичаји мадам.“ Чудни обичаји, ханум!“

„Од свију што праве пијасу, само је паметан онај поручник у суром шињелу,“ мислим; јер он се шета а главе не окреће. „Горд,“ рече ханума, кад казах е ми се његово понашање допада.

Најпосле почеше правити пијасу и жене, те и ми устадосмо: ханума опет са мном напред. Ето га онај озбиљни и горди поручник: кад прође мимо Мелек-хануму, он толико уздахну, да се ја тргох. Ишао је до краја пијасе, па се вратио... Прође баш мимо Мелек-хануму, готово се очеша о њено раме, и опет уздахну; а да је њено нежно лице осетило његов дах нема сумње. Ја ћутим, и она ћути... Опет се сретосмо с поручником;

он сада и уздахну и нешто рече. „Шта вам рече, ханум?“ Она слеже раменима... Сад пође за нама, и поче ханумп о љубави .. Ја сам сваку десету разумела, јер је говорио брзо. Сад пође за нама... „Аман, очи моје, какве су ти очи! Аман, уста моја, каква су ти уста!... Душо, ја те волим, зеницо, ја те волим, очни виде, ја те волим!... Ханумино се лице претвори у живи пламен. У пролазу, поглеђивах у друге: гледају ишарете и мењају се у лицу; и час спусте вео час га подигну; сад понесу сунцобран где сунца није; сад намештају косу и не одвајају мали прст као кад једу или пију, него кажипрст и средњи...: да нису и ту ишарети... И погледах: официр нас оставио. „Спустите пече на лице, ханум, док није онај дошао.“ — Зар на овој врућини, аман! И боле ме очи кад кроз пече гледам“. „Што га не изгрдите, ханум?“ — А, како, мадам! У Цариграду то није ништа. На сокаку буде, на сокаку остане. Жељни су нас сироти наши људи: ни на свадби с нама, ни на шенлуку с нама, ни у радним данима с нама, ни о празницима с нама. Где нас виде? На улици, никад у кући, никад на прозору...; на прозорима нам густе решетке свуда, видели сте: ни сунце нас кроз прозор не види, а камо ли човек. Жељни су нас сироти наши људи; душа им је гладна; ишаретом глад заварају, али се не засите.“

И ако смо на пијаси још од подне; и ако је прошла већ и икиндија, сунце ниско пада, ханума не помиње повратак; а кад га ја поменух, она рече „рано је“. „Далеко је Беј-Оглу (Пера), ханум.“ Она се насмеја и рече: „Зар ви мислите вечерас у Беј-Оглу?! Ви ћете у Стамболу, на конаку код мене...“

Ето га поручник опет: с Мелек-ханумом раме уз раме, па јој стас пореһује с кипарисом, очи са сунцем, лице са снегом. Иде певушећи: песмом јој казује колико је воли, песмом је преклиње да му створи души шенлук за час...

Једну ноћцу, очни виде!
Једну ноћцу, анђеле![1]

Њој сукну пламен уз лице, посрну.

— Мерхаметс'з! Мерхаметс'з! (Немилостива, немилостива), изговори с пуно бола. Она се окрете к њему, али не знам да ли га погледа. А њена кћи, које се ја сад сетих, непрестано за нама; и за цело је чула шта овај заљубљени беј, или

[1] Бир геџеџик, чеш'м-нури! Бир геџеџик, мелеј'м.

боље дрски официр говори њеној мајци. Чула је, без све сумње и разумела је! оне се у овим годинама удају. „Срамота!“ помислих и рекох: — Ја ћу кући, ханум. „Зар без мене?!“ — Без вас. „Браво!“

Пођосмо возу, и ја помислих официр ће остати; а он с нама: као да је наш; ми у један купе, он у други — до нас... Према сунцу су блистали таласи Мраморног Мора, а галеби летеше на водом; неслушам свирку и песму из бостана мимо које јуримо. Ја само чујем гласан говор дрскога Турчина, и гледам лепу хануму како сваку његову реч ослушкује, у лицу се мења и час-по му се кроз прозор покаже! и бацим каткад поглед на њено девојче. Мати и кћи! С овим никако не могу да се помирим. Што мати не дочује, чује кћи, и матери каже као сестри, као другарици! И наједанпут се нађох увређена на своје пријатељице: што су ме упознале са овом ханумом, што су допустиле да с њом гледам пијасу. — Што сте се ућутали, мадам?“ упита ме лукава Туркиња. Ви сте на мене љути?.. Али у нашем граду то се не зове љутња, него љубомора... Нема смисла да сте љубоморни на јадног дечка: жена сте...“ Насмеја се, и погледа у све редом сапутнице, буле, које равнодушно пушаху, не гледајући нас, не слушајући мушки глас с поља, који се час-по подизаше због лупњаве воза.

Питаћеш како се сврши. Како? у Кум-Капу хоћемо да сиђемо: Мелек-хануми нема сунцобрана. „Нека ми га однела!“ узвикну она. — Па у купеу је било само ханума“, рекох ја. „Па има и ханума што краду“, додаде она; а ја слегох раменима: сетих се да ми је од Скопља ово трећи сунцобран: једнога ми нестало на станици у Скопљу, другога, који сам у Солуну купила, на лађи. Сад се од сунца заклањам цариградским... Ханума узе мој сунцобран и натаче га на главу пошто је спустила пече: прође поред људи близу постаје. Дакле овде није допуштено као на пијаси... Поручник је ишао прво за нама, после с нама, с ханумом раме уз раме, не ћутећи никако: само о љубави, о љубавном болу, о својим жељама... „Скочићу у море, убићу се, ханум, ако ме не примиш само једну ноћ, да те молим као онога што ми љубав дао — да ми будеш или ханума или, макар, драга...“ И сад ханума све брже, поручник заостао!. Пођосмо уз једно брдо, па се тек ханума врати, ми, све три, за њом, трчећи; скрену у једно сокаче, па брзо брзо, мимо дрвене куће с поломљеним кафезима, с опалим оградама, где опазих

да је вече, осетих вечерњи ваздух, влажан, мирише на море, на смокве и кипарисе, орошене. Ноге ми се скраћују, од страха, ако је изгубим, шта ћу у овом пустом турском крају. Кад се заплави море, обрадовах се, близу смо њена конака, куће. Она застазадихана: „Ајдете, мадам.“ — Куд, ханум.“ „Код мене на конак.“ — Не“ „Не?! Добро онда се пожурите: ено каракол (стражара)... Али немојте у Беј-Оглу у ово доба, Алла'-ашк'на (за Божју љубав)!... Спавајте код Мерсије-ханум. — „Тамо ћу, ханум, Бога ми!..“ „Е, добро... Aurevoir!“ И ишчезе, не сачекавши да се с њом опростим, да јој речем хвала. Осврнух се — поручника нема.

Са скраћеним ногама пођох уз једно велико брдо. Ако видим да ми се ближи Турчин, слободим се речима својих пријатељица: „Мусломани не дирају хришћанке — не смеју.“ И заиста, нико ми ништа не рече, само ми један показа Гједик-пашину џамију. Кад дођох, мртва уморна, својим пријатељицама, ја на њих дрвље и камење: што да ме пусте с Мелек-ханумом. И тада им испричах све. Оне је бране; казују е је то заиста цариградски обичај, и да и њима људи праве ишарет, и ако нису лепе. А њихов брат поче, и то српски, нишким жаргоном: „Госпоја, Мелек-ханума је мрдач, ја знам. Три месеца је мене за собом водила; и ја се бејах заљубио, луд бејах за њом, већ смишљах да се њом оженим, да ми буде друга кадуна. Ако не би хтела да буде друга, ја смислих да отерам жену. Али од кога да је просим, кад не знам ни која је, ни где јој је кућа: води ме за собом кроз цео Стамбол, ја од среће полудим, па јој говорим, говорим; и таман помислим сад ће ми показати кућу, она направи ишарет да се удаљим. Кад је направила ишарет да је удовица, три дана сам ишао из сокака у сокак као луд: полудех од радости; јер жена има сајбију, и девојка има сајбију, а удовица: сама служи, сама господари; удовица је, нека ми опрости сестра, као ат без узде и улара: на коју страну хоће, на ту иде. Ама се преварих: једног дана ми направи ишарет да јој се не приближим. У томе ми дођоше у Цариград сестре; на добродошлицу им дође и Мелек-ханума. Кад је видех, ја цикнух од радости; али, на моју велику жалост, ја у вече чух, од сестара, да се та лепа не би удавала ни кад би је потражио падишах... Моје сестре ни сад не би чуле о овој мојој љубави; али не могу да трпим што је бране, ту Мелек-хануму.

А тај официр, што је за њом, што је с њом ишао, није

ишао без њена одобрења, без њена позива, управо. Да си знала, ти би опазила кад му је дала знак... Ја ћу само неколико ишарета да ти покажем. Ако си опазила да је тај официр, прошав мимо Мелек-хануму, тобоже намештао фес, то јој је направио темена; и да је тада она пљунула, то би био ишарет да га неће, али она је оћутала, и тим му направила ишарет да га хоће; ако јој тада било подигнуто пече, па га она спустила, и опет подигла — одговорила му је на темена; ако је он, пролазећи мимо њу, намештао фес и подигао два прста, — питао ју је има ли мужа или драго; ако је она намештала пече и подигла један прст — одговорила му да нема ни мужа ни драго; кад дотакне косу с десне стране, казује да је венчана; ако на челу, девојка; ако се с леве стране, удовица...: она је свакако дотакла косу с леве стране, и тим рекла: удовица сам; ако је забацила сунцобран, рекла му је хајде за мном, ако га истурила, хајде преда мном; ако га држала са стране, хајде са мном; ако је, пушећи под хладником, кој пут пустила дим к њему, рекла му је изгорех за тобом; ако је убрисала очи махрамом, казала му плачем, или плакаћу за тобом; да се је, кад вас је Стамболом пратио, осврнула, тим би му рекла дођи, и он би за вама за вама до њене куће, видео би јој кућу, али не би ушао, него би у вече дошао, лупнуо би халком на капији, па кад му не би отворила, он би камењем, комшилук би чуо, па би њега питао што лупа, он би казао зват сам, комшилук би викнуо и њу из те махале истерао: јер она сад седи у поштеној махали, пошто се рачуна поштена жена... Видиш, госпоја. Кад жене неће љубавне изјаве, фине учине устима као да пљују, просте баш пљуну. А кад човек продужава ишарет и после овога, жени је допуштено да га лупи сунцобраном, или да скине ципелу, па њега по глави...

Да је Мелек-ханума мрдач јак је доказ и оно што је чинила са мном; и још јачи је доказ: што она, пашина кћи, пашина снаха, од големог соја, из големе куће, велика госпођа иде улицама — пешке. Она има дивна кола, а како је остала удовица, у њих не седа. Из кола не може да прави ишарет, да заврћује људима мозак... Зар је једном до сад завртела мозак? Тројица се већ због ње убили: њен муж и две њене комшије... Ако си хтела да баш добро познаш жену цариградску, ти си то данас постигла: Мелек-ханума је права Цариграђанка.

— Јесте, госпоја, прихвати Алисе-ханум, Мелек-ханума је права цариградска мусломанка ван кафеса, али и иза кафеса: нежна је мајка, милостива је госпођа, верна је другарица, искрен је пријатељ. Због деце се не удаје; ради деце је мирна у кући; а што је ван куће мало немирна... Ни од анђела жена, ни од жене анђео... Напослетку, кад Пероти метну на прозор саксију с ружом, па сваки пролазник погледа у ружу, шта шкоди ружи? од погледа не опадне, и не увене.

— Ха, ха, ха! сестро, насмеја се Нури-Беј. Старија си, опрости што ћу да ти кажем. Од погледа ружа не опадне и не увене; али од уличне прашине изгуби лепу боју.

— Жена је цвет створен да мирише човеку, у корану пише.

— Јесте, сестро, да мирише човеку а не људима. Тај човек је муж.

— А кад нема мужа?

— Својима, или никоме.

— Идите у теке, ви, пакосни људи, па се молите Богу да вам не ствара жену од крви и меса него од камена.

— Да му се молимо: на сокаку нека је од камена, у кући од крви и меса.

— А! у једној хоћете две! Ама у залуд: не бива... Себични сте; с вама се не излази на крај!

Синоћ се љутих на Мелек-хануму, а јутрос је потражих: не нађох је... Кад протутњи воз, сутра у вече, између зидина и кућа, ја ћу погледом тражити њен конак. И знам да је више нећу видети, па ми је жао.

Јелена Ј. Димитријевић

ЈЕСЕН ЈЕДНЕ ЖЕНЕ

V

(Наставак)

Од тада поче њихово пењање на Голготу; знали су добро да ће њихова љубав бити разапета на врху те Голготе. Јулија је вребала покрете и речи Морисове, па чак и најнезначајније и тумачила их да би објаснила ту неодређену душу. Поверовала је у све невештине које неизбежно улива узнемирена нежност. Изненада је затицала Мориса како сања, расејано гледећи на неко уображено место, мислила је: „погледа, посматра Клару.“ Тада, мислећи да ће тим питањем увредити младога човека, није могла а да га не запита:

— На шта мислите пријатељу?

А расејан Морисов одговор: „Ни на шта...,“ или боље: „На вас, драга моја...“ Пооштрио је њене сумње.

Док се она трудила да бди над њим и да га задржи, Морис се брижљиво предао да је воли, као да му је то само задатак. Ништа не убија тако сигурно љубав. Посматраше је да би се уверио да је лепа и жељења достојна. Таква је доиста и била, требало је само видети је и чути ћућорења гостију у ресторану кад би то двоје љубавника прешли преко сале. Пошто је сад већ доста научио немачки, Морис је стално слушао узвике: „Bild schön!... (као насликана!)“ „Ти Немци су у праву, мислио је он. Јулија је лепа, лепша од Кларе. Али шта их се тиче? Данас ми је њена лепота равнодушна, како према лепоти каквог портрета. Више је не желим. Само успомену волим у њој, и захвалан сам. Ето то је све.“

Ужасни симптом међ њима већ је наговештавао блиску кризу у том животу суморне резигнације. Та језива тишина претходила је поремећају атмосфере. Усамљеност их је мучила усиљавањем да говоре о чем другом, ван оног што је искључиво њихове душе узнемиравало и што им је требало прећутати. Загушено грло спречавало им је говор... Избегавали су усамљеност и кућу. Вани по пољском путу и шумским стазама, занимао их је ход и ослободио их да говоре. Чешће су правили излете, ишли су као осуђени, остављајући Кронберг одмах после доручка да се у њега врате каткад и по ноћи.

Тако су познали сва привлачна места тога предела и све суседне висове Таунуса. Нису то врлетне планине, сасвим је лако прићи им. Највиши Велики Фелдберг висок је само хиљаду метара. То је нека врста заокруженог врха са пошумљеним падинама, као и сваки планински ланац, оголићен на врху са висоравни на којој је сазидан хотел за путнике, са белведером који доминира широким видиком. Од Кронберга довде има три часа хода. Морис јој предложио да се извезу колима. Али Јулија одби и говорила је да је не плаши двадесетак километара.

Заиста она је журно захтевала од драгана, тај дан умарања, под здравим шумама и пред широким видиком где су мислили да ће им се раширити груди.

Кад су се кренули једног магловитог јутра које су ноћне кише освежиле, дође поштар и донесе новине и једно писмо из Париза за г-ђу Морис Артоа. Писао је Ескје, кратко, хладно, боз икакве алузије на Мориса. Само је извештавао Јулију да вести из Луксембурга нису добре. Лекари су забранили Антонију Сиржеру сваки рад и узалуд су се трудили да га врате у Париз. Треба да буде припремљена на први телеграм.

„Пријатељи су добро, завршавао је Ескје. Клара је мало заморна, надам се да неће бити ништа.“

То писмо узнемири их. Док су се пењали једно за другим кенигштајнском шумовитом стазом да би се машили фелбершког пута. Морис је мислио: „Она ће отпутовати. Остаћу сам.“ Чудио се што никакав душевни покрет не одговори на ту мисао. Заиста није знао шта жели и што је та велика зебња више вредила од ужасне усамљености. А спрота Јулија је говорила у себи: „Свршено је, свршено је... оставићу га... Нисам га задобила, и сад је удаљенији од мене но раније, и оставићу га!“

Жестока жеља мучила је да га поново задобије у часовима који су им још остајали. Сматрала је то за немогуће и потребито.

Пут који води из Кенигштајна у Фелдберг испочетка се пуже доста врлетно уз планинску страну која је начичкана великим камењем куда је врло тешко ићи. Морис и Јулија пели су се, са заплетеним прстима, уз ту страну, волели су њену храпавост, која им је прекидала дах и одузимала сваки изговор да говоре...

Мало по мало планински украс око њих мењао се. После црних стабала, дизало зелено кржљаво шибље и дрвеће што је стешњавало стазу, а одатле се ширио кроз шуму пут — широк лак. Неколико кривих јасенова измешало се међ витким стаблима грабова и бреза. Убрзо наступи џиновска шума борова представљајући бескрајне лађе катедрала, под којима је царевала узбудљива тишина. Два путника корачали су и не чујући шум њихових корака, јер је пут био посут игличастим боровим лишћем које је било сухо још од зимус.

На неким местима шума се проређивала; велики пропланци оголићени ширили су се поред пута, који је био поплочан папратом и многобројним купињаком на коме је било много плода...

На половини виса налази се Funchtanzhütte (лишчева колеба за играње). То је колиба са дрвеним подупирачима, а саградио је Таунус-Клуб за прибежиште путника. Ту је лети отворена крчма у којој се може добити кафа са млеком, ракије и трешњевице.

Морис и Јулија уђоше у њу. Насуше им неког безименог пића, које је направљено од жира полако прженог. Течност црног пића освежи их.

Док су они испијали напитак, нека кола зауставише се пред колибом, и они са изненађењем чуше људе који су силазећи говорили француски. То су били један мали дечко око пет година, затим човек од тридесетак година, плав и елегантан, затим млада жена доста лепа, и најзад немачка гувернанта бледа и отужна, која заповеди да се донесу шоље са кафом и млеком. Морис Артоа посматраше их. Сав тај свет изгледао је живостан и весео... и муж и жена, мислио је он... Ето човека који је много старији од мене, ружнији а вероватно и глупљи, па опет око своје двадесет пете године, он је знао животу дати известан правац. И док се ја копрцам у ћор-сокаку, он смело

корача по друму од етапе до етапе"... У томе тренутку малишан, коме је било досадно седети, окрете се Јулији, испочетка устежући се, а после се одлучи. Седећи на својим полу-нагим ногама он је посматраше својим зеницама које су биле јасно плаве и раширене због пажње.

Јулија се насмеши на њ. Он рече озбиљно:

— Лепа госпођа! и стављајући пљоштимице шаку на уста посла јој пољубац. Госпођа Сиржер стеже га у наручја, једним од оних јаких материнских гестова који по кадкад имају оне које нису матере. и пољуби га у црнпурасте образе и врат који је био одголићен маринском јаком.

Она га спусти.

— Хоћемо ли да идемо, Морисе? Запита она узнемиреним гласом.

Отишли су праћени мало зачуђеним погледима то двоје Француза. Ништа нису говорили, нису осећали потребу да искажу тугу у коју их је загњурио тај прости састанак са младим паром и малим дететом!...

...Небо се разведравало над шумом било што је врело сунце испарило маглену влагу, или што је магла почивала прикована за ниске планинске косе. Око подне, кад су већ јасно распознавали кроз пропланке кровове хотела, зрачно сунце претвори у пару и последње облаке, позлати врхове борова, а по путу разбаца растурене сенке светлости која се просејавала кроз грање. Зрачење те небеске радости продре у срца двоје љубавника; свежина ваздуха рашири им груди и погодише да ће ускоро пред њима пући хоризонт. Смешећи се погледаше се. Старе речи толико пута изговорене, дођоше Јулији на уста.

— Волиш ме?

— Да, одговори Морис и пољуби та уста која су га преклињала.

Враћали су се идући непрестано кратком окуком и малом узбрдном, то је била доминирајућа висораван. Нека врста огромне платформе с које се ширио изванредан видик. Обилазили су је лагано, испитивајући видокруг, налазећи пределе који су им сада били познатији него пре двадесет дана, прегледали су све редом. Први пут, јер пре тога није доводио метресу на ово патничко место, Морис виде далеко Хамбург, његову кулу и лепи парк. Јулија је именовала села која је познавала, Кенигштајн, Фалкенштајн, Зоден, Кронтал — и оближње висове који

су мањи од Великог Хелдбурга, Алткениг, Мали Фелдберг.... Цела земља прво бреговита због последњих Таунусових огранака полако се спљоскавала према западу и ширила се у дугачку жуту равницу тако магловитог хоризонта код Франкфурта.

Јулија и Морис посматрали су ту земљу изгнања, тако смешљиву и позлаћену и њихове узрујане мисли стишаше се. Каква душа, сестра наше станује у тим непокретним облицима предела? Какав нас глас несхватљив нашим ушима, а кога је чуло наше срце зове, из утробе природе и редом нас саветује да се покорим о судбини или побуни? Јако сажалење обузе Мориса за све муке које је за њега претрпила жена коју је волео.

— Јадна моја пријатељице однећеш жалосну успомену из ове земље! прошапута он.

Она га погледа и очи јој осветлише искреност њеног одговора.

— С тобом ћу овде увек живети, рече она, као што сам и живела. А што сам брижна, шта то мари?.., Никад те нисам имала као овде! Авај! па и то се сврши!

Хотелски дечко приђе им чекајући њихове заповести. Морис му нареди да спреми доручак у засебној соби. Могли су им дати само спаваћу собу са малим немачким креветом у једном углу. Доручковали су на доглед пошумљеним косама Алткенига, а како се ваздух све више и више разведравао могли су опазити сасвим далеко висове Некара и Хајделбершки Кенигштула.

Једна једина мисао живела је у Јулији, а то она коју је мало час само у пола признала своме пријатељу: да је свршено чемерно и драго време заједничког живота. Данашња екскурзија без сумње била је последња. Сутра ће може бити, бити растанак, и за колико времена?... Поново бити сама, тако далеко од њега. Волела је модрице на срцу за време недеља хоћу рећи кад се смрћу борила пред његовим очима.

„Ако ме запита да останем овде, ма шта било остаћу!"

Да. Таква је била њена страшљивост при помисли да га остави, да му је сад све посветила; све што јој је највише лежало на срцу, глас и супружанске дужности. Мислила је да буде Морисова метреса, посведочена, презрена, преварена, али ту поред њега, увек поред њега.

Како да га придобије, како да га чува? Сигурно му је још

била потребита, пошто је још јуче звао и хтео да му буде другарица у изгнанству! Није се осећала довољно при себи кад му је у тренуцима јетким и болним од уздизања, нејасно изговорила ове испрекидане речи:

„Жудим за тобом и само тебе волим!“

Пошто су доручковали Морис изиђе на балкон да попуши цигарету. Јулија се простре преко малог кревета, осећала се уморном, образи су јој били зажарени а глава тешка. „Опио ме ход и свеж ваздух“, рече у себи.

Са узглавника на коме јој чело почиваше опазила је свога пријатеља како се налактио на наслон балкона, непомичан, сем каког покрета кад би примакао и одмакао цигарету. Нетремице је посматрала ту драгу силуету, покушавајући да у погледу усредсреди сугестију примамљивости. Шта је хтела? Неби ни она умела рећи. Знала је само толико да га је желела да буде тако близу, у домашају њене руке и срца. И готово одмах Морис се окрете, баци полупопушену цигарету и приближи се... Она осети како су за њу приковане светле ћилибарске боје очи, и тај поглед био јој хладан, толико је у њему угледала равнодушности и слеђене растројености... Како да га поврати како да га задобије? Како да присили љубав и жељу која је ишчезавала? Бесан ветар дувао је на ту невину душу која је нежно волела и чиј се побеђен стид дизао после сваког пораза. Она се подиже у пола и руке су јој тражиле Морисове руке, њене очи и усне говориле су њој: „Дођи...„ Морис је разумео тај позив и његово лице изразило је исто немирно упрепашћење кад је видео како је Јулију ухватило лудило. Он устуче, и тај покрет и израз лица изненада растрезнише једну жену. Ухвати се рукама за вреле образе и сакри главу у јастуке.

Морис, ганут, наже се према њој и да би превио рану тога понижења био је принуђен да је негује... Она га одвоји и, уставши, кратким покретом, рече:

— Ох! не... молим те немај сажалења!

Затим после једног тренутка рече:

— Хајдмо одавде, молим те, хајдмо брзо!

Морис је мислио на спорост пута кад би ишли пешке у јутру; и сам је желео да што пре буде у Кронбергу, да заврши ту несрећну екскурзију. Запита:

— Хоћемо ли се колима вратити?

— Да. Боље волим тако, одговори Јулија; веома сам уморна.

У хотелу су нашли једне двоколице. Ускоро су их носила кола низ брдо, коњи су добро држани на уздама. Блага влага падала је са лишћа а сунце је бледило иза тога застора. Седели су једно уз друго, под натученим огртачима, и ништа нису проговорили све до уласка у Кронберг, до тренутка кад су се врата у вили Тевтонија затворила за њима. Било је шест часова отприлике, али сиви облаци над долином мале равнице, раширили су вештачку помрчину, и ако је прозор био отворен готово је била ноћ у одељењу.

Бацили су се на столице, одвојени једно од другог, изнурени умором, неповољни да се покрећу и живе. Сад је било свршено. доказ је доказан, нису тражили да се више варају. У ту собу, где су пре три недеље ушли муцајући од узбуђења и што су се опет састали, сад су се вратили уверени о противноме и у очајању, уморени борењем против будућности.

Морис је мислио:

„Ако Јулија остане, нећемо имати више снаге да подносимо овакве дане као што је овај. Али остати сам, поново предузети нових петнаест дана у Хамбургу, трпети још више кад будем знао да је отргнута. изгубљена за мене... Ах! не могу, не могу!

И поче мислити о прошлости.

„Све је било мојом погрешком. Мислио сам да могу сачувати срца двеју жена, учинивши да оне не трпе, нити ја сам. Ово је казна!“

У томе тренутку кад му је све изгледало боље од неизвесности, колико ли је пожелио да буде окован непоречним! Зашто Ескјево писмо није јутрос донело новост о Клариној удаји?“

Што нисам казао Јулији још кад ми је два пута дошло на памет: Узећу те! Да сам имао те храбрости прекинуо бих терање ђавола, будућност би била тамна, али осигурана.

Да, мучила га је потреба да се одважи, да рече сам себи: „Свршено је, не може се надокнадити.“ Подиже главу и посматрао је на страну где је Јулија седела. Разликовао је само неодређен облик сенке. Да ли је плакала? Мислио је на то и желео је да заустави, да осуши миловањима те сузе које су текле због њега...

Приближи се непокретној силуети и наслони свој образ на Јулијин влажан образ.

— Ја чиним те ти трпиш, прошапута он. Опрости ми!

— Није то твојом кривицом. Више ме не волиш. Ето то је све.

Одмах је осетио да се она варала, јер је увек волео. Хтео би да није чуо те очајавајуће речи.

— Да, волим те, волим! рече он хитном збуњеношћу. Ах! што си то казала?

— Не волиш ме више. рече она. Није казна да продужимо да се варамо. Ти волиш другу жену више но мене. Покушавала сам да те чувам, и то сам учинила колико сам могла. Сад немам више снаге. Остави ме.

Покушавајући да је пољуби, протепа:

— Мила моја Јў!

— Не, рече она боно. Иди! што више нежности биће усиљене... Свршено је, свршено. Не волиш ме више.

Говорећи тако она га одвоји од себе полако и јако. Први пут осети Морис озлојеђеност те благе душе: више није веровала у њега и будућност. Предвидео је будућност, коју су искључиле две душе које се воле, и будућност му се учини као смрт. Мисао која га је два пута такнула сад му се појави чистијом и више заповедничком. Није знао рећи да ли му је тога тренутка дошла из његовог разореног егоизма или из моћног сажаљења према умртвљеном бићу које је плакало поред њега.

— Слушај, Јулија, рече он. Видим да нећеш да ми верујеш кад ти речем да те непрестано волим, више него икога на свету... Па лепо! слушај...

Она се диже уплашена и зачуђена што чује како говори тако круто и озбиљно.

— Зар нисмо јутрос добили рђаве вести о твоме мужу? прочитала си шта вели Ескје: крај је близу. А ја сам, пре но што ћу напустити Париз, разговарао са Домјем. Ја знам право име Антонијеве болести, она не опрашт... Е добро!

— Преклињем те, пази, прекиде га Јулија! пази шта ћеш рећи.

Предвиђала је: бојала се од невероватне среће коју је предвиђала.

Морис продужи:

— Ја говорим мирно и слободно се обавезујем и знам да ћу ускоро испунити дужност. Кад твој муж умре...

— Пази! Непрестано је преклињала Јулија, пруживши руку према свом пријатељу.

— Кад умре, тражићу, ако хоћеш, да будеш моја жена. Кунем ти се.

Она га загрли, стискаше и обасу пољупцима. Муцала је:

— Твоја жена! Твоја жена! Ту реч коју она није смела да се усуди изговорити, чак ни полако, чак ни у најбоља времена, ето ту реч изговорио је сам Морис. Заборави на све и благосиљаше их што су плаћене таком ценом.

Не примам твоју обавезу, рече му она, пошто се мало стишала, али ти захваљујем на твом љубазном мишљењу. Верујем ти. Молим те да ми опростиш што сам сумњала. Дакле непрестано ме волиш?

— Кунем ти се, одговори Морис, да ћу одржати обећање. Видиш, то је срећа наша два живота!

Сутрадан ујутру пили су чај на тераси, кад им додадоше белу депешу, за г-ђу Артоа.

Јулија пребледи.

— Из Париза је, рече она... учинили смо злочин.

Пружи депешу Морису.

Он је отвори и читаше:

„Антонију много горе, доведен у Париз. Још ништа неузнемирујуће. Али дођите. Ескје.“

Јулија погледа у Мориса. Са страхом је посматрала утисак депеше на његовом лицу.

Он је тако исто посматрао, пружи јој руке, она се баци у наручја.

— Мила моја! шапутао је он... жено моја!

Неколико часова доцније оставили су вилу. Јулија је села на келнски воз, а Морис је пратио чак до Франкфурта. Пристао је да продужи путовање у Немачку докле га је звала његова метреса.

Мирно су говорили о будућности, надајући се да ће им она још мало сачувати од среће. Али је Јулија, поред свега тога, задржала болну неизвесност. Кад су се попели на каруце које су биле оптерећене путничким сандуцима, мала добра Кета поздрави их са прага виле. Јулија се наже према Морису

и рече му реч која му прободе срце, јер је она укратко изложила сву нежну и покорну жалост њене душе:

— Ако кадгод дођеш овде са другом женом... и ако те мала Кета запита шта је са мном... рећи ћеш јој да сам умрла... Зар не?

ТРЕЋИ ДЕО

I

У наступању јесени често се варош улепшава, као из задовољства, јединственом дражи, — дражи последње сезоне, тако љупко и тако право париски да на први поглед учини да дошљак заборави све што је видео другде, и поново му даје грозничав укус Париза. Ведро јутро, са последњом радошћу пролазника и кола која пролазе кроз улице окупане опалном светлошћу; по подна једва хладна, кад смотрени ветар полако покреће, а не одваја, последње лишће градских шибљика: а нарочито неупоредиме вечери, сумраци који падају с неба бескрајно полако, продужавајући последњу светлост која је посута бакреним прахом, дуго после док пламичци од гаса у својим лампионима истичу крајеве тротоара, не осветљавајући их.

Једне таке вечери, светле и тихе, лака кола су носила са северне жељезничке станице ка хотелу на Ваграшком тргом г-ђу Спржер и Јана Ескеја који је, сам, дошао да је дочека. Кад је Јулија опазила, иза ограде кеја, висок банкарев стас, не видећи поред њега Кларину силуету, ишчезе из ње неизвесна мирноћа у којој се у пркос свему уљушкала после Морисове заклетве. Стежући му руку прва јој реч би:

— Клара? Зашто и она није ту?

Ескје исприча , веома жалостиво, да се од неколико дана погоршала криза снуждености, слабости и одвратности у којој је Клара пала после Јулијиног одласка.

— Готово никако сна, нерви узнемирени... усамљене сузе које је покушавала да скрије. Ах! драга моја пријатељице, много сам имао бриге!

Јулија не одговараше. Шта да рече? Тек што се одвојила од Мориса а ево већ поново враћају јој се горчине... Њена савест, коју је хтела да нечује, упорно јој распиривала грижу савести: „Све је због тебе, и што је Клара болесна и што Ескје трпи!

— Ко је лечи? упита она.

— Домје долази сваког дана, природно... А затим. лекари су увек ту. Мало час ће бити већање за Антонија... Домје је тражио Родена и Фредера.

— Тешко ћете га познати, рече Ескје, толико га је последњи напад променио. Коса му је обелила, много беља од моје. Изгледа као да му је осамдесет година.

Уљушкана дрмањем лаких кола, која су сада ишла преко дрвене калдрме булевара Малезерб, Јулија је чула речи Ескјеове из дна неке неодређене умртвљености. Мисли јој се сконцентрисали на ово: „Антоније ће умрети. . Што се ја не бринем? Никад није био рђав према мени. Већ одавна нисам бољa несрећна због њега...“ Али одмах се побуни јако памћење ума: Узео ме је за жену, ето шта ми је зло учинио...“ Поновно сећање успомена узбуди јој срце и она осети да, упркос свему, упркос вољи и сажаљењу према болеснику на самрти, било је у њој нешто што никад неће опроститити своме мужу, никад, никад!..

Хтела је да до ситница дозна начин како је пренет у Париз.

— Прексиноћ смо добили депешу, одговори Ескје: као и она што сам вам одмах послао, и ова ништа није објашњавала; у њој је само стајало да пошто се болесник може пренети мислили су да је боље одвести га жени у Париз и Антоније је дошао у четвртак ујтру, у десет часова, са Хелом и једним младим луксенбуршким лекаром који се одмах вратио.

— Да ли је приметио моје осуство?

— Мислим да није приметио ни наше присуство, ни путовање ни долазак у Париз. Наоружајте се храброшћу, наћи ћете се пред призором заиста жалосним.

Јулија окрете разговор.

— А Клара, запита она, шта о њој вели Домје?

— Ах! Клара није легла у постељу, чак... сигурно ће бити на кућњем прагу да вас одмах прими. Њена болест није одређена болест, назначена и баш због тога је тешко наћи лека. Роден вели: „Село, чист ваздух, вежбања“. Домје опет: „Удадба.“ Обадва су у праву. Али Клара неће да остави Париз. Чим се пређе на то питање одмах добије нервну кризу... А што се тиче удадбе...

Он се ућута. Јулија, мало узнемирена, запита:

— Је ли ту Г. де Рије?

— Да... тамо је сваки дан. Он је био изванредан према нама. Сам у кући, са болесником на самрти и болесницом, ра-

зумете, не бих био довољан. Долазио је јутром и вечером... Сам он је учинио кораке око Родена. који не лечи свакога. Верујете ли да је прекјуче бдио над Антонијем?

— Одлично срце, пропушта Г-ђа Спржер. Требао се пожурити са женидбом.

Изговарајући те речи, и против воље мало је дрхтала. Јадна преданица, коју је бескрајна нежност начинила егоистом за један тренутак, није имала храбрости од свог егоизма.

— Верујем, рече Ескје, да се тај брак неће никад свршити.

Јулија обори главу. Чула је своју пресуду. „Никад... неће бити тај брак... Онда за кога ће се удати?“ Није се усудила да се позове на име онога који је био у њеној и Ескјеовој памети. „Не! не! мислила је она, нећу, нећу! Што год јој је остало енергије устаде на одбрану. „Бориђу се, хоћу да га чувам... Хоћу да мноме буде срећан.“

Ескје се ућута, Његов савијен велики стас и профил оцртан на стаклу кола поцрвенео је од сумрака... У тој тишини Јулија осети како се између ње и њеног старог пријатеља копа јарак.

Заустављали су се. На хотелском прагу чекала је Товја.

— Где је Клара? прошапута Јулија.

— Не знам, моја Ју... Вероватно у салону. Ти си добро путовала, а?

Јулија не одговори. Прође испред старице и упути се степеницама.

Једва је чекала да види Клару.

Она је опази у полусветлости салона како лежи испружена на дугачкој столици. Да ли је заиста била заспала, или се претварала да се буди? Јулија је виде тако бледу, тако слабу и тако смањану да одмах постаде према њој љубазна и сажаљива мајка:

— Драга моја, казали су ми да си болесна?...

Она пружи руке... Клара се неосетно устезаше, затим без уступања се пусти да се ухвати и загрли Г-ђа Спржер осети под њеним стезањем укоченост тог гипког тела. Ескје је ушао и расејан прелиставаше раширену партитуру на клавирском наслону.

Клара запита:

— Ви сте добро са здрављем?

— Да, ја, ја сам добро, одговори Јулија узнемирена укоченим очима тако црним.

— Али љубимице моја, ти си болесна?...

— Ах! не! нисам болесна, није ми ништа... није ми ништа... Уверавам вас...

Она упола окрете главу, испружи руке у напред, као да хоће да удаљи у исти мах љубопитство и сажаљење. Јулија разумеде да није имала никаквог права да се бори и да теши тај невини бол коме је она била проузроковач. Поново је присно познала да су се свршили дани пасивног неспокојства, да је ушла у жестоку кризу, после које ће њена љубав или ликовати или бити побеђена.

Изгледало је да је тишина, од које су сви троје трпели, проширила простор око њих. Да би с тим свршио Ескје предложи:

— Хоћете ли одмах да се одвезете код Антонија?

— Не, одговори Јулија. Хоћу да пређем у моју собу и да се преобучем. Грозно сам уморна. Чим будеш готова опет ћу вас потражити. Јели скоро већање?

— Чим буду дошли Роден и Фредер. Гле, ево га један од њих.

Заиста звонце је звонило. Један тренут после на завијутку степеница појави се седа Фредерова глава. Роден је ишао за њим, срели су се на хотелским вратима, принуђени на тачност прекомерношћу њихових потреба.

Поздравише Јулију. Ескје престави Фредера.

— Ах! госпођо Сиржер, рече хирург... Нисам очекивао за нашег болесника тако младу и дражесну другарицу.

Он се поклони, са потавнелом пријатношћу последњег полустолећа, као човек који је двадесет година походио дворане у Компјењу и у Тиљеријама. Јулија не одговори ништа, без бриге да се покаже равнодушном.

— Е добро! рече Ескје, сићи ћемо. Ви ћете ићи са нама, драга моја пријатељице.

— Да... Неколико минута и ја ћу бити са вама. Колико ће трајати већање?

Ескје погледом запита оба доктора.

— О! рече Роден... четврт часа, највише пола ако се буде врло брижљиво испитивало. Да ли је наш сабрат ту?

— Домје? Он се наместио у соби за рад, направио је малу лабораторију.

— Онда, госпођо, четврт часа биће нам довољно.

Поздравише Јулију и сиђоше праћени Ескјеом. Пре но што би оставила Клару у том првом виђењу, Јулија је хтела да добије од ње опроштај. Уђе у салон. Млада девојка није била оставила дугачку столицу. Седела је на њој, са рукама на шупљини колена, као у положају дубоких сањарија.

„Ја је, рече Јулија, никако не мрзим. Хоћу да заборави, да буде срећна... а ја не могу одмах бити срећна, због ње, чак ако...“

Није довршила мисао. Опазивши је, Клара подиже према њој своје лице које је изгледало да је било застрвено велом.

— Кларо, љубимице моја, што нећете да ми кажете ваше зло.

Желела је поверање и поуздање детета, искрено објашњење, сузно причешћивање. Упркос својој срџби Клара добро осети да јој је та душа била искрена. Полако одговори:

— Госпођо, уверавам вас да ми није ништа... Не бих знала да кажем шта ми је, бар... слабост, невеселост, треба да се помирим с тим и да чекам. Проћи ће.

— Јесте ли видели данас Г. де Ријеа? Запита Јулија.

Али Кларино лице поново се маскира равнодушношћу при помену тога имена које је у кратко излагало немилостиве потребе за животом у том часу.

— Не, рече она, и окрете главу. Јулија видевши да је постала непријатељска, уступи. Она напусти собу полако, изнурена тугом и грижом савести. „Свршено је, мислила је она... ту више не могу... Она ме се гнуша...“

Упркос грижи савести и жалости она се неразумљиво бунила против Кларине неправичне срџбе. „Није у праву да ме тако мрзи. Припада ли њој Морис? Воли га, ако. Али, ко га више воли, она или ја?“ И са победничком сигурношћу она одговори: „Ја“.

Марија је чекала у соби. Јулија се брзо поткрепи и остави прашњаво путничко одело. Кад је Марија облачаше Јулија се опази троструком орманском огледалу; та слика потсети је на оно вече кад се исто тако видела у одблеску, једнога од првих пута може бити кад је познала своју лепоту и познала жељу да буде лепа... Било је то једне новембарске вечари... долазила је из капеле у Туринској улици... Морис је био доле, у малом салону, у коме је данас Клара плакала. Како је завидела прошлости и временима драгог мучења! Трпети, борити се против

своје воље да буде Морисова, да ли су била та трпљења и борења цо цену садашњих самртних мука? Тада сам прибегавала религији бојећи се да чиним рђаво... Све ме је напустило и религија и стид; или, бар, све то ми није забранило против саме себе... Права одбрана јесте знати будућност, оно што ће догађаји учинити с нама, у пркос нама, снага ми је дошла да се одупрем, онда!..“

Одмах јој се та мисао учини као хуљење против своје љубави, против одсутног Мориса. Учини јој се као хуљење и као лаж... Познаћу будућност што ћу учинити тако исто. Оно што сам претрпела и што ћу претрпети још не исплаћује срећу моје погрешке. О, Боже мој, не осуди ме!“

Неко закуца на вратима у предсобљу. Марија отвори и врати се говорећи.

— Г. Ескје извештава госпођу да је већање свршено, госпођа треба да сиђе ако жели да види лекаре пре но што оду.

Јулија се пожури, али друштвена комедија коју ће одиграти ули јој одвратност. Паде јој на памет Морисово обећање Ако останете удова, ја ћу вас узети! „То удовиштво било је њен најмилији сан. А треба се претварати да је узнемирена, и тужна. Како је из ужасних мрежица исткана прељуба!

Пролазећи испред собе за рад, која је била пред собом Антонија Сиржер, она чу шапат иза врата уђе унутра, за столом је седео Фредер, пред табаком хартије и са пером међ прстим Ескје, Роден, Домје, Гарон де Рије стајали су око камена. Улазећи унутра Јулија је мислила да одложи кушање... Кад су је опазили ућуташе се. Фредер се диже.

— Молим вас, рече он полугласно неузнемирујте се.

Она стиште руку Домјеу и Рјеу а са њима се издвоји из групе.

— Шта кажу лекари? У неколико речи Домје објасни развитак болести. Узетост се преместила, хватала је лева крила мозга!

— Мало час смо мислили да ће проговорити.

Укратко, рече Рије, крај ће бити за неколико недеља.

Смрт!.. Ослобођење!.. Јулија отпутовала у иностранство са Морисом, наново почињући сретне дане као прве дане у Кронбергу; Клара, бароница де Рије, играјући у хотелу на Варгамском тргу улогу младе и лепе отмене жене, која је потребна, како су говорили, баничином благостању! Сва та срећа куповала

се по цену једне смрти која долази полако и сигурно, кораком казне...

Али се Фродер приближи, мислећи да је прикладно да упути младој жени неколико утешних речи.

— На жалост! госпођо ми имамо довољно поштовања према науци да би хтели да вас обманемо. Нашли смо се пред једним од оних случајева где смо ми без моћи... Живот нападнут у самом извору мисли и радиности... Нервна супстанција... растворена... тајанствено усисана...

Посматрао је Јулију, изгледало је као да се плаши мирноће тога лица, очекивао је предвиђајуће сузе које су, обично, допуњавале његов закључак. Али сузе не потекоше преко образа г-ђе Сиржер. Она енергично запита:

— Дакле, никакве наде да се спасе? То јасно питање збуни старог говорљивца па понови:

— Боже мој! сигурно... наука.

И најзад окрећући се Родену, који га је посматрао злобно и подсмешљиво, рече му:

— Докторе Родене, јесте ли и ви овога мишљења?

Роден се поклони.

— Лекарство је овде заиста некорисно, рече он, бар за оздрављење. На подглавнику Сиржер оно ће бити само да се види и да се поучи. Молим вас за дозволу да се вратим на то право.

— Гледајте Фредера, шапутао је Домје де Ријеу. Бесан је на Роденову замисао, као убијен је, није знао да направи лице да се интересује за „науку!“

Јулија лако поздрави два пророка и упути се према болесниковој соби. Ескје је ишао за њом. Она се осети много јака, сад сигурно да се нађе пред лицем ствари које, тако рећи више није било.

Чим је стала на праг загуши је хлороформов мирис помешан са вештачким мирисом бенжоена што су га сагорели. Како је сунце било на заласку и гледало на прозор, то су пре већања затворили капке. Вече се спуштало, готово је била ноћ.

— Хело, потражите лампу, рече Ескје надзорници.

— Ето сад! рече он пошто је девојка изишла. Видите шта је с Антонијем.

Кроз полутаму Јулија је назирала кревет поред побочног зида и неку врсту масе која је изгледала као да је стављена

озго, стављена, некако положена. — Та маса била је непокретна. Мало по мало очи г-ђе Сиржер навикнувши се на помрчину, разликовале су тело посађено или чучнуто на јастуку; опазила је скупљене и искривљене удове, укочену главу, мало окренуту на лево... Лампа, коју је Хело донела осветли детаље тог збрканог облика... Госпођа Сиржер приближи се узглавнику, изнедади је та безоблична ствар, у болници је прошла поред кревета не познавши у њему свога мужа. Одједном се капци отворише и посматраше је погледом који се полако окретао, док је глава почивала сагнута.

Јулија устуче, прсти јој ухватише као клештима Ескијев зглавак.

— Познао вас, рече банкар.

Јулија посматраше, хипнотисана укоченим очима. Од та два ока лево је већ изгледало остакљено, готово мртво, или бар имало је живота у безосетном покрету. Али друго, несумњиво, живело је још: сконцентрисало је и излагало живот тога гуравог тела упола непомичног.

— Зар му нећете пружити руку? прошапута Ескје.

Она се приближи кревету и узе у своју руку болесникову руку.

Али стискајући је осети како је мека, као празна; нека врста људске рукавице, испуњене тестом, која се гибала под њеном руком. Крикну. Ескје је придржа.

— Молим вас, прошапута она, немојте да останемо овде...

Држећи се грчевито за банкареве руке упути се соби за рад. Роден и Фредер били су отишли. Домје и барон де Рије још су се разговарали поред прозора, у помрчини која је постала готово потпуна. Добро јој дође та помрчина која јој је допуштала, да извањена на фотељи опет заузме место, не привлачећи пажњу.

Шаву Ескјеу:

— Причајте... нека се не гледа на мене, радије...

Ескје се придружи двојици младих људи. Кроз маглу обамрлости у коју је загњурила њена слабост она чу како Домје не говори више о Антонију Сиржер, већ о Клари. Говорио је:

— Нећу да те узнемирујем, драги мој стари, али добро пази. Утичи својом влашћу на ћерку твоју да остави Париз, нађи јој какву другарицу њенога доба, пошље је на Југ; најзад разоноди је, спречи је да буде сама и да мисли... ако тако не буде, ја не одговарам ништа.

После једног тренутка ћутања, Ескје запита:

— Домје, хоћете ли остати на ручак? А ви Рије?

Домје пристаде. Рије се испочетка извињавао али најпосле попусти. Собар отвори врата и рече да је Г-ђа Сприжер донела јело на сто. Пошто су сви четворо силазили низ степенице да се врате у трпезарију, Јулија коју су последње Домјеове речи узнемириле, задржа га.

— Збиља, запита она, Клара вам задаје бриге?

— Да, много, много!

Он објасни да је у јануару месецу те исте године имао прилику да надгледа лечењем сличан случај. Нека млада девојка, проста раденица, ишла је по цео дан у вароши и повредивши само један орган, тако је пала у мршављење и изнуреност да је морала обуставити рад.

— У место да јој прописујем много лекова, настави лекар, ја сам се обавестио о болесници и исповедио је. Дознао сам да је у породици где је предањивала, залудела за сином те породице, једним младим официром који је свршавао сенсирску академију... Она није смела никако да покаже своју нежност и полако је мршавела.

— А шта сте урадили? запита Јулија.

— Бога ми! Нашао сам официра и испричао му ствар. Млада девојка није била ни лепа ни ружна, али је имала двадесет година, а затим у војсци оне нису много захтевајуће. После осам дана моја болесница јахала је на дрвеним коњима на нејљском вашару.

За столом је Клара седела на уобичајеном месту, између Рије̂а и свога оца.

Ах! колика жива грижа савести беше за Јулију та бледа силуета, тако уважена, готово провидна. Колика грижа савести и једа за Ескјеа! Пре свршетка обеда млада се девојка повуче у своју собу. После неколико тренутака устаде иза стола и Јулија савладана немиром. Није више ту припадала, требала је још једанпут да побуди дете, да придобије њено поуздање и право да говори искрено... У њој је радио квасац самопрегоревања, осети се готовом на све да излечи зло које је учинила.

Собу је осветљавала само једна свећа која је стајала на камину. Јулија се приближи кревету и наже се... Клара се нагло окрете, показујући лице збуњено и поквашено сузама, које је она крила познавши г-ђу Сприжер.

— Драга моја Кларо, муцала је ова... Ти плачеш, тешко ти је. Што нећеш ништа да ми кажеш? Зар немаш поверења у твоју стару пријатељицу?

Произвољним покретом млада девојка обриса очи.

— Не... није ми ништа, ништа...

— Али тек је тешко, одговори Јулија држећи две руке које су се отимале. Ах! ниси у праву дете моје што ми се не повериш! Учинићу што год могу да те утешим.

Да је Клара у том тренутку све признала, да је се бацила у раширена материнска наручја, може бити да би Јулија, тако убијена и изнурена борбом, можда мало и попустила због удара све одбојности, може бити да би у признавалачкој глади, која прождире велика срца, узвикнула: „Па добро, воли га! Нека те он воли... буди његова жена... Али не плачи... не јадуј.. живи!..“ Али на жалост! при том изливу самопрегоревања млада девојка чврсто стеже срце, а руке су јој тражиле да се ишчупају из Јулијиних руку... Јулија нагнувши се над дете, понови: Кларо, говори, молим те... Чинићу што год хоћеш!.. Чујеш ли? што год хоћеш!..“ Осећала је како јој се губе ноге, како се стропоштава у понор и загњурава у сопствено сажаљење. Узалуд, жртвина несвест превладала је. „Чујеш ли? што год хоћеш!“ Све, све би дала за тај тренутак да јој се Кларине руке обавију око врата, за једно: „Хвала!“ ублажујући њену грижу савести! Али док је она тражила тај загрљај, млада девојка отргне се готово брутално!

— Оставите ме! рече она, то је било и сувише. У Јулиној души побуни се оно гордости што га је љубав усадила:

— Нека буде, рече она. Одлазим. Она напусти Кларину собу, упути се према својој где се закључа. Гоњена жртвом и пожртвовањем она је прекалила у љубави њено срце умртвљено грижом савести и презрењем. Сећајући се дана проведених у Кронбергу, тако нежно болних, она заборави све. Још је сматрала за добар и редак удео који јој чувала судбина. Сасвим гласно, у тој високој соби где је била сама, говорила је ономе који није био ту, да га воли, да никог другог сем њега не воли. Молила га је као каква побожница свога свеца заштитника, да јој опрости што је у тим данима, осећала да јој се срце покорило другим утицајима а не његовој нежности. Обећала је и њему и самој себи да неће више пустити да изненади своје мишљење, да буде егоиста и неосетљива према њему и за њега.

(Превео с француског **Мих. Д. Мил.**) **Марсел Прево.**

ПЛАВИ

(СВРШЕТАК)

Били су баш крај Каравике. Кнез заустави коња.

— Хтео сам вам рећи да ова земља више неће бити проклета земља. Ономад сам је уступио сестри — за болницу...

— Хвала Богу! — прошапта Гжимала, уздахнувши.

— Хвала Богу! — понови кнез — можда ће им Бог свима опростити грехове као и — мени! А овде на овој узвишици решили смо се ја и сестра да подигнемо капелицу. Можда ће се некад после, много година, ово место срамоте променити у свето место. Можда ће Бог и људи заборавити за ту мрљу Холшанских.

Гледао је неко време у оне крстове и брезе, па онда окрете и опет су неко време ишли ћутећи. Гжимала је, против обичаја, био намрштен. Увек живе његове очи прелетале су поља и небо, а сад их је оборио земљи, руке опустио, погрбио се као да је терет какав носио.

— Шта вам је, господине? — упита га Леон узнемирено.

— Па није ми ништа! — одговори, очевидно тајећи нешто.

— Ваљда заслужујем ваше поверење. Можда ћу вам помоћи у чему.

— Ви бисте хтели целоме свету да помажете! — рече Гжимала, покушавајући да се шали.

— Ви имате неку муку данас. За читаве две године ја вас нисам видео у таком расположењу.

— Јер ми се данас десило највеће зло које ми се могло десити, и, стид ме да кажем, плакао сам прошле ноћи као дете. Изгубићу Габриелу!

— Ваша се сестра, можда... удаје? — несигурним гласом упита Леон.

— Волео бих да је то, али она о браку и не мисли. Толико је пута одбијала просиоце да су се напослетку сви побојали да не буду одбијени. Чудновато је то дете! Тако је паметно и мило, али никако да заволи. Она непрестано ради као мрав, и била је за мене што и моја душа. Одрасла је дивно, али је тако усамљена и неприступачна, као цветови по мочарима. Изнели су да је поносита и хладна, а само ја знам њено пожртвовање и нежност. Имао сам негда вереницу, па је отишла од мене; жена је увек била на страни мојих противника; браћа и сестре неправедно су ме сумњичили; породица презирала. Ова је најмлађа остала са мном; она ме је у невољи чувала и блажила; она ме је бранила пред самим собом да не постанем експлоататор у место експсоатисаног; она ми је лечила боле, златила суморан живот! Ето, то ми је била душа — та јадница! Кад сам пошао к вама у службу, она је у место мене остала у Хубину. Трпела је, нитила и ћутала, само да је близу мене. Виђали смо се као љубавници, крадом, јер ја у Хубин нисам одлазио. Сваке је недеље долазила цркви, а ја сам је после пратио до Каравике. Од недеље до недеље тешили смо се тим сусретом. Осећао сам да јој је рђаво код браће. Старији се оженио; пакао од куће, како сам чуо. Она се никад није издала. Преклињао сам је, молио — увек јој је добро било. Тек ономад послала ми је карту да дођем стричевићима и тамо ћу је наћи. Нашао сам је, нашао, али не ону коју сам познавао. Плакала је, молила да јој не замерим, али неће да остане тамо код њих, у Хубин неће да се враћа — отићи ће у бели свет. Нешто се страшно морало тамо десити, али она ми није хтела испричати, а ја шта сам имао да кажем? Она ће отићи у свет. Замолићу вас, помислио сам, за одсуство од недеље дана, да је одведем у тај свет. Можда ће туђи људи бити према њој праведнији него рођаци. Нека иде и нек учи децу. Помислио сам то — и заплакао сам се. Та ово је ваљда последњи пут, јер последње и губим.

Кнез није на то ни речи утехе рекао. Загледао се у нејасну даљину, а по образима му је прелетао грч. Више је патио душом него срцем. Није га болела невоља пријатељева, нити патње Габриелине у кући; али му је и сувише тешко било кад помисли, да ће она отићи међу туђинце, на рад — да ће бити некоме млађа, нечија газдарица за новац, да ће њена лепота осетити циничне погледе, да ће се према њој понашати пре-

зриво, да ће прелазити из куће у кућу као намештај. Она — коју је негда он изабрао, коју је уздигао изнад свију, за коју је жртвовао своје пријатељске везе — и матер! И она ће служити, обијати туђе прагове, подносити ћуди хранитеља! И сав се стресе.

— Леоне — зашумори потајни глас — ти си сада човек; створио си себи нов свет, створио си краљевину! Зар немаш права учинити себе срећним, створити себи краљицу?

За дуго на ово не дође одговор; најзад готово са стидом, и против воље његове стиже овакав одговор.

— Немам снаге! Да је само она и Гжимала! Али за њом долазе и њене везе, породица. Фигуре, можда, ниске и рђаве, свакојако обичне и бедно васпитане. Уздигнувши њу до себе, морам се сам спустити. Немам снаге!

— Ти си јадник! — чу се опет потајни глас, и он се стресе.

— Је ли вам хладно, кнеже? — упита Гжимала, опазивши то. — Сутра ће бити топло.

— Зашто?

— Зато што је сутра седница у банци. Браћа ће изјавити поштовање председнику и главном акционару.

— И ви се сећате тога, и ако сте тако тужни!

— Моја жалост и моја служба морају бити заједно — смешећи се одговори Гжимала.

Ту изненада стаде и показа кнезу Силу, који је јурио к њима у галопу.

— Неко је дошао. Сигурно граф, — равнодушно рече Леон.

Сила сав задуван стаде пред њим.

— Милостиви кнеже, допутовали су гости.

— Какви гости? — упита Гжимала.

— Кнегиња, сестра покојнога кнеза.

— Чудан опис Изе! — помисле Леон, а Гжимала узвикну.

— Та графицом је зову сада, а не кнегињом! Ти говориш којешта, Сило.

— Није по наредби промењена титула! — извињавао се слуга.

Попустише дизгине, и ускоро се нађоше у Холши. Гжимала окрете на имање, а кнез у палату. Уз пут прођоше поред њега поштанска кола и један фијакер, али он то скоро није

ни опазио, јер се почео хватати мрак... Палата је била осветљена, послуга је јурила тамо амо. Он сјаха и брзо се преобуче

Кад је улазио у салоне, чу да се свира на клавиру галоп. Шта се данас Изи десило?.:. Са осмехом на уснама пође јој у сусрет, али се наједанпут скамени. За клавиром је седела тетка Лавинија. Леону се учинило да је спазио вампира и изгуби глас, не знајући откуд, како и зашто да га снађе ова посета?

Није дуго чекао на објашњење. Г-ђица Лавинија га угледа и притрча смејући се и тражећи лорњет.

— Здраво, Леоне! Mon Dieu l'air que tu as! Нисам могла да издржим из радозналости. Врло се интересантне ствари причају о теби. Пала сам à l' improviste: Требало је да променим свој пасош, јер ја водим рачуна о својој домовини! Не презире се патриотизам! Sem terem! Видиш, долазим из Мађарске! Занимљива земља! J' ai fait un coup détat, путујући у Холшу. Нико за то не зна!.. На шта ти личиш: Какав tenue! Коса не наколмована, одело још пре три године, и преплануо си као далматински рибар! Зимовала сам на Јадранском Мору, је си ли чуо? Седим овде има већ три сата, и, веруј ми, — ни крочила нисам даље од салона: Па ипак дивно изгледаш. Позната ствар. 'Романтична љубав у толико пролепшава, у колико легална чини ружним. Tu es un fameux coquin!

Она се насмеје веома слободно, а он, заглушен овом бујицом нескладних и празних речи, одвикнут од сличног брбљања, врло је мало разумео. Био је толико присебан да ју је пољубио у руку и одвео у трпезарију, где одмах поставише за ручак. Он је обично ручавао у друштву са Гжималом и професором; сад се нико од њих не појави. Г-ђица Лавинија погледа на празне тањире и осмехну се као да је нешто опазила.

— Поплашила сам твоје пријатеље с којима ручаваш! Реци ми како изгледа она! Видети двоје заљубљених за столом, каква дивота! како дивно постављен сто! Немојте се женирати!

Леон погледа на њу врло зачуђен. Да није полудела?

— Професор је сигурно заборавио за ручак, а Гжимала је у послу — одговори мирно.

— Тамо, тамо! — рече Лавинија смешећи се непрестано.

— Ви сте сигурно врло уморни од путовања? — упита Леон учтиво, осећајући да је сасвим неспособан за бескористан разговор.

— О, нисам! Тешко ми је само да седим на једном месту. Кад чујем речи: код „куће“, добијам грчеве.

— Ја мислим да ви никад не добијате оне негдашње.

— Ах, не! Браним се колико могу. Реци ми, молим те, како можеш својевољно бити заточеник!

— Кад сам, по који пут, у таком положају, ја се осећам срећан!

— Ах, ти! Твоје заточење има неке нарочите услове.

— Јамачно! — одговори озбиљно — немам кад да помислим да сам заточеник, ни да ми је досадно.

— Кажу да си постао идеолог. Реформишеш човечанство.

— До сада сам једва успео да реформишем самог себе. Идеје моје нису речи (логос) већ дела! А зар се свет ипак интересује мноме?

— Ни о чему другом и ни о ком више не говоре. Vu es la fable du monde.

— Одиста! Каква милост! Ја, искрено да кажем, никад о њима не мислим. Ја сам незахвалан! — одговори подругљиво.

Она погледа у њега пренеражено.

— Наравно — осече се — ко је заузет човечанством, сељацима и радом на имању, тај нема времена ни за шта више.

— Да богме, одговори као Гжимала, грубо. — Али ја не разумем, откуд имају времена да се занимају мноме људи, који су заузети јелом, модом и упропашћивањем имања?

— Тако је пријатно исмевати кога?

— Кад нема о чему дубље да се мисли... свакако!

Г-ђица Лавинија поче да дува као наљућена мачка.

— Па ти си изгубио и најелементарнију углађеност! — узвикну.

Он увиде да је далеко зашао, и, да јој се извини, пољуби је у руку.

— Опростите ми, молим вас! Подивљао сам. Треба да ме узмете на васпитање.

Одобровољила се одмах и заборавила за увреду. Мало после брбљала је с брда с дола, мешајући неколико језика и географију целе Европе. До краја ручка Леон је био посвећен у све помодне радње, знао интриге целе аристократије, дознао ствари негдашњих другова и дама из друштва, и добио утисак као да му је глава напуњена плевом и сламом. Усиљавао се да учествује у разговору, не разумевајући, како те будалаштине

могу кога интересовати и како је он у томе живео и хранио се тиме толико година?

После ручка тетка се раскомотила у турском кабинету, донела му најновије романе, гомиле фотографија, пушила цигаре, пила каву и брбљала непрестано. Наједанпут, кад је био најмање пажљив, и мислио о данашњем разговору с Гжималом, она отпоче изненада.

— Реци ми, Леоне, шта би урадио, кад бих овог тренутка зажелела да обиђем палату од тавана до сутерена?

Он погледи у њу, зачуђен овом новом мишљу.

— За Бога, тетка! Ја бих вам саветовао да то одложите бар док не сване! — одговори кроз смех.

— А кад ја не бих хтела да попустим ни за минут?

— Онда бих вам био чичерон.

— Е, е? Немој ме изазивати! И сувише си дрзак.

— Ја вас уверавам, тетка, да су свуда сводови безопасни а ходници чисти.

— Још ми се ругаш! Нешто скриваш! Е, онда, хајде да ме пратиш!

Кнез само, у знак чуђења, покрете обрве.

— Сило! — викну — узми свеће и иди напред. Хоћете ли, тетка, да почнемо озго или оздо?

Он се смејао, што је њу очевидно дражило.

— Прегледаћемо све! — рече изазивачки, тресући главом.

Овај интересантан пут трајао је врло дуго. Није хтела да пропусти ни једну собу, завиривала је у сваки кут.

Сила је зинуо од чуда и непрестано погледао у господара. Леон није ништа разумевао. Обиђоше таван и сутерн, оба крила куће и сам центар. Најзад се зауставише у кнежевој спаваћој соби.

— Шта има овде? — упита Г-ђица Лавинија, показујући на једна врата.

— Тамо се облачим! — одговори Леон.

— А овде? — показа на друга врата.

— Ловачки кабинет!

Није веровала. Погледа сама и ставши наједанпут пред њим, упита, на срећу француски:

— А где она станује? Њу држиш засебно?

— Ко? кога?

— Твоју драгану!

За последње две године он се потпуно одвикао од те речи. Од Гжималè је научио да поштује женскиње и у разговору са мушкима. Чак је и Машковски, под Изиним утицајем, заборавио циничке примедбе о женскињу. Отуда и није чудо, што је кнез, чувши ову реч, и нехотице осетио неку одвратност. Тако су далеко били од њега ранији слободни обичаји и француски манири!

Али се ипак уздржи да оштро одговори, већ као у шали рече:

— Ја не држим никога, тетка, и станујем сам као пустињак.

— Лажеш! naљути се она. — Па то је јавна ствар; цео свет о томе говори. И ја те правдам. Женити се нема смисла, а да човек чини изузетак — то неће — и онда узима жену онако! То је тако обично и природно! Ваљда то можеш себи допустити. У овој тишини стварате себи рај! Многи ће ти на томе завидете, а и многа ће кнегиња позавидети твојој изабраници. Јер и то је леп положај! Изгледаш као прави муж, а при том то ипак није légitime. Доцније, кад ти постане досадна даћеш јој мираза и отпустити је, Обешењак си ти неки! Напослетку си учинио како си желео!

Кнез се трже натраг и брзо јој погледа у очи.

— Ја вас не разумем, тетка. Ко то треба да буде? — упита зачуђено. — Можда ви знате име!...

— Mais, mon Dieu! Нашто та комедија, то претварање! Говорила ми је сама твоја мати, а и сваки зна то име. Tu l'as donc rendu célèbre.

— Шта рече? — узвикну Леон, разумевши напослетку.

— Ништа! Твоја стара љубав, госпођица Гжималанка! — насмеја се цинично Г-ца Лавинија.

Леон скочи као рањен, или ошамарен.

— Како! — понови кнез, гушећи се од јарости. Говорили су вам да је госпођица Гжималанка... — није могао да изговори — рекла је то и мати, брбља свет? Тако! Па добро! Онда им реците да ће Г-ца Гжималанка кроз месец дана бити моја жена.

Скочи вратима и ишчезе. У ходнику се заниха, крв му појури у очи. Све му је играло пред очима. Није осећао ништа више сем стида, мржње, жеђи за осветом. Решио се без колебања, без скрупула, без премишљања. Имао је само то, јединy светињу — а они су тако говорили о њему! И мати је смела да је узме у уста. свет да оговара, тетка да је тражи по

његовој кући као какву блудницу! Платиће он свима њима за то! Износили су да је он љубав купио, рачунали шта стаје. Па лепо, он ће им показати како он плаћа за љубав, како је купује.

Сиђе у двориште и пође у тамну ноћ, не видећи ни на корак од себе, по јакој јесењој киши, право у стан Гжималин. Био га је ветар и продирао до костију, ударао је на људе који га нису познавали, клизао се и спотицао. Гжимала је становао на имању у подножју брега недалеко од варошице. Што се кнез није сто пута сурвао у јаругу има да захвали само случају. Кад је стигао, нападоше га пси и он једва погоди на врата и уђе.

Гжимала је, претрпан књигама, писао нешто за столом. Брзо се окрете и, запрепашћен, скочи. Леон није ни лично на себе, сав мокар, гологлав, блед као мртвац.

— Шта вам је, кнеже? Да није каква несрећа? Да нису болесни у Забужу?

— Није, није! Опростите ми, што вам досађујем! — одговори кнез, трудећи се свим силама, да се колико толико умири. — Ништа се рђаво није десило. Имао сам посла до вас, па нисам хтео да чекам до сутра. Сила се задоцнио са осветљењем и огртачем, а ветар ми однесе шешир.

Хтео је да се осмехне, али му само грч искриви лице.

— Господине Гжимала, мој се посао може исказати са неколико речи; али пре но што то изговорим, ја вас питам, сматрате ли ме за пријатеља и брата? Радили смо тако дуго заједно: да ли мене — Леона Холшанског — волите и цените као ја вас?

— Шта је вама, кнеже? — понови Гжимала.

— Ја ћу вас молити... за једну велику услугу, која се може захтевати само од искреног пријатеља. Желим да ми дате часну реч!

— Дајем вам, кнеже. Ја сам вас увек волео, и сад ми нико на свету није милији од вас, никога више не ценим и не поштујем. А да и не говорим о томе да смо се сада тако сажинели, да бих пропао, чезнући за Холшом.

— Хвала вам, господине. Од вас сам добио све, и вољу за радом, и племените погледе, и задовољство, и мир; сад је у вашим рукама моја лична срећа. Ја вас молим, Г. Гжимала, за руку ваше сестре!

Шљахтић га је немо гледао. Леон дубоко предахну. С тим ваздухом наиђе и талас мира. Исправи се као човек који се извлачи из стрме стазе на раван пут, или као борац који је оборио моћног непријатеља и поносито чека на одговор — награду.

— Али Гжимала затресе главом.

— Не разумем ни ваше речи, кнеже, ни мисли! Желите ли се оженити мојом Габрнелом... На шта то личи? Уосталом, она неће пристати! Ви њу не знате, кнеже!

Леон се насмеја.

— Знао сам је, кад ме је волела.

— Габриела? Вас? Боже, господе! — прекрсти се Гжимала, пренеражен.

— Зар се ви чудите сестри? Имала је право да ме воли! Био сам — и још и данас сам њен вереник! Немојте гледати у мене као у лудака! Никад нисам био свеснији и мирнији! Сад се мрштите што смо ћутали ваша сестра... и ја!

— О, не! — прекиде га Гжимала грубо. — Напротив, мило ми је што нисам знао за ту лудост. Шта је вама било, кнеже? Где вам је размишљање и логика? Макар вас Габриња и волела, ја на такав брак нећу пристати, и ви ћете ми бити захвални на томе. Не говоримо више о томе!

— Напротив, говоримо, или боље, саслушајте ме. Неће то бити одбрана, или хваљење себе, већ исповест. Пре неколико година познао сам вашу сестру у Холши. Допала ми се њена лепота, занела ме је, затим сам је заволео, напослетку и саопштио своја осећања. Могао сам јој рећи да је волем више но живот — кад све до сад, за толико година, нисам заволео ниједну другу! То ми једино служи као одбрана, а остало само је низ слабости и беде духовне. Неко је мојој матери — после сам дознао да је то био свештеник — открио нашу тајну. Она је попретила г-ђици Габриели да ће начинити скандал, а мени наредила да прекинем односе и одем. Ја сам био и сувише млад и неспреман за борбу, и — подлегао сам. Однео сам из Холше тугу, очајање, несрећу и дубоку мржњу према мајци. Затим сам се трудио да заборавим на све, упропашћивао се и физички и морално, покварио сам се потпуно, сахранио сам све идеале; али ипак нисам могао да заборавим на вашу сестру, само је нисам више са својим животом спајао... уништио сам се... Али се у том у мом животу деси изненадни преокрет.

Вратио сам се у Холшу под сасвим другим околностима: као велики господин и велики паћеник; Кинез у формалностима, роб у конвенционалности, ништаван пред скандалима. Природи је мојој било потребно приморавање, насиља; остављена себи она је обрасла скрамом плесни као устојала вода. Једном сам подлегао лудој жељи да видим вашу сестру и отишао сам у Хубин. За казну оставили су ме сви! Тада је требало да учиним то што данас чиним; али ја сам био постао гадан, ништаван, стегао сам се — и остао у пустој кући избегавајући чак и вас, само да се не излажем скандалима... Сад не разумем себе — али, онда ја још нисам био човек... Најзад су ме задирнули. Мати ми је наредила да се женим. Тада сам се сетио момента своје пропасти и узбунио сам се. Тада сам име ваше сестре први пут изговорио у присуству више људи — и подсетио матер на наш уговор: Њу или никоју другу... Настало је кидање с породицом, с пријатељима и свима познаницима. За двобој који сам тада имао, морао сам да купим сведока. Није ми остао ни један друг ни пријатељ. Отада сам постао индивидуа избачена из свога света; па и поред свега тога ја се нисамм пружио за своје благо. Био сам ништаван!... И када данас, после толикогодишње борбе, долазим к вама и говорим ово, — имате ли права да ме одбијете? Научили сте ме, господине, да будем човек, грађанин, радник, и сад не знам шта хоћете више? Зашто ме терате да се размишљам? Шта ме раздваја од ваше сестре? Вера, народност, степен образовања? Не! Онда, свакако, ништавне формалности и сталешке предрасуде! И од те се мумије ви тако браните, ви — мој учитељ! Сад је ред на мене да вам кажем: Стидите се господине! Сад треба да се размишљам! Сутра да се покајем — о не! — ја не уступам. Ја сада хоћу срећу као сваки човек; ја ћу сад узети своје благо!

— Габриела неће пристати! — рече непоколебљиви Гжимала, а затим упита сумњиво: — Зашто данас тако изненада говорите о томе?

Леон задрхта али се одмах прибра.

— Зато што моја вереница неће служити, већ краљевати! — одговори брзо.

А кад Гжимала и даље остаде суморан и упоран, кнез га узе за руку и упита озбиљно:

— Дакле, ви ми нисте брат и пријатељ?

— Красно је то братство и пријатељство пружати помоћ у лудостима! — промрмља.

— Будите доследни, господине! Нема више од два дана како смо говорили о нестајању сталежа, о закржљавању старих виших класа, и тада сте казали: „Богати се удружују с Јеврејкама, или се жене из фамилије; зашто се не спусте ка интелигенцији? Тиме се вероватно не би осрамотили. Гаде се се шљахте — јер је сиромашна!“ Ја сам запамтио ваше речи.

— А зар сам ја знао да ће вам пасти на ум Габриела!

— Онда нам је јасно! Ко се кога гади? Ви — нас!

— Којешта! — махну Гжимала руком — нећу доказивати. Вас ће Габриела одбити и крај.

— Дакле ви ми одричете своју помоћ!

— Какав бих ја изгледао, кад бих вам помагао?

— Хоћете ли ми бар допустити да говорим с вашом сестром?

— Како вам је воља.

— Хоћете ли ме само пратити?

— Та, ако до сутра не промените мишљење, поћи ћу. Нек се то час пре сврши. Јадна Габриња!

Леон је био потпуно миран. Осмех му је за осмехом прелетао преко лица, а у очима му се блистала срећа. Тај је израз кнежева лица љутио и узнемиравао Гжималу.

Бог зна шта све може бити. Та сигурност кнежева предсказивала је оно што је најгоре. Гжимала је био у очајању.

— До сутра дакле! — праштао се Леон. — Кренућемо се рано.

Изиђоше у ходник. Сила је стајао осветљен буктињом. Двојица ливрејисаних слугу обавише кнеза огртачем и отвориша кишобран над њим. Већ су били пошли а Гжимала их сустиже.

— Ја ништа не памтим, кнеже — прошапта као молитву — ја ништа нисам чуо. Заборавите ви то до сутра.

Леон се окрете и погледа га.

— Сутра ћу ја, г. Гжимала, бити срећан, или гори него икад. Ја стојим на прелому, а у вашим су рукама сва моја будућа дела. Немојте то заборављати.

Гжимала оста на месту и гледаше како се у тамној ноћи губи навише црвена светлост буктиње. У том тренутку сазре његов план. Не врати се у стан, већ оде у коњушницу, и нареди да му се оседла коњ, обуче мекинтош, наби капу на

очи, скочи у седло и пође што је брже могао. После поноћи стиже кући својих стричевића, где се већ недељу дана налазила Габриела. Избуди слуге и, сав мокар, упаде у собу сестрину.

Она још није била легла, и веома се препаде. Он затвори врата за собом и, без икаквог увода, отпоче:

— Је ли то истина да сте се некад волели?

Није казао с ким, а Габриела није питала. По лицу јој познаде да је истина и стаде ломити руке.

— Ко ти је то казао и зашто? — упита она суморно.

— Он сам! Зашто? Зато што хоће да се ожени тобом! — плану он. — Ти си очевидно полудела!

Габриела је ћутала, мењајући се у лицу.

— Дошао сам да те припремим. Он ће сутра бити овде. Дивна ствар, одиста! Потребна невоља!

Ходао је, задуван, по соби и махао рукама. Габриела је непрестано ћутала.

— Па реци што год! — викну ставши пред њом. — Јели истина да сте били верени?

— Истина је! — одговори Габриела мирно.

— Па где ти је онда̂ памет била?

— А зашто си га ти, Јурко, волео и волиш непрестано?

— Шта то има једно с другим? Мени је доста да будем код њега настојник, а ти сањаш да будеш кнегиња.

— Ја, Јурко? Откуд ти та мисао?

— А зашто све досад ниси хтела да се удаш?

— Зато што сам мислила да сам ти потребна.

— А сад си спремна да идеш да владаш у Холши, да будеш предмет подсмевке. Мислиш да ћеш због тога бити већа?

Габрила га погледа тужно.

— Зашто ме сад мучиш толико? Рекла сам ти да сам га волела, да сам била његова вереница! У Холши нећу владати, нити сам сањала о кнежевској титули. Сутра ћу отпутовати!.... Толико си година, Јурко, био за мене добар. А сад...

— Сад се љутим на тебе због те тајне!

— Ти си ме научио да ћутим и сносим. Тајне твојих болова увек сам погађала — ти се никад ниси тужио.

Потучен својим сопственим оружјем, Гжимала ућута.

Габриелу је јако мучио овај несносни разговор. С тешком муком настави:

— Толико је година прошло од оног доба! Неколико сам

месеци живела за себе, после тога више никад. Мислила сам да је сахрањено оно што је умрло, да су ме сви заборавили. Шта им ја чиним?

Гжимала није разумео на што се то односи.

— Не знам шта му је било. Изгледало је као да није при себи. Мене је то веома гануло. Побојао сам се за тебе! Па реци молим те: ти сигурно нећеш учинити ту будалаштину?

— Нећу, Јурко. Поднећу и то! — одговори тихо.

Није му се допао њен тужни глас. Није познавао своју трезвену, енергичну Габрињу. Први пут је у животу осећао пред њом неко приморавање, а кад прође силан утисак, њега почеше да узнемирују последње речи кнежеве. Сад се љутио на себе, што је овамо долазио, што је узбунио сестру, и што сметао току догађаја.

Узе капу, и не знајући шта да каже, пољуби Габрињу и изиђе. Успут се поче колебати. Све је бивао незадовољнији собом. Дошао је у Холшу потпуно растројен. Живео је у нади да ће се кнез предомислити, али и то није дуго трајало.

Примети неко кретање око коњушнице. Хватали су коње. Из палате дотрча Козак, позивајући га кнезу.

Са уздахом, који је много личио на јаук, Гжримала се преобуче и пође као на губилиште.

Леон је већ био спреман.

— Биће против етикеције, али ја не могу да чекам до подне — рече, гледајући на часовник.

— Што пре то боље! — промрмља Гжимала.

Успут готово нису ни говорили. Изгледали су као непријатељи који иду на суд. Кад су стигли, Гжимала сјаха први уђе у кућу и брзо се врати за кнеза.

Леон у салону не затече никога и веома је био захвалан Гжимали што га је у овом тренутку поштедео од представљања укућана и обичног разговора. Упро је очи у врата. Све су му се мисли и смишљене речи хаотично сплеле у глави. Није знао шта да каже и од чега да почне. Нашто су му служиле године глатких фраза? Није запамтио ни једне,

Гобриња уђе и лако се поклони. Уста су јој приметно дрхтала, тако да није могла ни речи да изговори. У место да седне, стаде код прозора. Гжимала тајанствено ишчезе из салона.

Леон приђе и стаде према њој.

— Ја сам дошао по вас, госпођице — рече тихо — то

јест, ја сам дошао по своју младалачку љубав... и вереницу... До сада вас нисам био достојан!

Она га погледа врло озбиљно.

— Ви не говорите истину, кнеже! Ви сте сада дошли зато, што су ме због вас увредили! — изговори сва бледа. — Хвала вам на томе, али, сем тога, више ништа не желим. Не сећам се никаквих обавеза. Ви сте слободни, кнеже.

Леон поцрвене и обори очи. Она се савлада и продужи:

— Оно што је прошло, било је друго. Деци је допуштено да сањају; одрасли немају права на то. Наши путеви нису били исти, а оно, што нас је некад спајало, сада не постоји. Данас вас је част подигла овамо; кроз месец дана ви бисте жалили што сте учинили ту будалаштину; после године дана ви бисте ме презирали, што сам се дала намамити. Увела бих вам у кућу мрске познанике; затворила бих вам врата вашем друштву. Била бих у Холши једна сива мрља, вама терет и досада, другима предмет за подсмевање и ругање. Знам зашто ми жртвујете своје име, и захвална сам вам за то, али ће сто пута боље бити, кад мене овде не буде!

— Ви ме више не волите, госпођице? — упита тужно.

Она задрхта и махну главом.

— Доцније ћете ми дати за право. Ја вас особито ценим и поштујем, кнеже.

— Ви ме више не волите, госпођице? — понови он.

Она га погледа готово сурово.

— Мило ми је што могу с вама говорити, кнеже. Знам, да сте ми онда поклонили своју моменталну наклоност само да ме спасете скандала; знам да се пред светом нисте разметали мојом љубављу; знам да сте патили због мене. Жудела сам да вам кажем да сте добри. Жудела сам да вам вратим ово писмо, које сте ми писали у тренутку заноса.

Она му пружи пожутелу куверту, а он, узимајући своје старо писмо, задржа јој руку.

— Ви ме више не волите, госпођице? — упита по трећи пут. — Ја нећу отићи док ми то не кажете. То ће бити моја пресуда. Све док је не чујем — ја сам ваш вереник.

— Од мене нећете чути, кнеже, никакве пресуде. Од мене можете чути само молбу. Ја вас молим да одете и заборавите!

Он јој се приближи и погледа у очи.

— Шта да заборавим? Оно неколико летњих месеци, чија

ме је успомена пратила и по суху и по мору? Ви сте их већ заборавили!... Ја се сећам да је ваше срце припадало мени, да је душа ваша мојој с радошћу на сусрет излазила, да су очи ваше у мене гледале с вером, да су ме волели и ваше мисли и уста. Сећам се оних развалина покривених зеленилом, и оног ходника над капијом, и вашег страха, кад сам стао над провалијом, и ваше речи кад сам за срећу молио. За вас је, дакле, она реч била празан звук! а ја са̂м забава? Мени сте ви испунили срце, припили се за душу, били једино имање о коме сам се бринуо, које ћу и сада од вас самих бранити. Можда сте и на оно заборавили, што сам ја још сачувао, на свету медаљицу, ту ситницу коју сам носио на прсима, сматрајући је за веренички знак... Ви ме више не волите кад можете у овом тренутку мислити и говорити о Холши.

Габриела се увукла у удубљење крај прозора, наслонила се на зид и гледала у башту. У очима јој се огледао бол и очајање.

— Кад сам напослетку постао слободан од предрасуда и достојан вас, и дошао да потражим своју срећу, ваш ми брат отказује своје пријатељство, а ви своју руку. Гоните ме да одем! Куда? Коме? Ја сам са̂м, и сав је мој злочин у томе што имам титулу и имање. Кад бих отишао, зар бих се могао бринути о томе? Напустићу све и пропашћу потпуно. Зар сам био бољи онда, кад сам срце ваше добио, и зар сам гори сад, зар нисам човек? Бојите се Холше: па ја сам је створио друкчијом! Бојите се мога света: од њега ми је остала само сестра — и она вас воли. Дакле срцу вашем љубав моја није доста, тако сте поносити, не познајете ме, не верујете, немате поуздања! Ви нисте више моја — нисте!

Сад стаде поред ње и узе је за руку. Очи су му гореле, а груди се брзо надимале. Осећање је прокрчило путе, па је и њу носило.

— Сетите се наше љубави. Сетите се нашег познанства и нашег зближења, нашег сусрета код професора, оних часова у руинама, под ведрим небом, оних цветића мајчине душице и птичијих гнезда у пукотинама. Били смо срећни, а затим тако јадни једно без другога! А сад је та срећа пред нама, пред нама је заједничка судбина, рад, живот! Зар бисте ми могли не дати срце, кад је оно било моје? Зар мислите да ћу одустати из тих разлога које сте навели! Ја ћу отићи — кад

ми кажете да ме не волите, да се ничег не сећате, да ме нећете! Али ви то нећете рећи, јер вам је Леон Холшенски дражи од кнеза. Онај Леон, кога сте изабрали, тај Леон, он је ваш! Ваљда нећете своју реч прекршити?

Обе јој хладне као лед руке подиже устима и љубљаше страсно. Она их је узалуд извлачила, док најзад уморна и слаба није почела тихо да плаче, стежући усне и удаљујући главу.

Он више није ништа питао, није молио нити осећао. Очи му се испунише страшћу и радошћу. Без речи јој мету кнежевски прстен на прст, без речи је обухвати рукама и притиште на груди.

— Ви сте сада моја краљица! — прошапта само.

Она више није ни покушавала да се брани. Као пре толико година, она је затварала очи пуне суза, и није ни помишљала да је он кнез и магнат. Нашла је сада своје младалачке снове и занесена и уморна, готово се слепо предавали његовој љубави.

Ћутали су. Њена се глава одмарала на његову рамену; он је љубио златне витице, не могући од сувишне среће да јој речима захвали. Пред њима, кроз прозор, био је празан врт без лишћа на дрвећу; а они су видели лето, боје, осећали мирис мајчине душице и смиља. Најзад Леон својим уснама нађе њена уста и узе их као нешто своје, срећан, готово несвестан.

Зачуђен што се разговор толико протегао, Гжимала уђе на врата, али се запрепасти кад никог не виде.

— Габриња! — викну.

Девојка подиже главу, бачена одједанпут с неба на земљу. Погледа у Леона тужно, са страхом од стварности — и ништа не одговори брату! Поглед јој паде на руку, на сјај кнежевског прстена.

— Шта ће он рећи! — шану она.

— Габриња! — викну он по други пут.

Леон извуче руку, исправи се и изађе иза завесе.

— Зар није ту Габриња? — упита узнемирени Гжимала.

— Напротив. Баш смо о вама говорили! — одговори Леон.

— О мени?

— Да. Сигурно ви имате хартије које су потребне код свештеника. Чекали смо доста дуго; док стигнемо, једва да ће бити времена за обзнану и венчање.

Гжимала неколико пута климну главом и ништа не рече. Габриела изиђе и загрли га. Он је стајао као кип и гледао је суморно. Видео је како ју је јецање потресало, како је нервозно дрхтала; он окрете лице.

— И то ти је било нужно? — промрмља. — Зашто плачеш?

— Немој се љутити на мене! — молила га је шапатом.

— А зар да се радујем, кад ти сама плачеш?

— Г. Гжимала! — упаде Леон. — Имајте милости према сестри. Немојте је љутити. Она је врло узбуђена. Сад јој је потребан мир и љубав...

— Можда тога нема! — сурово рече Гжимала. — Да сам знао да је она тако слаба и да ће ми такве бриге задати, ја бих је друкчије упутио. Одавно бих је ја удао, па крај.

— На жалост! То бисте могли учинити само после моје смрти. Заборављате, да је она имала вереника!...

— Таквог вереника!

— Онаквог, какав јој је био драг. Свршено је, Г. Гжимала. Вереник је дошао и узео вам благо. Други би га, можда, одвезао далеко; а овај — мрски — ваш је брат и пријатељ, и допустиће вам да сваки дан по мало гледате на изгубљено благо.

Гжимала опет погледа на уплакану сестру, и наже се к њој, тако да су јој његови дуги бркови додиривали чело.

— Немој плакати — рече. — Чим се ниси могла успротивити, то је онда воља Божја. Не плачи! Нећу те осуђивати. Така ти је несрећна љубав дошла.! Шта да се ради!

Јаку своју десницу спусти на њену златну главу и нежно је помилова.

— Победио нас је кнез, победио! — рече, погледајући на Леона.

— Победили сте ви мене! — поправљао га је кнез, пружајући му руку.

Затим се обрати вереници:

— Ви немате ништа против тога, госпођице, што је кратак рок до венчања? — упита он. — Мени ће самом тако тешко бити сада, а да се виђамо то је скопчано са незгодама. Непријатно ми је и помислити да станујете код туђина. Кроз месец дана ја бих желео да моја краљица буде код своје куће. Хоћете ли да отпутујемо у иностранство?

— Зашто? — шану она. — Уосталом, ви радите како хоћете. Ја се тако бојим људи!

— И ја их не марим! — рече Леон.

— Ја опет веома жалим! — додаде Гжимала.

— Најзад, никоме од нас нису потребни, зато ћемо остати у Холши. Волите ли то више?

— Да. Нашто ће нам људи? рече бојажљиво.

— Не говори тако! — поче Гжимала. — Има их рђавих, али их има и добрих. Али, били рђави или добри — ови из Холше — и они којима је кнез потребан — према њима имаш сада обавеза. Учи се од графице из Забужа, шта треба госпођа да буде. Многи ће ти се ругати, завидљивци ружити, али ти само пази, да те мали и сиромашни, потребити и несрећни, тужни и гладни зову...

— Краљицом! — додаде Леон.

— Не, мајком! — поправи га Гжимала.

— Ако не успем, научиће ме ви, кнеже и Јурко! — рече гледајући у њих.

Обојица су се смешили на њу. Леон занесен љубављу, Гжимала већ потпуно сагласан.

— — — — — — — — — — — — — — —

Госпођица Лавинија је тога дана дуго чекала на сестрића. Већ је била заборавила за јучершњу сцену, и зачудила се видевши га лепо обученог, с цветићем на капуту.

— Јеси ли враћао коме визиту? — упита.

— Нисам, тетка. Био сам код веренице.

— Шта! одиста... жениш се! Брак! Царска ствар! Надам се да ћеш украсти драгану.!.

— Нажлост, тетка! Без икаквих оригиналности венчаћемо се од данас за четири недеље, у њеној парохији.

— Е! Онда ја ту немам посла. Идем у Забуже. Морам наговорити макар и графа на какву авантурицу. С тобом је већ свршено! Нема у теби ни мрвице оригиналности! Их како си досадан заједно са твојим врлинама! Не чудим се што су те сви оставили! Vale!...

XV.

Једног снежно зимског јутра свршено је тихо венчање. Променили су намерно час венчања само да би се избегло скупљање света, али су кнежеви људи још од ране зоре поседи

црквицу, која је била пуна закупаца, чиновника и околне шљахте. Једва су се догурали до олтара. Кнез је забранио козацима да крче пут. Ова га је маса волела.

Кад су одлазили из цркве, гурање је било још јаче. Леон је чуо за собом несмеле али искрене жеље, шапатом изјављене: Нека вам да Бог среће и дуг живот! Нека би нам и ваша деца краљевала! Нека би синови твоји твоје срце и памет имали!

Подизао је главу и сретао јаднике којима је хлеб дао, потиштене које је заштитио, рђаве које је подигао, слуге своје, а и друге — и сви су га они познавали и он се на њих смешио, осећајући велику радост и задовољство. Видео је да су говорила срца њихова, јер је много око било пуно суза. Уклањали су се пред њим, али су се брзо састајали и шапат је ишао од уста до уста;

— То је наш кнез! Наш добри кнез!..

Гжимала је ишао за младенцима и уживао као да су то њега благосиљали.

Пред црквицом су стајала кнежева кола, опкољена ливрејисаном послугом. Сила је покрио своју младу госпођу огртачем и наместио је у позлаћене саонице. Леон се окрете да види где је Гжимала.

— Седите с нама, Јежи! — викну.

— Хвала! Ја треба да будем у Холши пре вас! одговори Гжимала, показујући на мале саонице.

Кнез зави ноге госпођи и сам седе крај ње. Затим се крете и цела ескорта. Гомила, која се дотле уздржавала, сад се ослободи и искрене жеље из стотине срдаца појурише за њима:

— Нека вам Бог да дуг век и срећу у миру!

Пут је био као стаклен; а бледо је сунце сијало.

— Кроз један сат бићемо код куће! — шану Леон.

— Кад сам у цркви чула онај жагор и благосиљање, први пут сам се у животу осетила поносита! рече Габријела. — Каква срећа за нас владати у Холши сада кад нас тако воле и поштују ови људи!

— То није моја заслуга, већ Гжималина. Док није њега било мене су проклињали; био сам паразит!

Он погледа на десно. Онде где је негда била кућа Суморока, сада се белеле гомиле дрвећа за грађевину. Међу брезама Каравике белила се капелица. Црне шуме, покривене снегом, биле су мирне. Габријела се наже напред и зсклони кнеза да то не

види. Тренутна сенка ишчезе са лица његова, а очи црне почеше изражавати толико среће и љубави, да их је морала сакрити руком... Леон нареди да обиђу варошицу, желећи да избегне овације варошана и Јевреја. Пред њима се указаше величанствене рујине старога замка са снежним калпаком и они спазише да је цео брег, пут, косе, да је све то врило од народа који је од ранога јутра чекао, изгледало свога кнеза. Спазивши да долазе с друге стране, варошани гомилама појурише ка палати; звонила су сва звона, а жагор и усклици испуњавали су атмосферу.

— Како они воле свога кнеза! — прошапта Габриела.

— Осећају да се бринем о њима и мислим на њих! — одговори кнез, погледајући радосно по маси.

— Они јадници из Красних Садиба веома су стрпљиви. И из Чортомља су чак дотрчали! — говорио је даље, распознавајући их по оделу. — То су моја деца, ја их тако много имам!

— Милостиви кнеже! — узвикну Сила, дотрчавши на коњу до кнежевских саоница — напред се не може проћи. Да ли да их разагнам.

— Сачувај Боже! Пођи ти за нама. Можда они имају молбе.

— Немају, кнеже! Они хоће да предаду нашој милостивој кнегињи со и хлеб, а старији да је благослове. Сељаци из Красних Садиба нису овде били има сто година! — рече, задуван и радостан Сила.

Прси коња ударише у масу. Као у каквој гомили од мрава утонуше кола. И загрмеше хиљадама гласова:

— Живели! Живели! Узмите со и хлеб! Нека би дуго владали нама, и нека би вам Бог био милостив!

И Леон виде да га не возе коњи кроз овај народ, већ сами људи, отимајући се да вуку саонице и гурајући један другог. Вукли су их усред вреве од благосиљања и усклика уз брдо, кроз капију, до самог дворишта. Тамо у ходнику Леон виде нешто чему се није надао; виде Изу и Машковског. Иза се у последње време претварала да је болесна, а Леон је мислио да се боји матере; међутим, она му је припремала на прагу Холше први срдачни дочек. Узвици народа били су тако силни, да су чак и професора из кабинета истерали. Помолио је главу на врата и гледао, не разумевајући ништа од свега тога. А за то време људи довезоше кнеза до самог ходника. Жимала изиђе пред народ јављајући му кнежеве жеље.

На сусрет младенцима сиђе са степеница Иза, смешећи се на Габријељу, и срдачно је пољуби.

— Улази, сестрице! — рече.

Машковског су особито занимали сељаци. Он пољуби Габриелу у руку и одмах се окрете Леону:

— Реци ми, молим те, шта ти то радиш да те ови сељаци тако обожавају? Тако ми части, то су неке мађије.

— Боже сачувај! — смејући се, одговори Леон. — Много пажљивости према њима, много обзира, правда и постојанство. Ето то је рецепт. Мени га је преписао — мој шурак.

Машковски се одмах окрете Гжимали који се враћао из масе.

— Рђаво сте урадили, што ми нисте продали шарце!

— Добро сам урадио! — одговори Гжимала са осмехом. — Левак је био болестан, а дешњак није могао да се храни.

— Не може бити! И ја то нисам приметио! Части ми, то је чудо!

— Јесте ли народу приредили гозбу? — упита Леон.

— Наравно! Ако вам до мрака ова пијана легија у почаст не запали варошицу, биће срећа!

Иза одведе Габриелу у њене одаје. Вратише се, затим, на ручак у другим тоалетама и већ као старе познанице. Ручак је био врло пријатељски. Смејао се Гжимала, смејала се Иза, примедбе Машковскога изазивале су пљескање. Младенци су били најозбиљнији. Али при крају ручка Машковски, мало подналит, отпоче беседу и, жмиркајући мутним очима, рече:

— Човек је као и коњ! Без дресуре — момак, са рђавим навикама — стари момак, са нервозом — муж рђаве жене. Али муж добре жене, то је идеал коња!

— Грофе! — поче га Иза опомињати.

— Ви желите да буде друкчије, графице. Имао сам нешто да кажем кнегињи! Аха! Сад знам. Сад се више нико не боји кнегиње матере, јер она непрестано седи у Паризу. Ја сам је се ужасно бојао, док сам мислио да ће се вратити. Кад је нешто далеко, ја не бринем ни за какав страх и тако ћу научити и свог сина! Кнегиња има свога Леона, и нас у близини! И немојте, кнегињо, ни за кога више марити!

После овога није се више ни Леон могао уздржати. Весеље обузе све.

У вече Машковски отпутује са Изом, а и Гжимала се опрости с младенцима.

— Идем да браним варошицу! — рече радостан.

Габриела завуче своју руку под мишицу мужевљу.

— На развалине нећемо ићи, јер сад не цвета мајчина душица, али да обиђемо ујака у његову кабинету — предложи она.

— Дакле ви нисте заборавили оно доба? — осмехну се Леон.

— Можда ћу се на оном месту подсетити! — одговори она весело.

Код професора је још горела лампа и они уђоше.

Старац подиже очи и познаде Леона.

— Добро си урадио што си дошао. Каква је то ужасна ларма била тамо? — упита.

— То је била моја свадба, г. професоре. Данас сам се оженио — одговори Леон смешећи се.

— Оженио си се! — зачуди се мало старац и одмах спази Габрињу и као дете насмеја се на њу. — А, ти си, Габриња, опет код нас. Сутра ћу ти показати збирке. А јел' ти вид још једнако добар?

— То је моја жена, г. професоре!... — рече кнез.

Али научник то не дочу. Својом сухом руком помилова Габрињу по глави и махинално прошапта:

— Добра Габриња, добра Габриња!

Затим се опет лати писања.

Они седоше крај зида, у сенци, на две једнаке столице и нагнути једно другом, шаптали су све тише и тише.

Професор их више није видео ни чуо.

После доста дугог времена он се узнемири.

— Немојте сами разгледати збирке! — рече. — Направићете ми неред! Причекајте мене!

Не добивши одговора, он се окрете — али они више нису били у соби.

Уза зид су стајале само столице и осећао се у ваздуху фини мирис.

Били су отишли...

Марија Роћевичевна.

(С пољског превео **М. Ст. Јанковић**).

ДВАДЕСЕТ ГОДИНА

ПОЛИТИЧКЕ БОРБЕ НА ПРИМОРЈУ

(1880—1900 год.)

XII

Почетак свршетка

Чим су довршени избори за далматински сабор г. 1895. цар је по праву, које му је признато, именовао новог предсједника сабора. Именовао је вођу народне хрватске странке Клајића, искушаног и по Хрвате заслужног борца. То је био први пут, послије много година, да је Хрват именован предсједником далматинског сабора. До тада, за више година, на предсједничкој столици сједио је Србин Којновић, који је умро неколико дана прије ових избора. Клајић није дуго уживао ту част. Није ни засио на предсједничку столицу. Смрт га је ненадно отргла његовим друговима, којима је тада био најпотребнији. Умро је крајем декембра 1895. Умро је, искусивши сву горчину политичког живота, непосредно прије своје смрти.

Преко тридесет година Клајић је радио на политичком пољу. У првим годинама народне борбе против автономаша, он је водио главну ријеч. За то је много и страдао. У свом политичком раду учинио је велику погрјешку, која му се осветила пред смрт. Допустио је хрватским поповима, да се осиле и преотму маха у политици. О изборима за далматински сабор, пошљедњим пред његову смрт, у његовом изборном срезу, у Цавтату од Конавала, устадоше попови, присташе чисте хрватске странке, да га сруше на изборима. Били би га заиста и срушили, да му не прискочише у помоћ Срби у Цавтату. Срби у Цавтату помогоше му, да продре на изборима.

Чудне ли — рецимо — судбине! У најбујнијој политичкој борби на Приморју, у доба, када су политичке страсти најразвијеније биле, Срби у Буковици оборили су Клајића год. 1879. на изборима за царевинско вијеће. Оборили су га за то, што је у хрватској странци и у уредништву Народног Листа попуштао поповима, а тим дозвољавао, да се ратује против Срба. Шеснаест година послије тога Срби му пружају руку, да га уздрже на положају, на коме је до тада био. Бранили су га и одбранили су га од његових политичких ђака и буквараца.

Српски Глас знао је да поштује и своје противнике, ако су заслужили поштовање. Кад је у 52. бр. год. 1895. достојно испратио мртвог Клајића, овако је завршио некролог:

„Клајић је био у политици опортуниста, у правом и добром значењу ове ријечи. Он је по приликама удешавао своје понашање. Лани је у сабору најбоље означио правац своје политике против несмисленијех правашкијех нападаја. Био је заиста на дику и корист своје странке. Радио је и много је урадио за земљу. У низу толикијех година, пролазећи кроз разне политичке мијене, у часовима незгоде и среће, није никада пазио на своју корист те за себе није ништа стекао. — Ми можемо жалити и оваког противника. Стицај немилијех прилика одвео је Клајића у наше противнике. Прилике су јаче од људи. Али Клајић је увијек са вишег гледишта гледао на овај раздор Срба и Хрвата. Схваћајући му дубоке узроке, имајући у виду бољу будућност, он је настојао да уздржи сношљивост и призрење на најелементарније српске захтјеве. Свакако: боље се јунаком побити, него ли рђом цјеливати!“

Нову годину, која је за тим настала, орган приморских Срба поздравио је, као обично сваке године. У 1. броју Српскога Гласа 1896. штампан је чланак Година седамнаеста:

„Ступамо у седамнаесту овога листа. За нама је већ шеснаест година неуморна рада. Рад је наш борба, а сваки број овога листа једна битка. Другачије неможе бити. Ми смо истакли начело народности по њезинијем главнијем факторима: језику и обичајима, предањима и успоменама, и осјећају. Ми смо по томе први примјенили на народне и политичке односе начело Вуково о Србима трију вјера. Одонда до данас има таман шеснаест година.

„Није нам у нарави да се хвалимо. Прве године наш је лист стекао признање најбољијех Срба. То се мишљење до данас

није промијенило. Ми смо остали стални непоколебљиви. То можемо констатирати без хвалисања. Можемо се позвати на наше успјехе у Далмацији и у земљама српскијем око нас. Ти се успјеси, дакако, не могу измјерити на кантару. Ти успјеси нијесу обезбјеђени од новијех нападаја.

„Напротив, ми живимо у часовима највеће опасности. Српски народ од прилике свуда се налази у некијем кризама. Таке су данашње прилике. Код нас постоји основа наравна. Народ један пречинити се не може. То признају позитивни државни закони. У својој обрани ми се на друго не апелујемо, него на закон. И ако смо близу истока, ипак и на истоку побједиће правица.

„Ми смо првијех година сву своју љубав обратили најближој и најсроднијој браћи у Босни и Херцеговини. Ми смо подупирали развитак народни међу онамошњом браћом, не само у границама закона, него особитијем обзиром на систем владања у онијем земљама. Послије, забранили су нам онамо наш лист и та забрана још траје. Али нам труд није узалуд отишао. Браћа сјећају се нас и спомињу нас.

„Имамо тешкијех препона. Љуто се нама пријети, нама особито. Пријатељи наши све то не знају. Али тако је нама свуда, Ипак ми се не бојимо за нас, ни за нашу будућност. Горе нам не може бити. А овако не може остати. Што год било, ми нећемо ништа изгубити.

„У пошљедње вријеме навјешћен је и вјерски рат. Видљиви је почетак од Хрвата из Хрватске. У Далмацији створен је први чин. Узевши не само покушај уније у Врлици — трећи у Далмацији — о њему не би вриједело ни говорити, али догађај је први плод. Тако су га назвали они, који су разапели велику мрежу за ловљење душа. Ми ћемо отворено казати нашијем рођацима Хрватима: они су страдали и они су пропали за 800 година, а без Турака на врату, јер нијесу знали бранити свога језика у својој цркви. Они с тога имају једну дужност: да се прођу вјерске агитације. Ако хоће да нешто раде и нешто бране, ето им глагољице. Ми ћемо их искрено подупирати, као што смо и до сад.

„Улазећи у вјерско питање, ми се никако не одричемо од свога програма. Срби су трију вјера, узимљући у рачун крупније бројеве. Они су браћа, јер су тако од мајке рођени. Али као браћа треба да се поштују. На то поштовање обвезни су и

најлбижи наши рођаци Хрвати. Вјерски раздор био је за све Славене убитачан, а најпосле за нас Србе. Понављањем само се трују старе ране, а не лијече се. Ми хоћемо да их лијечимо.

„Између изображенијех народа учињен је крај вјерском раздору начелом трпљивости. Хрвати кажу, да су изображени, не само, већ да просвјете имају на претек и да је могу нама предавати. Нека нам је покажу дјелима људства, а не дивљаштва! Дакле, рекосмо ми, да је трпељивост и међусобно поштовање савладало вјерски раздор. Ова се начела данас упорављају и на народне распре, које су данас на дневном реду у свијету. У Аустрији, гдје толико има разнијех народа, гдје су се једни у друге уплели, склапају се министарства и мире се завађене народности на програму: да се поштује постојећи посјед. То бисмо боље српски казали: нека свак држи оно што има.

„Ето то је оно, што ми тражимо и пред овом новом вјерском акцијом. Нека свак иде у рај, како најволи. И Турци из Азије учили су нас: да ће градити цркву крај џамије, па у цркву ко ће се крстити, а у џамију ко ће клањати. Ми хоћемо дакле вјерски мир. Ми ћемо се и за њ борити. Ми хоћемо и народни мир. То је наша жеља. То је наш идеал.

„Али, док нам се не призна име наше српско и народност наша српска, и док нам не признаду и не даду све увјете за наш развитак, мира не може бити. Ласкаве и празне ријечи ми сматрамо спрдњом. Историјска права немају нигдје вриједности. Хрвати нас никако побједити не могу. Ми нерадо говоримо о побједама. Ми бисмо хтјели да међу Србима и Хрватима не буде ни побједиоца и побјеђенијех. Али они хоће, траже, изазивљу.

„Али и ми можемо одговарати, можемо се бранити. Јер — то смо с почетка нагласили — ми смо у обрани имали успјеха, а покрај најтежијех прилика. Можемо их имати још и до коначне побједе доћи. Нека су нам само редови сложни и на отпор спремни, као до сад. Па уздајмо се и у правицу наше ствари и погледајмо на наше противнике хрватске, што су они постигли бјесомучнијем ратом против српскога народа.“

Непадна смрт предсједника сабора побркала је хрватску већину. Отварање сабора одложено је до половине јануара 1896. год. Тражио се згодан предсједник у хрватској народној већини. Једва су га нашли. Сабор је за кратко време саборисао и по-

свршавао обичне послове, без веће важности. Између Срба и Хрвата било је и тога пута чаркање о Српству и Хрватству. Понављала су се застарјела досадна расправљања, која ипак нијесу била сасвим на одмет, јер су и настраји били једнаци старима и досадни. И та се борба непрестано понављала. Преносила се из новина у сабор, из сабора у новине, а из сабора и из новина на улицу. Но сада, послије толико година, од те борбе нијесу се могле поштедіети ни културне свечаности. То се доказало и ове године.

У другој половини маја 1896. требала је да буде у Шибенику велика културна свечаност. Подигнут је споменик књижевнику Николи Томазеу. Свечаност се припремала и свршена је као хрватска. Потиснуто и истиснуто је сасвим српско име. „...нека нам нико не замјера,“ — писао је том приликом Српски Глас у 21. бр. 1896. — „што нам се срце не подиже пред открићем споменика великом сину Шибеника. Не може се подићи. Ми жалимо себе и жалимо црну судбину наше земље, али чуда стварати не можемо. Томазео је по језику, по узгоју, по осјећају, по књижевнијем дјелима и личнијем жртвама био талијанац. Италија га с тога рачуна и може рачунати у највеће своје књижевнике и најбоље своје синове. Али, колико су велика његова књижевна и научна дјела, она у нашијем очима блиједе пред свјетлости његова карактера. Презирао је части и достојанство: мрзио је притворност и лицемјерство; мрзио је насилнике и тиране. Жртвовао се он за слободу талијанског народа, као што би био главу своју положио за напредак, развитак и слвбоду свакога народа.

„Срце је његово велико било. Он је љубио сав свијет. Али у његовој љубави најближи му је био српски народ, а најдаљи су му били Хрвати. А кад му се приговарало, да је он славенскога порекла, он је одговарао да јест и да се поноси што у њему има славенске крви и да је он Србин! Јест, тако је и није друкчије. Јер наш народ, и његов језик, и његове пјесме, он је називао српскијем именом, као што се види и у његовој дивној оцјени српскијех народнијех пјесама. Кажемо: Томазео није могао мрзити никакав народ, никакво племе, ни једнога човјека на свијету. Али било је нешто на свијету, што му је било мрско, а то је име хрватско, не ради имена нити ради народа, који се тијем именом зове, него ради политике, што се под тијем именом почела уносити у Далмацију година

шездесетијех. Ради тога он је написао пет књига против Хрвата. Да се се Хрватом назове, то му ни на крај памети није било. Јер, понављамо, да је он кога могао мрзити, заиста би мрзио Хрвате. Али он њих није мрзио, него оно сјеме, које се за његова живота тек почело сијати у Далмацији и које сада доноси своје жалосне плодове. — — —

„Да је Томазео могао устати и видјети, шта се око његова споменика ради, он би се, по примјеру Прерадовићева Душана, у свој гроб вратио. Јер Томазео је мрзио сваку подлост и поносио се овом земљом зато највише, што је у њој било карактера. Нико више у Далмацији нема разлога, да својијем сматра Томазеа и да се позивље на његова дјела, као ми Срби. Ипак, нашао се начин, да се пред његовијем спомеником чују четири говора хрватска, али за ријеч српску од српскога срца није било мјеста.“

И ако су Томазеова дјела била најбоље огледало његове душе и његових осјећаја, подизање споменика свршено је без икаквог учешћа српскога народа. Тако се онда хтјело. Тако је то удешено. Све је било удешено, као неке године о подизању споменика Качићу у Макарској. Разлика је била једино у томе, што у Шибенику није било свађе и тучњаве.

Док се овако на једној страни једном културном свечаношћу гушило српско име, није се мировало ни на другим странама. Настављала се радња око унијаћења православних Срба, која је на Приморју отпочела у Врлици. Из старе загребачке кујине почео се у то доба штампати неки часопис. Крстили су га Балкан — јединству и братској слози. Намијењен је био сједињењу цркава, или боље прелазу православних у католичанство. Као нешто јединствено крајем деветнаестог вијека, заслужује да се опишу — корице првој свесци. Корица је окићена сликом, која приказује Мајку Божју. Под њом, под сликом, а не под корицама, клече римски папа и један владика. Пред јеванђељем један другоме стискоше десне руке. С десне види се црква Светога Петра, а с лијеве Свете Софије. Садржина тој првој свесци врло је занимљива. Особито је била занимљива посланица босанског надбискупа, који је тада постао папин комесар за сједињење цркава на Балкану. Посланица је писана Србима: браћи од нас вјером растављеној, којима надбискуп шаље братски поздрав.

Овај црни Балкан био је поплавио Приморје. Највише

га је било у Врлици. Шиљао се мукте. Могао га је примати, ко је год хтио. Штампан је латиницом, али, да буде слађи, могао се добити и ћирилицом. Него, није био дуга вијека.

У тој тами појавила се и радост једна, велика, како се онда мислило, писало и говорило. Ондашњи нашљедник италијанског пријестола вјерио се са црногорском кнегињицом. У октобру уречени су сватови. Сви српски листови, а особито у Аустро-Угарској, давали су велику политичку важност тим сватовима. Сви су се надали барем — уједињењу једног дијела Српства! Та је нада била основана, јер су се и мало мјесеци прије тога у Београду љубили и грлили краљ Србије и кнез Црне Горе. У сватове позвани су многи високи гости. Позвани су и многи новинари, да пишу о свечаностима; о новом пријатељству црногорског народа са италијанским; да успоређују Црну Гору са италијанским Пијемонтом; да пишу, како ће Црна Гора бити за српски нтрод, што је Пијемонт био за италијански итд. итд. У сватове је позван и Бјелановић, уредник Српског Гласа. Како сам од више година био с њим у пријатељској свези, у петак, 4. (16) октобра 1896, брзојави ми у Котор, гдје сам тада живио, да га тога дана дочекам.

О доласку лађе зачудио сам се, кад не видјех на дочеку никога више, него једног честитог Србина из Херцег-Новога. И он ми показа брзојав, сличан моме. Кад смо се састали са Бјелановићем, рече нам, да никоме више није ни јављао за свој долазак, јер да не жели састајати се са другима у Котору. На заједничкој вечери било је много разговора. Говорило се и о сватовима и о свему, што иде уза њих. Нијесу се заборавила ни наша питања друге врсте, ситнија и крупнија.

Послије вечере одосмо у Hotel zur Stadt Graz, гдје је наш гост одсио. Пријатељ из Херцег-Новога опрости се с нама. Бјелановић ме замоли, да му нешто помогнем у његовој соби, предаде ми читаву хрпу рукописа, с молбом да му их средим за лист. Нешто он, а нешто ја, почесмо уживати... Било је ту свега по мало. И глупих дописа, и још глупљих писама, и несмислених вијести, а то све већином од врло слабо писмених људи. Дотјеривало се што се могло. Што се није могло, није ушло у кош, јер га ту није било, него у џеп да се друкчије употреби.

— Је ли да је лијеп овај занат? — рече ми Бјелановић, видећи да неки рукопис много исправљам. — И сви ови неписмени људи — па поклопи руком рукописе — хоће да буду

и књижевници, и политичари, па чак и прваци. Траже да им се штампају ове њихове лудорије, јер иначе пријете, да ће одбити лист.

Сложисмо се и дотјерасмо, најпослије, што је могло да буде за Српски Глас. Сви ти рукописи, с мојим чланком Срби у Турској, послани су сутрадан у Задар. Штампани су 10 (22) октобра у 41. броју од год. 1896.

Бјелановић је обично био мучаљив. Није хтио да говори кад није требало. И о том нашем састанку на само тешко је говорио у почетку. Требало га је загријати за какво питање, па тек онда да буде разговоран. Ја сам имао једно такво, за мене важно, питање, које сам хтио да објасним.

Од почетка године 1896., па за неколико мјесеци водила се јака полемика, лична, између уредника Српскога Гласа, Бјелановића и уредника спљетског Јединства, Стражичића. Нијесам могао никако наћи правог, оправданог разлога тој полемици. Почетак био је обични новинарски насртај, којих код нас, и Срба и Хрвата, има много. Наши политички новинари не знају полемисати, ако најпре не дарну у личности. Треба најпре свом новинарском противнику замјерити, што је врло често слабо ручао или вечерао, а по каткада што није ништа ни ручао ни вјечерао, па тек онда писати о самој ствари. Мора му се у првом реду замјерити каква младеначка погрјешка, која нема никакве ни најдаље свезе са питањем, о коме се ради, па тек онда прећи на главно питање. Тако се код нас радило увијек пошљедњих година. Није било боље ни у доба, на које се односе ове успомене. А да неће бити боље ни у будућности, јемство су нам уредници наших политичких новина: пропали ђаци. Ови наши новинари нијесу били у стању, да обезбиједе ни своје будућности, а хоће да усреће цијели српски народ! Да су шта вриједили, били би најпре они лично стали на моралну барем снагу за себе лично, па су онда могли имати и способности и уважења у раду за српски народ.

Ни полемика, која се неколико мјесеци водила између Српског Гласа и спљетског Јединства, није за мене имала видљиве основе. Мора, да се за њом нешто крило, што се није износило на јавност. Та полемика, најпослије, довршена је тим што је Српски Глас из свих повећих мјеста Приморја, од ове шаке Срба, штампао повјеренице свом уреднику. Кад су се у Котору купили потписи за повјереницу, ја нијесам хтио да дадем

свог потписа. За мене је сва та полемика била несмислена. Повјеренице морале су ми се чинити такођер да су сувишне, и ако су отпочеле повјереницом и отвореним писмом свих Срба посланика на далматинском сабору

На овом мом састанку са Бјелановићем хтео сам да дознам и прави разлог његовој полемици са Јединством. Ради тога, повео се између нас овај разговор:

Др. Митровић: Ви, можда, нијесте ни примјетили на повјереници из Котора, да на њој није било мог потписа. Понуђено ми је, да је потпишем. Нијесам хтео, јер нијесам налазио ни најмањег оправданог разлога за сву ону новинарску хајку.

Бјелановић: Читао сам врло пажљиво све повјеренице и све потписе на њима. Кад сам примио повјереницу из Котора, потражио сам, заиста, најприје Ваш потпис, докторе. Нијесам га нашао и није ми било жао. Мени су у ствари дражи били и дражи су ми и данас Ваши језгровити чланци, Ваши извештаји, ваше ситније и дуље вијести, које ми шаљете за лист, него ли да је било сто Ваших потписа на повјереници из Котора. Сва она хајка између мене и Јединства — — —

Др. Митровић: Не замјерите, што Вас прекидам. Мени је почетак већ мутан. Не будете ли у почетку према мени бистрији и јаснији, средина биће ми још мутнија. О свршетку не треба ни говорити. Кад дођете до њега, биће права помрчина.

Бјелановић: Сву хајку између Јединства и мене ја сам изазвао. Она је мени требала. Уредник Јединства није лош. Требало је, да ради себе и свог садашњег положаја употребим ту прилику, па да цијело Српство на Приморју окупим око себе, можда за посљедњи пут. Ви сте млади, па, по свој прилици, још не разумијете неке ствари, а и не познајете наш свијет. Не треба ни да Вам кажем, да је политика у опште, а нарочито наша српска најнезхвалније поље за рад. До два мјесеца навршиће се седамнаест година, да на својим леђима носим овај терет. У ово седамнаест година ја сам попио много горких чаша. Најгорче чаше давали су ми исти моји Срби. Већ прве године издавања Српскога Листа, пошто је издушило прво одушевљење, почело ми се подметати. Почеле су ми се стварати свакојаке неприлике, а то све потајно, иза леђа. Долазили су ми ударци са свих страна. У почетку нисам знао, одакле су. Касније се нијесам ни најмање чудио, да ми

такви ударци долазе баш од оних, који ми се јавно приказују пријатељима и поштоваоцима.

Др. Митровић: Ово мало што нас има на Приморју требало би да држимо сви за један штап. И овако мало што вриједимо, кад смо привидно сложни. Почнемо ли се дијелити и цијепати, тада тек нећемо бити ни за што.

Бјелановић: То и јест баш наша велика несрећа, што сви нећемо да држимо за један штап. Ви знате за нашу несрећну подјелу, на Далматинце, Дубровчане и Бокеље. Далматинци опет воле да се дијеле по појединим општинама, а о вама Бокељима не треба ни говорити. Ви се овдје дијелите не по општинама, него по селима. Свако је село за себе, кад сте у Боки. Кад ваши изиђу из Боке, хоће да се одијеле од других као Бокељи. Код таквог стања, код помањкања потребите свијести о заједници, душевној и културној, тешко је водити коло. Шта више, тешко је и сакупити коло, а камо ли водити га и бити му коловођа. Док је био сам Српски Лист, па онда Српски Глас гдје сам ја једини имао прву и пошљедњу ријеч, још је некако ишло. Од када је покренут Дубровник сасвим је друкчије. Ја сам се дуго противио покретању тог листа, јер су ми врло добро познате све наше прилике. Дубровник није још убио Српски Глас. Тешко га је ранио. Рана је ипак тако јака, да је дуго неће моћи преболијевати. Ради разлога, који су и Вама познати, Дубровник ће најпослије укопати Српски Глас.

Др. Митровић: Ја сам ипак противног мишљења. У Далмацији, да говоримо по подјели коју сте Ви сада споменули, има скоро сто хиљада православних Срба, а да не спомињем католике. Кад би, заиста, дошло до подјеле, у политичком и културном раду, по нашој ситној географији, то сто хиљада Срба могло би издржавати Српски Глас. То би могло да буде тим лакше, што Српски Глас неће никада изгубити све своје пријатеље у Дубровнику и у Боки Которској.

Бјелановић: Тешко се варате у рачунима. И ако у Далмацији има скоро сто хиљада Срба, има их врло мало, који читају и који би могли читати лист. Осим попова и учитеља, чија су материјална средства врло скучена, и неколико посједника, нема ко да чита, нити зна да чита. Велика маса народа, а то је барем деведесет и девет на сто, нема појма ни о чему. Тај наш народ, који је заиста српски, и данас каже, да говори

хрватски. Школа има врло мало. И оно мало што их има, не одговарају својој сврси, јер има много ђака, а мало учитеља. Имате, осим тога, много родољуба наших, који би могли трошити, али неће и хоће мукте да читају. Чиниће Вам се невјеројатно, али је факт, да цијела Далмација, осим Дубровника и Боке Которске, нема и није никада имала преко сто предбројника на Српски Глас. О претплатницима нећу ни да говорим. Ви разумијете разлику између предбројника и претплатника. Читаве наше, српске, крајине, о којима ја толико пишем, немају, него по неколико предбројника. Многи народни прваци, који су се наметнули народу разним средствима, не држе листа. Претплаћују општине, читаонице и друга удружења, а они читају и — критикују! Код такве свијести народносне, мора се очајавати за опстанак листа, у који се полагала толика нада и који је од пријеке потребе за наш народ. И у том народу ја сам прије седамнаест година развио барјак, који неки хоће да ми сада истргну из руке. На томе се већ и у почетку, првих година, радило потајно. Никога не можеш потпуно да задовољиш. Некоме сам ја сувише велики Аустријанац. Некоме сам опет сувише велики Србин. Као велики Аустријанац, радим против будућности Српства. Као велики Србин, навалићу мржњу владе на приморске Србе, па ће их она уништити. Влада ће им затворити школе. Отеће им управе општина, па ће их предати Хрватима. Еле, једном ријечју, никада никога не могу да задовољим.

Др. Митровић: Сада барем, послије свих оних повјереница, биће друкчије. Колико је мени познато нашега свијета, сви, који су писмени, послали су Вам и потписали су Вам повјеренице. Мало је ко изостао. Можете се барем надати, да ће у напријед за неко вријеме бити друкчије.

Бјелановић: Добро рекосте: за неко вријеме, јер ће скоро запјевати старе пјесме. Како Вам већ у почетку рекох, ја сам изазвао полемику са Јединством. Она је мени требала. У мом раду нијесам више имао искрених пријатеља, осим два или три. Све ми је већ пропадало под ногама. Било је тајних састанака по Задру, на којима се викало против мене. Углављивало се, да ме збаце са уредништва и у опште са мог данашњег положаја. То ми је морала бити награда за мој дуги и напорни рад... И баш у том часу, кад ми се спремала така незаслужена награда, добро ми је дошла полемика са Једин-

ством. Подигао сам хајку ради себе, а на ради Јединства. И о састављању и шиљању тих повјереница било је којешта. Споменућу Вам само повјереницу мојих другова, посланика на далматинском сабору. Ова ваша четири... из Боке никако не хтједоше у почетку, да потписују повјеренице. Одговарали су, да се то њих не тиче, јер да је то наш, далматински, посао. Уочи изласка Српскога Гласа, који је донио ту повјереницу, један мој пријатељ из Задра брзојавно их је натјерао, нека пристану, да се повјереница штампа и са њиховим именима. Ако, дакле, оваки људи, који би требали да су најбољи — а знам, на жалост, да нијесу сви — имаду тако развратне појмове, можете лако замислити, какви су други.

Бјелановић ми је говорио са огорчењем. На њему се видјело, како га све то боли и душевно притискује. О свакој чињеници спомињао ми је и имена људи, која ја сада нећу да наводим. И ако смо се по каткада састајали, а врло често дописивали, никада није био одједном тако и толико разговоран, нити ми је повјеравао такве своје тајне. Бјелановић је добро предвиђао будућност Српства на Приморју. Ја о својој нијесам размишљао.

Не знајући, да ли ће ми се до скора пружити прилика, да опет ухватим Бјелановића тако разговорна, наставим ја питања о нашим људима и приликама.

Д!р. Митровић: Да ли сте Ви икада употребили згодан час, да рашчистите такве рачуне са људима, који су Вам толике клипове бацали пред ноге? Јесте ли их икада питали, нека Вам кажу за те Ваше грјехове, па да побијете њихове подвале и подметања? Да сам ја на вашем мјесту, ја би их јавно жигосао у листу.

Бјелановић: Заборавили сте на бројеве које сам мало прије бројио. Ја знам у главу свакога бургијаша. Али, кад бих почео јавно да их жигошем, пред цијело Српство приказала би се ужасна слика. Овде нас је мало, врло мало, па морам да штедим општи српски образ. Што се год радило и ради против мене, све је потајно, сакривено. Они исти који тако роваре, кад им ја за то замерим, преклињу се и заклињу се свачим на свијету, да није ништа истина од свега тога. Дају ми чак и своју поштену ријеч, да никада о томе нијесу ни снијевали, а камо ли да су што предузимали у том правцу. Признаћу, да је у политици и у дипломацији дволичност и неискреност прво

правило. Али, овај наш рад на одбрану Српства на Приморју, ја не бих назвао политичким а још мање дипломатским радом. Нас неколико морали бисмо настојати, да морално и материјално подигнемо велику масу нашега народа у Далмацији. Мјесто тога рада, који не би био ни тежак ни дуг, наши људи раде сасвим противно. На народну масу свак кидише. Не помаже јој нико. И у таквом раду или барем у настојању о таквом раду мени се чини, да налазим прави узрок недостојне борбе против мене. Има неколико наших првака који никако неће, да се наш народ подигне морално и материјално. Јер, кад би наш народ душевно и економски ојачао, не би њим владале којекакве шуше.

Др. Митровић: Био бих Вам врло захвалан, кад би ми казали Ваше мјеродавно мишљење о посланицима Боке на далматинском сабору и о посланику у Бечу.

Бјелановић: Ја сам Вам већ о томе споменуо, кад сам говорио о повјереници мојих другова, посланика, на далматинском сабору. То је било у опште. Посебице пак могу Вам рећи, да ниједан од њих није за тај посао ни способан ни дорастао. Није способан бечки и у исто доба задарски, јер нема појма о Српству ни о нашим приликама. И ово шест година, што сједи у Бечу, ја сам га натјерао да једном проговори. Саставио сам му и послао сам му говор, који је он ипак нашао за вриједно да скрати и осакати. Најпослије га је издекламовао у посланичком дому царевинског вијећа. Љутио сам се ради сакаћења, али ми то није помогло. Више му не шаљем ништа, па ће морати и на даље мучати, као и до тог говора... О најстаријем, као послонику, знате шта мислим, јер је о њему довољно писано у Српском Гласу. Овај најновији, католик, који је лањске године изабран био је до тада Хрват. Најбољи је Србин најмлађи, али је он малко пјесник. Пјесништво и политика никако се не слажу... Ето, то вам је моје мишљење о њима и моја слика о њиховој способности... До неколико мјесеци биће можда избори за посланички дом царевинског вијећа у Бечу. Шта мисле Ваши Бокељи о тим изборима? Хоће ли опет бирати садашњег неспособног посланика.

Др. Митровић: Ви у том погледу познајете Боку Которску, као и ја. Код нас се никада ништа не ради до пошљедњег часа. А врло често и у пошљедњем часу не зна се ништа извјесно. Бирачи иду на избор, а не знаду за кога ће гласовати.

Колико год има у Боки општина, свака би хтјела да њен човјек иде цару на диван у Беч. О бирању не гледају се личне способности. Превлађују лични интереси и личне симпатије. Потајног рада и подметања има највише. У првом реду гледа се и настоји се, да посланик у Бечу буде Бокељ. Бокељ мора бити, па о том узвишеном послу и не имао ни најмањег појма.

Бјелановић: Бока је једина која са нашег Приморја шаље посланика у Беч. Тај јединац требао би да вриједи не нешто, него много. Он би морао, да барем пред велики свијет износи све наше јаде и невоље. Требало би да се зна, како нас овдје има и како нам је. Док буду ишли оваки људи, какав је данашњи, о нашем Српству знаће се, колико се знало и до сада: ништа. И ви би морали помоћи да се бира други. Дође ли у сјеверној Далмацији до изборног компромиса између нас и Хрвата, можда да и ја одем у Беч као посланик. Сам ипак нећу моћи Бог зна шта урадити. Кад бих имао вриједног и способног друга, могло би се нешто. Бока Которска још много вриједи у Бечу. Беч неће тако лако заборавити ваше двије значајне буне. Посланик Боке у Бечу вриједио је тада много. Могао би много и сада да уради, кад би био способан. Али овако...

Др. Митровић: Овако... иде у Беч ни за што друго, него да прима посланичке наднице и да за себе испроси какво крупно чиновничко мјесто, просјачећи по предсобљима разних министарстава. Него, и они у Бечу познавају врло добро наше људе, па не даду ништа за оне, који не вриједе ништа. Просјачење по министарствима неће ништа помоћи.

Бјелановић: Било како му драго, Бока мора да изабере другога посланика. Овако више не смије да иде напријед. Ово не може да поднесе наш образ. Ви бисте у том највише могли да помогнете. Вјешти сте на перу, а познате су Вам прилике, па напишите што о томе у Србобрану или у Застави. Ви сте давно у свези с њима, па ће Вам и Србобран и Застава све радо штампати. Ја бих то сам урадио у Српском Гласу, али смо мало прије рачунали наше рачуне... Ја често морам да кријем истину ради нас и ради Српства ван Приморја. Овако ипак више не смије да буде. Ја ћу вас помоћи барем у толико, што ћу мучати на све оно, што о том буду писали Србобран или Застава. На мом повратку говорићу о томе и са нашим људима у Дубровнику, да и Дубровник поприми исти такт

у том питању. Познато ми је, да о томе једнако мисле и у Дубровнику. Неће се противити мојој препоруци.

Др. Митровић: Није мени тешко написати и низ чланака о том послу. Али не знам, какав ће бити свршетак. У Боки Которској, какве су данас прилике, нема човјека, који би могао да буде достојан посланик у Бечу. Овај садашњи заиста је неспособан и недостојан. Хоће ли на његово мјесто доћи Србин, који ће за тај посао бити и способан и достојан, о томе врло сумњам. У Боки га нема, а Бокељи неће него Бокеља.

Бјелановић: Неће, надам се, локални патриотизам гонити мак на конац. Кад се бирачи увјере, да нема Бокеља, радо ће пристати да бирају другога. У Дубровнику има неколико наших људи, који би за то били и достојни и способни. За што Бока не би бирала једног Дубровчанина? Видим, да се Бокељи и Дубровчани у свим нашим питањима потпуно слажу. Па најпослије, многи Срби Дубровачки заслужили су, да их Бока почасти једним бечким мандатом.

Др. Митровић: Видјећете и чућете, да тако неће бити. У Боки није ништа јаче од Бокељства.

Било је већ по поћи, кад се Бјелановић и ја растадосмо. Он је сутрадан требао рано да отпутује на Цетиње. Опростисмо се и руковасмо се. То је био пошљедњи пут, да сам га видио и с њим говорио. Мој поздрав њему на овом растанку није ипак био пошљедњи... Разговор с њим, који сам овдје навео, у главнијим тачкама забиљежио сам одмах. Турио сам га у своје папире и, на жалост, брзо сам заборавио многе тачке у њему. Јер, да их нијесам заборавио, не би се касније догодило, што се догодило. Биљешке о том разговору потражио сам и нашао сам, кад сам се одлучио, да саставим, напишем и штампам ове успомене.

Сватови прођоше весело кроз Цетиње и Рим. Киша модерних напојница, ордена, била је поплавила сватове. Српске новине биле су пуне извјештаја са тих сватова. Славило се све, што се знало и видјело. Путовање је изморило Бјелановића. Повратио се у Задар и разболио се болан без пребола.

Почетком године 1897. распуштен је посланички дом царевинског вијећа у Бечу. У исто доба наређени су нови избори, који су се морали извршити половином марта мјесеца. Настала је, као обично, трка по Приморју. У првом реду полетеше попови чисте хрватске странке, да предобију за себе

што више бирача. Од једном прекинута је сва та агитација. Чули су се гласови о изборним уговорима. Хрватска народна странка, најјача на Приморју, понудила је изборни уговор чистој хрватској поповској странци и српској странци. Како је у то доба заборисао сабор у Задру, преговори о тим изборним уговорима водили су се међу саборским посланицима. Автономашка странка била је потпуно искључена из тих преговора. Покушано је, да јој се даде смртни ударац за посланички дом у Бечу. У томе се успјело. Хрвати обију странака говорили су и писали су, како о овим изборима треба доказати свијету, да је Далмација чисто словенска земља; како у њој нема ни толико италијанског елемента, да може изабрати једнога посланика.

Толики преокрет био је тежак за многе Србе на Приморју. Срби, који су свакако хтјели да дође до изборног уговора са хрватском народном странком, говорили су, да се та жртва мора учинити. Жртва је била намијењена Бјелановићу, да постане посланик, и ако је он умирао баш у то доба. Ко је хтио, знао је, да су му не мјесеци, него дани избројени били. Радило се све за њега и у његово име. И да је преживио дан избора, Беча није могао више да види. Ипак је дошло до изборног уговора, који је многе Србе изненадио.

Неколико недјеља прије избора, Српски Глас у 6. бр. 1897. донио је на челу листа овај communiqué:

„За предстојеће изборе заступника на царевинском вијећу српској народној странци понуђен је од хрватске народне странке изборни компромис. Саборски клуб српскијех заступника, који се управо сада налазе на окупу у Задру, најприје заискао је мишљење и опћинскијех начелника српскијех и нашијех виђенијих људи и пријатеља у свој земљи. На основу примљенијех изјава, саборски клуб, ушљед преговора вођених с одбором народне хрватске странке, склопио је у имо српске странке изборни компромис, по коме од једанаест заступничкијех мандата, шест мандата припашће народној хрватској странци, а два мандата српској странци. Српска народна странка и народна хрватска странка помагаће се међусобно при изборима, гласујући заједнички за шест кандидата, које ће поставити хрватска народна странка у шест изборништва њој придржанијех и за два кандидата, која ће поставити српска народна

странка у два изборништва вањскијех опћина Шибеника-Книна и вањскијех опћина Боке Которске.

„Ово је језгра склопљеног изборног компромиса, поред којега народно-политички програм српске странке остаје исти досадашњи у свему и према свакоме.

„По вољи бирача српскијех у изборништву вањскијех опћина Шибеника-Книна, којој се једногласно придружио српски саборски клуб, за то изборништво као кандидат српске народне странке проглашен је Сава Бјелановић.

„Чим опћине бокешке на своме састанку буду означиле свога кандидата и његово име, као кандидата српске народне странке, биће проглашено у нашем листу.“

У броју листа за тим штампан је чланак Пред изборе, који оправдава углављени изборни уговор. У том чланку речено је и ово:

„За задњијех осамнаест година, од када смо на Приморју нашем устројили самосталну српску странку, кад би год куцнуо час изборног мегдана, бијаше то за српску странку и навјештај борбе. Жестока је сваког пута била борба, јер је нама било борити се са неравнијем, али не увјек по броју. Борили смо се више пута и против такве моћи, коју ни претежнији број није могао надвладати. Али ипак у тим пресуднијим часовима српска странка јуначки је ступила на поприште, јуначки се увијек борила; те ако и нијесу могли да оберу очекиваног плода, српски бирачи сваки пут освјетлали су лице и себи и странци. То признање дужни смо изрећи кад свратимо поглед на ову периоду нашег политичког живота. А живот српске странке за све ово вријеме њезина постојања у Далмацији не бијаше друго већ непрекидна и љута борба, у којој се она снажила, а никад малаксала није.

„Новијем изборима, који су нам већ на прагу, збива се у животу српске странке и једна замашна новост. Послије толико година идемо и овога пута као Срби на биралиште, да вршимо наше право и нашу дужност, али овога пута не чека нас бој. Између српске странке, и странке, с којом смо се за осамнаест година непрестано борили на изборној пољани, овога пута неће се мегдан дијелити...

„Понуда овог уговора дошла нам је од народне хрватске странке, а до српске странке је било да је прими или одбије. Премда је многијем, ако не свима још од прије познато било

расположење народне хрватске странке да са српском странком ступи у преговоре ради заједничког поступања при овијем изборима, ипак овлаштени представници наше странке који су уговор склопили, нијесу ни лакомислено ни у наглости одлучили се на овај корак. Осјећајући дужност да у свему буду израз народне воље, нијесу могли, а да при оваком важном питању не саслушају шта мисли и шта хоће српски народ у Далмацији, а још мање били би се усудили да узму на се сву одговорност којег му драго закључка, било да се понуда примала, било да се иста одбила.

„Сви начелници и све опћине српске у нашој покрајини, наши виђенији људи и пријатељи наше ствари, ко писмено, ко лично на састанцима у Задру изјавише своје мишљење, рекоше своју и овластише да се по њој ријеши питање. А питање, прије него ли је ријешено, проучено и савјесно је испитано било: све могуће прилике и неприлике на вагу су стављене, остављено је било сваком и времена за размишљање.

„Идући дакле овога пута под истијем српскијем знамењем на биралиште, али не да се боримо, већ да договорно са досадашњијем противницима гласамо, сваки је бирач српски свјестан онога што ради, јер га до те одлуке није довела превратљива ћуд једног тренутка већ зрелост политичког разбора и његова слободна воља.

„Уговор склопљени сад нас веже да извршимо сваки своју дужност, не само да видимо изабране српске кандидате, већ још да одржимо ријеч, коју је по својим овлаштенијем преставницима сва српска странка заложила. Позивљемо за то све српске бираче, а уз то опомињемо све начелнике нашијех опћина, све пријатеље наше, који у појединијем мјестима коло воде, нека настоје и пазе да уговор свуда и строго буде извршен. Али знамо, да су и позив и опомена сувишна, јер се ми надамо, да ће наш народ сам разумјети и знати да своју дужност испуни. Јемчи нам за то искуство недавног времена. Кад је год српска странка с којом политичком странком градила изборне уговоре, пак и онда, кад се није радило о побједи српског кандидата, наши бирачи свечано су увијек доказали, колико они поштују задану ријеч...

„Хоће ли пак овај изборни компромис уродити и другијем плодовима, то ће нас научити скора будућност, а то ће највише зависити о поступању хрватске странке. Што год се до-

годило, српска странка остаје увијек самостална и у своме даљем раду слободна странка. — — —"

Ни communiqué ни овај чланак нијесу били потпуно тачни. Некоји свјесни Срби — на Приморју било их је увијек, и ако је мало ко од њих пливао на површини — били су одлучно противни изборном уговору са хрватском народном странком. Нијесу томе били противни из какве мржње према Хрватима. Ти Срби имали су на Српство шире погледе и друкчије осјећаје. Противили су се изборном уговору, као некој политичкој трговини, од које српски народ на Приморју неће имати никакве користи. Тражили су, да се најпре рашчисте много важнија и крупнија питања између Срба и Хрвата, па тек онда да се говори о сићушним мандатима. Борба Срба и Хрвата имала је врло дубоке жиле, а да су се могле искоријенити једним посланичким мандатом, који су Хрвати милостиво дали Србима. Јер о мандату у Боки Которској није било говора. Ту је свакако морао бити изабран Србин.

Још једно нагонило је те свијесне Србе, да се противе изборном уговору. Хрвати на Приморју хтјели су свакако да о овим изборима не продре ни један автономаш. То су постигли изборним уговором са Србима. Некоји Срби нијесу никако могли одобрити, да се на тај начин напуштају автономаши. Ови су неколико пута, у најтежим приликама српске странке, поштено и савјесно прискакали у помоћ Србима. Автономаши су, сви до једнога, не жалећи ни жртава ни пожртвовања, пружали своју руку Србима. До душе, српски народ на Приморју није од автономашке помоћи имао никакве користи. Није је имао од њих, као што му није ништа добро донио ни изборни уговор са хрватском народном странком год. 1897.

Мало дана прије тог избора за посланички дом царевинског вијећа у Бечу умро је Бјелановић. Није дочекао, да као посланик оде у Беч. Спровод у Задру био му је величанствен. Приморско Српство одужило му се многим вијенцима и брзојавима саучешћа. Било је брзојава, а и по који вијенац и од оних наших људи, о којима ми је Бјелановић причао, да су му на сваком кораку подметали ногу...

Уредништво Дубровника, са којега је морао да одступи први уредник, а место њега примљен је један несвршени ђак, замолило ме, да напишем некролог и пошљедњи поздрав Бјелановићу. У том некрологу, без мога знања и одобрења, избри-

сана је тачка, у којој сам питао, ко би био најдостојнији, да на уредништву Српскога Гласа наслиједи покојника. Избрисан је и мој знак, под којим сам у Дубровнику до тада написао стотинâ чланака, подлистака, извјештаја и др...

Избор посланика у Боки Которској свршен је обичном лармом и неизвјесношћу до пошљедњег часа. Тукла су се два Србина. Изабран је исти од год. 1891. са неколико гласова већине. Бирачи нијесу хтјели ни да чују о кандидату, који није био Бокељ.

Ни година 1897. није била срећна по приморско Српство.

D-г Александар Митровић

КРАЈ ПРВОГ ДИЈЕЛА

СЕОБА СРБА У ХРВАТСКУ И СЛАВОНИЈУ

ПРИЛОГ ИСПИТИВАЊУ СРПСКЕ ПРОШЛОСТИ ТОКОМ XVII ВЕКА

IV

Неприлике и сметње, које су Срби трпели од хрватске властеле, нису кроз читав 17. век никако престајале. Ове неприлике нагнале су многог досељеника на повратак у Турску, али је већина ипак налазила, да је лепши и часнији живот у хришћанству него под Турцима. Зато је и могао рад аустријских генерала на пресељењу Срба, започет свршетком 16. века, да доноси успеха и током читавог 17. столећа. Преговори о сеоби између Срба и аустријских заповедника нису никад ни били потпуно прекинути. С године у годину провлачили се они, баш као и борба досељених Срба са хрватским племством. Резултати тих преговора су били, да се једна по једна група Срба, која је била ближе граници, одвајала од своје браће у Турској и прелазила под сцептар бечких ћесара.

Између многих узрока, који су утицали на сеобе српске, зависило је доста и од способности и агилности пограничних заповедника. Отуда се често догоди неколико мањих и већих сеоба једна за другом, а понекад прође дуже времена, док о раду и преговорима ради сеобе нађемо тек где коју безначајну биљешку. Од 1638. до 1642. године били су погранични заповедници агилни и загрејани за сеобе, те је препуно вести о њиховој акцији. Осим поменутих задњих пресељења довео је у току 1638. г. барон Иван Херберштајн једну колонију српску из Турске и настанио је између Бриња и Брлога. Ово даде повода грофу Николи Франкопану, да се 20. јануара 1639. потужи цару Фердинанду III. на Херберштајна, јер земљиште између

Брињa и Брлога припада фамилији Франкопанској, те замоли за дозволу, да може Србе преселити у предео међу речицама Добром и Мрежницом, где ће бити заклоњенији од Турака. Херберштајн међутим поквари овај план известивши цара у децембру те године, да је тужба Франкопанова само један маневар, којим хоће Србе себи да потчини.[1] Херберштајн је и даље наставио преговоре са Србима у Турској. У јануару 1639. молио је ратни савет корушке сталеже, да притекну Србима са храном у помоћ, јер ће скорим прећи из Турске њих око 600 душа. Покрај других заповедника доселио је с пролећа 1639. г. и огулински капетан гроф Гашпар Франкопан 17 кућа српских и настанио их у месту Витуњ, недалеко од Огулина.[2]

У ово време има прилично вести и о славонским Србима. Цар Фердинанд III. одреди нову комисију, да настави рад на срeђивању пограничних прилика, и одреди за комесаре славонског врховног заповедника грофа Ђорђа Шварценберга, Тому Микулића, Петра Зинку и Петра Споларића. У инструкцији од 3. марта 1639. обрати комесарима нарочиту пажњу, да одели „предавце“, робове и „приватне“ Србе од правих, привилегисаних Срба, јер је архимандрит Евтимије био побунио „приватне“ и друге Србе, те су исти насилно присвојили себи права, која припадају само привилегисаним. Док је ова комисија расправљала замршаје славонских граничара, послао је свршетком 1639. г. епископ славонски Максим Предојевић у двор двојицу изасланика, калуђере Гаврила и Генадија Предојевиће, молећи конфирмацију за епископа. Цар нареди у јануару 1640. грофу Шварценбергу, да и у погледу ове конфирмације поднесе исцрпан извештај. У исти мах поднесу цару славонски Срби молбу, да им потврди привилегије. Цар се у ствари привилегија обрати на тајне и ратне саветнике, који му новембра 1640. одобре и препоруче молбу славонских Срба.[3]

Међутим се на граници хрватској побунише Хрвати у Огулину због витуњских Срба. Огулинци су пре доласка Срба уживали и обрађивали земљу витуњску, те почетком 1640. пошљу 3 изасланика у Грац, да се потуже на грофа Гашпара франкопанског, капетана у Огулину, што је населио Србе на то огу-

[1] Лопашић, II. о. с. стр. 200 и 213.
[2] Croatica, за год. 1639. стр. 1, 2 и 7. Лоп. стр. 227.
[3] Лопашић, о. с. стр. 202. Windica за 1640. стр. 1, 31 и 63.

линско земљиште. Не сачекавши ни одговор из Граца подигну се њих око 50 наоружаних Огулинаца у Витуњ, отму многу марву од Срба и запрете им, ако се не одселе за осам дана, да ће им попалити и уништити све што имају. О тој побуни извести у јуну гроф Гашпар свога оца Вука, а овај опет 5, 15 и 19 јула т. г. цара Фердинанда. Војничке власти предузеше хитне мере, да коловође казне и да расплamтеле страсти утишају, што им пође за руком. Занимљиво је, да се гроф Гашпар франкопански, чија је фамилија иначе свагда гонила Србе, овом приликом живо заузео за Витуњце и пред истражним судијом у ствари побуне хвали Србе са речима, да су они у борби против Турака хиљаду пута кориснији од огулинских Хрвата.[1]

Много важнији догађај од споменуте побуне јесу преговори о сеоби кореничких Срба, започети у току ове године са аустријским заповедницима. Прву вест о тим преговорима имамо у писму грофа Вука Франкопана, послатом цару Фердинанду 20. августа 1740. из Карловца. Гроф Франкопан приказује у писму најпре одношај кореничких Срба према Аустрији у прошлости. Дуго времена плаћали су Срби и Турској и Аустрији харач, али после смрти старог кореничког Мурад-бега престану да плаћају Аустрији. С тога упадне у Турску кнез Вук Егнберг са 12.000 војника и пороби Србе у Кореници и околини, којих је свега на 120—130 кућа. Сад хоће Кореничани да се преселе и ишту за насељење место Модруш, но Франкопан мисли, да Србима не треба веровати, и ако их населе, да то учине у Плашком. Гроф Франкопан је међутим нетачно описао кореничке Србе Њихов харамбаша Иван Гостовић послао је истог месеца писмо капетану сењском барону Херберштајну и у писму вели, да Срба у Кореници има 44 куће са 150 људи за оружје и да се желе у пределу Драга код Сења настанити. Као доказ да Срби мисле озбиљно са сеобом обећава Гостовић, да ће свака кућа свог најстаријег члана послати у Сењ као таоце. Овако приказује ствар и ратни савет у свом извештају цару од 26 агвуста.[2] Ратни савет препоручи молбу српску, да им се за насељење одреди Драга, која лежи између Сења и Брња, јер ће тада ти Срби служити као одбрана од Турака у пролазу Сењана за Брињ. Цар Фердинанд пристане на предлог ратног

[1] Лопашић, о. с. стр. 227. 228, 230, 231 и 237.
[2] о. с. стр. 233, 235 и 236; Croatica за год. 1640 стр. 53

савета, и повељом од 13. септембра т. г. дозволи кореничким Србима пресељење у Драгу. Крајем новембра изврши се једна сеоба, али не кореничких Срба, и том приликом затражи капетан сењских и брињских Срба, Матија Веронез две заставе за Србе, који станују међу Сењом и Брињом, што му ратни савет и дозволи. Чим økonom преметише Турци ову сеобу, искупише се њих 4000 на броју и пођоше у потеру, али их Аустријанци дочекају ватром из пушака и одагнају их натраг.[1]

Заповедници хрватске границе наставе и идуће године преговоре са Србима у Турској. Јуна 1641. јавља из Карловца врховни заповедник хрватски ратном савету, да 180 кућа српских, који броје на 500 људи за оружје, хоће да идућег пролећа пређу из Турске у Аустрију. Ово су усорачки Срби, о којима ће од сад често бити говора. Намера Усорчана, да се преселе на аустријско земљиште, била је августа о. г. позната читавој хрватској граници. О тој намери шаље ратном савету извештај капетан барон Готфрид Кацијанер, а одмах после њега Јаков Партнер. Но Срби Усорчани су хтели пре сеобе да буду на чисто са условима, под којима ће доћи у Аустрију. С тога пошљу изасланике, који изнесу пред аустријске заповеднике захтеве српске, но ратни савет не усвоји те захтеве, сматрајући их за претеране.[2]

После ћутања од две године покренуше Срби Кореничани опет преговоре ради сеобе. Гроф Вук Франкопан заузе и овом приликом становиште против њих, и у писму од 4. марта 1642. понови ратном савету, да тим Србима није веровати, јер су и прошлим преговорима о сеоби хтели да домаме аустријске чете у Турску и да их предаду непријатељу. Но ратни савет није ни сада много давао на мишљење Франкопаново већ се у току тог месеца обрати сењском капетану барону Херберштајну са питањем, да ли треба примити понуду Кореничана. Добивши повољан извештај од Херберштајна дозволи 14. априла т. г. цар Фердинанд, да се Срби из Коренице настане на аустријском земљишту и да се пред њих пошље једна чета граничара, но да се пресељење има извршити у току од два месеца. 16. маја јави Херберштајн ратном савету о току преговора, па препоручи најтоплије и усорачке и кореничке Србе, хвалећи прве да су познати са своје храбрости и да траже 400—600 војника

[1] Лоп. стр. 240, Croatica стр. 80 и 87.
[2] о. с. за год. 1641 стр. 30 и 47.

у помоћ, па ће се сви иселити. Кореничке Србе брани Херберштајн од оптужбе, да су издајице. Они су, вели, више пута са опасношћу свога живота чинили услуге аустријској ствари, а као награду за те услуге заробише Аустријанци пре две године кореничке српске вође Марка Секулића, Огњена Мудрића и Вукосава Бубића, а доцније Заку и Радмана Гласнића. Зака је умро у аустријској тамници, и овако поступање аустријско нагнало је Кореничане, да су били напустили мисао о сеоби.

Али се ни сад није остварила та мисао. 10. јуна имали се састати Кореничани са Херберштајном у т. з. Дреновом Кланцу и предати ту своје таоце (најстаријег члана од сваке фамилије), а са аустријске стране примити помоћне чете, које ће штитити досељенике од Турака. Но на неколико дана пред састанак наиђу кореничке харамбаше Радета Божић, Огњан Мудрић и Нинко Манојловић са 30 другова својих на једну групу Турака недалеко од Коренице, те једног Турчина убију, а остале повежу. Овај догађај обрати турску пажњу на Кореничане, те не смедоше послати таоце Херберштајну из страха да ће Турци приметити, већ одгодише сеобу за неко време. Ипак 7 српских кућа са 50 до 60 душа покушају да пређу али их Турци опазе и нападну, те само један део од њих изнесе главу и пребегне на аустријску страну оставивши све своје као плен Турцима.[1]

Вечито шуровање Срба са Аустријанцима задавало је много једа турским заповедницима. Средином 1642. године изашла је срџба Турака на површину у страховитом робљењу српских домова. Том приликом су поробљени и сви српски манастири од аустријске границе па све до Сарајева. Калуђери српски прогоњени од Турака, разбегли се па разне стране, а њих 17 на броју пређу на аустријску границу и замоле дозволу, да се ту настане. Барон Херберштајн извести 21. јуна 1642. ратни савет о доласку тих калуђера и запита га како да се држи према њима. Калуђери понудише Аустрији своје услуге у раду на новим сеобама Срба из турских крајева, а један од њих по имену игуман Ћирил, замоли дозволу да подигне српски манастир у приморској граници. Ратни савет међутим није хтео да заузима становиште у овом питању, док не чује мишљење грофа Вука Франкопана, врховног заповедника хрватских граничара. Свршетком ове године изјави се Франкопан против

[1] Лопашић, стр. 246, 249 и 252, Croatica за год. 1642, стр. 9. 15 и 38.

калуђера, на што изађе јануара 1643. г. царева резолуција, да се калуђери и попови српски из Турске не примају и не насељују по Хрватској.[1]

И на славонској граници привлаче прилике српске пажњу аустријске владе. После смрти владике Максима Предојевића постао је администратором владичанства вратањског његов брат Гаврил Предојевић. У августу 1642. затражи цар од тајних и ратних саветника извештај и мишљење њихово о том Гаврилу а саветници се обрате на славонског заповедника грофа Шварценберга. Набрзо после тога поднесу и саветници и Шварценберг цару предлог, да Гаврила Предојевића потврди за вратањског владику. Тек што је ово учињено, излази у Славонији на површину неки хумски епископ Методије Терлеки. За овога епископа који је био унијат, живо се заузимали тајни и ратни саветници, те га препоруче славонском заповеднику с тим, да му буде на руци in materia religionis и да му помогне у раду на „спасоносној унији." Маја 1643, кренуо се овај Методије у Рим, да се о унији споразуме са папом.[2] Вративши се из Рима отпоче епископ Методије рад на унији. Цар Фердинанд му изда у априлу 1644. године јавним писмом дозволу да може ради визитације верске слободно пролазити кроз целу славонску и хрватску границу. Да би свој задатак, уваћање уније у српски народ, лакше извршио, предложи Методије јула т. г. ратним и тајним саветницима, да се подигне један алумнат за српску омладину, где ће је васпитавати у унијатском духу. Саветници се обрате славонском заповеднику грофу Шварценбергу, који поткрепи предлог Методијев, додајући да би тај алумнат најзгодније било подигнути у Загребу или Вараждину. На то цар идућег месеца изда резолуцију, којом дозвољава подизање алумната.[3]

Осим уније спремала се над главом славонских Срба у ово време још једна опасност. Настојање хрватских сталежа, да потчине под своју власт досељене Србе, претрпела је крај свију закључака хрватског и угарског сабора потпун неуспех. На то се захтев сталежа ограничи само на т. з. Србе предавце, приватне и робове. Ови су Срби до доласка архимандрита Евтимија

[1] Лопашић о. с. стр. 252; Croatica за год. 1643 стр. 6.
[2] Windica за 1642. стр. 21 и за 1643. стр. 12
[3] Croatica за 1644. стр. 57; Windica за 1644. стр. 83 и 92.

у Славонију збиља били потчињени сталежима, али Евтимије побуни ове Србе, те се они отргоше од својих господара и почеше да живе као и остали граничари. Комисије, које су расправљале граничарске размирице, донесу закључак, да се ови предавци и приватни Срби имају опет одвојити од привилегисаних, те потчинити властели хрватској, Према овом закључку почне загребачки бискуп Бенедикт Винковић гонити Србе предавце да му дају десетину. Од стране Срба граничара уложи протест против овог поступка бискуповог Ђорђе, војвода и судац српски над читавом иванићском границом. У протесту том написаном у Граберју 5 октобра, 1642 указује војвода Ђорђе на услуге српске и вели, да су граничари и предавци једно исто и имају подједнако права на привилегије. Но сталежи задобише за своју ствар и самога цара, те овај одреди једну комисију. у коју уђу као чланови гроф Ђорђе Људевит Шварценберг, Тома Микулић, Иван Сакмарди и поджупан Иван Ручић и стави им у задатак, да оделе привилегисане Србе од приватних и да ове потчине властели. Уједно објави цар овај свој закључак 10 децембра 1643 и Србима. Гроф Швaценберг је добро познавао српски народ и видио јасно, са коликом је опасношћу скопчан рад, који му је цар наложио. Пре него што ће почети посао, напише 7. априла 1644. писмо ратном савету и најодлучније изјави, да он не може узети ни пред Богом ни пред људима одговорност, што аустријска влада таком незахвалношћу награђује четрдесетогодишњу верну службу српску. За ових четрдесет година изгубили су многи Срби своје очеве, децу и браћу, многи су допали тамнице и пролили крв своју у борби са непријатељем. Када их сад комесари покушају, да потчине хрватској властели, наступиће ужасно незадовољство и побуна. Ердељски кнез Ђорђе Ракоци користиће се српским незадовољством и лако је могуће, да цела граница подпадне под њега. За себе се, вели Шварценберг, не боји; он ће се склонити у страну, а и иначе га Срби познају и уверени су, да им добро мисли, но остали комесари ће рђаво проћи, кад Срби буду разумели, ради чега су дошли међу њих. На основу овог извештаја Шварценберговог разреши цар 15. априла комисију од њене дужности до даље наредбе.[1]

[1] Лопашић, о. с. стр. 261, 263 и 265; Windica за г. 1643 стр. 33 и за 1644 стр. 1.

У току 1644. године умре словенски владика Гаврило Предојевић, и Шварценберг предложи јула т. г. цару да постави за новог владику Василија Предојевића. Цар усвоји овај предлог, те идућег месеца изда Василију потврду. Но изгледа, да ни после тога није било све на чисто са положајем новог епископа, јер ратно веће чак у мају 1646. саветује цару, да поклони бискупско достојанство Василију, јер исти показује потпуну послушност.[1]

Срби у Славонији. осупљени око свог епископа, који је викановао у манастиру Лепавини, поклањали су често земљиште овом манастиру. Бојећи се да ће доцније можда имати неприлике ради поседа тог земљишта, управи калуђер лепавински Рафаел Кинан новембра 1645. молбу на цара, па га замоли за потврду ових фундиција, као и то, да се одреди манастиру 200 форинти годишње провизије. Из доцнијих докумената се види да је ово збиља и учињено. Идуће године поднесе исти Рафаел молбу, да му се даде дозвола за подизање једног српског манастира на славенској граници, али о тој молби нема никаквог даљег спомена.[2]

Живот Срба на хрватској граници текао је за ово време без и једног знаменитијег догађаја. Срби из околине Брињa водили су са брињским Хрватима дуго времена размирицу, којој је учинила крај тек 22 маја 1645 године једна комисија, изаслата у ту сврху. У Гомирју је међутим харамбаша Радојица Љиљанић дошао у конфликт са кнезом Мирком Мамулом ради неке провизије од 27 форинта, једне куће и земљишта.[3] Но те су размирице локалне природе. Од већег значаја је покушај хрватског заповедника, да пресели из Турске 60 кућа јасеничких Срба у Аустрију. Али на двору нису били у овај мах наклоњени тој сеоби, те цар изда у мају 1645 налог хрватском врховном заповеднику, да јави Србима, нека се са сеобом стрпе за неко време. Исто тако заслужује спомена пресељење Срба из Петрова Села у Витуњ (око 100 душа), које је извршио августа 1646 огулински капетан гроф Гашпар Франкопан.[4]

[1] о. с. стр. 80, 92 и 103 и за год. 1646 стр. 32.

[2] Windica за 1645 стр. 7 и 45.

[3] Лопашић, стр. 269; Croatica за г. 1643 стр. 23, за 1644 стр. 75 и за г. 1645 стр. 4 и 25.

[4] о. с. стр. 22 Лопашић стр. 274.

Неуморно настојање хрватске властеле, да придобије под своју власт бар непривилегисане Србе, покренуло је 1647. године ратни савет, да опет изашље једну комисију, која ће одделити привилегисане Србе од приватних. Ово је учињено највише услед молбе Томе Микулића, који би имао највише користи, ако се та деоба изведе. Но капетан крижевачки барон Галер замоли 31. јуна т. г. ратни савет, да нипошто не дира у славонске Србе, јер ће се ови или побунити или прибећи у Турску. И иначе је то неправда, вели Галер, да се Срби сад потчине властели, јер је познато, како би изгледала граница, да је нису Срби населили. Ово писмо учини, да је ратни савет одложио за неко време извршење своје намере. Но већ у фебруару 1648. године одређује цар Фердинанд комисију и издаје јој 21. т. м. инструкцију, како ће извести све закључке саборске, који се односе на границу и граничаре. Нарочито место заузимало је међу тим закључцима питање о Србима. Чланови комисије су били барони Галер и Фрајленштајн и гроф Траутмансдорф. И ако је сачувано прилично вести о раду комисије, доцнија судбина њихових наредаба није позната. Поуздано је само толико, да су Срби у априлу те године поручили комесарима, да ће се радије вратити Турцима него пристати, да служе властели.

Средином 1648. године умре епископ славонских Срба Гаврил Предојевић. Жеља свију Срба граничара је била, да на његово место дође Сава Станисављевић, који је недавно дошао из Турске. Тајни и ратни саветници предложе цару Фердинанду, да потврди Саву за владику, али да га уједно упути у Рим, нека и од папе потражи посвету. И покрај протеста загребачког бискупа Петра Петретића пристане цар на предлог саветника, и у августу о. г. потврди новог владику.[1]

После овога наступа опет један кратак период без знаменитијих догађаја. Срби у Гомирју, Врбовском и Моравици погодили се у највећем пријатељству за шуму и пашу на земљишту грофа Франкопана (у Каменском) и потписали ту погодбу 29. јуна 1649, али на две године после тога налазе се ови Срби и са Франкопанима и са Зрињскима у највећој завађи и расправи. Размирица њихова, ради земљишта Радиговина и других питања, провлачи се опет кроз неколико година и

[1] о. с. стр. 277, 279 и 282; Windica 1648. стр. 58.

доноси опет старо време пркоса и мржње између Срба и грофова. На славонској граници је такође текао живот без промена чак ни хрватски сталежи нису реметили тишину, која је овладала код српских граничара. Али после овог мирног периода (1648—1653) наступају бурни догађаји, који привлаче сву пажњу аустријске владе и чије су последице сеоба усорачких Срба и буна српских граничара у Славонији.

V

По примеру Аустрије настојала је и Млетачка да насели Србе на својој граници према Турској и према аустријској држави. Но Млечићима је тешко полазило за руком, да придобију Србе за себу. И покрај свију неприлика, које је властела хрватска стварала српским досељеницима, ови су ипак радије мењали турско поданство са аустријским него са млетачким. Само у два три маха прешао је известан број Срба из Аустрије у Млетачку, али су и ти побегли испред аустријских закона, којима су пре тога скривили. У неколико случајева опет долазиле су млетачке чете и одводиле са аустријске границе српско становништво, но ти су Срби оружаном руком нагоњени, да постану млетачки поданици. Нарочито су на овај начин страдавали Срби у Св. Ђурђу и околини. Из Св. Ђурђа одвели су Млечићи и 1652. године 4 српске фамилије. Аустријска влада подигне протест против овога и водила је пуну једну годину дипломатску распру са млетачком републиком у тој ствари.

Међутим су аустријски заповедници на граници хрватској опет ступили у везу са усорачким Србима у турском делу Лике. Заповедник на хрватској граници гроф Херберт Ауерсперг извести у јулу 1653. године ратни савет, да Срби из Усорца, њих 150 кућа на броју, хоће да се доселе. Ратни савет извести о овом цара, а Ауерспергу јави, да одржава и даље усорчане у привржености и да их приволи на стрпљење. Сеобу саму одгађала је аустријска влада. Узрок том одгађању види се из доцнијих преговора. Септембра месеца известио је овај заповедник о новој побуни усорчана да се доселе, на што ратни савет изјави, да не може прихватити понуду из обзира на угарски сабор, који је закључио, да се обустави насељавање Срба на

граници. Сталежи хрватски, кад већ нису могли да потчине себи досељенике, настојали су бар да спрече нове сеобе. Но усорачки Срби су били озбиљно наумили да пређу, па у октобру исте године почну преговоре у тој ствари са сењским главним капетаном бароном Иваном Херберштајном.[1]

Но барон Херберштајн није био подесна личност, да спроведе сеобу. Својом суровошћу и неправедним поступањем отуђио је од себе и оне Србе, који су се већ налазили на аустријском земљишту. Ради њега пребегну седам фамилија Срба Крмпоћана у Брлог (јула 1653 г.). Вође тих Срба су били кнез Марко Прпић и Рајак Живојновић, те Херберштајн баци ове у тамницу и место Марка Прпића намести за кнеза неког Вучарића. У исти мах извести ратни савет, да је Прпић био бунтовник и замоли, да се забрани капетану у Оточцу примати и насељавати бунтовничке Крмпоћане у Брлог. Аустријска влада учини тако и забрани насељење српско у Брлогу, али се и Срби обрате ратном савету и почетком 1654. поднесу оптужбу против Херберштајна молећи дозволу, да могу остати у Брлогу. За ове Србе се заузме врховни заповедник хрватске границе гроф Ауерсперг и уложи код ратног савета протест против Херберштајновог поступка спрам кнеза Прпића. У протесту своме вели Ауерсперг, да Прпић није крив, а и иначе да сењски капетан не може одузети српском кнезу достојанство, јер је то искључиво право врховног заповедника хрватског. О тим Крмпоћанима у Брлогу имамо и доцније много бележака. Против њиховог насељења протестовао је и гроф Ђорђе Франкопан доказујући, да је Брлог његово имање, те не може нико бити настањен без његове дозволе. Тек у септембру о. г. изашла је енергична заповест капетану Гусићу од ратног савета, да Крмпоћане одмах врати из Брлога у св. Ђурађ.[2] У исто време постојале су диференције између витуњских Срба и оних, који су били на имању грофа Франкопана као и између Лучана и Брложана. Новембра 1654 г. одређена је комисија, да реши све те спорове.[3]

Посред ових догађаја привукоше пажњу аустријске владе српски калуђери на славонској граници. Кад је средином 1654

[1] Croatica, за 1653 стр. 37, 60 и 65.
[2] Croatica за г. 1653 стр. 56, за год. 1654 стр. 6, 16, 38, 47 и 83.
[3] о. с. стр. 75, 93 и 95.

одбио ратни савет молбу манастира Лепавине, да уведе калуђере у посед од 12 села, која су добили на поклон, додао је томе налог славонском заповеднику Леслије-у, да будним оком прати опасну кореспонденцију српских калуђера са Турцима. Није ми познато, о чему је радила та кореспонденција, али о њој води рачуна ратни савет чешће пута. У априлу забрани преко славонског заповедника, да српски калуђери долазе и одлазе у Турску, из разлога, што се услед састојања калуђера и Турака може да изроди издаја.[1] Но не само ратни савет него је и бискуп загребачки правио у ово време неприлике српском свештенству и народу у Славонији. Јула 1655 тужио је епископа Саву Станиславића, што је једну католичку цркву порушио, што му не даје никаква прихода од манастира Марче и тражио је, да му се потчине нека места, у којима Срби станују.[2] Али дворски ратни савет није ни узимао молбу бискупову у претрес.

Ове године наставише Срби из Коренице преговоре о сеоби. Резултат је био, да један део Кореничана пређе свршетком марта на аустријско земљиште и насели се у св. Ђурђу. Досељеника је било 12 фамилија са 140 душа, од којих је било 40 за оружје. Шаљући 7. априла извештај о томе, вели гроф Ауерсперг, да Турци нису приметили сеобу те нису ни гонили досељенике. Влада аустријска дочека с радошћу глас о сеоби, само наложи 7. маја исте године, да се досељеници населе у Плашки.[3] Међутим су завршили рад комесар Кристоф Делисимоновић, Јобет Портнер, Фердинанд Швал и Петар Сушић, који су били још прошле године одређени да реше спор између Лучана (Брињаца) и Брложана.[4] Њиховом одлуком легле су

[1] Windica за 1655 стр. 3 и 33.

[2] о. с. стр. 51 и 72.

[3] Лопашић, II, стр. 290 и 292.

[4] Комесари су поднели 25 јуна 1655 извештај о решењу спора. По том извештају дободи су Брложани за границу ове крајеве: Брлошко Поље, Гусићско Поље (један део), Бабић Село све до Дренова Кланца, Браничевце и Тукланце. За пашу и сенокос добили су брлошки Срби ова места: Росотрун, Попоре, Плавно до Бунка и до Комполља, затим од Браничевачког брега све до Камените Главице. Да би могли терати стоку у Попоре и Росотрун добили су пут од Брлога кроз шуму, преко Рудине, испод цркве у Компољу и кроз Тесно. Брињски Срби (Лучани) добили су ораницу: Прокике. Гусићско Поље (други део), Скалић Село, Сабљаково, Дебелу Главицу, Микулић Село, Луканско и Лучане, Брежје, Јаковле Поље до Грабарског Пута и до млина

набрзо размирице између ових српских места. Од знаменитијих вести из ове године спомињем још, да је из св. Ђурђа прешао један део Срба на млетачко земљиште. Изгледа, да је по среди била нека завера, јер се у току 1656. године налазе пред судом брињски заповедник Виценц Давинцо и војвода Вид Чудина, као главни кривци, што су Срби прешли Млечићима.

Идуће године (1657) измирио се потпунце гроф Ђорђе Франкопан са Србима у Гомирју, Врбовском и Моравици. Гроф се одрекао права на земљиште у корист Срба, али је зато имао да прима четири године војничку плаћу њихову. Уговор су потписали у Огулину 13. јула 1657. гроф Леополд Татенбах, барон Јован Центнер, гроф Херберт Ауерсперг, гроф Ђорђе Франкопан, кнез гомирски Никола Докмановић и модрушки војвода Милован Вучинић.[1]

У исто доба почели су понова преговори са усоричким Србима. Срби су се бојали, да њихово вечито шуровање са аустријским заповедницима не падне у очи Турцима, те пожуре у септембру 1657. одлуку аустријске владе у ствари њихове сеобе. Међутим је цар хтео најпре да буде начисто са захтевима српским те запита, под којим условима хоће Усоричани да се преселе и где желе, да се населе. Уједно запита цар грофове Ауерсперга и Херберштајна, да ли би било добро, да досељенике поделе на Славонској, хрватској и поморској граници. На двору је у то време био предлог, да Усорчанима даду за насељење Кракар и Биторај.

У октобру те године јави Херберштајн ратном савету услове, под којима ће прећи усорачки Срби на аустријско земљиште. Но ратни савет није хитао са овом ствари, те у јануару 1658. пожури гроф Херберштајн решење, јер су му Усорчани јавили, да Турци јако подозревају на њих, па с тога не могу дуго издржати него ће се морати споразумети са Млечићима, ако аустријска влада скорим не донесе одлуку у ствари њихове сеобе.[2]

Новачић. Пашу и сенокос имају Брињци око Голијака, затим Бруслин и Черникал. Заједнички имају да уживају: Главац, Житник, Шкаре, Долоње, Прпспку до Ђурђеве Стене и Спнац. Но обе стране морале се обвезати, да ће примити у своју средину још Срба, ако влади пође за руком, да их пресели из Турске (Croatica 1655 јули № 5).

[1] Лопашић, о. с., стр. 294.

[2] Croatica за год. 1657. стр. 52 и 64; за год. 1658. стр. 2.

Усорчани у истину нису могли дуго чекати. Током маја 1658. дође опет једно изасланство Херберштајну па замоли да им се даде коначан одговор, примају ли се српски услови за сеобу и могу ли се преселити, или не. Њих има на 600 људи за оружје (не рачунајући жене, старце и децу). Ако их не приме, прећи ће Срби без даљег одлагања на млетачко земљиште. Ово исто јавише и грофу Ауерспергу, који се на то реши, да што пре спроведе сеобу. Он изашље пред досељенике грофа Ђорђа Франкопана, но најпре затражи и добије од Срба 10 најугледнијих људи њихових као таоце. Гроф Франкопан изађе пред Србе који 8 јуна пређу на аустријско земљиште и настане се привремено на поморској граници. По рачуну Ауерсперга било је Срба на 5000 душа и од тих на 500 за оружје. Ауерсперг извести о себи 10. јуна ратни савет у Грац, предложи. да досељенике населе од Велемерића све до Скадра и замоли, да ратни савет потражи од Крањске владе храну за Србе. Ратни савет предузе одмах кораке ради набавке хране и заповеди Ауерспергу, да Србе насели стално у Плашком и нарочито око краја Драга. Међутим 26. јуна јави гроф Ауерсперг, да је он хтео Србе да преведе преко капеле у Модруш и да их настани у Плашком, али Срби неће ни да чују о том него захтевају, да остану у Приморју и то у пределу Гашко. Овај захтев српски приказује Ауерсперг врло опасним по аустријске интересе, јер ако се то учини, биће Срби у околини Оточца у већини, па ће доминирати тим целим крајем. Зато мисли, да Србе треба по сваку цену преместити и настанити у Плашком.[1]

Од овог доба дуго времена стоји на дневном реду питање, где да се населе усорачки досељеници. У јулу је искрснуо предлог, да им се даде станиште у местима Јабланац и Стари Град, што покрене грофа Ђорђа Франкопана, да унапред уложи протест против тога, јер су оба места од старине припадала фамилији Франкопана. Петар Сушић предложи истог месеца, да Србе настане на простору између Сења, Бриња и Оточца. Но ратни савет није хтео олако да преломи ту ствар него запита још једном за мишљење грофа Ауерсперга, грофа Франкопана, грофа Херберштајна (који је у то време био смењен са сењског капетанства), грофа Петра Зрињског новог капетана

[1] Croatica за годину 1658. страна 37, 47 и 49; затим Croatica juny № 5 и № 12.

сењског и Петра Сушића. На основу свију ових мишљења хтео је ратни савет да донесе закључак.[1]

У Крањској није земаљска влада никако хтела пристати, да Србима даје храну. Почетком августа замоли гроф Зрињски изнова ратни савет, да се неодложно постара за прехрану досељеника. Ратни савет не само да заиште храну од крањске и корушке земаљске владе, него наложи уједно, да крањски и корушки сељаци морају помоћи Србима при утврђивању границе. Али ни крањска ни корушка влада не изађе на сусрет жељи ратног савета, а стање код досељеника бивало је све очајније. При крају овог месеца јавља гроф Петар Зрињски, да Усорчани трпе глад. Кроз неколико дана понови он ову вест и замоли што бржу помоћ. Он им је, вели, дао нешто хране, али је то и сувише мало.[2]

Међутим су стизали одговори крајишких заповедника о усорачким Србима. Заштан за мишљење одговори почетком августа гроф Татенбах, да би требало одредити једну комисију са задатком да реши о насељењу ових Срба. 8. августа поднесе своје мишљење гроф Ауерсперг. Он је држао, да је Плашки најпогоднији крај, где се могу насељеници сместити. Нарочито је противан да се населе у Гацком. Али чланови ратног савета предложе, да се усвоје Татенбахови разлози и изабере једна комисија, која ће имати да се побрине за Србе. У ту комисију требало би по предлогу ратног савета изабрати грофа Албрехта Херберштајна, Ивана Јакова Пранка, Дајчера, горњокарловачког капетана и Петра Сушића. Цар усвоји овај савет и одреди комисију, само за комесаре изабере, почетком септембра, ова лица: Ивана Пранка, Портнера, капетана у Оточцу, даље капетана Кристора Делисимоновића и Петра Сушића. Комисија је имала да пронађе згодно место, на које би се могли нови насељеници населити.[3]

Док се на двору бавили избором комисија, избила је невоља и глад код усорачких Срба у највећој мери. Средином септембра шаље гроф Зрињски ратном савету извештај о стању њихову и позове владу, да без одлагања притекне досељени-

[1] о. с. стр. 60 и 62: финансијски архив, Herrschafts — Acten, Wallachen — Uskoken, etc.

[2] Croatica за г. 1658 стр. 65, 66 и 69.

[3] Лопашић, стр. 300 и 302; Croatica за 1658 стр. 66, 67, и 77, фин. арх. Herrschfts — Acten, Wallachen — Uskoken, etc.

цима у помоћ. Набрзо после тога понови Зрињски своју молбу, али без успеха: брзе помоћи није могао да нађе. Аустријска влада стави српску ствар Зрињском на срце и умоли га, да он помогне моментално Србима. Дотле ће се влада постарати, да добије помоћи и од крањске земаљске управе. О невољи српској извештава при крају о. м. и гроф Ауерсперг, да се Срби још увек налазе у Гацком и Брлогу, но одмах за тим јавља, да је у Горњи Карловац стигао и Петар Сушић, те да је комисија већ отпочела свој посао.[1]

Крањска влада одлучно одбије молбу ратног савета, да притекне у помоћ досељеницима. Услед велике невоље, која је међу Србима владала вратише се два Србина натраг у Турску. Овај случај уплаши јако ратни савет. У то се време догодила побуна славонских Срба, а почео се указивати покрет и код ових на хрватској граници. Октомбра о. г. јави гроф Ауерсперг, да Гомирци траже нове привилегије и да се Срби са хрватске и са приморске границе дописују са бунтовним Славонцима, чијој је побуни, како он мисли, покретач епископ Станиславић. Дворски ратни савет се захвали грофу Зрињском на заузимању око Срба и још истог месеца затражи од комисије тачан извештај о броју досељених Срба Комесари поднеше извештај, но исти се знатно разликује од пређашњих навода о броју Усорчана. По њему је дошло усорачких Срба 83 куће са 941 душом и 263 људи за оружје. Брињских Срба је било у Лучанима 66 кућа и 585 душа и у Брлогу 74 куће са 691 душом и 233 ратника. Но рад комисије на насељењу отезао се све даље без икаква виднија успеха. Два комесара, Иван Пранк и капетан Делисимоновић, завадише се међу собом, те ратни савет опозове у новембру т. г. Пранка из комисије. Једини Зрињски се својски заузимао за интересе досељених Срба и цар Леополд се захвали њему 16. новембра 1658 нарочитим писмом за труд и жртве, које поднесе око досељених Усорчана.[2]

Док је комисија расправљала питање о насељењу Усорчана подигоше славонски Срби буну. Врховни заповедник славонске границе гроф Леслије захтевао је од граничара, да работају и друге послове да врше. Хрвати и Немци се покоре

[1] о. с.; Croatica за 1658 стр. 78, 79 82, 83, и 89.

[2] о с. стр. 90, 93, 96, 97 и 98; фин. арх. Herrschafts — Acten, Wallachen — Uskohen etc.

захтеву генералову, али Срби сазову септембра 1658 збор у крижевачкој капетанији код места Ровишта, на који се скупи око 1000 људи. Дворски ратни савет заповеди Леслије-у, да узме собом неколико официра, да оде с њима лично међу Србе да покуша утишати их. Наскоро се састане опет један збор на истом месту и сад је било око 3000 људи. Смер овог збора је био, да изаберу једно посланство, које ће директно цару поднети српска захтевања. Главни захтев био је тај, да се привилегије, које су добили при сеоби, прошире на све Србе између Саве и Дунава без разлике, али о осталим тражбинама нису хтели да се изјасне пред Леслије-ом и ни пред ким, осим пред самим царем. Идућег месеца извести Леслије, ратни савет, да се Срби недаду никако одговорити од намере, да поднесу самом цару своја гравамина и саветује, да цар не потврди привилегије и не испуни жеље бунтовничких Срба. Ни у новембру нису се били Срби смирили, те извештаји пограничких заповедника о српским зборовима узнемиравали су и даље ратни савет, који је најживље настојао, да стиша узрујане граничаре.[1] Тек се у децембру сталожиле мало страсти, кад се српско изасланство већ налазило на путу у Беч, да пред царем изрече прави узрок побуне и да му поднесе своја правила. Ратни савет увиђајући све опасне последице, које могу наступити, ако се Срби не задовоље, изради у фебруару 1659 потврду српских привилегија. Знајући међутим, да је за леђима побуњеника стајао епископ српски Сава Станиславић, изађе од ратног савета опомена епископу, да други пут не дође до оваких појава. Уједно је одређена једна комисија, да испита остала гравамина српска. Појединости о тој комисији нису познате, али се из сачуваних докумената види, да је пред њом епископ Сава мушки бранио народ и привилегије српске.[2]

У току ове године решено је и питање, где да се населе усорачки Срби, али то решење није донела комисија. Читаву зиму од 1658 на 1659. г. провели су ови Срби у Гацком, Брлогу и Брињу, борећи се са оскудицом у храни, и не знајући где ће им бити стално седиште. Марва њихова, коју су собом дотерали из Турске, налазила се код Карлобага и једна турска чета упадне децембра 1658 на аустријску границу да отме ту

[1] Windica за 1658 стр. 74, 81, 84, 90, 91, 93 и 100.

[2] о. с. за 1659 стр. 6, 7, 8, 29 и 59.

марву. Гроф Петар Зрињски пошље пред Турке поручника Вукасовића са 50 људи, који одбије нападај и зароби неколицину Турака. Тако су и па даље остали Срби под надзором и одбраном грофа Зрињског, који се непрестано бринуо о исхрани њиховој. Позван од цара Леополда предложи у априлу 1659 г. гроф Зрињски ратном савету, да Усорчане не премештају никуд већ да их оставе стално на том земљишту, које су при доласку заузели и предложи законе и статуте за њих. Ратни савет усвоји потпунце предлог Зрињскога те још истог месеца извести грофа Ауерсперга, да Усорчане неће кретати са Гацког Поља. 27. јула о. г. изда и цар Леополд наредбу, да усорачки Срби остану где су, само да се разделе у Оточац и Брињ на пропорцијонисане делове. Осим тога изабере комисију (чланови Зрињски, Делисимоновић и Портнер), која ће тачно одредити границу земљишта, које Срби населише и поделити земљу међу поједине фамилије. У исти мах одлучи ратни савет, да постави Србима Усорчанима једног команданта и неколико кнезова.[1]

Но ови комесари дуго времена нису почињали свој посао. Ратни савет пожури у јануару 1660. комисију, да подели усорачке Србе међу брлошке, оточачке и брињске и то одмах, чим се отопи снег и разиђу велике воде. Но још већма почне журити ратни савет комисију, кад јој дође вест, да су крајем фебруара о. г. млетачки Срби испод Котора прешли Турцима, јер се бојао, да и Усорчанима не досади неизвесност, у којој се налазили па да се не врате у Турску. У априлу најзад заврши комисија свој задатак. Одредила је Усорчанима на приморској граници стално боравиште и то у Вилићу, Компољу, Гацком, Брлогу, Брињу и Оточцу и означила тачно њиховој насеобини међе. При подели имања у Оточцу дошло је до побуне усорачких Срба.[2]

На славонској граници подозревали су војни заповедници и даље на епископа Саву. Сваки покрет српски настојали су да угуше. Ђурицу Радића, који је у задњим немирима играо улогу коловође, осуде на смрт и погубе августа 1660. а епископу Сави су правили на сваком кораку неприлике.[3]

[1] Лопашић, о. с., II стр. 304, 305 и 307; Croatica за год. 1659 стр. 1, 8, 33, 54, 94 и 103; фин. арх. Herrschafts-Acten, Wallachen-Uskoken etc.

[2] Croatica за 1660. стр. 14, 39 и 139; Лопашић стр. 311.

[3] Windica за 1660 стр. 64 и 85.

VI

У другој половини XVII века добијају насртаји католичких свештеника на православну веру јачу меру. При сеоби српској на аустријско земљиште искупили су српски епископи мир од католичких начинивши један компромис са католичким захтевањем. Посвећење своје за епископа примали су од православних патрајарха, московског или пећског, али су после посвећења одлазили у Рим, да се папи поклоне. Епископ Гаврило Мијакић бранио је 1668. г. свој поход у Рим тиме, што су и други православни првосвештеници, као св. Василије, Јован, Гргур, Атанасије и Ћирил живили у пријатељству са папом. Но само путовање у Рим није било довољно загребачким католичким бискупима, већ су хтели, да Србе отргну од утицаја патријархова и да их потпуно привежу за католичку веру. Епископ Мијакић није никако хтео да пристане на овакав захтев католички, те га аустријске власти 1670 године свезаше и одведоше у Грац у тамницу, а место њега поставише на епископску столицу марчанску Павла Зорчића, који је васпитан у језуитском заводу у Болоњи и био и срцем и душом присталица уније православне са католичком вером. Калуђери српски у Марчи, који се противише епископу Зорчићу, прођоше слично као и Мијакић: аустријски суд их је осудио, да робују на галијама острва Малте.[1]

Непријатељство католичког свештенства у аустријске владе према православљу бивало је све јаче и све очигледније. Нарочито су забрањивали Србима подизање манастира и пресељавање калуђера православних из Турске на аустријско земљиште. Кад 1642. године побегоше испред турског гоњења калуђери из села Рмана и Мошенице (око 100 калуђера!) на приморску границу носећи са собом манастирске драгоцености и украсе, поднесе игуман Ћирил молбу за дозволу, да подигне један манастир. Но гроф Франкопан, запитан о тој ствари за мишљење, изради, да се одбије молба, јер ће се, као што он вели, на тај начин моћи лакше увести католичка вера међу

[1] Windica 1668. August. № 10. Период српског живота у Хрватској и Славонији од 1660. до 1675. прескочио сам у овој расправи, јер сам сав до сад непознат материјал из Windica и Hungarica у току тога периода изнео у расправи „Srbi za vrijeme urote Zrinjskog i Frankopana“ (штампано у Savremenik-у, св. XI за 1907 г.). Тај период обухвата поглавито буну Славонских Срба под Осмокругом и судбину епископа Мијакића, наследника Саве Станиславића.

православне.[1] Из писма Франкопанова се види, да су Срби Крмпоћани већ сви примили католичку веру, а да томе има неколико примера и у Жумберку као и у Ускочкој Гори[2]. Тако се непрестано ровило против калуђера српских и православне вере, док није трагичним свршетком Мијакића и његових другова потпунце уништена чистота православља и коначно прекинута веза између славноске епархије и пећског патријарха. Епископску столицу је заузео ревносни унијат Зорчић. Али народ српски није могао лако да преболи ову рану, коју му је задало насиље владе аустријске. Огорчење народно управљено је у првом реду против наметнутог епископа. Ма да је овај имао око себе јаку стражу, покушају ипак Срби, да га убију. У марту 1675. године учинише они нападај на Зорчића у манастиру Марчи. Напад је извршен ноћу из пушке, али епископ остане неповређен. Један харамбаша српски одмах побегне у Турску, а калуђере на које је пала сумња да су били саучесници харамбашини у завери против епископа, доведе гроф Траутмансдорф у Иванић, окује их и баци у тамницу. Нарочито се сумњало на неког калуђера Петра Поповића. Истрага коју је по наредби владиној водио Траутмансдорф, није могла да утврди кривицу калуђерâ. Шта више, Траутмансдрф предложи да се заточеници уз кауцију пусте на слободну ногу, јер је народ огорчен па може да наступи веће зло. Ово је учињено те се у јулу о. г. налазио још свега један калуђер у затвору, но ни томе се није могла да докаже кривица.[3]

Аустријској влади и покрај све строгости полазило је врло тешко за руком, да нагони калуђере на унију. У марту 1676. тужи се епископ Зорчић на једног калуђера, што буни народ и противи се сједињењу са католичком црквом. На неколико месеци подноси из истог разлога епископ оптужбу против два калуђера, Василија Перћагића и Рафаила. Видећи да не може насиљем стећи поштовања у свом народу, одлучи Зорчић, да сазове један синод и да се тако популарише. Синод је заказан у Горњем Карловцу за 20. август, али још у марту т. г.

[1] Молба игумана Ћирила је писана немачки, али потпис на њој гласи овако: „Ісѵрилъ ігꙋменъ ꙁа се и ꙁа осталє наше редовниꙗ“ (Croatica 1643. jan. № 14.

[2] Jbidem.

[3] Windica за 1675; стр. 46, 49, 104 и 110.

израдио је горњо-карловачки генерал дозволу за синод. Од закључака синодских познат је само један, на име, упућена је молба цару да помилује калуђере, који су осуђени били да робују на малтеским галијама.[1]

Поштовања и послушности није уживао Зорчић код калуђера ни после тога. Нарочито лепавински калуђери нису хтели да се покоре католицима и да приме унију. На њих се тужи Зорчић јуна 1677 године. Но већ у августу пошло је за руком грофу Траутмансдорфу и Зорчићу, да придобију на professio fidei catholicae Romanae" 2 игумана, 4 свештеника, 3 ђакона и 6 војвода.[2] Велику ревност, коју је показивао епископ Зорчић при увађању уније, награђивала је аустријска влада обилато. Из сачуваних бележака ратног архива види се, да је влада водила бригу и о свој родбини епископовој и да је свима прибављала угледан положај. Но народну љубав није могао Зорчић никако да придобије. Највише су му сметали калуђери, који су долазили из Турске, просили по народу милостињу и говорили против католичке вере. На те калуђере тужи се епископ у марту 1680 године ратном савету, који одмах изда заповест, да се таки калуђери прогнају са границе.[3]

После сеобе усорачких Срба дуго времена није се доселила никаква повећа група српска из Турске. Па и иначе се о кретању српском у то време мало чује. Завера Зрињског и Франкопана није нашла код Срба одзива. Међу местима, која су стајала верно уз цара, нарочито се истичу српска села Дубраве и Поникве која су била посед грофа Франкопана. Становници ових места поднесу октобра 1672 г. цару Леополду молбу, да им подари слободу и привилегије, које уживају остали Срби, као награду за привrженост, показану приликом завере хрватских магната. Запитан за мишљење најтоплије препоручи 20. дец. т. г. генерал Херберштајн молбу ових Срба и цар им испуни молбу на основу те препоруке.[4] У ово време имали су Срби много да претрпе и од турских упадаја. Марта 1675. г. удари 20 барјака Турака из Лике, Крбаве и Удбине на место Подгорје, на тамошње Србе и 10 кућа опљачкају. На другој страни побунише се око

[1] Croatica за 1676. г. стр. 11, 32, 37 и 51.
[2] Windica за год. 1677 стр. 70 и 92.
[3] Windica за 1680 стр. 3 и 23.
[4] Лопашић, II. стр. 351 и 352.

20 фамилија усорачких Срба те пребегну на млетачко земљиште, али се у октобру 1677. године врате натраг. Исто се тако побунили Срби у Бојаницима, но и они се набрзо стишају.[1]

За незадовољство српско било је и у Хрватској и у Славонији доста разлога. На славонској граници су се два заповедника нарочито истицала у непоштовању српских привилегија. Ти заповедници, иванићски пуковник Иван Рудолф Штадл и капетан крижевачки гроф Траутмансдорф, изазваше врховног заповедника славонске границе грофа Лудвига de Souches, да их оптужи пред ратним саветом због њиховог поступања према Србима. На ту оптужбу, послату маја 1679. г. одговоре оптуженици јула те године, да Срби могу постати опасни, ако им се попусти. Српска народност је душевно надмоћнија од Хрвата и привилегије српске ће само то учинити, да ће се Срби осилити и потиснути Хрвате. Ратни савет се сложи са овим мишљењем те није чинио никакве даље кораке против горњих заповедника.[2]

У деветом деценију 17. века почиње опет рад на досељавању Срба из Турске. Према једном писму грофа Николе Ердедира од 27. марта 1680. преселио је војвода Брадић тих дана 120 Срба из Турске на аустријско земљиште. Али кад Турци страдаше под Бечом г. 1683. постаде кретање Срба у Турској живље. У октобру 1683. јавише многи Срби грофу Штрасолду да хоће да се преселе из Турске. Јула месеца идуће године добио је херцег Лотриншки вест из Горњег Карловца, да Срби у Босни моле помоћ па ће их велики број прећи на аустријско земљиште. Ова сеоба је почетком 1685 спроведена, те ратни савет одреди досељеницима јуна т. г. помоћ у храни, а у јулу изда цар привилегију за нове досељенике „Хришћане и Раце.[3]"

На граници Хрватске и Славоније појављивали се често пута страни виши свештеници и калуђери српски. Многе од њих слао је пећски патријарх као своје егзархе, али за неке се не зна од куд су дошли и шта им је био смер. Егзарси патријархови су поучавали свет у православљу и одвраћали га од уније. Тако је 1659. одмах после насилничке смрти патријарха пећског Гаврила наследник његов Максим послао у Сла-

[1] Croatica за 1675 стр. 22 и за 1677 стр. 59.

[2] Лопашић II, стр. 367.

[3] о. с. стр. 368; Croatica за 1683. стр. 38 и за 1685 стр. 25 и 28; Windica за 1684 стр. 59.

вонију егзарха Силвестра, који се састане у Лепавини са архимандритом Симеоном Кордићем. Исти Кордић, који је тврдио за себе, да је у Козачкој земљи посвећен за епископа, дочека непристојно егзарха патријархова. На то егзарх истуче домаћина, а кад се врати, исприча патријарху како се понашао архимандрит Симеон, те патријарх напише писмо епископу Сави Вратањском (Станиславићу) и у писму прокуне „демона Симеона" и забрани свима православнима, да опће с њим.[1] Егзарси патријархови и други православни калуђери, који су и поред најстрожије забране аустријских власти долазили на границу, омели су потпунце намеру Павла Зорчића, да уведе унију. До смрти своје није могао никако да придобије ни марчанске калуђере, мада је на томе много радио. Неколико калуђера, који признаше унију, учинили су то за невољу и бунили су се без престанка. И у децембру 1684. тужи се Зорчић на њих ратном савету, али је то било последњи пут, јер набрзо затим, у јануару 1685., умре епископ Павле. На његово место постави цар Леополд у априлу 1686 његовог брата Марка Зорчића и наложи грофу Траутмансдорфу, да инсталира тог новог унијатског епископа, који је дотле био католички свештеник.[2]

Нагло напредовање аустријског оружја у борби против Турака изазвало је нове сеобе Срба у Хрватску и Славонију. Горњокарловачки генерал Штрасолдо извештавајући у марту 1686 ратни савет о срећним војним операцијама барона Оршића вели, да је прешло око 1000 Срба на аустријску страну, од којих је на 200 из Кладуше. Ови Кладушани предложе, да и саму Кладушу отму од Турака. У јуну исте године прешла је једна група у Славонију, те се ратни савет постара за храну досељеника. Сеобе још већма учесташе, кад посао око њих узме у своје руке главни капетан горњокарловачки гроф Јосиф Рабата. Јануара 1687 пресели он неке Србе из Турске и настани их у Белају, поседу грофа Парадајзера, а кад у марту исте године јави капетан Балтазар, да се опет једна група понудила, да се пресели, повери ратни савет и ову сеобу грофу Рабати. Гроф изведе Србе и настани их у Кирину. Идућих година насели он нове Србе у Будачком, Тржићу, Симићу, Скраду и Пер-

[1] Тајни архив, Hlyricu Serbica, Fasc. I.
[2] Windica за 1684 стр. 103; за 1685 стр. 26; за 1686 стр. 19 и 43.

јаштици.[1] Априла 1688 насели и бискуп загребачки Микулић српског кнеза Остоју Милићевића, судије Радоту Милићевића и Минију Николића, вице кнеза Михајила Радановића и с њима множину Срба на реци Трепчи.[2]

Победоносна војска аустријска продрла је међутим дубоко у турске крајеве. У току 1689. пала је у руке хришћанској војсци Лика и Банија. Турци се пред непријатељем повуку у Босну, а један део Муслимана, који остаде и на даље у Лици, примио је католичку веру. У Лици и Банији затекла је аустријска војска много православних становника,[3] чиме је знатно умножен број Срба у Хрватској. Идуће године догодила се т. з. велика сеоба Срба под Чарнојевићем, но ови досељеници из Старе Србије и Маћедоније ишли су у правцу од Београда према Пешти, Вацу и Коморану и населише се по Угарској и горњем Срему у том правцу. Број Срба у Хрватској и Славонији није добио сеобом Чарнојевићевом никаква прираста.

О животу Срба у Хрватској и Славонији током XVI и XVII века сачувано је много материјала по аустријским архивима. Ова расправа је мален прилог за проучавање тог живота. Рађена је поглавито на основу података, који су сачувани у бечким архивима. Али мени је тачно познато, колико материјала о овом предмету крије загребачки, љубљански, градачки и пештански архив и нико не осећа недостатке ове расправе тако силно као њен писац.

Беч, септембра 1907.

Др. Алекса Ивић.

---

[1] Croatica за 1686. стр. 14; 1687. стр. 1, 2, 18, 19, 22 и 32; Windica за 1686. стр. 75; Лопашић, о. с. II стр. 382.

[2] о. с. стр. 388.

[3] У турски део Лике и Баније дошли су Срби (противно досадањем мишљењу) г. 1580. О досељењу и животу њихову писаћу на другом месту.

ХРОНИКА

I

Спољна трговина Србије за 1906. годину[1]

Пре кратког времена Царинска Управа је издала најновију своју статистичку публикацију: „Статистика спољашне трговине Краљевине Србије за 1906. год., која је врло марљиво израђена и видно се одваја од ранијих публикација ове врсте код нас.

Већ дужи низ година, Царинска Управа публикује статистичке податке о кретању спољне трговине, али су те публикације — којих је до сада било двадесет и четири — остале тако рећи непримећене, јер су биле срећиване тако, да се од њих имало врло мале користи. Ранијих година, те су публикације имале карактер званичног канцеларског рада царинских органа, јер су били прост списак увезене и извезене робе, са означеним количинама и вредностима. При срећивању статистичког материјала, није се водило рачуна ни о принципима статистике као науке, нити пак о практичним потребама, које су морале бити задовољене тим издањима. Сама статистичка грађа у њима обрађивана је без икаквих скрупула, тако, да се недоследности могу одмах приметити, а о каквом систему при раду, не може бити ни говора, јер је апсолутно немогућно постићи какав континуитет података за известан период. Веома би заморан и беспредметан посао био, кад би се упустили да

[1] Статистика спољашње трговине Краљевине Србије за 1906. годину. Ново издање књ. I. Издање Царинске Управе Министарства Финансија. Београд 1907. год.

критички пропратимо статистичка издања ранијих година. Довољно је напоменути само, да су грађу за Статистику спољне трговине прикупљале царинарнице, где су је царински органи срећивали и у тромесечним извештајима слале Царинској Управи. Годишња публикација припремана је из материјала ових извештаја, такође од органа без потребне претходне спреме, (која је за послове ове врсте неопходно потребна) с тога су публикације ранијих година биле веома заостале иза публикација ове врсте, код осталих културних народа.

Када се има на уму важност трговинске Статистике, јер она нас мора да упозна са стањем наше трговине, и кретањем њеним у међународној трговини, а посебице, да нам представи наше трговинске прилике и односе са појединим страним државама, како би се могли поставити на солиднију основу, ако би се евентуално приметиле какве препреке или неповољности; онда ће тек може правилно оценити штетност, која се јавља као последица од несавршености Статистике ово врате. Добро уређена трговинска Статистика је значајна и за јавни и приватни интерес. Она је потребна, како при склапању трговинских уговора, тако и у осталим важним државним пословима, у колико се исти односе на трговину. Сазнањом тачног и стварног стања нашег трговинског саобраћаја са осталим државама, долазимо до могућности, да се захтевањем извесних повластица домаћим производима нашим, загарантује сталност потрошње и повољност цена на страним тржиштима, а тиме даје могућност појачању наше домаће радиности, која несумњиво води народ напретку и благастању.

Исто тако, добро уређена Статистика спољне трговине, при увозу, показује нам које артикле и из којих земаља набављамо за подмирење домаће потрошње. Сазнањем стварног стања, с поузданошћу се може приступити где је и кад је нужно, с једне стране заштитити извесних домаћих производа у корист домаће радиности, у колико је она код нас развијена; а с друге стране, давање извесних концесија оним земљама, из којих набављамо предмете, којих или нема у довољној мери код нас, за подмиривање потреба, или их никако и нема, а морају се увозити.

У ранијим статистичким публикацијама Царинске Управе нису могле бити задовољене ове потребе, јер је статистички материјал прикупљан, срећиван и у опште обрађиван, без икакве стварне контроле — без икаквих скрупула, с тога су и били и

крајњи резултати непоуздани, јер су подаци били често произвољни па и нетачни. У најновијој Статистици спољне трговине наше, види се добро смишљен систем, како при прикупљању, тако и при обрађивању статистичког материјала. Прикупљање статистичких података врши се сада најрационалније, јер је усвојена статистичка пријава, која је основа, свеколиким радовима ове врсте. Систем обрађивања статистичког материјала усвојен је онај исти, који за сада има: Енглеска, Немачка, Француска, Белгија и Швајцарска. Осим тих реформама које су извршене у прошлој години, измењена је и класификација трговинских артикала, јер она, која је била у ранијим публикацијама усвојена, била је веома површно па чак и недоследно изведена; сад је класификација робе изведена паралелно закону о општој царинској тарифи, и од 652 статистичка броја, колико је било у ранијим публикацијама, сада у новој имамо 1393 статистичка броја. У овом погледу наша статистичка тарифа, спада у ред најразрађенијих.

Корените реформе које су извршене у прошлој години, знатно су усавршиле рад на трговинској Статистици, и дале су могућности свестраном и перманентном контролисању тачности, и истинитости статистичког градива. Непрекидно испитивање и контролисање статистичког материјала, даје могућности да су крајни резултати прецизни, јер да би се могле увидети или боље рећи, приметити све појаве, које директно или индиректно утичу на трговину и кретање њено, као и да би се могле добро уочити и оне појаве, које било корисно или штетно утичу на трговину, потребно је да се те појаве чим се примете, одмах посматрају и проучавају.

Према свему што смо рекли о Статистици спољашње трговине наше, изгледа, да је већ постигнуто у овом издању последњим реформама, све оно, што је било од неопходне потребе по нас, нарочито у времену, кад је на реду економски преображај наше Отаџбине.

Остало је као што се види из самог предговора у поменутој публикацији, да се донесе специјални закон, који би обавезао декларанте да статистичке пријаве попуњавају што савесније, нарочито у погледу порекла и опредељења робе, као и у погледу пријављивања вредности дотичне робе, коју декларишу. Сем ових недостатака, које је у осталом и сама Царинска Управа истакла у уводу, недостаје нам и комисија, која би регулисавала вредности робе за Статистику, јер варирање цена

у току године и на разним тржиштима, тако је јако, да је апсолутно немогуће статистичким органима Царинске Управе, који срећују материјал, да одреде стварну цену сваком предмету. С тога, а по примеру напреднијих држава, треба што пре образовати комисију од меродавних лица, која ће одређивати вредност робе за Статистику.

У прошлогодишњој публикацији је једини недостатак тај, што су вредности робе узимате и унете оне, које су сами декларанти означавали.

Код нас за сада не постоји комисија која би одређивала вредности предметима, који се јављају у трговинском саобраћају. Природно је, да је овај недостатак осетан, али већ је предлог учињен да се образује ова комисија, и свакако ћемо је набрзо и добити. Када се и ово постигне, наша царинска Статистика се може поредити са свима осталим, код других културних народа.

У погледу поделе статистичког материјала у прошлогодишњој публикацији, постигнут је такође веома повољан резултат. Статистичка грађа у главном је груписана у три дела.

У првом делу — табеларном — срећени су подаци статистички о трговинском промету Краљевине Србије, у опште прегледе, који су много савршенији и знатно умножени према свима ранијим годинама. Ови прегледи садрже сумарне податке о целокупној увозној, извозној и провозној трговини Србије са појединим државама, по количинама, вредности, тарифским групама, начину транспорта, и т. д. упоређени са подацима из ранијих година, у колико је то било могућно.

У другом делу — специјалном — изнесени су подаци о увозу и извозу робе такође по количини, вредности и начину транспортовања, с обзиром на земље провенијенције и дестинације. Подаци о транзиту робе засебно су изложени, с тога, што се подаци ове врсте не могу добити у потпуности, да би се могли распоредити према статистичким ставовима онако, како су распоређени код увоза и извоза. Специјални део састоји се из 1393. статистичке позиције, које су обухватиле све предмете, који се јављају у нашем трговинском обрту. Предмети су груписани према суштини и сличности материјела од кога су израђени. Ове 1393 позиције, даље су груписане у веће јединице — одељке — којих има 81. Сви ови одељци према сличности својој, груписани су у 49 група. А групе, према природи самих производа у 17 делова. Концентрација статистич-

ког градива је као што се види логично изведена, и не одступа ни најмање од концентрације, које је у закону о општој царинској тарифи већ усвојена

У трећем делу су изнесени подаци о приходу и расходу царинском, у врло прегледним таблицама.

II

Због поремећених трговинских односа са суседном монархијом очекивало се, да ће прошло-годишњи обрт знатно се умањити, јер као што је познато, најјаче трговинске везе за последње две-три деценије имали смо са Аустро-Угарском, пошто је од укупног годишњег увоза за последњих пет година, долазило на Аустро-Угарску 55·35% — дакле јаче од половине: а од укупног извоза 83·66% — дакле јаче од пет шестина.

Међутим, стицајем разних околности наш је трговински обрт ипак достигао висину од 115,932.740 динара, од које долази на увозну трговину 44.328.642 дин. а на извозну 71,604.098 динара. Према томе, прошлогодишњи обрт упоређен са просечним обртом за последњих пет година, показује појачање од 454.674 динара, дакле скоро пола милијона. Ово појачање трговинског промета нашег, већим делом пада на извоз, јер просечни годишњи извоз за последњих пет година износи 66,008.611 динара, док је прошлогодишњи био 71.604.098 динара, дакле јачи за 5,495.487 динара; међутим увоз је знатно опао, јер просечно годишње за последњих пет година увезено је разне робе у вредности 49,469.454 динара, док у прошлој, само за 44,328.642 динара, дакле мање за 5,140.812 динара. И ако су прилике прошле године биле неповољне, ипак се извозна трговина доста правилно кретала, јер је сва наша роба извезена, само на друга тржишта, а не на досадашња.

Да би се имала јасна слика кретања нашег увоза и извоза, најбоље је упоредити прошлогодишњи увоз и извоз по државама, са годином, која јој је претходила.

Тако прошле и претпрошле године, увезено је разне робе у вредности и то из:

	1906. г.		1905. г.		Разлика 1906. г.		
А.-Угарске	22,206.498	дин.	33,375.501	дин.	—	11,169.003	д.
Белгије	382.915	„	356.072	„	+	26.843	„
Босне	21.222	„	38.229	„	—	17.007	„

	1906. г.		1905. г.		Разлика 1906. г.		
Бугарске	504 025	дин.	2,325.146	дин.	—	1,821.121	дин.
Грчке	104.166	„	207.729	„	—	103.563	„
Енглеске	4,562.906	„	5,313.849	„	—	750.943	„
Италије	936.721	„	782.365	„	+	154.356	„
Немачке	9,736.722	„	6,263.237	„	+	3,469,485	„
Румуније	769.190	„	620.235	„	+	148.955	„
Русије	1,218.259	„	805.563	„	+	412.696	„
Турске	1,845.881	„	2,602.648	„	—	756.767	„
Француске	1,142.623	„	819.352	„	+	323.271	„
Холандије	226.510	„	103.551	„	+	122.959	„
Црне Горе	23.775	„	34.995	„	—	11.220	„
Швајцарске	645 773	„	653.295	„	—	7.522	„

Дакле, у главном је увоз опао из: А.-Угарске за 11,169.003 динара или 9·94%; Бугарске за 1.821.121 дин. или 3·06%; Енглеске за 750.943 дин.; Грчке 103.563 дин. и т. д. Међутим, појачао се знатно увоз из: Немачке, за 3.469.485 дин. или 10·39%; Русије 412.696 дин. или 1.30%; Француске 323.271 дин. или 1·11%; Италије 154.356 дин.; Румуније 148.955 динара и Холандије 122.959 динара.

Као што се види, највише је опао увоз робе из Аустро-Угарске, међутим, најјаче појачање примећује се код Немачке. Јачи увоз немачке робе долази отуда, што смо у прошлој години имали уговор са Немачком, док је роба а.-угарског порекла, била оптерећена ставовима опште тарифе, пошто нису били регулисани наши трговински односи специјалним уговором, који би олакшао увоз робе.

Ако се упореде најважнији продукти увозни у 1906. и 1905. год. примећује се појачање увоза према 1905. год. и то: код кожа за 1.191.047 дин.; железничких вагона 879.086 дин.; грожђа свежег за 492.241 дин.; шећера сировог 474.418 дин.; овчије вуне 342.869 дин.; железничког материјала 244.801 дин.; гвожђарије за 229.333 дин.; риба сувих и усољених за 190.507 дин.; артије за 170.575 дин. и електротехничких предмета за 127.699 динара. — На против опадање увоза примећује се код: тканина од лана и кудеље за 1.183.241 дин.; машина за шивење за 1,146.653 дин.; шећера рафинованог за 1.054.837 дин.; памучних тканина за 1.022.065 дин.; одела, рубља и друге шивене робе за 705.330 дин.; тканина вунених за 614.989

дин.; гвозденог лима и жица за 564.595 дин.; дасака летава штафле и т. д. за 544.211 дин.; памучног предива за 387.969 дин.; кафе сирове за 361.135 дин.; тканина свилених за 258.372 дин.; пиринча 253.941 дин.; пољопривредних машина за 198.071 дин.; израда од порцулана за 190.773; вештачких органских боја за 172.389 дин.; џакова кудељних за 147.435 дин.; дрва за грађу за 141.019 дин.; израда од кованог гвожђа за 123.282 дин.; израде од лима и жица за 116.296 дин.; уља ланеног и конопљеног за 116.211 дин.; шешира мушких и женских за 113.953 дин. и уља маслинава за јело 111.227 динара.

Много су интересантније промене у нашој извозној трговини, јер, ако се упореди прошла година са предпрошлом, нарочито у погледу земаља у које је упућиван наш извоз, примећују се знатне промене које повољно утичу на нашу трговину.

Тако извезено је разне робе у 1906 и 1905 г. и то за:

	1906 г.		1905 г.		Разлика 1906 г.	
Алжир	12.600	дин.	—	+	12.600	дин.
А. Угарску	30,032.477	„	64,712.406	—	34,670.929	„
Белгију	6,259.929	„	323.147	+	5,936.782	„
Босну	61.401	„	157.581	—	96.180	„
Бугарску	3,694.922	„	1,220.533	+	2,474.389	„
Грчку	420.821	„	—	+	420.821	„
Енглеску	65.560	„	—	+	65.560	„
Италију	572.319	„	65.400	+	506.919	„
Немачку	19,053.882	„	2,116.880	+	16,937.002	„
Норвешку	46.445	„	—	+	46.445	„
Румунију	2,354.451	„	1,097.341	+	1,257.110	„
Русију	151.650	„	15.094	+	136.556	„
Турску	5,410.925	„	2,245.607	+	3,165.318	„
Француску	3,353.221	„	36.685	+	3,316.536	„
Холандију	87.200	„	—	+	87.200	„
Црну Гору	8.180	„	3.300	+	4.880	„
Швајцарску	18.115	„	2.200	+	15.815	„

Као што се види извоз је опао само код А. Угарске и Босне и то за 48.05%, дакле скоро се преполовио, међутим, са свима осталим државама показује појачање и то: код Немачке за 23.70%; Белгије за 8.30%; Француске за 4.62%; Турске за 4.45%; Бугарске за 3.46%; Румуније за 1.77% и осталих, са незнатним појачањем.

Исто су тако знатне промене и код извоза појединих важнијих производа наших, у погледу јачине извоза. Ако упоредимо извоз за прошлу и претпрошлу годину, види се да је извезено и то:

Ред. бр.	НАИМЕНОВАЊЕ	ГОДИНЕ 1906	1905	Разлика у 1906
		динара		
1	Суве шљиве	12,067.520	8,556.347	+ 3,511.173
2	Пшеница	11,353.501	12,999.058	— 1,645.557
3	Свиње дебеле	7,896.987	14,630.300	— 6,760.313
4	Коже сирове	4,597.388	3,429.132	+ 1.168.256
5	Кукуруз	4,234.572	1.933.535	+ 2 301.037
6	Јечам	3,848.125	1,846.757	+ 2,001.368
7	Пекмез од шљива	3,175.067	3,526.361	— 351.294
8	Руде свих врста	2,534.775	94.995	+ 2,439.780
9	Кудеља и кучина у повесму	1,971.864	897.008	+ 1,074.856
10	Месо свеже усољено	1.827.887	2.892.095	— 1,064.208
11	Овас	1.645.430	607.234	+ 1,038.196
12	Говеда	1,607.443	8.588.875	— 6,981.432
13	Брашно	1,407.204	331.783	+ 1,075.429
14	Перната живина	1,218.784	1,443.511	+ 224.727
15	Раж	1,066.179	448.218	+ 617.961
16	Свеже воће	1,045.329	1,988.849	— 943.520
17	Дуге растове	1,030.251	313.588	+ 716.663
18	Јаја	942.918	284.614	+ 658.304
19	Маст свињска	819.089	16.685	+ 802.404
20	Козе и јарчеви, овце и овнови	790.099	619.163	+ 170.936
21	Ужарске израде	732.751	1,137.945	— 405.194
22	Кокони свилобуба	695.528	96.200	+ 599.328
23	Брикет	632.305	439.550	+ 192.755
24	Мекиње	466.684	222.860	+ 243.824
25	Коњи и кобиле	282.077	147.930	+ 134.147
26	Антимон	279.713	?	— ?
27	Дуван у листу	274.435	4.200	+ 270.235
28	Пасуљ	249.822	34.821	+ 215.001
29	Перје од живине	224,574	146.014	+ 78.560
30	Угаљ камени и мрки	218.235	153.462	+ 64.773
31	Сир обичан	186.240	109 238	+ 77.002
32	Трупци орахови	172.810	3.400	+ 169.410
33	Коже суве и усољене	146.418	144.202	+ 42.216
34	Кајмак свеж и слан	141.551	108.967	— 32.584
35	Бикови и краве	141.150	1,173.715	— 1,032.565
36	Шишарке	118.389	73.269	+ 45.120
37	Дрво за грађу и гориво	113.677	26.538	+ 87.139
38	Црни и бели лук	106.456	13.509	+ 92,947

Дакле, извоз се умањио према 1905. г. за 6.981.432 дин. код говеда; за 6,760.213 дин. код свиња дебелих; за 1,064.207 дин. код меса свежег и усољеног; за 1,032.565 дин. код бикова и

крава, што укупно износи 15,838.517 дин. Ово опадање извоза живе стоке и сточних производа, последица је нерегулисаних трговинских односа са Аустро-Угарском. Сем стоке и сточних производа, опао је још и извоз: пшенице за 1,645.557 дин., свежег воћа свих врста за 943.520 дин., ужарског производа за 405.194 дин., и пекмеза од шљива за 351.249.

Ако се узме у обзир појачање извоза и то: сувих шљива за 3,511.173 дин., руда свих врста за 2.439.780 дин., кукуруза за 2, 301.037 дин., јечма за 2,001.368 дин., кудеље за 1,073.856 дин., овса за 1,038.196 дин., брашна свих врста за 1,075.421 дин., као и свију осталих напред поменутих продуката наших, види се да је опадање извоза стоке и сточних производа надокнађено јачим извозом цереалија и других производа, те с тога се и јавља незнатна разлика у целокупном извозу прошле и претпрошле године од 392.176 дин., међутим, према просечном годишњем извозу за последњих пет година, прошлогодишњи извоз показује појачање од 4,034.599 динара.

Дакле, прошлогодишњи извоз може се сматрати у сваком погледу као потпуно повољан. Сувише би било једнострано и песимистички посматрати извоз само у погледу опадања сточног промета. Повлачити консеквенце на основу истог, било би веома погрешно, јер и ако је сточни промет знатно ослабио ипак је та појава пролазног карактера, пошто су узроци који су изазвали ову појаву несталне природе, а са регулисањем трговинских односа, морају наступити нормалне прилике.

Наш је извоз услед прекинутих односа, морао да промени правац којим се кретао последњих неколико деценија, јер су наши извозници непознавајући повољност осталих тржишта, стално, као по некој традицији, своје производе упућивали поглавито у Пешту и Беч. Ова два тржишта била су центар око кога је гровитовала наша извозна трговина, али ова прилика, показала је нашем трговачком свету, да има још земаља иза земље круне Стеванове.

Прва година рада на еманциповању наше трговине, дала је несумњивог доказа, да су успеси постигнути веома повољни, што нам у осталом најбоље доказује промет са Аустро-Угарском. Ако посматрамо наш извоз у А.-Угарску, за последњих десет година, види се, да је било извезено разне робе у вредности и то:

ГОДИНЕ	ДИНАРА	Од укупног извоза долази процената на А.-Угарску	На све остале државе процената
1897	49,164.079	87·86%	12·14%
1898	50,981.901	89·46 „	10·54 „
1899	54,748.842	83·26 „	16·74 „
1900	56,584.701	85·06 „	14·94 „
1901	55,612.567	84·66 „	15·34 „
1902	57,541.380	79·78 „	20·22 „
1903	51,324.514	85·55 „	14·45 „
1904	55.351.227	89·06 „	10·94 „
1905	64,712.406	89·88 „	10·12 „
1906	30,032.477	**41·96** „	**58·04** „

Далеко би нас одвело, кад би се упустили да аналитички прегледамо и поједине важније производе, који су упућивани у прошлој години на страна тржишта, а ранијих година су се заустављали на Бечком и Пештанском. У осталом то смо виделн већ, кад смо изнели податке о обрту наше извозне трговине, са појединим државама.

Са ово неколико цртица, ипак се има доста јасна слика нашега извоза, јер су и у самој публикацији јасно истакнути сви важнији моменти, којима се прошлогодишњи извоз разликује од извоза свију ранијих година. Најновија статистичка публикација Царинске Управе заслужује, да јој се обрати нарочита пажња, и ми је препоручујемо нашим читаоцима.

(|'+)

III

Спољна трговина наша у 1907. години

(према званичним подацима)

У периоду од 1894. до 1905. год. закључно, дакле за 12 уговорних година, просечна вредност нашег годишњег извоза износила је 59 милиуна динара. Од тога је долазило на саму Аустро-Угарску 51 милиун, што чини 86,5% од целокупног извоза. Према томе, све остале државе учествовале су у нашем извозу са 13,5%.

Ових 13,5% били су распоређени овако:

На Немачку 5,63%, на Турску 2.97%, на Румунију 1,41%, на Бугарску 1,28%.

Све остале државе учествовале су с процентом од 0,64 до 0,01%.

Ако просечну годишњу вредност нашег извоза представимо са 10.000 јединица, онда се учешће појединих држава показује у овим размерама:

Аустро-Угарска 8.650 јединица, Немачка 562, Турска 296, Румунија 141, Бугарска 128, Француска 64, Белгија 49, Босна 37, Енглеска 29, Русија 16, Швајцарска 14, Италија 7, Холандија 3, Црна Гора 3, Грчка 1.

Овакав распоред нашег извоза на поједине државе могао је лако створити убеђење и код наших интелигентнијих редова: да је Аустро-Угарска готово једина пијаца за наше производе, да би без те пијаце наш извоз за 86,5% био онемогућен и да је с тога безусловно потребно да Србија има с Аустро-Угарском трговински уговор.

Кад је Аустро-Угарска завела минималне ставове на увоз цереалија, и када је наступило неуговорно стање између Србије и ње, после чега је на увоз наших артикала примењивана аустро-угарска аутономна тарифа, а у исто време забрањен увоз и провоз наше стоке, живине живе и кlane, месо свеже и прерађено, — опште је мишљење у земљи било, да ће се наш извоз смањити за онолико, колико износи вредност цереалија, стоке, живе и клане живине, меса свежег и прерађеног, сировог воћа и још некојих артикала, који су аустро-угарском аутономном тарифом оптерећени високим царинским ставовима.

По оваквом схватању важности трговинског уговора између Србије и Аустро-Угарске, излази, да би неуговорно стање оставило без тржишта наше производе у вредности од 48 до 50 милиуна динара и да би се за толико наш извоз смањио.

Међутим, факти су показали, да трговински уговор с Аустро-Угарском нема за нас оног значаја, који смо му придавали, и да губитак аустро-угарских тржишта не значи за нас губитак осталих тржишта.

То се је констатовало одмах, још у 1906. год., а у 1907. години то је још боље документовано.

Факат је да по престанку важења уговора нисмо могли увозити у А.-Угарску: цереалије, стоку, живину живу и клану, месо свеже и прерађено; али је исто тако факат и то, да ови артикли нису остали без тржишта и да наш извоз не само што није услед тога подбацио, него је у овој години надбацио све раније године, па и 1902 која је била најјача у уговорном периоду.

Према претходним резултатима, који нису потпуно тачни,

али који могу незнатно варирати, наш извоз од 1 јануара до конца новембра о. г., дакле за 11 месеци, изнео је 73,555.773 дин. што чини за 1,432.119 д. више од вредности извоза у целој 1902 год.

Овде ћемо изнети количине и вредности појединих група извозних артикала за 11 месеци ове године.

Артикли	Количине		Вредност	
Пшеница	52,013.817	кгр.	9,525.791	дин.
Раж	3,178.890	„	492.559	„
Јечам	30,796.997	„	4,157.950	„
Овас	7,889.737	„	1,025.672	„
Кукуруз	101.760.554	„	11,702.457	„
Цереалије	195,639.995	кгр.	26,904.429	дин.
Пекмез	10,891.807	„	3,485.378	„
Суве шљиве	38,245.099	„	14,150.686	„
Сирово воће	29,783.471	„	2,623.820	„
Коњи и кобиле	2.414	ком.	225.487	„
Волови и краве	9.631	„	1,731.960	„
Свиње дебеле	20.736	„	2,488.320	„
Остала стока и жива живина	225.485	„	1,766.696	„
Стока и живина	258.266	ком.	6.212.463	дин.
Месо свеже, сољено и прерађено	3,510.530	кгр.	3,676.056	„
Маст свињска	1,575.590	„	1,654.369	„
Месо и маст	5,086.120	кгр.	5.330.425	дин.
Јаја	2,121.831	ком.	1,631.373	„
Коконе од свилених буба	102.124	„	723.424	„
Коже сирове	995.472	„	2,507.374	„
Дрво за гориво и дрвена грађа			1,500.102	„
Брашно	2,664.878	кгр.	719.517	„
Мекиње	7,774.584	„	775.560	„
Бакар	1,420.787	„	2,273.255	„
Камени и мрки угаљ	20,110.750	„	361.998	„
Брикет	8,131.400	„	243,930	„
Кудеља у влакну	1,980.456	„	1,623.927	„
Ужарија	669.367	„	635.927	„
Остало	—		1,852.138	„
		Свега:	73,555.773	дин.

Ова цифра распоређена је на поједине државе овако:

Немачка	29,559.960	или	40,19%
Аустро-Угарска	15,315.452	„	20,84%
Турска	7,961.375	„	10,86%
Румунија	4,682.275	„	6,46%
Белгија	4,450.308	„	6,25%
Бугарска	3,865.287	„	5,21%
Италија	3,622.068	„	4,92%
Француска	2,503.609	„	3,40%
Русија	723.096	„	0,98%
Босна	410.143	„	0,55%
Енглеска	213.454	„	0,29%
Остале земље	37.579	„	0,05%

Из горњег прегледа види се, да је неуговорно стање изменило правац наше извозне трговине. Аустро-Угарска, која је учествовала у нашем извозу са 86,50%, изгубила је 65,66% и дошла на друго место. Од ових 65,66% добиле су: Немачка 34,56%, 7,89%, Румунија 5,05%, Белгија 5,76%, Италија 4,85%, Бугарска 4,48%, Француска 2,76% и т. д.

На овај начин Аустро-Угарска је престала бити готово искључива пијаца за наше производе, а то је од великог значаја, јер у колико су производи једне земље распоређени на више пијаца, у толико је трговина те земље независнија.

Овде нам ваља напоменути, да наши статистички подаци о дестинацији извозне робе нису довољно тачни. Тако на пример, код Турске је показан извоз од близу 8 милијуна, док међутим знатан део од тога, ако не и више од половине, само је прошло кроз Турску. У Египат је ове гооине извесено на 8.000 грла волова, што представља вредност од 1,500.000 дин., а та земља није нигде ни показана. Осим тога, кроз Турску су извезене знатне количине хране за Белгију и Немачку.

Исто тако треба напоменути, да је код Аустро-Угарске показана знатна количина сувих шљива, док се међутим зна, да су аустро-угарски купци већим делом само посредници за ту робу између Србије и Немачке.

Ове напомене важе и за Румунију и Бугарску, јер је познато да су знатне количине цереалија извезене за Немачку и Белгију преко Браиле и Варне.

Кад би дестинација робе била тачно означена, видело би

се, да би проценат учешћа Немачке и Белгије био знатно већи од показанога.

За време уговора, а у периоду од 1894. до 1905. године закључно, извозили смо цереалија просечно 114 милијуна килограма, од чега је на саму Аустро-Угарску долазило 102 милијуна, што чини 90%.

Ове године до конца месеца новембра, извезено је 195 милијуна килограма цереалија, а сва та колична отишла је ван Аустро-Угарске.

Према томе, високи минимални ставови аустро-угарске тарифе не само што нису онемогућили извоз наших цереалија него је та роба извезена више него икад у уговорном стању.

За оцену успеха у новом правцу наше извозне трговине најбоље може послужити извоз стоке и сточних прерађевина.

Познато је, да је за све време нашег уговора с Аустро-Угарском наша стока пласирана искључиво на аустро-угарска тржишта и да никад ни на коју другу страну није ишла.

То, у главном, важи и за сточне прерађевине, које су налазиле потрошаче мањим делом у Аустро-Угарској, а већим делом у Немачкој. Оном делу прерађевина, који је трошен у Немачкој, једини је пут био кроз Аустро-Угарску.

Веровало се је, да стока и сточне прерађевине, после забране увоза и провоза кроз Аустро-Угарску, неће наћи нигде пута и тржишта.

Међутим, из података које смо изнели, види се, да је за 11 месеца ове године извезено:

Стоке и живине 258.266 ком. у вредности 6.212.463 дин.

Од тога: волова 9.631 ком. и свиња 20.736 ком.

Меса, масти, сланине, шунке и саламе извезено је 5,086.120 кгр., што представља 50.860 ком. живих свиња.

Према томе, извезено је свиња у живом и прерађеном стању преко 71.000 комада.

Живе свиње извезене су махом новим путем преко Солуна, и за нова тржишта: Италију, Француску, Малту и Шпанију.

Месо, маст, сланина и салама такођер су извезени новим путем и већим делом за нова тржишта: Италију, Алжир, Француску, Енглеску, Швајцарску и Норвешку.

То важи и за волове, који су добили сасвим нова тржишта: у Египту, Италији, Швајцарској и на Малти.

Питање о извозу свиња већим делом решено је, а када

буду прораднле остале кланице, биће потпуно решено. Тада ће бити потребно да се производња свиња увећа.

Извоз волова задобива све више успеха, и то питање биће у скоро најповољније решено, када се приведу крају предузете мере, да се осигура регуларна и директна пловидба између Солуна и Египта, с једне, и Солуна и Малте, с друге стране, и да српска стока добије слободан промет у целом Египту.

Веома је важно напоменути, да сада многи странци, а нарочито Италијани и Французи, долазе у Србију и купују стоку. Тиме се утире пут организовању сточних пијаца у земљи, чему треба стално тежити и на чему смо дужни стално радити.

У почетку, када беше наступило неуговорно стање, било је тешко ангажовати иједну домаћу кућу, која би у новом правцу извозила живу стоку, а данас већ имамо десетак таквих кућа и неколико страних.

Из свега што смо навели види се, да се наша трговина у новом правцу развија и да је неоправдан страх био оних, који су тврдили, да ће Србија економски пропасти ако не буде имала уговора с Аустро-Угарском.

С.

ПОЗОРИШНА ХРОНИКА

Данак у крви, драмски фрагменат у једном чину, написао Бранислав Ђ. Нушић.

Дигне се завеса, а вама се поглед задржи на маленој, каменој цркви, стародревној, од бир-земана. Прелеће вам поглед и на оно голо село над црквом, расуто по стењу и кршу. За тим клизи поглед по споменима око цркве, пада на кладенац и на ону жалосну врбу над њим, и на онај широки храст у страни, и на онај камен бињеташ крај зида.

Али, какав ли је оно живи јад, какви ли су оно мученици, посејани по ледини, пред скрушеним храмом Божјим?

Које ли су те јадне жене, што су пригрлиле оне кљасте и осакаћене дечаке?

Ено, једноме је везано око, другоме рука, трећем те једно, те друго.

Ви мислите од Бога је, али ћете одмах чути од кнеза Сима, да није, већ да је то од љубави материне!

Кнез Симо кори ове јадне мајке што не смеју у цркву, но се пред њом моле Богу. Не сме ни Анока, ни Вујана, ни Бојана; не смеју, јер су тешко Богу згрешиле. Оне су саме своме породу, својом руком ископале око или скрхале руку. Оном истом руком, која им је чеда миловала и неговала, хранила и бранила, повела и подржала.

Зашто? питате се ви у чуду.

Зато, што је то прва половина шеснаестог века; зато што је ово тужно херцеговачко робље под Турцима, и што ће кроз који час доћи јаничарске тајабаше, да утерују данак у крви. Воли материно срце ових избезумљених жена да имају крај себе кљастог и богаљастог сина, но да их Турци одведу у јаничаре. Воле оне да им материнска рука ишчупа око, но туђа вера душу. Воле да поломе кошчице, поникле из њиних костију, само да им син остане крај њих, да га виде и да га чују. Да и тако онакажен буде њен, крај ње, да је пази и храни кад је попане седина и повије јој се грбача.

Пред оваквим изразом материнске љубави човек се и нехотице мора зауставити и тражити оправдања овој необичној суровости.

Све је материнско срце радило, све је дало и продало, до части и живота, само зарад материнске љубави. Пођите од кога хоћете благога излива, малене жртве стида, на прилику. Ја се примера ради, сећам једне лепе, српске народне песме из призренске околине.

Болна лежи млада девојка, дилбер Тута Јоргушева. Скрхана је, зловољна. ништа је не весели, ништа не подиже. А више главе јој седи тужна, забринута мати. Дала би она и срце и душу своју, само да разведри и расположи љубимицу своју. Тражи материно срце, тражи нешто снажно и неодољиво, да окрепи и усправи клонулу и утајану душу малаксале болеснице.

— Устај, Туто; устани злато. Ето сад ће проћи Ванче Мицкин и рећи ће ти: добро јутро, дилбер Туто!..

А ви већ знате ко је тај Ванче Мицкин, и како су за Туту сугестивни, и моћ његова страснога ока и онај топли поздрав из младих, мушких груди: добро јутро, дилбер Туто!

Пођите, ето, од овога нежног лиризма народне песме, од ове толико дирљиве материнске љубави. Пратите је, даље, преко оних безброј простих и сложених појава; кроз дуги, недогледни и бескрајни пут, од нагога, примитивнога инстинкта, па све до

утанчаног, прерађеног и сложеног љутог пароксизма најблагороднијe материнске душе. А на томе, болом растрзаноме и сузама натопљеноме, чудноватоме путу, ви ћете се, и преко срца, и преко воље, ужаснути и са нештедним сузама, приковати за сурови, дивљи, очајни изнимак материнске љубави у историскоме фрагменту г. Нушића.

Али, мора се одмах додати, све је то, на жалост, истина, нага, сушта истина и никако производ само снажне и обилате маште пишчеве.

Сад нам се нема куд; да стегнемо срце и да идемо даље.

Из цркве тупо одјекује причесна песма „Тјело Христово“. То сêди отац Серафим даје, можда, последњи причест несрећним Србчићима, који су здрави и стасали са јаничаре.

За мало, па ће приспети и тајабаше. Чује се звекет пусата и такума: пристиже Ибиш-ага, јаничар. Дошао је да припреми и да види јесу ли сабрана деца.

Али, шта се то дешава са младим јаничаром. На причесну песму и на мукло ударање била, као да се буди у сећању његову нешто давно утајано. Сећа се и цркве, и потока иза ње, и стењака, и воденичишта под њим, и онога поља, што се с пролећа кити вриском и кадуљом, а преко лета чисто гуши смиљем. Сећа се и стећака, и села, и под оном литицом, Ристовића куће и, на послетку, сећа се и имена Ристовића.

„— А кога данас има из те куће?“

Данас? Сви су: или помрли, или изгинули, или се раселили. Остала је само једна удовица са нејаким дитићем.

Док се тако Ибиш-ага подсећа, утонуо у мисли, топот и звекет с поља све ближе и ближе. А по наредби његовој све је већ спремно. Момци су отишли у сусрет јаничарима, простро је сиџаде, а на бињеташу стоји ибрик с водом и махрама преко њега.

Народ излази из цркве. Сем мало људи, све су друго мајке с децом; која с једним, која с два.

Излази и отац Серафим, ради већег ефекта, изговори младим Српчићима и своју хришћанску реч.

У томе ти ето и Даут-аге и осталих тајабаша, — црна пописна комисија!

Даут-ага се умије, убрише руке, посади на сиџаде и наслони на принесено седло. Уз колено му је Санџак-бег, па за

тим даље редом остали. Напред је ћатиб са тефтерима и с калемом. И Тефтиш-ага има своје тефтере.

На питање: јесу ли ту сва деца? одговара кнез Симо да су сва, по Тефтиш-агиним тефтерима. Само је једно боно, на постељи и једно је у збегу, са матером.

Пошто су се уверили и о једном и о другом, настаје прозивка и лекарски преглед. Не одвајају их оком, но по реду како тевтери кажу.

„— Мара Јоксимова, дијете Јован“, започиње страни глас ћатибов.

Дете је слабо, од сухе болести, која је већ два брата, пре њега, исцедила и сломила.

Ћатиб отписује, а мати грли своје боно чедо и стискајући га у наручју, бега у гомилу.

Јока Стојанова већ је „лошије“ среће; њен је Јосим здрав и прав као борић. Он ће право у ич-оглане, да носи зелен ћурак; да се кити жеженим златом, и алмазом и топазом; да светли као сунчевић, и да алали дан кад га је срело око Даут-агино.

Мати грца у сузама како јој је дете немоћно и слабачко; али не помаже: царев је! Пандури отимају дете и од несрећног оца и од јадне матере.

Долазе на ред Роса Ристова и детић Станко. Здраво дете, одвојило од свих осталих.

„— Ако разбираш, ето то је што је још остало у Ристовића кући. Та снаха и то дијете.“

Тако кнез Симо обавештава Ибиш-агу. А овога као да заболи судбина несрећне куће и овога детића.

Роса не пушта лако од себе своје сироче. Без њега би се угасила кућа Ристовића. Треба оно да заоре бразду тамо где је бабова рука не дочела, да му се зазелене њиве, те да плаћа цару царево и Богу божје! Грех је узимати га баш онда кад је стало на снагу, а грех је тежак свакој вери.

Роса даје у замену све: и три ниске цекина, што јој је још претекло, и оружје златом оковано. Нуди у откуп и себе: здрава је, лепа, млада; нуди се за харем, или за пазар, или за измет; да буде слуга слузи.

Ако јој га отму, она ће поћи за њим, хранећи се једом и појећи се сузама. Доспеће и до царског престола да измоли пород.

Докле она тако замаује и дуљи, лудује и махнита, у Ибиша се све више буди сећање крвне везе. На јаде Росине њему се

све више мршти чело. И кад она у очају куне клетвом материнском, тежом од помора и љућом од жеге, тражећи мушку руку да помогне, њен јад погоди баш Ибиш-агу. Он извади пиштољ из силава и скреса га детету у чело. Дете, обливено крвљу, мртво се простре пред материнске ноге.

А мати, као рањена вучица, цвилећи, појури на убицу да га удави.

— Шта учини, море? вели му Даут-ага.

— Прекратих, одговара Ибиш мирно, спокојно.

Роса га погледа дубље у очи, и на мах је све разумела. И место да га удави, само му прошапта: Хвала ти! И дижући у наручја мртво чедо, које је само њено (и божје, додаје отац Серафим), носи га у цркву.

*

У фрагменту Данак у крви несумњиво је остало једно место празно и немотивисано. То је Ибиш-ага. Оно његово познавање роднога краја само наговештава да је и он један од Ристовића. Свако друго објашњење о ономе што се кува у његовој души само је индикација. То ће рећи: сва интимна страна његовога карактера остаје непозната посматрачу. Индикација је за читаоца и она ће само њему објаснити све оно шта даје душу једној очајној акцији.

Прилика је таква да би се у садашњем јаничару требао да пробуди некадањи Србин. Пропадање велике и цењене куће, ископавање и последњег изданка, претежак растанак матере и сина, жртвовање матере, продужење породице, — све, све то требало је да јаче покаже како крв није вода.

И на све то, у место да плане гневом, да се зграпе, да се препороди, да начини лом, он сурово прекраћује убијањем детета.

То је једна невероватност. Друга је, тежа и гора, у поступку материном. Она, онако избезумљена, луда, кад крв засени очи и помрачи ум, она у тим несвесним тренуцима чита из очију, разуме и захваљује. Она више воли мртво чедо, и у смрти гледа му спас. То је један много даљи степен од оних матера што уз себе чувају своје богаље.

Изузимајући ово погрешно схваћено и према томе необрађено место, Данак у крви необично је импресивно и са ефектом израђено делце.

Леп, биран и снажан израз живописно износи душу и све оне тешке мене, кроз које она пролази

Ситуација је разговетна, акција жива, слике јасне, прегледне, везане, присно прикупљене. Упечатак је снажан и неодољиво хвата за срце.

После Кнез-Ива од Семберије ово је други, и у истоме жанру, историски фрагменат г. Нушића. И тема и манир и њихов национални и патриотски карактер одсудно показују исти правац и слагање. Изгледа као да је тежња у читавом систему оних тешких и болних прилика, у којима је трајало црне дане јадно српско племе.

Да ли ће г. Нушић, поред ових фрагмената, моћи и даље ићи, и тражити јаче сцене, и пети се још суровијом градацијом, — чекаћемо и видећемо,

Али је ово несумњиво. Ма колико ове слике биле драстичне, варварске, несварљиве за данашњи укус, несвладљиве за данашње живце, — српско срце ће их ипак примити и интимно разумети.

Данак у крви награђено је на овогодишњем драмском конкурсу трећом наградом. Трећом, јер захтеви конкурса за драме у једном чину нису дале могућности за већу награду.

Бор. П.

БЕЛЕШКЕ[1]

Das Sexualleben unserer Zeit in seinen Beziehungen zur modernen Kultur. Von Dr. med. *Iwan Bloch.* Berlin, 1908. г. Стр. XII-840-XIX. Прије неколико дана изишло је од једном четврто, пето и шесто издање ове значајне књиге. Прво је штампано у новембру прошле године. Ова честа издања најбољи су доказ о вриједности књиге. Блох, који је познат у научном свијету и са многих других својих научних радња, у овој књизи описује нам, са историјским прегледом, данашњи сексуални живот у свим својим врстама и потанкостима. Велика пишчева научна спрема и дуга љекарска пракса дадоше му довољно материјала, да опширно, основано и популарно пише о овом животном питању. Књига је писана лако и занимљиво, па ће је свако радо прочитати на душак. Цијела књига, осим увода и најновијег додатка, подијељена је у тридесет и три поглавља, у којима писац опширно расправља о појединим питањима сексуалног живота. Долази до напредних закључака, које је потребно да зна и да о њима размишља и лаик и научењак. Књига се препоручује сама по себи.

Dr. A. M.

Смрт Мајке Југовића, критика Митровићева на Војновићеву драму, која је одштампана из мајске свеске нашега листа, а за коју смо јавили, да је штампана латиницом у Спљету у другом издању, штампана је сада и у трећем издању, латиницом у Спљету. Штампала је, као и друго издање, Народна Тискара, а има 20 страница.

X.

Das Geschlechtleben in Glauben, Sitte und Brauch der Japaner. Von Dr. *Friedrih S. Krauss.* Leipzig, Deutsche Verlagsactiengesellschaft, 1907. Стр. VIII-161 вел. 4⁰. Цијена увезаној 30 марака. У свесци августа *Дела* јавили смо, да се ова књига у велике штампа. Књига је сада готова и у приватној је продаји. Украшена је са осамдесет великих мајсторски израђених слика, које се сада први пут износе на јавност. Послије предговора и увода, у књизи су ови одјелци: Der Kult der männlichen und weiblichen Geschlecht-

[1] Ко од писаца или издавача жели да му се дело прикаже у овоме листу, међу белешкама или међу рефератима, нека изволи свој спис или своје издање уредништву овога листа послати.

teile; Die vaterrechtliche Ehe; Die Stundenehe (овдје писац успоређује живот Јапанаца са *женидбом и удајом* у сјеверној Далмацији); Uranier und Urninden: Mecanische Mittel zur Befriedigung des Geschlechttriebes; Erotik in Bildwerken; Schlusswort, а као додатак има поглавље: Der Fuchskult. — Књига је писана познатом вјештином Краусовом, да јој је сувишна наша препорука. **Dr. A. M.**

Geschichte der öffentichen Sittlichkeit in Russland. Von Bernh. Stern. Berlin, 1907. Стр. 502, вел. 8⁰. Цијена 7 марака. У пошљедње вријеме наука је у велике прегнула, да испитује и проучава и у најмањим потанкостима и тако званим тајнама људски живот свију народа и племена. Књига Штернова, која је само први дио цијелог дјела, износи нам многе до сада непознате појаве из живота у Русији. У овом првом дијелу писац пише о култури и о сујевјерју: о цркви, клеру и вјерским сектама; о руским тјелесним и душевним теретима; о руским забавама и баловима. Књига има двадесет и девет слика из руског живота и из руске историје. Неће бити на одмет ни нама Србима, да се по тој књизи боље упознамо и са том врсти живота рускога народа.

Dr. A. M.

Споменик XLV Српске Краљевске Академије (Други разред, 38) доноси заслужан рад господина Владана Јовановића: Библиографију српско-хрватске драмске књижевности. У тренутку кад се с толико труда у Српском Семинару, на Универзитету, ради око прикупљања грађе за потпуну, општу библиографију српске књижевности — сваки је овакав рад добро дошао. И заслуга г. Јовановића је тим већа што је овакав рад од несумњиве користи и за само позориште. Требало је само тачно назначити датум, кад се престало са бележењем дела која су се јавила после 1904. год.

Занатске школе у Швајцарској, од Мил. А. Костића, професора. Београд, 1907. — Овај рад г. Костићев био је већ изишао једном у „Просветном Гласнику“ (свеска за август. 1907.), а сад је одатле у засебну књижицу оштампан. Предмет је те књижице, као што се из самог наслова види: уређење занатских школа у Швајцарској. Разноврсност и стручност тих школа свакако ће занимати и многе од нас у Србији.

Позоришне игре, Београд 1907. Сам избор ствари у овој књизи, као и разноврсност њихова, показује нам вољу и оданост к послу, који није баш тако лак.

Да поменем драму „Први корак“. Ништа срећније није се могло изабрати за средину из које је и потекао овакав један превод.

Млада учитељица, добија у забаченом руском селу место. Пуна воље, идеала, жеље да се сва посвети просвећивању „деце мрака“, по зими долази на своју нову дужност. Све оне тешкоће, које једну неискусну женску збиља сусрећу на сваком кораку у животу, у њиховом тешком учитељск. позиву, оцртане су онако какве су у истини. Кмет, неваљалац, ауторитетом своје власти, хоће да изиште слепу послушност неискусне учитељице. Ђата који вели: — цивилизације овде нема никакве, сами су зверови унаоколо, чак никакве еманципације не знају, — препоручује јој лектиру: „Црна жена“, „Опасна тежња првих страсти“ и вели: „Такве књиге кад узмеш, сву ноћ не можеш да се отмеш“. Борба за животне намирнице, борба са околином и незнањем, разочарења. Насртања неваља-

лаца. Све оно што је не може мимоићи, лепо, верно изложено је. Чини вам се да то мати, пуна животног искуства, говори својој јединици, од које се раставља на дуже време.

Или комедија „Моја сестра Клара“, у којој се живим бојама слика надувеност девојке која је била у „пансионату“, па се враћа после дужега времена, натраг у село. Гордост, сујета, извештаченост у понашању, падају кад дозна чија је, шта је и како се показује незахвална према својим добротворима.

Нешто, слично томе, изнето је и у комедији „Дивљакиња“.

„Победила“, такође је комедија. Ана Васиљевна, добродушна старица, материнскп је расположена према сиротињи. Она нема деце. Једне зимске вечери уводе у дом њен сироче неке умрле праље. И сад борба између Ане и мужа јој око тога: да ли дете задржати или одвести у „сиротињски дом“. Као победилац излази Ана, и дете, добро, ваљано и паметно, остаје код њих као усвојче.

Исто тако добра и поучна ствар је „Девојчица са жижицама“, драмска студија. Дирљива слика душевне борбе са немаштином, суровим животом. Чедо неваљала оца, пијанице, продаје жижице по зими — не би ли оцу донела неколико копјејки за „вотку“. Узалуд лута по улицама. Ни једну кутију није продала. Боји се да празних шака дође дома. Пред једном богатом кућом, где пирују, чека не би-ли ко изашао и узео бар кутију жижица. Од силне зиме се мрзне и шапуће:

— Свима ће вама бити добро... Као мени сад... — смрзава се, умире...

„Злокобна нула“, комедија. Дрваревић, бакалин, кривом мером се обогатио и постао рентијер. Држао је лоз. Прегледајући новине, нађе на број свога лоза, али га не прочита добро. Од велике радости што је добио читав милион на лозу, пада у несвест, затим и жена његова. И онда планови: узеће вратара, купити пољско добро, кућу у сред вароши. Живети милионерски. Избегавати „простаке“, наћи нове пријатеље. Али жена хтеде да се поново увери да ли су збиља добили милион динара на лозу. И ето несреће: муж је рђаво прочитао број, на крају је била нула а не петица. Обоје опет падају у несвест. Враћају се у стари живот и милионер опет постаје обичан бакалин.

И најзад „У журби за славом“ изнета је жеља двеју шипарица да доспу до славе. Решавају се да напишу драму у пет чинова: „Из тамних времена“. Муче се око псевдонима. Препиру се која ће бити с леве која с десне стране иза кулиса. Сневају како ће писца изазвати, како ће изићи њих две и поклонити се:

— Ево овако као што су нас учили.

Али им глас, за сценом, вели:

— Децо, време је за задатак.

Као што се види, свих тих седам „игара“, — од којих су три комедије, једна драма, једна драмска студија, један комад и једна слика, — врло су срећно изабране, наравно с погледом на циљ који се имао у виду.

Има ситнијих грешака, али у опште превод је течан и добар. Књигу вреди прочитати, тим пре што јој је цена један динар, иска, а после приход је намењен фонду сиромашних ученица Женске Учит. Школе у Београду. Ова је збирка изишла под редакцијом г-ђице Катице Павловић, наставнице Ж. Уч. Школе, а најбољи и највреднији јој је сарадник био г. Велимир Рајић, суплент гимн.

С. Д. П.

Историја Српског Народа. Госп. Др. Станоје Станојевић, професор Историје Српскога Народа у београдском Универзитету, после дугогодишњега рада, довршио је дело Историја Српскога Народа.

У овој ће књизи бити целокупна историја нашега народа, од доласка на Балканско Полуострво, па све до наших дана, управо до почетка 1908. године.

Ово ће бити прва књига о прошлости нашега народа, која је написана на чисто научној основи, са широким погледима на догађаје.

Ова је историја рађена по изворима и најновијој литератури: при изради су употребљени најновији резултати историјских истраживања, али без извода и тешког научног апарата.

У књизи ће бити ови одељци:

I Балканско Полуострво пре доласка Словена. II Продирање Словена на Балканско Полуострво. III Колонизација Словена на Балкан. Полуострву. IV Прве српске државе. V Зета као политички центар Српског Народа VI Борба Зете и Рашке о превласт. VII Снажење српске државе. VIII Превласт Српског народа на Балкану. IX Борба Српског Народа с Турцима. X. Срби под Турцима. XI Борба против Турака у срп. земљама. XII Културни и политички препорођај Срп. Народа. XIII Културно јединство Срп. Народа.

Из нарочитих, оправданих узрока ова се књига неће пуштати у књижарски промет, нити ће се ван претплате икоме продавати, јер ће се штампати само у онолико примерака, колико се буде претплатника јавило у одређеном року.

Књига ће изнети на двадесет и пет штампаних табака велике осмине, одличне техничке израде, на нарочитој хартији, која је рађена искључиво за ову књигу у једној од првих чешких фабрика хартије. Штампаће се новим за ову књигу нарочито порученим, словима.

Цена је књизи: за претплатнике из Србије четири динара, а за све остале четири круне.

Претплату ваља послати што пре, а најдаље до 5. фебруара, на адресу: Проф. Живојину О. Дачићу, секретару Универзитета — Београд (а коме је угодније: Prof. Živojin O. Dačić — Zemlin, poste restante). Књига ће се одмах после тога почети да штампа и биће готова за осам недеља.

По нарочитоме споразуму с писцем, књига се неће давати никоме бесплатно. Зато сваки, који не мисли остати без ове, и тако потребне и тако корисне књиге, ваља што пре да се пријави за књигу и да пошље претплату.

Појединни одељци ове историје биће објављени у Српском Књиж. Гласнику Делу, Бранковом Колу, Новој Искри, Босанској Вили, Народу (мостарском) Отаџбини (бањалучкој), Србобрану, Политици и другим срп. листовима.

Књига ће се разаслати повереницима и претплатницима о нашем трошку.

Повереници добивају за сваких десет претплатника једну књигу за труд.

Власник и уредник Др. Драгољуб М. Павловић
(Дубровачка ул. бр. 17.)
Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)